

Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego

In pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne 4

SYLWIA RODAK
PODSTAWY DATOWANIA GRODÓW
Z KOŃCA X – POCZĄTKU XIII WIEKU
NA DOLNYM ŚLĄSKU

The grounds of dating of strongholds from the end
of the 10th - the beginning of the 13th century
in Lower Silesia

Wrocław 2017

Recenzent:
Sławomir Możdzioch
Opracowanie redakcyjne i korekta:
Karol Bykowski
Tłumaczenie na język angielski:
Tomasz Borkowski
Opracowanie techniczne:
Natalia Sawicka
Projekt okładki:
Sylwia Rodak

Rycina na okładce:
Kaptorga z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu

ISBN
978-83-61416-06-7
DOI
10.23734/22.17.038

Uniwersytet Wrocławski Instytut Archeologii

Projekt dofinansowany ze środków
Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytetu Wrocławskiego

© Copyright by Uniwersytet Wrocławski and author
Wrocław 2017

Nakład:
200 egz.

Druk i oprawa:
Art Service Dobrowolski Młynczyk Sp. J.
ul. Wincentego Pola 8H
58-500 Jelenia Góra
www.art-service.com

Spis treści

1. Wstęp	7
2. Stan badań i opracowania źródeł	21
3. Podstawy metodologiczne określania chronologii grodów	39
4. Analiza zabytków archeologicznych	41
Militaria	41
Części oporządzenia jeździeckiego i rząd koński	66
Ozdoby i części stroju oraz elementy pasa	92
Grzebień, pochewki do grzebieni oraz okładziny	116
Przęsłki z różowego łupku	128
Monety	139
Wagi i odważniki	147
Dewocjonaalia	154
Ceramika	155
5. Grody dolnośląskie w średniowiecznych źródłach pisanych	195
6. Inne metody określania chronologii zabytków	207
7. Weryfikacja chronologii grodów z końca X-początku XIII w. na Dolnym Śląsku.....	209
8. Wnioski końcowe	251
9. The grounds of dating of strongholds from the end of the 10th - the beginning of the 13th century in Lower Silesia (summary).....	261
10. Literatura	263

Wstęp

Cel pracy

Rekonstrukcja organizacji państwa piastowskiego opiera się przede wszystkim na informacjach zawartych w źródłach pisanych oraz na wynikach badań archeologicznych. Kluczowe znaczenie dla poznania struktur państwowych we wczesnym średniowieczu mają badania nad ówczesnymi grodami, a właściwie ich pozostałościami określanymi jako grodziska¹. W organizacji terytorialno-grodowej w XI-XII w. na ziemiach polskich, główne grody w państwie – często nazywane są kasztelańskimi – były ośrodkami prowincji, a ich zarządcami – kasztelanowie. Zwierzchników prowincji określano mianem komesów, znanych z kroniki Galla Anonima (Lalik 1967, s. 12-13). Sama nazwa kasztelania (*castellania*, *castellatura*) lub kasztelan (*castelanus*, *comes castellanus*) pojawia się w źródłach pisanych dopiero na początku XIII w., najwcześniej w Wielkopolsce i na Śląsku, następnie na terenie Mazowsza i Małopolski (Gąsiorowski 1965; Cetwiński 1989, s. 4). Pełniły one rolę centrów administracyjnych, militarnych i gospodarczych (Modzelewski 1975, s. 98 i n.; Moździoch 1990a, s. 47, 75-76, 187; 1991, s. 23-42; 2000, s. 51-55). Ich odpowiednie rozpoznanie w terenie za pomocą obecnie dostępnych metod, stosowanych w archeologii (badania inwazyjne i nieinwazyjne), pozwala w większym stopniu zrekonstruować rozwój osadnictwa w danym mikroregionie lub nawet w skali makroregionu. Badania nad tzw. osadnictwem grodowym z młodszych faz wczesnego średniowiecza mają duże znaczenie dla odtworzenia procesów formowania się nowych struktur państwowych na Dolnym Śląsku². Problem datowania wielu wczesnośredniowiecznych założeń obronnych jest nadal aktualny i dyskutowany w kręgach archeologów i historyków. Rezultaty prac archeologicznych prowadzonych w terenie wielokrotnie weryfikowały i uszczegóławiały informacje zawarte w źródłach pisanych. Odpowiednio przeprowadzone badania archeologiczne grodzisk wraz z rozpoznaniem ich zaplecza osadniczego, pozwalają zabrać głos w dyskusji nad funkcją i rolą, jaką pełniły w systemie terytorialno-grodowym pierwszych Piastów. Pomimo wielokrotnych badań wykopaliskowych na niektórych obiektach oraz prac gabinetowych nad dostępnym materiałem, zagadnienie chronologii wielu grodzisk jest nadal dyskusyjne.

Zasadniczym celem pracy są studia nad wybranymi kategoriami zabytków archeologicznych, pozyskanymi w trakcie dotychczasowych prac prowadzonych na dolnośląskich grodziskach. Ponowna weryfikacja dostępnych materiałów źródłowych, często niepublikowanych (głównie są to fragmenty na-

¹ Według „Słownika Starożytności Słowiańskich” pojęcie to oznacza: „obiekt sztucznie ogrodzony w celach obronnych, który odgrywał rolę w organizacji politycznej, terytorialnej, administracyjnej, sądniczej, gospodarczej oraz kultowej” (Wędzki 1964, s. 169), natomiast „grodzisko” oznacza pozostałość po grodzie.

² „Osadnictwo grodowe” dotyczy wszelkich procesów gospodarczych, politycznych i kulturowych, które doprowadziły do powstania sieci grodów w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (zob. Jaworski 2005, s. 8-9, przypis 17 i 18).

czyń ceramicznych, a także wiele tak zwanych zabytków wydzielonych), pozwala wznowić dyskusję nad chronologią i funkcją poszczególnych zespołów grodowych. Intensyfikacja badań nad grodami wcześnieśredniowiecznymi na Dolnym Śląsku pozwala zabrać głos w dyskusji nad datowaniem tutejszych założeń obronnych. Analiza dostępnych źródeł ujętych w niniejszej pracy, jest próbą oceny stanu badań nad chronologią tych obiektów.

Studia nad wybranymi kategoriami zabytków, głównie tzw. ruchomych, umożliwiły podjęcie próby określenia chronologii badanych zespołów grodowych. Do analizy stylistycznej, typologicznej, surowcowej i metrycznej wybrano wiele kategorii zabytków: militaria (miecze, topory, groty włóczni i oszczepów, groty strzał), oporządzenie jeździeckie i końskie (ostrogi i podkowiny), ozdoby, części stroju i elementy pasa (kabłączki skroniowe, sprzączki, kaptorgi, zapinki podkowiaste), wyroby z kości i poroża (grzebienie, pochewki do grzebieni i ich okładziny), wyroby kamienne (prześliki z różowego łupku), monety oraz inne zabytki (wagi i odważniki, dewocjonalia – m.in. krzyżyki). W tym celu wykorzystano typologie poszczególnych artefaktów, stworzone dla wczesnego średniowiecza z różnych regionów Polski. Materiały te zostały, dodatkowo wzbogacone o źródła historyczne i wyniki badań datowań bezwzględnych drewna pochodzącego z grodzisk.

Dużym wyzwaniem podczas studiów nad chronologią grodzisk dolnośląskich była ceramika. Do tej pory nie powstała syntetyczna praca podsumowująca rozwój garncarstwa wcześnieśredniowiecznego na Dolnym Śląsku (oprócz publikacji P. Rzeźnika z 1995r. dotyczącej wrocławskiego Ostrowa Tumskiego). Wydaje się, że opracowanie zbiorów fragmentów naczyń ceramicznych ze stanowisk wielofazowych, na których została dobrze rozpoznana stratygrafia, może stać się alternatywą dla określenia chronologii innych założeń grodowych – nie bez zastrzeżeń. W przypadku Małopolski zwrócono uwagę na możliwość istnienia regionalizacji we wcześnieśredniowiecznej produkcji garncarskiej. Mogła się ona przejawiać w przyjmowaniu nowych rozwiązań technologicznych i stylistycznych w różnym tempie, w poszczególnych regionach (Poleski 2004, s. 16-17). Analogiczną sytuację można zaobserwować również na Dolnym Śląsku, dlatego na potrzeby niniejszej pracy wyróżniono cechy diagnostyczne ceramiki z okresu od końca X do początku XIII w., które okazały się pomocne przy ustaleniu chronologii względnej obiektów grodowych.

Zdecydowano się wybrać tylko te kategorie zabytków, których ponowna analiza cech technologiczno-stylistycznych oraz badania porównawcze, umożliwiają podjęcie określenia chronologii grodów wczesnopaństwowych na Dolnym Śląsku. Starano się zebrać wszystkie dostępne materiały, które przechowywane są w różnych placówkach muzealnych, konserwatorskich i archiwach z Dolnego Śląska, choć w wielu przypadkach okazało się to niemożliwe³. Ich zestawienie – zaprezentowane w formie tabel – jest swojego rodzaju próbą podsumowania i ustalenia, czy dla młodszych faz wczesnego średniowiecza na Dolnym Śląsku archeologia dysponuje znaleziskami o wąskich ramach chronologicznych, umożliwiającymi precyzyjnie określić czas funkcjonowania grodu w obrębie państwa piastowskiego. Ważnymi wyznacznikami chronologicznymi są informacje zawarte w źródłach pisanych. Zostały one przedstawione w jednym z rozdziałów. Zwrócono także uwagę na badania dendrochronologiczne, umożliwiające datowanie bezwzględne analizowanych grodów. W wyniku tych analiz możliwa była próba naszkicowania rozwoju sieci grodów na Dolnym Śląsku na tle organizacji państwa wczesnopaństwowego, określenia funkcji tych obiektów, a także rolę poszczególnych ośrodków grodowych w administracji części prowincji śląskiej państwa pierwszych Piastów. Wieloaspektowa analiza źródeł ruchomych

³ Większość zabytków z badań wrocławskiego konserwatora zabytków jest niedostępna.

(z uwzględnieniem ich cech formalnych i kontekstu stratygraficznego), w świetle dotychczasowego stanu wiedzy o tzw. osadnictwie grodowym na Dolnym Śląsku, pozwala zweryfikować chronologię niektórych obiektów. Umożliwia ona w dalszym etapie formułować wnioski o zmianach społeczno-gospodarczych zachodzących we wczesnym średniowieczu na omawianym terenie (Moździoch 2015, s. 84). Prezentowane w niniejszej pracy konkluzje mogą stać się pretekstem do podjęcia badań archeologicznych – tak terenowych, jak i gabinetowych – nad niektórymi grupami zabytków, z wykorzystaniem nowych metod pozaarcheologicznych. Także dolnośląskie grody kasztelańskie wymagają ponownej weryfikacji i szczegółowego rozwarstwienia chronologicznego w obrębie młodszych faz wczesnego średniowiecza.

W prezentowanej pracy analizie poddano 68 grodzisk z Dolnego Śląska, określanych jako założenia obronne, funkcjonujące w okresie pomiędzy końcem X a początkiem XIII w. (ryc. 1). Liczbę grodzisk oparto przede wszystkim na dotychczasowych opracowaniach (m. in. Kaletynowie, Lodowski 1968; Moździoch 1990; 1998; Lodowski 1980). Pomimo upływu czasu i zwiększającej się liczby danych o założeniach obronnych z tego okresu, katalog grodów wczesnośredniowiecznych M. i T. Kaletynów oraz J. Lodowskiego jest jedynym tego rodzaju zestawieniem powstałym do tej pory. W ciągu kilku ostatnich dziesięcioleci, dzięki podjęciu badań archeologicznych na wielu stanowiskach, udało się zweryfikować chronologię tylko niektórych z nich. Wydaje się, że to jednak wciąż za mało. W pracy tej starano się uwzględnić wszystkie grodziska, które w nowszej literaturze nadal określane są jako założenia obronne z końca X-początku XIII w. Analizowano stanowiska, mające starszą „plemienną” metrykę, które w świetle dotychczasowego stanu badań funkcjonowały do 1. poł. XI w. Analogicznie przedstawia się sytuacja z grodami, których powstanie określa się na XII w., a które użytkowano także w późnym średniowieczu.

Szczegółowe określenie czasu funkcjonowania grodów wczesnopaństwowych, przyporządkowanie tych obiektów do poszczególnych stuleci, a niekiedy nawet dekad, pozwoliło umieścić odkrywane realia w odpowiednim kontekście kulturowym. Wieloaspektowa analiza źródeł ruchomych umożliwiła zatem weryfikację chronologii wielu założeń obronnych, funkcjonującej w literaturze od kilkudziesięciu lat. Konkluzje zawarte w pracy pozwalają śledzić dynamikę zmian w rozmaitych sferach kultury mieszkańców wczesnośredniowiecznego Dolnego Śląska.

Zakres terytorialny i chronologiczny pracy

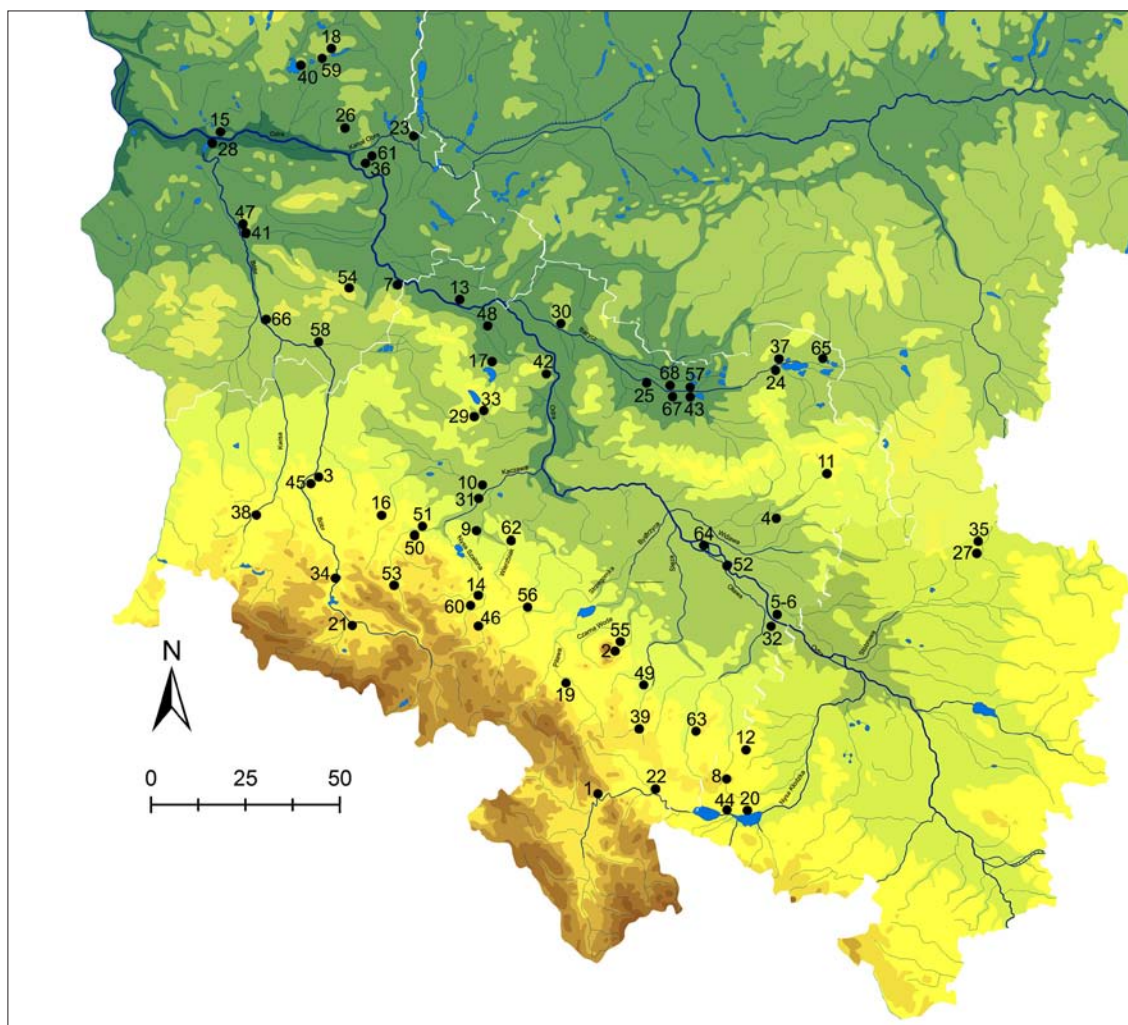
Określenie zasięgu terytorialnego Dolnego Śląska nie jest zadaniem łatwym. Nazwa Dolny Śląsk została po raz pierwszy użyta w odniesieniu do dorzecza środkowej Odry dopiero w XVI w. (Wrzesiński 2006, s. 9). Granice Śląska we wczesnym średniowieczu wyznaczały naturalne bariery osadnictwa, jak i również historyczne zmiany, wynikające z władzy politycznej oraz kościelnej. W. Semkowicz w swoim studium o historyczno-geograficznych granicach Śląska, jako pierwszy wyróżnił czynniki: etniczny, polityczny, kościelny oraz geomorfologiczny, które decydowały o jego zasięgu we wczesnym średniowieczu (Semkowicz 1933, s. 30 i n.; Orzechowski 1971, s. 56-58). Sama nazwa Śląsk w starszych fazach wczesnego średniowiecza tj. VI-X w., nawiązywała do terytorium plemienia Ślężan, które według historyków i archeologów, obejmowało obszar ograniczony na północy doliną Baryczy, na południu pasmem Gór Sowich i Bardzkich, na wschodzie rejonem górnej Widawy oraz na zachodzie dorzeczem górnej i środkowej Bystrzycy (Arnold 1927, s. 378 i n.; Wojciechowski 1933, s. 130; Zajączkowski 1962, s. 85; Lodowski 1980, s. 115; Jaworski 2005, s. 302). W momencie włączenia dorzecza górnej i środkowej

Odry do państwa wczesnopiastowskiego w końcu X w., pod określeniem Śląsk kryły się dawne terytoria plemienne nie tylko Ślęzan wzmiankowanych u Thietmara jako *pagus Silensis*, ale również Dziadoszan, Trzebowian, Opolan i Gołyszyców (Thietmar VI, 57; VII, 59). Niewątpliwie owe *pagi* zostały włączone w obręb większej jednostki terytorialno-administracyjnej – prowincji wrocławskiej, nawiązującej do zasięgu biskupstwa (Lalik 1967, s. 13). Dopiero w okresie rozbicia dzielnicowego zasięg przestrzenny Śląska uległ zmianie. W XIII w. pas puszczy biegnący od Barda wzdłuż Nysy Kłodzkiej, a następnie Stobrawy, dzielił Śląsk na ziemie, określane mianem Dolnego i Górnego. Uważa się jednak, że podziału terytorialnego Śląska na rysujące się wyraźnie dwa kompleksy osadnicze: górnos Śląski (Opolanie, Gołszyce) i dolnos Śląski (Ślężanie, Dziadoszanie, Trzebowianie, domniemani Bobrzanie) można doszukiwać się już w okresie plemiennym wczesnego średniowiecza (Orzechowski 1971, s. 57; 1971a, s. 81-84). Zakres terytorialny niniejszej pracy obejmuje zatem część obszaru krainy historyczno-geograficznej, jaką jest Dolny Śląsk. Nawiązuje to do dawnych okręgów plemiennych: Ślęzan, Dziadoszan, Trzebowian i hipotetycznych Bobrzan, zajmujących teren od południa ograniczony pasmem Sudetów, od zachodu Kwisą, Bobrem i Wałami Śląskimi, od północy środkowym dorzeczem Odry i rzeką Baryczą, od wschodu przesieką, odpowiadający odpowiednio *territorium Wratislaviense, districtus Glogouiensis et Bitomiensis, territorium de Legniz* oraz przypuszczalnie *districtus de Bolezlauech*, znanymi z bulli papieskiej z 1245 r. (SUB II, nr 287). Omawiany region uwzględnia najstarsze granice prowincji śląskiej (wrocławskiej) oraz pokrywa się w znacznym stopniu z granicą historyczną Śląska we wczesnym średniowieczu, nawiązując do zasięgu dawnego biskupstwa wrocławskiego (Semkowicz 1933, s. 30 i n.; Lalik 1967; Orzechowski 1971a, s. 83-84; ryc. 1).

Południowy zasięg omawianego regionu wyznaczają wchodzące w skład Sudetów pasma Gór Izerskich, Karkonoszy, Gór Kamiennych, Gór Stołowych, Sowich i Bardzkich, które stanowią naturalną, geograficzną granicę Dolnego Śląska. We wczesnym średniowieczu zachodnia granica regionu dolnos Śląskiego przebiegała pomiędzy Nysą Łużycką a Bobrem – lewobrzeżnymi dopływami Odry. Na podstawie dokumentu *Dagome iudex* przypuszcza się, że w momencie włączenia Śląska do państwa wczesnopiastowskiego oraz za czasów panowania Bolesława Chrobrego tereny pomiędzy Kwisą-Bobrem a Nysą Łużycką nie znalazły się w granicach państwa Mieszka. Ostatecznie uformowanie granicy państwa na linii Bóbr-Kwisa, nastąpiło w 1000 r., kiedy zostało powołane biskupstwo wrocławskie (Mal. CDS I, nr 4; Thietmar IV, 45). Zachodnią granicę biskupstwa wrocławskiego potwierdzają późniejsze bulle papieskie z 1155 r. oraz 1245 r. (Semkowicz 1933, s. 31-35; Żerelik 2002, s. 17; SUB I, nr 28; SUB II, nr 287). Z analizy zostały zatem wyłączone stanowiska grodowe, zlokalizowane w prawobrzeżnym dorzeczu Nysy Łużyckiej, wchodzące w obręb terytorium łużyckiego (Semkowicz 1933, s. 32-33).

Północno-zachodnia granica regionu śląskiego biegnie Doliną Środkowej Odry, kilka kilometrów na północ od rzeki, od okolic Maszewa koło Krosna Odrzańskiego. Następnie ciągnie się w kierunku północno-wschodnim do Świebodzina, włączając wschodnią część Pojezierza Łagowskiego, potem w kierunku południowo-wschodnim przez Nowe Kramsko, Kargowę w pow. zielonogórskim i Sławę, pow. wschowski, obejmując część Kotliny Kargowskiej i Pojezierza Sławskiego. Poza obszarem historycznego Śląska znajdowała się ziemia wschowska⁴. Dalej zakres terytorialny tej pracy wyznacza m. in. dolina rzeki Kopanicy (prawobrzeżny dopływ Baryczy), omijając od północnego-wschodu Górę i kierując się na południowy-wschód, aż do ujścia Baryczy do Odry (Semkowicz 1933, s. 57; Moździoch 1990a, s. 9).

⁴ Kwestia przynależności ziemi wschowskiej jest niewyjaśniona (Semkowicz 1933, s. 57).

Ryc. 1. Grodziska z końca X–początku XIII w. na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak)

1. Bardo, pow. ząbkowicki, stan. 1	21. Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, pow. jeleniogórski	45. Otok, pow. bolesławiecki
2. Będkowice, pow. wrocławski, stan. 1	22. Kamieniec Ząbkowicki, pow. ząbkowicki	46. Pietrzyków, pow. świdnicki, stan. 1
3. Bolesławiec, m. pow., stan. 2	23. Kargowa, pow. zielonogórski	47. Podgórzycze, pow. zielonogórski, stan. 1
4. Bystre, pow. oleśnicki	24. Kaszowo, pow. milicki, stan. 1	48. Przedmoście, pow. głogowski, stan. 1
5. Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	25. Kędzie, pow. trzebnicki	49. Przysronie, pow. dzierzoniowski
6. Bystrzyca, pow. oławski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	26. Kije, pow. zielonogórski, stan. 4	50. Rokitnica, pow. złotoryjski, stan. 1
7. Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	27. Komorzno, pow. kluczborski	51. Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. 1
8. Cieszanowice, pow. nyski	28. Krosno Odrzańskie, m. pow.	52. Siedlce, pow. oławski
9. Czarnków, pow. legnicki (dawniej Czerszków)	29. Krzeczyn Wielki, pow. lubiński	53. Sędziszowa, góra Wielisławka, pow. złotoryjski
10. Dobrzejów, pow. legnicki	30. Lechitów, pow. górski, stan. 4 (jako Sądowel)	54. Solniki, pow. nowosolski
11. Dzieszławice, pow. oleśnicki	31. Legnica, m. pow.	55. Strachów, pow. wrocławski
12. Gierów, pow. brzeski	32. Lipki, pow. brzeski	56. Strzegom – góra Szeroka, pow. świdnicki (w lit. jako Bazaltowa Góra)
13. Głogów-Ostrów Tumski, m. pow., stan. 2	33. Lubin, pow. lubiński	57. Szarżyna, pow. trzebnicki
14. Gniewków, pow. świdnicki	34. Łupki, pow. lwówecki (zamek Wleń)	58. Szprotawa - Ilawa, pow. żagański (gród Ilua)
15. Gostchorze, pow. krośnieński, stan. 1	35. Miechowa, pow. kluczborski	59. Świebodzin, m. pow., stan. 11
16. Grodziec, pow. złotoryjski	36. Mieszkowo, pow. zielonogórski	60. Świny, pow. jaworski, stan. 1
17. Grodziszczce, pow. polkowicki (na AZP oznaczone jako Krzydłowice)	37. Milicz, m. pow.	61. Trzebiechów, pow. zielonogórski
18. Grodziszczce, pow. świebodziński, stan. 1	38. Nawojów Śląski, pow. lubański	62. Wądroże Wielkie, pow. jaworski
19. Grodziszczce, pow. świdnicki	39. Niemcza, pow. dzierzoniowski, stan. 1	63. Witostowice, pow. ząbkowicki
20. Goświnowice, pow. nyski, stan. 12 (dawniej Janczowice)	40. Niesulice, pow. świebodziński	64. Wrocław-Ostrów Tumski, m. pow.
	41. Nowogród Bobrzański, pow. zielonogórski	65. Wrocławice, pow. milicki
	42. Olszany, pow. lubiński	66. Żagań, m. pow.
	43. Osiek, pow. trzebnicki	67. Żmigród, pow. trzebnicki
	44. Otmuchów, pow. nyski	68. Żmigródek, pow. trzebnicki

Dolina Baryczy stanowiła naturalną historyczną granicę oddzielającą obszar Śląska od Wielkopolski, potwierdzoną w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. Linia ta biegła kilka kilometrów na północ od Baryczy, od źródeł w okolicach Odolanowa, pow. ostrowski aż do ujścia tej rzeki do Odry w okolicach Głogowa (Semkowicz 1933, s. 54-57; Moździoch 1990a, s. 9).

Północno-wschodnią granicę Śląska stanowiła rzeka Prosna, od ujścia do niej Pratwy aż do źródeł Baryczy w okolicach Odolanowa, pow. ostrowski. Z rozważań została wyłączona Ziemia Ostrzeszowska, która politycznie należała jednak do Wielkopolski (Semkowicz 1933, s. 54-55). Z kolei wschodnią granicę Dolnego Śląska, a tym samym część zasięgu biskupstwa wrocławskiego, wyznaczała m.in. tzw. przesieka śląska, wzmiankowana w Księdze Henrykowskiej (Księga Henrykowska, lib. I, 9; Miśkiewicz 1970, s. 389-390). Biegła ona łukiem od Gór Sowich na południu (omijając Ziemię Kłodzką)⁵, przez Bardo, obejmując lewy brzeg Nysy Kłodzkiej, następnie wzdłuż doliny tej rzeki do jej ujścia do Odry. Dalej na północ jej granica prowadziła między rzeką Stobrawą a Małą Panwią – prawobrzeżnymi dopływami Odry, aż do tzw. „puszczy jurajskiej”. We wczesnym średniowieczu przesieka była obszarem leśnym, nie zasiedlonym, których jeszcze przed X w. doprowadził do wyodrębnienia dwóch plemion śląskich: Ślęzan i Opolan. Dopiero za panowania Henryka Brodatego przesieka stała się miejscem oddzielającym Śląsk Dolny od Górnego. Od połowy XIII wieku, pomimo książęcych zakazów, na obszarze tym zaczęło rozwijać się osadnictwo (Semkowicz 1933, s. 35-41, 70-71; Maleczyński 1960, s. 151). Z rozważań zostały zatem wykluczone grodziska zlokalizowane na ziemi kłodzkiej oraz na wschód od rzeki Nysy Kłodzkiej, jako obiekty znajdujące się poza przesieką, stanowiącą późniejszą historyczną granicę Śląska Dolnego i Górnego.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od włączenia opisanej wyżej części Śląska w granice monarchii piastowskiej do lat panowania Henryka Brodatego (1201-1238), kiedy to nastąpił nie tylko zanik dotychczasowej funkcji i roli ośrodków grodowych, ale również doszło do wyraźnego przekształcenia modelu kultury materialnej, w niemal wszystkich jej aspektach. Wyznaczony okres trwający od końca X do początku XIII w., determinowany jest głównie źródłami historycznymi i obejmuje moment włączenia Śląska do państwa wczesnopiastowskiego, poprzez rządy pierwszych Piastów (w tym kryzys państwa i jego odbudowa w latach 1034-1054) oraz późniejszy okres rozbicia dzielnicowego, aż do czasów panowania Henryków Śląskich (Brodatego i Pobożnego).

Rok 990 powszechnie uznawany jest przez historyków za moment włączenia Śląska do państwa wczesnopiastowskiego (Maleczyński 1960, s. 201-202; Tyszkiewicz 1991, s. 141 i n.; Wyrozumski 1999, s. 80; Żerelik 2002, s. 40). Niektórzy archeologowie, bazując na często precyzyjnie datowanych zabytkach archeologicznych oraz źródłach botanicznych (badania dendrochronologiczne), początek budowy wielu ważnych ośrodków grodowych, takich jak np. Wrocław, Głogów, czy Rychyn, ustalają na lata 80. X w., a nawet nieco wcześniej (Kara, Krąpiec 2000, s. 309; Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 243). Na tej podstawie uważają, że daty 990 r. nie można traktować jako momentu wcielenia Śląska do *Civitas Schinesghe* (Moździoch 2000a, s. 185). Włączenie obszaru Dolnego Śląska w obręb nowej administracji państwowej Mieszka I, znalazło odzwierciedlenie przede wszystkim w zmianach dotychczasowego systemu grodowego. Prowadzone ostatnio badania archeologiczne na wielu grodzi-

⁵ Ziemia Kłodzka pod koniec X w. znajdowała się w granicach tzw. państwa libickiego (określanego też jako państwo rodu Sławnikowiców), a następnie została wcielona do państwa czeskich Przemysławów. Pod koniec XI w., po krótkich okresach przynależności do państwa polskiego, ziemia kłodzka została przyłączona do Czech, co ostatecznie potwierdził zjazd w Kłodzku w 1137 r. (Semkowicz 1933, s. 35 i n.; Żerelik 2002, s. 17).

skach z fazy plemiennej wczesnego średniowiecza, potwierdziły, że kres ich funkcjonowania nastąpił w ciągu X w. (Lodowski 1980, s. 224 i n.; Jaworski 2005, s. 54-57, 60-89; Rzeźnik 2006, s. 179-191).

Informacji o grodach z końca X – początku XIII w. dostarczają często średniowieczne źródła pisane, które od XIII w. określają je mianem kasztelanii (Cetwiński 1989, s. 4 i n.; Modzelewski 1975, s. 8 i n.). Najstarsze bulle papieskie z 1154/1155 oraz 1245 r., wyznaczające granice biskupstwa wrocławskiego, wymieniają nazwy kasztelanii, jako centrów, zarówno w administracji kościelnej, jak i państwowej (SUB I, nr 28; SUB II, nr 287).

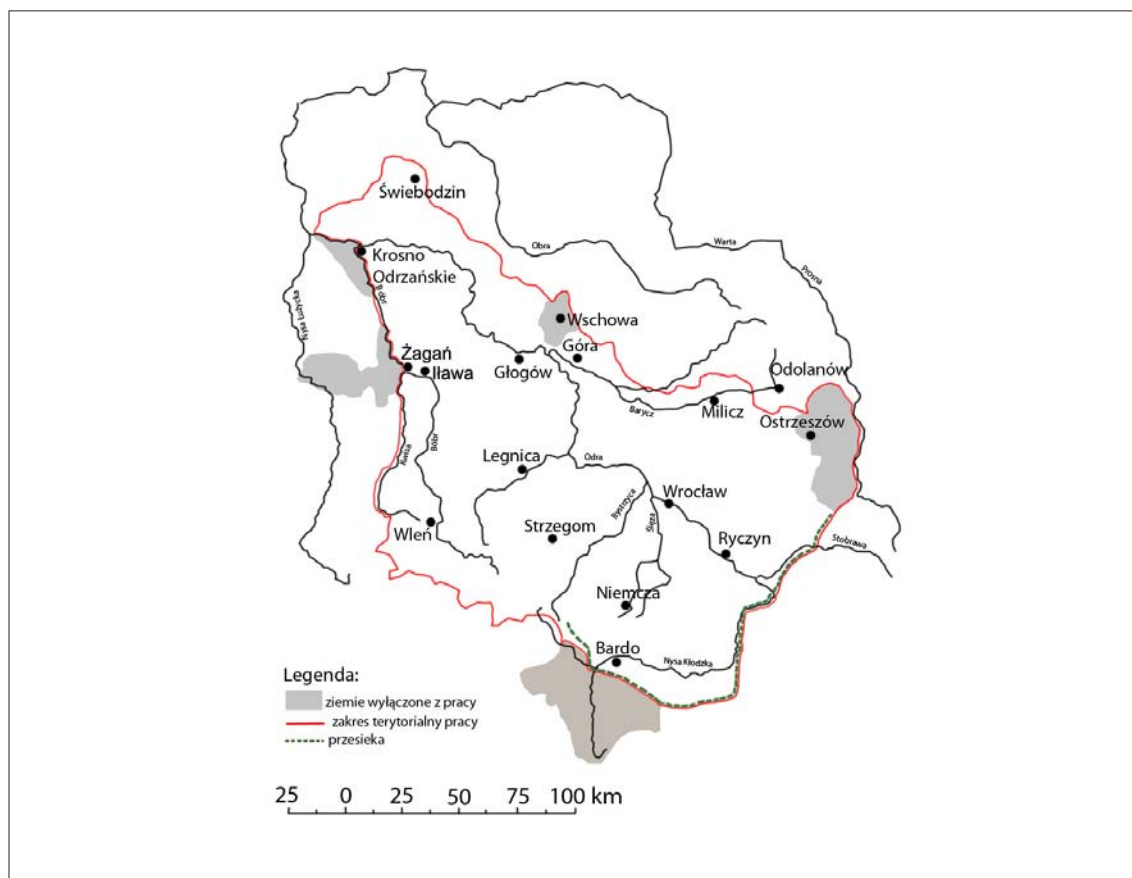
Panowanie Henryka Brodatego (1201-1238) oraz jego syna Henryka Pobożnego (1238-1241) zakończyło etap funkcjonowania wczesnopanństwowej organizacji grodowej na Śląsku. W początkach XIII w. władca śląski rozpoczął program reformy gospodarczej Śląska, która opierała się na zupełnie nowych zasadach. Zrezygnowano z dotychczasowego systemu skarbowego i pozyskiwania dochodów od podległych osad służebnych. Nastąpił znaczny rozwój gospodarczy Śląska, który wiązał się głównie z rozpoczęciem akcji kolonizacyjnej na prawie niemieckim, polegającej na sprowadzaniu nowych osadników na terytorium księstwa, często na tereny do tej pory niezamieszkałe. Rozpoczęła się akcja lokacji miast i rozwoju miejskiego zaplecza osadniczego, rozwijającego się obok ważnych ośrodków grodowych. Zmniejszyła się rola księcia, zwiększyli zaś swoje uprawnienia możnowładcy oraz duchowieństwo, co czytelne jest w wielu dokumentach historycznych z tamtego okresu (Maleczyński 1960, s. 260 i n.; Żerelik 2002, s. 55-57). Ważnym wydarzeniem w dziejach monarchii Piastów śląskich był najazd mongolski w 1241 r., który okazał się dotkliwy w skutkach, szczególnie dla Dolnego Śląska. Wraz ze śmiercią Henryka Pobożnego w trakcie bitwy legnickiej, zakończył się ważny etap w dziejach Śląska. Piastowie śląscy przestali być pretendentami do tronu polskiego, a tym samym scalenia Polski po rozbiciu dzielnicowym.

Przemiany społeczno-kulturowe następujące w początkach XIII w., są również dobrze widoczne w źródłach archeologicznych. Zmiany te dostrzegalne są przede wszystkim w kulturze materialnej. Następuje przełom w garncarstwie wczesnopolskim. Najprawdopodobniej pojawienie się nowych osadników w rozwijających się ośrodkach miejskich, doprowadziło do ujednolicenia schematu produkcji naczyń, przy pomocy szybkoobrotowego koła garncarskiego. Pod wpływem owych zmian społeczno-gospodarczych zachodzących na Śląsku za czasów panowania Henryków, w 2. poł. XIII w. nastąpiła pewna standaryzacja kultury materialnej, która jest mocno czytelna w źródłach archeologicznych i historycznych. Wytworzony nowy model kulturowy zdecydowanie różnił się od starszego systemu administracyjno-grodowego (Dzieduszycki 1998, s. 17-22; Nowakowski 1998, s. 27-34; Boguszewicz 1998, s. 97-111; Rzeźnik 1998, s. 121-153; 1999; Buśko 1998, s. 155-159).

Rozmieszczenie grodzisk na obszarze Dolnego Śląska

Sieć dolnośląskich grodów w dorzeczu środkowej Odry, pokrywa się w znacznym stopniu z historycznym zasięgiem biskupstwa wrocławskiego. Jest to obszar zróżnicowany pod względem fizjograficzno-geograficznym, obejmujący część Sudetów wraz z Przedgórzem Sudeckim, część Niziny Śląskiej i Niziny Śląsko-Łużyckiej, Wał Trzebnicki, Obniżenie Milicko-Głogowskie, Wzniesienia Zielonogórskie, Pradolinę Warciańsko-Odrzańską oraz południową część Pojezierza Lubuskiego. Zasadniczy wpływ na lokalizację założeń grodowych na Dolnym Śląsku miało środowisko naturalne. Główne mechanizmy wpływające na rozwój osadnictwa grodowego we wczesnym średniowieczu to morfologia terenu, sieć hydrograficzna, klimat, rodzaj gleb oraz stopień zalesienia (Lodowski 1976; 1980, s. 43-60;

Moździoch 1990a, s. 19-21). Obiekty obronne lokowano na ważnych szlakach handlowych i komunikacyjnych, w dolinach mniejszych i większych cieków wodnych, w miejscach dogodnej przeprawy przez rzeki lub na wyniesieniach górujących nad okolicami. Czynnikiem decydującym były naturalne walory obronne obszaru, na którym miał powstać obiekt militarny (ryc. 2).

Ryc. 2. Granice Dolnego Śląska we wczesnym średniowieczu wg W. Semkowicza (za Semkowicz 1933; oprac. S. Rodak)

Zachodnią granicę omawianego regionu według średniowiecznych przekazów pisanych wyznaczały rzeki – Bóbr i Kwis. Na pograniczu śląsko-łużyckim znanych jest jedenaście grodzisk, ujętych w tej pracy. We wschodniej części Pogórza Izerskiego, na terasie nadzalewowej Kwisy funkcjonowało tylko jedno założenie obronne w Nowojowie Śląskim, pow. lubański⁶. Pozostałe obiekty zlokalizowane są w dolinie Bobru. W górnym biegu tej rzeki, w Kotlinie Jeleniogórskiej i na Pogórzu Izerskim, znane są dwa obiekty: gród kasztelański we Wleniu⁷, w miejscu którego w XII-XIII w. powstał murowany zamek oraz założenie obronne (Niegoda, Piekalski 1996, s. 93) na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze⁸. W środkowym odcinku Bobru, w północno-zachodniej części Pogórza Kaczawskiego

⁶ Grodzisko w starszej literaturze znane jest jako Łągów Lubański (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 91; Lodowski 1980, s. 224).

⁷ Na karcie AZP stanowisko zostało oznaczone jako Łupki, stan. 1. Pod taką nazwą zostało również ujęte w zestawieniach tabelarycznych.

⁸ W starszej literaturze uważano, że na Wzgórzu Krzywoustego funkcjonował gród kasztelański, wzmiankowany w średniowiecznych źródłach pisanych, dlatego został on uwzględniony w niniejszej pracy. Późniejsze badania na wzniesieniu, wykazały, że cały obszar szczytu należy wiązać z zamkiem późnośredniowiecznym, całkowicie zniszczonym przez mieszczan jeleniogórskich w XV w., z obawy przed przejściem obiektu przez husytów (Chorowska, Dudziak, Jaworski, Kwaśniewski 2009, s. 101).

i północno-wschodniej partii Pogórza Izerskiego zarejestrowano dwa grody oddalone od siebie o kilka kilometrów – w Bolesławcu i Otoku. Założenie obronne w Bolesławcu – całkowicie zniszczone – przypuszczalnie znajdowało się po lewej stronie Bobru, na obszarze dawnej wsi Bolesławice, włączonej w XX w. w obręb administracyjny miasta (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 36-38)⁹. Dalsze skupisko grodów znajduje się w środkowym dorzeczu Bobru, na Równinie Szprotawskiej i na terenie Borów Dolnośląskich. Do tej pory nie zostały odkryte w terenie reliktów obiektów: w Szprotawie-Ilawie – przy ujściu Szprotawy do Bobru i w Żaganiu, wzmiankowane w średniowiecznych źródłach pisanych (IA 2005, Badania 1996, s. 240; Szczegóła 1970, s. 505 i n.). Na obszarze mezoregionu Doliny Dolnego Bobru, będącego częścią Wzniesienia Zielonogórskiego, funkcjonował gród w Nowogrodzie Bobrzańskim, pow. zielonogórski. Teren, na którym powstał, został mocno zniszczony przez prace niwelacyjne, związane z regulacją koryta rzeki. Na przełomie XIII i XIV w. wzniesiono w tym miejscu zamek książęcy, wielokrotnie przebudowywany, rozebrany w 1945 roku (Nowakowski 2008a, s. 368-371). Drugim grodem w tym rejonie, położonym kilka kilometrów na północ od Nowogrodu Bobrzańskiego, było założenie obronne w Podgórzycach, pow. zielonogórski, usytuowane na stromym wyniesieniu w dolinie Bobru¹⁰.

Północno-zachodnią granicę regionu dolnośląskiego wyznaczały dwa grodziska: w Krośnie Odrzańskim, znanym ze średniowiecznych przekazów pisanych oraz w leżącym kilka kilometrów na wschód od niego – w Gostchorzu, pow. krośnieński. Oba stanowiska położone są na obszarze Doliny Środkowej Odry, będącej zachodnią częścią Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej. Gród w Krośnie Odrzańskim został usytuowany na terenach nadzalewowych, w widłach Odry i Bobru. Natomiast Gostchorze położone jest na cyplu terasy rzecznej Odry, na jej prawym brzegu.

Historyczny Dolny Śląsk obejmuje także południową część Pojezierza Łagowskiego (z grodami w Świebodzinie, Grodziszczu, w Kijach, stan. 4 i w Niesulicach) oraz środkową część Kotliny Kargowskiej (z grodami w Kargowej, w Trzebiechowie i w Mieszkowie). Najbardziej na północ wysuniętymi stanowiskami w tym rejonie są obiekty w Świebodzinie, Niesulicach, oraz w Grodziszczu, pow. świebodziński. Założenie obronne w Świebodzinie zlokalizowane zostało na niewielkim wyniesieniu w dolinie niewielkiej strugi Pławnicy (łączącej jezioro Wilkowo z jeziorem Lubinieckim). Gród w Grodziszczu usytuowano na półwyspie nad Jeziorem Lubinieckim, natomiast założenie obronne w Niesulicach położone jest na naturalnym wyniesieniu nad jeziorem Niesłysz¹¹. Obiekt w Kijach, pow. zielonogórski, stan. 4 został całkowicie zniszczony w latach 60-tych XX w. (Kołodziejski 1969, s. 187)¹². Natomiast grodzisko w Kargowej, pow. zielonogórski położone jest na piaszczystej wydmy nad Kanałem Dźwińskim, należącym do zlewni Obrzańskiego Kanału Północnego. Pozostałe stanowiska:

⁹ Na terenie północnej części Bolesławca, zlokalizowane jest drugie grodzisko (stan. 1), w starszej literaturze utożsamiane z kasztelanią, wzmiankowaną w średniowiecznych źródłach pisanych (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 36-38; Możdzioch 1990a, s. 221).

¹⁰ W starszej literaturze obiekt jest datowany na wczesne średniowiecze (Lewczuk 1993, s. 478) lub fazę D-E (Lewczuk 1999, s. 239). W Podgórzycach funkcjonował zamek typu przejściowego od 2 poł. XIII i w XIV w. (Nowakowski 2008a, s. 375-376, ryc. 83).

¹¹ Obiekt częściowo zniszczony przez powstanie w średniowieczu gródka stożkowatego. Przypuszcza się, że pierwotnie było to założenie otoczone podwójną linią umocnień i fosą wraz z dwoma podgrodziami. Relikty wałów widoczne są na północ od owalnego nasypu. Od strony południowej i północnej nasypu zachowały się ślady fosy (Nowakowski 2008a s. 366-367).

¹² We wsi Kije znajdują się jeszcze dwa założenia obronne: stanowisko nr 1 oraz stanowisko nr 5 (Kowalenko 1938, s. 229; Śmigieński 1961, s. 296-297; Kołodziejski, Kres 1962, s. 43-45; Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 238; Nowakowski 2008a, s. 482-483).

w Trzebiechowie i Mieszkowie, pow. zielonogórski zostały założone w dolinie Odry, na jej prawym brzegu, przy ujściu Obrzycy.

Pradolina Głogowska obejmuje fragment doliny Odry i zachodniej części jej prawobrzeżnego dopływu – Baryczy. Pod koniec X i w 1. poł. XI w. rozpoczęto w tym rejonie budowę nowych grodów – w Bytomiu Odrzańskim, pow. nowosolski, na jej lewym brzegu Odry oraz w widłach Odry i Baryczy – na terenie miasta Głogowa. Stanowiska te obecnie znajdują się na obszarach silnie zmodyfikowanych nowożytną regulacją rzek i zmianami ich koryt. W dolinie Odry wyróżniają się jeszcze dwa obiekty, lokowane na południe od Głogowa: w Przedmościu, pow. głogowski (położony na piaszczystej wydymie nad Kanałem Południowym) oraz w Olszanach, pow. lubiński.

Na Wzgórzach Dalkowskich, będących częścią Wału Trzebnickiego, na południe od Pradoliny Głogowskiej zlokalizowane są dwa grody: w Solnikach, pow. nowosolski i w Grodziszczu, pow. polkowicki¹³. Pierwszy z nich położony jest na niewielkim wyniesieniu na krawędzi doliny, na północnych stokach wzgórz. Drugi w południowej części wzgórz morenowych, na podmokłych łąkach. W północno-wschodniej części Wysoczyzny Lubińskiej, nad rzeką Zimnicą i jej dopływem Baczyną (dorzecze Odry), położone są dwa stanowiska: gród w Lubinie na terenie obecnego miasta oraz w Krzeczynie Wielkim, pow. lubiński (Nowakowski 2008a, s. 364)¹⁴.

Północna granica regionu dolnośląskiego obejmuje obszar makroregionu wschodniej części Obniżenia Głogowsko-Milickiego i Wału Trzebnickiego, w skład którego wchodzi fragment Pradoliny Głogowskiej, Kotlina Żmigrodzka, Kotlina Milicka oraz Wzgórze Twardogórskie. Dolina Baryczy we wczesnym średniowieczu stanowiła naturalną granicę pomiędzy historycznym Śląskiem a Wielkopolską. Na tym terytorium zlokalizowano osiem założeń obronnych, funkcjonujących od przełomu X i XI w., wśród których wyróżnia się 3 skupiska grodów: przy ujściu Orli do Baryczy – w okolicy Czeladzi Wielkiej (grodzisko kasztelańskie w Sądowlu)¹⁵, w Kotlinie Milickiej oraz w dolnym biegu rzeki – w Kotlinie Żmigrodzkiej.

W Kotlinie Milickiej funkcjonowały grodziska w Miliczu, Wrocławicach (na prawym brzegu rzeki) i w Kaszowie w pow. milickim (na lewym brzegu; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 138-140, Siedlak 1961, s. 71-74; Kolenda 2008, s. 14-15). Ważną rolę na tym obszarze odgrywał gród we Wrocławicach (najbardziej wysunięty na wschód w tej części regionu) oraz w Kaszowie. Po spaleniu tego ostatniego w poł. XI w., ośrodek administracji kasztelańskiej w Kotlinie Milickiej został przeniesiony na prawy brzeg rzeki do samego Milicza (Kolenda 2008). W centralnej części Kotliny Żmigrodzkiej, ograniczonej od północy zabagnioną doliną Baryczy, od południa Wałem Trzebnickim, od zachodu Wałem Bojanowskim poświadczane są cztery stanowiska grodowe, datowane na okres X-XIII w.: w Żmigrodzie i Żmigrodzku, Osieku i Szarzynie, pow. trzebnicki, położone na obu brzegach rzeki (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 167-170; Moździoch 1990a, s. 27-28).

Wschodnią granicę omawianego regionu, wyznaczała tzw. przesieka śląska, przebiegająca wzdłuż doliny Nysy Kłodzkiej i Stobrawy – dopływów Odry. Obejmowała ona mezoregiony Obniżenia Otmuchowskiego, zachodniej części Doliny Nysy Kłodzkiej, wschodni fragment Równiny Grodkow-

¹³ W ewidencji konserwatorskiej obiekt funkcjonuje pod nazwą Krzydłowice, stan. 22. W literaturze znane jest jako Grodziszcze.

¹⁴ Obiekt w Krzeczynie Wielkim został mocno zniszczony jeszcze przed 1945 r., przez wydobycie piasku. We wsi, na terenie dawnego parku zamkowego istniał prawdopodobnie późnośredniowieczny gródek stożkowy (Nowakowski 2008a, s. 492).

¹⁵ Według karty AZP grodzisko znajduje się w miejscowości Lechitów, pow. górowski, stan. 4. W pracy zastosowano obie nazwy.

skiej, aż do ujścia Nysy do Odry oraz wschodnią część Równiny Oleśnickiej i południową partię Wysoczyzny Wieruszowskiej, na zachód od rzeki Stobrawy, do okolic Byczyny i Namysłowa. Najbardziej na wschód wysuniętymi stanowiskami, na Równinie Oleśnickiej, w dorzeczu rzeki Pratwy (lewobrzeżnego dopływu Prosną) są dwa grodziska w Miechowie i w Komorznie, pow. kluczborski¹⁶. Na zachód od Nysy Kłodzkiej, na Równinie Grodkowskiej, znane są tylko dwa założenia obronne z młodszych faz wczesnego średniowiecza: w Cieszanowicach, pow. nyski oraz w Gierowie, pow. brzeski.

Dolinę Nysy Kłodzkiej, która na odcinku od Otmuchowa do Barda biegnie równoleżnikowo (należącej już do mezoregionu Obniżenia Otmuchowskiego), od południa i wschodu ograniczała rzeka oraz przesieka, na zachodzie Wzgórza Strzelińskie, z kolei na północy gęste lasy, porastające Równinę Grodkowską (Moździoch 1991a, s. 37). W centrum obszaru wyróżnia się gród w Otmuchowie, na jego miejscu w późnym średniowieczu wzniesiono zamek (Krawczyk 2010, s. 24-25) oraz oddalony od niego kilka kilometrów gród w Goświnowicach, pow. nyski¹⁷. Kilkanaście kilometrów dalej na zachód, przypuszczalnie w miejscu powstania założenia klasztornego, funkcjonował gród w Kamieńcu Ząbkowickim (Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 66). Obszar ten zamyka obiekt w Bardzie znajdujący się na lewym brzegu Nysy Kłodzkiej, w końcowym odcinku jej przełomu przez Góry Bardzkie (Rodak 2010a, s. 103).

Południowa granica geograficzna oraz historyczna Dolnego Śląska ciągnęła się wzdłuż pasma Sudetów, od Gór Izerskich i Karkonoszy na południowym-zachodzie, poprzez Bramę Lubawską do Gór Bardzkich na południowym-wschodzie (Semkowicz 1933, s. 35).

W centrum Dolnego Śląska można wyróżnić kilka skupisk grodów, kumulujących się w dolinach lewobrzeżnych dopływów Odry. W dolinie Kaczawy i jej dopływów (Nysa Szalona, Wierzbak), w młodszych fazach wczesnego średniowiecza funkcjonowało jedenaście grodów. Granicę wyznaczały naturalne bariery fizjograficzne: od południa – wzniesienia Przedgórze Sudeckie, natomiast od wschodu, zachodu i północy – lasy. W dolnym biegu Kaczawy, na obszarze Równiny Legnickiej i w południowej części Wysoczyzny Lubińskiej rozpoznano dwa stanowiska. Gród w Legnicy położony jest w północnej części miasta, w widłach Kaczawy i jej lewobrzeżnego dopływu Czarnej Wody w miejscu, gdzie w XIII w. wzniesiono zamek piastowski (Lasota 1980). Na północ od Legnicy, na niewielkim wyniesieniu, otoczonym podmokłymi łąkami znajduje się obiekt obronny w Dobrzejowie, pow. legnicki.

W górnym i śródownym biegu Kaczawy, na Pogórzu Kaczawskim oraz w zachodniej części Równiny Chojnowskiej założono grody w Rzymówce i w Rokitnicy, pow. złotoryjski oraz na górze Wielisławce koło Sędziszowej. Stanowiska zlokalizowane zostały na niewielkich naturalnych wyniesieniach, górujących nad doliną rzeki. W dolinie Wierzbaka, na obszarze Równiny Chojnowskiej i na Wzgórzach Strzegomskich, na południowy-wschód od Legnicy, znajdują się grodziska w Czarnkowie, pow. legnicki¹⁸ oraz w Wądrożu Wielkim, pow. jaworski (Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 48, 145)¹⁹.

¹⁶ Większość obszaru powiatu kluczborskiego należała do historycznego Dolnego Śląska. Dlatego stanowiska te zostały uwzględnione w tej pracy.

¹⁷ Grodzisko jest zlokalizowane ok. 250 m w kierunku zachodnim od przysiółka wsi Goświnowice, inaczej nazywanego Janczowicami. Pod tą ostatnią nazwą obiekt funkcjonuje w literaturze. Na karcie AZP obiekt otrzymał nazwę Goświnowice, stan. 12.

¹⁸ Na karcie AZP grodzisko jest wpisane do rejestru zabytków pod nazwą Czarnków, pow. legnicki. W starszej literaturze funkcjonuje jako Czerszków Mały (Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 48).

¹⁹ Chronologia grodziska w Wądrożu Wielkim jest niepewna (Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 146; Moździoch 1998, s. 289).

W młodszych fazach wczesnego średniowiecza, południowej granicy państwa wczesnopiastowskiego strzegły grody położone w Sudetach: w Grodźcu (Pogórze Kaczawskie) oraz w Świnach (północno-zachodnia część Pogórza Wałbrzyskiego). Oba usytuowane zostały na wzniesieniach, górujących nad dolinami rzek: Skory (dopływ Czarnej Wody – Grodziec) i Nysy Szalonej (prawobrzeżny dopływ Kaczawy – Świny). W miejscu obydwu założeń grodowych w okresie późnego średniowiecza wzniesiono murowane gotyckie zamki (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 61-62, 142-143). Granicę fizjograficzną tych grodzisk wyznaczała na wschodzie i północy rzeka Nysa Szalona, z kolei na południu i zachodzie obszar lasów, utożsamianych z przesieką dzielącą teren kasztelanii w Świnach i kasztelanii strzegomskiej (Treblin 1906, s. 50, 57). Gród w Gniewkowie, pow. świdnicki (zlokalizowany nad starorzeczem Nysy Małej – dopływu Nysy Szalonej) w starszej literaturze datowano na okres po X w. (Rodak 2009a; Rodak, Werczyński 2011, s. 43).

Osobne skupisko grodów można wydzielić w dorzeczu Strzegomki (lewobrzeżnego dopływu Odry) i jej dopływów (Bystrzyca), na Przedgórzu Sudeckim. Na Wzgórzach Strzegomskich, funkcjonowało założenie obronne na górze Szerokiej²⁰ – obecnie nie istnieje (Jaworski 2005, s. 68-70). Innym grodziskiem w dolinie Strzegomki jest obiekt w Pietrzykowie, stan. 1 na Pogórze Wałbrzyskim, usytuowany na niższej terasie wyniesienia (Boguszewicz 1998a, s. 395). W centrum dawnego plemienia Ślęzan – w Masywie Ślęży – założono 2 grody. U wschodniego podnóża góry Ślęży, usytuowano obiekt obronny, znajdujący się dzisiaj na gruntach wsi Będkowice, pow. wrocławski, który przypuszczalnie funkcjonował do 1. poł. XI w. (Domański 2000, s. 64). Na północny-wschód od Masywu Ślęży na niewielkim wyniesieniu, w dolinie rzeki Czarna Woda, znajduje się grodzisko w Strachowie (Lodowski 1980, s. 240). W zakolu Piławy – prawego dopływu Bystrzycy, w Kotlinie Dzierżoniowskiej, na wzniesieniu, znajduje się gród utożsamiany z kasztelanią *Gramolin* z bulli papieskiej (Pankiewicz 2005, s. 7, 13).

Kolejną grupę stanowią obiekty zlokalizowane na Wzgórzach Niemczańsko-Strzelińskich, w dorzeczach Ślęży i Oławy – lewobrzeżnych dopływów Odry. Jednym z najważniejszych grodów była Niemcza, pow. dzierżoniowski. Relikty grodu położone są w centrum miasteczka, obejmując całe wyniesienie, górujące nad doliną Ślęży (Jaworski 2005, s. 42). Na północ od niej znajduje się założenie obronne w Przysstroniu, zlokalizowane na szczycie niewielkiego wyniesienia (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 121). W dorzeczu Oławy położony jest obiekt w Witostowicach, pow. ząbkowicki, utożsamiany w starszej literaturze z grodem Kołacza, wzmiankowanym w średniowiecznych źródłach pisanych (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 151-154).

Największe skupisko osadnicze w młodszym okresie wczesnego średniowiecza rozwijało się w północno-zachodniej części makroregionu Niziny Śląskiej (mezoregiony: Równina Wrocławska, Pradolina Wrocławska i Równina Oleśnicka), otoczonej krawędzią Przedgórza Sudeckiego na południu i doliną Nysy Kłodzkiej na wschodzie oraz Wzgórzami Trzebnickimi na północy. Ośią tego terytorium jest dolina Odry, pomiędzy ujściem Widawy i Oławy. Obszar ten utożsamiany jest z wzmiankowanym w źródłach pisanych plemieniem Ślęzan. Puszcza rozciągała się od Kotliny Milickiej aż do ujścia Nysy Kłodzkiej do Odry, gdzie łączyła się z tzw. przesieką śląską. Doliny Bystrzycy i Oławy stanowiły naturalną barierę od zachodu i wschodu.

²⁰ W literaturze grodzisko na górze Szerokiej określane jest jako gród na Górze Bazaltowej. W tej pracy będą stosowane obie nazwy.

W okresie wczesnopaństwowym na obszarze Pradoliny Wrocławskiej rozwijały się cztery ośrodki grodowe: na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, dalej pomiędzy Oławą i Nysą Kłodzką, na północnym brzegu Odry – obiekty w Bystrzycy, pow. oławski, grodziska ryczyńskie (stan. 1, 2) ²¹ oraz po drugiej stronie rzeki – gród w Lipkach, pow. brzeski. Na południe od Wrocławia, w dorzeczu Odry uwzględniono także obiekt w Siedlcach, pow. oławski (Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 132-133). Na Równinie Oleśnickiej, w dorzeczu Widawy wyróżniono grodziska we wsi Bystre, pow. oławski i w Dzieszławicach, pow. oleśnicki, określane w literaturze na młodsze fazy wczesnego średniowiecza.

Prezentowana praca jest zmienioną i uzupełnioną wersją rozprawy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem dr hab. Krzysztofa Jaworskiego, prof. UW r w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Składam serdeczne podziękowania recenzentom: dr hab. Jackowi Poleskiemu, prof. UJ, prof. dr hab. Krzysztofowi Wachowskiemu i prof. dr hab. Sławomirowi Moździochowi, za niezwykle cenne uwagi i uzupełnienia.

Praca ta nie powstała by bez pomocy i wsparcia wielu osób. Gorące podziękowania należą się pracownikom Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, w szczególności kolegom i koleżankom z pokoju 309 – Ewie Lisowskiej, Aleksandrze Pankiewicz, Pawłowi Rzeźnikowi i Krzysztofowi Foktowi oraz Krzysztofowi Demidziukowi i Magdalenie Szczecińskiej z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, Annie Kowalskiej i Marcinowi Kuleszo z Muzeum Stara Kopalnia w Wałbrzychu, Tomaszowi Stolarczykowi z Muzeum Miedzi w Legnicy, Marlenie Magdzie-Nawrockiej z Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza, Zenonowi Hendlowi i Wacławowi Pogorzelskiemu z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Głogowie, a także Markowi Kowalskiemu, Joannie Korus i Tomaszowi Wrocławskiemu z Wrocławskiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu, delegatur w Wałbrzychu, Legnicy i Jeleniej Górze, i prof. dr hab. Marcie Młynarskiej-Kaletynowej, Justynie Kolendzie, Lidii Nowackiej z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, Magdalenie Przysiężnej-Pizarskiej z Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego i wielu innym osobom, które zajmują się poruszaną przeze mnie tematyką.

Szczególne podziękowania składam mojemu promotorowi prof. dr hab. Krzysztofowi Jaworskiemu za wielkie zaangażowanie i trud włożony w redagowanie tej pracy. Największe wyrazy wdzięczności należą się jednak mojej rodzinie, bez wsparcia której ta praca nigdy by nie powstała.

²¹ W ewidencji konserwatorskiej grodziska ryczyńskie figurują pod nazwą Bystrzyca, pow. oławski. W pracy zastosowano obie nazwy.

Stan badań i opracowania źródeł

Na Śląsku już pod koniec XIV w. podjęto pierwsze amatorskie badania wykopaliskowe na terenie grodzisk ryczyńskich. Inicjatorem prowadzonych w 1390 r. poszukiwań reliktyw kościoła i grobów biskupów wrocławskich na grodzisku był książę brzeski Ludwik (Kramarek 1969, s. 159-162).

Dolnośląskie liczne grodziska znalazły się w polu zainteresowań miejscowych, głównie wrocławskich, miłośników starożytności około poł. XVIII w., a więc w pionierskim, oświeceniowym okresie rozwoju śląskiej archeologii. Większość stanowisk prezentowanych w niniejszej pracy, była już znana przed 1945 r. (tab. 1). W 2. poł. XIX i na początku XX w. rozpoczęto pierwsze rejestracje grodzisk wczesnośredniowiecznych.

Amatorskie prace terenowe przeprowadzono w Miliczu (w 1853 r. na terenie grodziska, osady i cmentarzyska), na górze Szerokiej w Strzegomiu, znanej w literaturze archeologicznej jako Bazaltowa (w 1873 r., kontynuacja na początku XX w.)²², w Grodziszczu, pow. polkowicki (od 1882 r.)²³ oraz w Grodziszczu, pow. świdnicki (koniec XIX w.). Nie można w tym miejscu pominąć istotnych prac o założeniach obronnych z tego obszaru, publikowanych na łamach historycznych i archeologicznych czasopism śląskich „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” i „Schlesische Provinzialblätter” przez F. W. Jäckela (1865), R. Dreschera (1866/1867), J. Zimmermanna (1874) oraz H. Söhnela (1899). Poza artykułami w końcu XIX w. zaczęły pojawiać się wydawnictwa zwarte dotyczące dolnośląskich grodzisk autorstwa R. Behli (1888) oraz O. Vuga (1890). Najpełniejszy rejestr, zarówno pradziejowych, jak i wczesno- i późnośredniowiecznych obiektów, znalazł się w ostatniej wymienionej pozycji. W tym pozbawionym części ilustracyjnej opracowaniu znalazło się zestawienie, wszystkich znanych autorowi, śląskich grodzisk (również i górnośląskich), scharakteryzowanych – dość lakonicznie – pod względem ich lokalizacji, formy i wielkości. W kilku przypadkach O. Vuga starał się też podać chronologię opisywanych stanowisk. Określenia przez O. Vuga datacji obiektów często były intuicyjne, nie poprzedzone badaniami terenowymi. Obiekty o dużej powierzchni z góry były określane jako pradziejowe, „iliryskie”, czyli przyporządkowane ludności kultury łużyckiej.

Późniejsze próby określania chronologii stanowisk opierały się na analizie pozyskiwanych podczas badań zabytków ruchomych. Ówczesny burzliwy rozwój archeologii pradziejowej w Europie wpłynął jednak na fakt, że badacze dolnośląskich grodzisk częściej w swych pracach analizowali znajdowane na nich zabytki pradziejowe, przede wszystkim kultury łużyckiej (przykładem może być

²² W literaturze archeologicznej nadal stosowana jest nazwa Góra Bazaltowa na określenie grodziska łużyckiego i wczesnośredniowiecznego w Strzegomiu. W tej pracy wymiennie zostaną zastosowane obie nazwy.

²³ W literaturze przedwojennej grodzisko widnieje pod nazwą Grodziszcze (Gross Gräditz; Demidziuk 2000, s. 39), na karcie AZP pod nazwą Krzydłowice, pow. polkowicki. W pracy tej zastosowano pierwszą nazwę miejscowości.

opracowanie militariów – grotów scytyjskich z góry Szerokiej przez M. Jahna (Jahn 1928, s. 21 i n.). Zabytki wczesnośredniowieczne, które w ówczesnej archeologii niemieckiej określane były jako słowiańskie (slawisch), odnotowywane były w piśmiennictwie dotyczącym grodów dolnośląskich znacznie rzadziej.

W pierwszej połowie XX w. nastąpiła identyfikacja grodzisk w terenie. Zaowocowało to przeprowadzeniem licznych badań powierzchniowych. Prace wykopaliskowe objęły ważne grodziska jak Będkowice (w 1919 r. i w latach 1923-1925 pod kierunkiem H. Segera oraz F. Geschwendta), Wzgórze Krzywoustego w Jeleniej Górze (w 1937 r. badania kierowane były przez F. Geschwendta), Niemcza, pow. dzierzoniowski (w 1929, 1936 oraz 1937 r. nadzorowane przez J. Petersena), Otmuchów (w 1932-1933 r. badania były prowadzone przez G. Weissera przy okazji prac ziemnych na terenie zamku) i dalsze prace na górze Szerokiej w Strzegomiu (w latach 1911-1913 i w 1919 r. badania o charakterze ratowniczym kierowane były przez G. Bersu – tab. 1). Prowadzone od końca XIX w., badania wykopaliskowe na ostatnim z wyżej wymienionych stanowisk, zostały opublikowane w szerszym zakresie (Bersu 1930)²⁴.

Wiele informacji o ówczesnych pracach i odkryciach jest znanych w literaturze przedwojennej w postaci krótkich wzmianek w dwóch czasopismach „Altschlesien” oraz „Altschlesische Blätter”, wydawanych odpowiednio od 1922 r. i 1926 r. (Hellmich 1930, 1936), lub z osobnych publikacji (Mertins 1906; Kurtz 1936; Uhtenwoldt 1938). W Archiwum Państwowym we Wrocławiu przechowywana jest – w różnym stanie – dokumentacja z badań przeprowadzonych na Śląsku w latach 1883-1944²⁵.

Nową jakością w badaniach naukowców niemieckich nad chronologią grodzisk dolnośląskich była publikacja historyka M. Treblina z 1906 r., dotycząca dziejów osadnictwa na terenie dawnego księstwa świdnickiego (Treblin 1906, s. 314-316). Badacz ten jako pierwszy podjął próbę identyfikacji niektórych obiektów odnotowanych w źródłach historycznych z konkretnymi stanowiskami archeologicznymi. To właśnie M. Treblin był autorem koncepcji, że wspominany w bulli papieskiej dla biskupstwa wrocławskiego z 1154/55 gród *Gramolin* należy identyfikować z grodziskiem położonym w miejscowości Grodziszczko koło Świdnicy (Treblin 1906, s. 314). Hipoteza ta do dziś uchodzi wśród historyków i archeologów za najbardziej wiarygodną (Pankiewicz 2005, s. 7; Boguszewicz 2011, s. 213). Późniejsze opracowania archeologów niemieckich, powstałe przed 1945 r., zasadniczo opierały się na zaproponowanej przez M. Treblina „filozofii” badań nad chronologią obiektów obronnych.

Pierwszej inwentaryzacji grodzisk śląskich (zarówno kultury łużyckiej, jak i wczesnośredniowiecznych) dokonał Max Hellmich. W efekcie w latach 1928-1932 powstała kartoteka grodzisk śląskich, obecnie przechowywana w archiwum Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu. Niewielka część tej kartoteki została opublikowana w formie katalogu, w którym m.in. zostały wymienione 42 stanowiska ujęte w niniejszej pracy (Hellmich 1930, s. 37-47; Demidziuk 2014). Prace M. Hellmicha dotyczyły zarówno problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym obszarze (Hellmich 1923), jak i założeń obronnych (Hellmich 1930, 1936).

²⁴ Praca G. Bersu zawiera opis wyników badań ratowniczych, przeprowadzonych na grodzisku. Opracowana została topografia grodu, stratygrafia i obiekty nieruchome. Niestety nigdy nie zostały opublikowane zabytki archeologiczne pozyskane podczas prac terenowych, znajdujące się obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu.

²⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, zbiór Wydziału Samorządowego Prowincji Śląskiej.

Tabela 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
1	Bardo, pow. ząbkowicki, stan. 1	okres międzywojenny - F. Geschwendt, M. Hellmich		1962 - ZAP IHKM PAN Wr, J. Łodowski; 1981-1986 - PKZ Wrocław, Z. Lissak, W. Piszczalowski, J. Romanow; 1991 - KA UW, T. Płonka	Vug 1890, s. 148; Hellmich 1933, s. 78-79; Łodowski 1964, s. 254-259; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 29-31 (tam starsza lit.); Bryłowska 1984, s. 138; Duda 1985, s. 181; 1986, s. 178; 1987, s. 156; 1988, s. 188; 1989, s. 148; 1990, s. 202; Romanow 1986; Francke 1990; 1994; Moździoch 1990, s. 195; 1990a, s. 221; 1998, s. 286; Francke, Łodowski 1991; Płonka 1991; Markiewicz 1993; Płonka, Winnicki 1993; Bronowicz 1994, s. 219; Stoksik 2007, s. 148-178; Rodak 2010a, s. 103-119; Boguszewicz 2011, s. 191-192; Lisowska 2013, s. 2
2	Będkowice, pow. wrocławski, stan. 1	1966 - KZA Wr, T. Kaletyn		1919 - H. Seger; 1923-1925 - F. Geschwendt; 1964 - IHKM PAN Wrocław, J. Łodowski; 1965 - MŚ Sobótka, H. Gosławska; 1967 - MŚ Sobótka (brak danych o lokalizacji wykopów); H. Gosławska; 1978-1982 - WOAK Wr, H. Śledzik-Kamińska	Gosławska 1965; 1971, s. 279; Kaletyn 1966, s. 215; 1967, s. 243; 1968, s. 298; 1969, s. 274; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 32-34 (tam starsza lit.); Śledzik-Kamińska 1976; 1980; 1981; 1982; 1984; 1985; IA 1970, Badania 1969, s. 228; IA 1979, Badania 1978, s. 156-157; IA 1980, Badania 1979, s. 145-146; IA 1982, Badania 1981, s. 161-162; IA 1983, Badania 1982, s. 179-180; IA 1984, Badania 1983, s. 143; IA 1985, Badania 1984, s. 117; Szponar 1980; Łodowski 1980, s. 237; 1990, s. 185; Moździoch 1990, s. 196; 1998, s. 286; Domański 2000, s. 64, 102 (tam starsza lit.); Jaworski 2005, s. 71; Pankiewicz 2012, s. 73-80, 82-84, 86-90, 93, 97, 205, 266; Lisowska 2013, s. 3
3	Bolesławiec, m. pow., stan. 2	okres międzywojenny - F. Geschwendt; 1960 - KZA Wr, T. Kaletyn (nie zlokalizowano grodziska w terenie)			Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 36-38 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 192; 1990a, s. 221; 1998, s. 286; Wachowski 1997, s. 37; Demidziuk 2007, s. 37, 78-79; Jaworski 2005, s. 264; Rodak 2009; 2010; 2010b; Pankiewicz 2012, s. 202-204
4	Bystre, pow. oleśnicki	okres międzywojenny; 1965, 1969 - KZA Wr, T. Kaletyn	1959-1960 - KZA Wr, A. Kudła; 1963 - KZA Wr, T. Kaletyn		Kudła 1961; Kaletyn 1965; 1967, s. 240; 1971, s. 306; 1980a, s. 256; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 42-43 (tam starsza lit.); Łodowski 1980, s. 238; 1990, s. 185; 2009; Kokosza 1989, s. 224; Moździoch 1998, s. 286
5	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	od końca XIX w.		XIV w. - badania amatorskie; 1958, 1962 - MA Wrocław, J. Kramarek; 2004-2008, 2011-2015 - IAIe PAN Wr oraz ZA IH UO, S. Moździoch, M. Przysiężna-Pizarska	Cisek, Kramarek, Niedźwiedzka 1958, s. 119-146; Cisek, Kramarek 1960; Kramarek 1961b; 1964a; 1969; Kramarek I., J. 1963; Sobociński 1960; Młynarska-Kaletynowa 2006; Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 121-122; Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 44-46
6	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	od końca XIX w.		XIV w. - badania amatorskie; 1958, 1962 - MA Wrocław, J. Kramarek; 2004-2008 - IAIe PAN Wr, ZA IH UO, S. Moździoch, M. Przysiężna-Pizarska	Cisek, Kramarek, Niedźwiedzka 1958; Cisek, Kramarek 1960; Kramarek 1961b; 1964a; 1969; Kramarek I., J. 1963; Młynarska-Kaletynowa 2006; Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008; Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 46

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
7	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	1961-1962 – MZL, E. Dąbrowski		1984-2003 – PAŚ ZAN IHKM PAN Wt, następnie IAiE PAN Wt, S. Możdżioch, L. Nowacka, A. Mierzwiński	IA 1985, Badania 1984, s. 119; IA 1986, Badania 1985, s. 118-119; IA 1992, Badania 1988, s. 92; IA 1994, Badania 1990, s. 70-71; Mierzwiński, Możdżioch, Skrzydłowska 1988, Możdżioch, Skrzydłowska 1989; Możdżioch, Nowacka 1988; 1989; 1991; 1993; 1995; 1995a; Możdżioch 1990, s. 199; 1990a, s. 222; 1992; 1993; 1994; 1998, s. 286; 2002 (tam starsza lit.); 2004; Możdżioch, Suchodolski 2006; Nowakowski 2008a, s. 321-325; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 31-33; Lisowska 2013, s. 4-7
8	Cieszanowice, pow. nyski	do 1945 r. – M. Hellmich, E. Schindler, dr Schellhammer, G. Weisser; 1960 – J. Kaźmierczyk, K. Maciewicz, A. Szczodrak			Kaźmierczyk 1960, s. 34; Rogińska 1967, s. 45; Kaźmierczyk, Maciewicz, Wuszkán 1977, s. 90-92 (tam starsza lit.); Możdżioch 1998 s. 286; Krawczyk 2010, s. 13, 20
9	Czarnków, pow. legnicki (dawniej Czerszków)	okres międzywojenny – M. Hellmich; 1962-1966 – KZA Wt, S. Siedlak, T. Kaletyn	1966 – KZA Wt, T. Kaletyn		Kaźmierczyk, Trudzik 1962, s. 25; Kaletyn 1964; 1964a, s. 203; 1964b; 1966, s. 207; 1968, s. 292; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 48-49 (tam starsza lit.); Możdżioch 1998, s. 286
10	Dobrejów, pow. legnicki	okres międzywojenny; 1962, 1964 – KZA Wt, T. Kaletyn			Kaźmierczyk, Trudzik 1962, s. 25; Kaletyn 1964c; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 52-53 (tam starsza lit.); Możdżioch 1998, s. 286; Prus 2007, s. 27 (tam starsza lit.)
11	Dziesławice, pow. oleśnicki	okres międzywojenny; 1957, 1963, 1964 – KZA Wt, T. Kaletyn	1966 – KZA Wt, T. Kaletyn		Kaletyn 1964d; 1965a; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 54-55 (tam starsza lit.); Możdżioch 1990, s. 192; 1998, s. 286; Demidziuk 2001, s. 312
12	Gierów, pow. brzeski, stan. 2	do 1945 r.; 1958, 1960 – J. Kaźmierczyk, K. Maciewicz, Z. Bagniewski	1969 – KA UWt	2014 – IA UWt, P. Samborski	Bagniewski 1969, s. 38-39; Rogińska 1967, s. 45; Wuszkán, Maciewicz 1971, s. 274; Kaźmierczyk, Maciewicz, Wuszkán 1977, s. 126-129 (tam starsza lit.); Lodowski 1980, s. 234; Możdżioch 1998, s. 286; Lisowska 2013, s. 12
13	Głogów-Ostrów Tumski, m. pow., stan. 2,			1963-1966 – KHA PWt, T. Kozaczewski; 1976-1984, 1990, 1992-1993, 1995-1997-MHiOMK Głogów, M. Kaczkowski, MG Głogów, następnie MAH Głogów, Z. Hendel	Kozaczewski 1970; 1970a; 2006; Hendel 1985; 1986; 1993; 1994; 1995; 1997; IA 1985, Badania 1984, s. 123; IA 1998, Badania 1993, s. 72; IA 1998, Badania 1995, s. 91-92; Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995; Kara, Krąpiec 2000, s. 309; Demidziuk 2000, s. 65; Nowakowski 2008a, s. 330-335; Lisowska 2013, s. 16-17
14	Gniewków, pow. świdnicki	okres międzywojenny; 1960, 1962-1963 – KZA Wt, T. Kaletyn	1975 – KHA PWt, C. Lasota	2007-2008 – IA UWt, S. Rodak	Kaletyn 1963b; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 38-39 (tam starsza lit.); Lodowski 1980, s. 234; Lasota 1980, s. 303-304; Możdżioch 1998, s. 286; Jaworski 2005, s. 34, 61; Rodak 2009a; Rodak, Werczyński 2008; 2011; Werczyński 2009; Werczyński, Rodak 2012; Pankiewicz 2012, s. 199, 200, 238, 239, 267, 270, 272, 288

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
15	Gostchorze, pow. krośnieński, stan. 1		1962 – MZL, E. Dąbrowski	1980-1983 – WKZ ZG, E. Dąbrowski	Dąbrowski 1962, s. 36; 1982; 1983; 1984; 1990, s. 167-168; 1991; Onzol 1983, s. 174; 1984, s. 156; Kołodziejski 1984, s. 154; 1985, s. 196; Lisowska 2013, s. 18-19
16	Grodziec, pow. złotoryjski	okres międzywojenny; 1966 – KZA Wr			Guerquin 1957, s. 48-49; Pilchowie 1962, s. 49; Wędzki 1964a; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 61-62 (tam starsza lit.); Kaletyn 1969b, s. 53-54; Moździoch 1998, s. 287; Demidziuk 2005, s. 46; Prus 2007, s. 40
17	Grodziszcz, pow. polkowicki (na AZP oznaczone jako Krzydłowice)			do 1945 r. – brak danych	Mertins 1906, s. 137, 139, ryc. 326, 335; Kurtz 1936, s. 27, 35, 38, 51; Langenheim 1936, s. 290-294, ryc. 2; Petersen 1939, s. 65; Kaczkowski 1971, s. 22; Lodowski 1980, s. 228-229; Moździoch 1998, s. 287; Demidziuk 2000, s. 39; Prus 2007, s. 40 (tam starsza lit.); Lisowska 2013, s. 21; Czaplą 2014, s. 186
18	Grodziszcz, pow. świebodziński, stan. 1			1963-1965 – MZL, A. Kołodziejski; 2015 – badania wykopaliskowe, Oddział Lubuski SNAP	Kołodziejski 1969, s. 180; Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 238; Kumatowska, Łosińska 1990, s. 151
19	Grodziszcz, pow. świdnicki	1999 – IA UWŕ, K. Jaworski		koniec XIX w.; 1960 – MA Wrocław, J. Kramarek; 2000-2001 – UWŕ, A. Boguszewicz	Kramarek 1961; 1962; 1962a; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 62-63 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 195; 1990a, s. 222; 1998, s. 287; Boguszewicz, Pankiewicz, Gruszka 2000; Boguszewicz, Nowakowski, Pozorski 2001; Gruszka, Łesiuk, Pankiewicz, Paternoga 2001; Pankiewicz 2003, s. 175-188; 2005; 2012, s. 73-89, 93-95, 98, 100, 101, 104, 200-202, 264, 288, 291; Jaworski 2005, s. 74-76; Boguszewicz 2001; 2011, s. 212-214; Lisowska 2013, s. 20-21
20	Goświnowice, pow. nyski, stan. 12 (dawniej Janczowice)	1941 – G. Raschke, G. Weisser; 1960 – J. Kaźmierczyk, K. Macewicz			Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977, s. 173 (tam starsza lit.); Krawczyk 2010, s. 21
21	Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, m. pow.			1937 – F. Geschwendt; 1958-1959 – MA Wrocław, W. Sarnowska, J. Kramarek; 1995, 1996-1997 – MO Jelenia Góra, następnie MK Jelenia Góra, S. Firszt	Sarnowska 1960; Kramarek 1961c; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 63-65 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 192; Firszt 1998; Grabowski 1998, s. 377; Miszczyk 2006, s. 180; Chorowska, Dudziak, Jaworski, Kwaśniewski 2009, s. 96-103; Boguszewicz 2011, s. 223-224
22	Kamieniec Żąbkowicki, pow. żąbkowicki	okres międzywojenny			Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 66 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 287; Romanow 1985; 1986b; 1987
23	Kargowa, pow. zielonogórski		1963, 1965 – MZL, M. Kaczkowski, A. Marcinkian		Kowalenko 1938, s. 225; Hensel 1959, s. 34-35; Śmigieński 1961, s. 294; Dąbrowski 1968, s. 299-316; Kołodziejski 1969, s. 184; 1969a, s. 301; Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 25-62 (tabela); 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 238
24	Kaszowo, pow. milicki, stan. 1	1927 – J. Gottschalk		1960, 1962, 1964-1965 – KZA Wr, M. Młynarska, T. Kaletyn, A. Gałuszka, J. Lodowski; 1966-1969 – ZAWiP IHKM PAN Poznań, Z. Hilczer-Kurnatowska	Kaletyn 1963; Lodowski 1965; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 66-68 (tam starsza lit.); Dzeduszycki 1972; Dzeduszycka 1975; 1977; Hilczer-Kurnatowska, Dymaczewska 1968; Hilczerówna 1969; Moździoch 1990, s. 196; 1998, s. 287; Lodowski 1990, s. 185; Kara, Krapiec, Teske 2006, s. 127, 131-132, tab. 2

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
25	Kędzie, pow. trzebnicki	okres międzywojenny		1959-1960 – KZA Wr	Sarnowska 1961, s. 69-70; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 69-71 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 287
26	Kije, pow. zielonogórski, stan. 4	brak danych	brak danych	brak danych	Kowalenko 1938, s. 229; Śmigiełski 1961, s. 296-297; Kołodziejski, Kres 1962; Kołodziejski 1969, s. 187; Kurnatowska, Łosińska 1983, tabela; 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 238; Moździoch 1998, s. 287; Nowakowski 2008a, s. 482-483
27	Komorzo, pow. kluczborski	1957, 1960 – J. Kaźmierczyk, K. Macewicz, A. Szczodrak, Z. Trudzik	1972 – KA UW, Z. Bagniewski, K. Bykowski, WKZA Opolo, S. Pazda, K. Macewicz		Kozłowska 1956, poz. 13; Hohubowicz 1956, s. 48; Kaźmierczyk 1960, s. 35; Bagniewski 1970; Bykowski 1972; Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszków 1977, s. 203-207 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 194; 1998, s. 287
28	Krosno Odrzańskie, m. pow.		1960 – MZL, E. Dąbrowski	1961-1964 – MZL, E. Dąbrowski	Dąbrowski 1962; 1967; 1968; 1990, s. 167; 2006, s. 81-98; 2006a, s. 51-57; 2009; Kołodziejski 1969; Muszyński 1970; Urbanśka, Kurnatowski 1967; Moździoch 1990, s. 199, 1990a, s. 223; 1998, s. 287; Lewczuk 1999, s. 227-240; Dziedzic 2006; Magda-Nawrocka 2006; Nowakowski 2008a, s. 352-357; Lisowska 2013, s. 25
29	Krzeczyn Wielki, pow. lubiński	okres międzywojenny	okres międzywojenny; 1962 – KZA Wr		Kaletyn 1963a; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 82-83 (tam dalsza lit.); Moździoch 1998, s. 287; Prus 2007, s. 55 (tam starsza lit.); Nowakowski 2008a, s. 492
30	Lechitów, pow. górowski, stan. 4 (jako Sądowel)	od XIX w.; okres międzywojenny	1962, 1963, 1965 – ZAŚ ZAN IHKM PAN Wr; J. Lodowski	2005 – IAiE PAN Wr, D. Nowakowski	Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 129-132 (tam starsza lit.); Lodowski 1964a; 1965a; 1965b; 1968; 1969; 1972, s. 124-129; Moździoch 1990, s. 194; 1990a, s. 224; 1998, s. 289; Nowakowski 2008, s. 171-211
31	Legnica, m. pow.			1958-1960, 1962, 1964-1965 – ZAP IHKM PAN, KHA PW, J. Rozpędowski; 1970-1973 – IHASziT PW, C. Lasota, J. Rozpędowski	Kaźmierczyk 1959; 1962; 1964; 1966; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 83-85 (tam starsza lit.); IA 1972, Badania 1971, s. 190; Lasota 1974; 1976; 1980; 1981; 2009, s. 5-9; Moździoch 1990, s. 193; 1990a, s. 223; 1998, s. 287; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 262-265; Prus 2007, s. 65 (tam starsza lit.); Lisowska 2013, s. 26-27
32	Lipki, pow. brzeski			1959, 1962 – MA Wrocław, J. Kramarek; 1986 – C. Francke, J. Romanow, R. Piwko	Cisek, Kramarek 1960, s. 138-139 (tam starsza lit.); Kramarek 1961a; 1964; 1969, s. 82-85, 111; Kramarek L., J. 1963; Bagniewski, Domański 1969, s. 37; Bagniewski, Romanow 1970, s. 37; Moździoch 1990, s. 194; 1998, s. 287; Romanow 1986a; Lodowski 1998, s. 172-176.
33	Lubin, m. pow.	okres międzywojenny		1992-1993, 1998 – M. Mularczyk	Lodowski 1980, s. 232; Mularczyk 1992/93; 1999; Lodowski, Prus 1996, s. 38, 46; Prus 2007, s. 70; Moździoch 1998, s. 288; Nowakowski 2008a, s. 358-365
34	Łupki, pow. lwówecki (zamek Wleń)	do 1945 r.		1988-2010 – KA UW, następnie IA UW, K. Dymek, C. Buśko, J. Piekalski, J. Niegoda, A. Boguszewicz, I. Wysoka, L. Marek, M. Chorowska, W. Jerzyk	Guerquin 1957, s. 81-82; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 154-155 (tam starsza lit.); Buśko, Dymek, Piekalski 1990; 1991; 1992; 1993; 1994; Kołomański 1990, s. 183-184; 1991, s. 148; Buśko, Niegoda, Piekalski 1996; Niegoda, Piekalski 1996; Demidziuk 1999, s. 226, nr 117; Moździoch 1990a, s. 225; 1998, s. 289; Piekalski, Wysocka 2000; 2001; Wrocławski 2000, s. 152; 2001, s. 210; Marek, Piekalski 2005; Chorowska, Jerzyk, Paszkiewicz, Piekalski 2008; Chorowska, Dudziak, Jaworski, Kwasiński 2009, s. 235-256; Boguszewicz 2011, s. 231-234; Jaworski, Marcinkiewicz, Piekalski, Siemianowska 2012

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
35	Miechowa, pow. kluczborski	1957, 1960 – J. Kaźmierczyk, Z. Trudzik, K. Macewicz	1960 – J. Kaźmierczyk, Z. Trudzik, K. Macewicz; 1971 – KA UWŕ, Z. Bagniewski		Kozłowska 1956, poz. 10; Kaźmierczyk 1960, s. 34; Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977, s. 291-294 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 288
36	Mieszkowo, pow. zielonogórski, stan. 5	brak danych	brak danych	brak danych	Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 48-49; Lewczuk 1993, s. 477
37	Milicz, m. pow.	okres międzywojenny	1953 – KZA Wŕ, M. Młynarska, A. Gałuszka	1853 – badania amatorskie; 2003-2006 – IAIIE PAN Wŕ, J. Kolenda	Gałuszka, Młynarska 1957; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 95-98 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 197; 1990a, s. 223; 1998, s. 288; Kolenda 2008 (tam starsza lit.); Suchodolski 2008; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 103-104; Lisowska 2013, s. 29-31
38	Nawojów Śląski, pow. lubański	1937, 1938 – G. Hofman; 1965, 1970 – KZA Wŕ, T. Kaletyn	1966-1967 – KZA Wŕ, T. Kaletyn, A. Ciosek		Kaletyn 1965b; 1967, s. 238; 1968, s. 292; 1969, s. 274, 282; 1972, s. 276; 1980, s. 195; Ciosek 1967, s. 63; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 91-92 (tam starsza lit.); IA 1972, Odkrycia 1970-1972, s. 198; Lodowski 1980, s. 224; 1990, s. 180; Moździoch 1990, s. 192; 1998, s. 288
39	Niemcza, pow. dzierzoniowski, stan. 1			1929, 1936, 1937 – J. Petersen; 1950-1951, 1958, 1960-1965 – ZAP IHKM PAN Wŕ, KA UWŕ, W. Hołubowicz, H. Cehak-Hołubowiczowa, J. Kaźmierczyk; 1971-1973 – ZAŚ ZAN IHKM PAN Wŕ, KA UWŕ, J. Kaźmierczyk	Petersen 1931; 1936, s. 55; 1937; Hołubowicz 1955; Trudzik 1965; Hołubowicz, Kaźmierczyk 1963; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 104-107 (tam starsza lit.); Kaźmierczyk 1963; 1964a; 1964b; 1965; 1968; 1971; 1972; 1972-1973; 1974; 1978, s. 33-49; Lodowski 1980, s. 236; 1990, s. 184; Moździoch 1990, s. 197; 1990a, s. 223; 1998, s. 288; Jaworski 2000; 2002; 2003; 2003a; 2005, s. 84-85; Młynarska-Kaletynowa, Schölzel 2002; Krąpiec 2006; Pan-kiewicz 2008, s. 74-82; 2009; 2012; Lisowska 2013, s. 33-36; Rodak 2014
40	Niesulice, pow. świebodziński	okres międzywojenny – W. Kowalenko; 1957 – MA Poznań; 1960 – MZL;		1961 – MZL, A. Kołodziejski	Schuster 1869, s. 103; Behla 1888, s. 107; Kowalenko 1938, s. 308; Śmigiełski 1961, s. 308; Kołodziejski 1966, s. 225; Urbanska, Kurnatowski 1967, s. 106, 109; Kołodziejski, Kres 1962, s. 45; 1969, s. 177; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 201-202; Kurnatowska, Łosińska 1983, s. 25-62 (tabela); 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 478; Nowakowski 2008a, s. 365-366; Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 330
41	Nowogród Bobrzański, pow. zielonogórski	okres międzywojenny – M. Hellmich			Hellmich 1930, s. 45; Lewczuk 1993, s. 478; Szczegół 1970, s. 325, 328-329; Kowalski 2001, s. 165; Moździoch 1990a, s. 223; Nowakowski 2008a, s. 358-365 (tam starsza lit.)
42	Olszany, pow. lubiński	okres międzywojenny; 1957, 1964 – KZA Wŕ			Kaletyn 1964e; 1964f; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 110-111 (tam starsza lit.); Lodowski 1980, s. 230; Moździoch 1998, s. 289
43	Osiek, pow. trzebnicki	1926, 1931, 1937 – M. Hellmich, A. Hofman; 1966 – KZA Wŕ	1959 – KZA Wŕ		Hellmich 1930, s. 40; Kaletyn 1961; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 112-113 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 288

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
44	Otmuchów, pow. nyski	1933 – G. Weisser		1932 – prace wykopaliskowe w czasie prac ziemnych na zamku	Guerquin 1957, s. 66-67; 1974, s. 228-229; Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszykan 1977, s. 370-371 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 195; 1990a, s. 224; 1998, s. 287; Krawczyk 2010, s. 24-25
45	Otok, pow. bolesławiecki	okres międzywojenny – M. Hellmich; 1966 – KZA Wr, T. Kaletyn			Schuster 1869, s. 108; Behla 1888, s. 167; Kaletyn 1968, s. 287; 1969a; Kaletynow, Lodowski 1968, s. 113-114 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 288; Demidziuk 2007, s. 70
46	Pietrzyków, pow. świdnicki, stan. 1	okres międzywojenny	1997 – UW, A. Boguszewicz	1999 – UW, A. Boguszewicz	Boguszewicz 1998a, s. 395-400 (tam starsza lit.); 2011, s. 243; Pozorski 2000
47	Podgórzycze, pow. zielonogórski, stan. 1	2007 – IAiE PAN Wrocław, D. Nowakowski	1994 – brak danych		Lewczuk 1993, s. 478; 1999, s. 239; Nowakowski 2008a, s. 374-376, 519 (tam dalsza lit.)
48	Przedmoście, pow. głogowski, stan. 1	koniec XIX w.; okres międzywojenny	1968 – MHIO MK Głogów, M. Kaczkowski	2001 – MAH Głogów, K. Czaplą	Helmich 1930, s. 43, poz. 30, 31; Kowalenko 1938, s. 283; Kaczkowski 1971, s. 21; Kołodziejki 1969, s. 188; 1970, s. 273; Hilczarów, Urbanska-Łosińska 1970, s. 87; Lodowski 1980, s. 231 (tam starsza lit.); Moździoch 1990, s. 193, 1998, s. 288; Demidziuk 2000, s. 157; Czaplą 2005, s. 17-32; 2014, s. 205; Prus 2007, s. 98 (tam starsza lit.); Nowakowski 2008a, s. 377
49	Przystronie, pow. dzierzoniowski	od końca XIX w.; okres międzywojenny; 1957 – KZA Wr; 1959, 1962 – ZAŚ ZAN IHKM PAN Wrocław			Kaletynow, Lodowski 1968, s. 121 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 288
50	Rokitnica, pow. zlotoryjski, stan. 1	od XIX w.; 1962, 1964 – KZA Wrocław		1995 – KA UW, A. Limisiewicz, K. Jaworski	Kaletynow, Lodowski 1968, s. 123-125 (tam starsza lit.); Modzelewski 1975, s. 64-66; Lodowski 1980, s. 231; Biszkont, Smerdak 1996; Moździoch 1998, s. 288
51	Rzymówka, pow. zlotoryjski, stan. 1	od poł. XIX w.; 1966 – KZA Wr	1961 – KZA Wr	1978-1980 – KA UW, K. Bykowski	Kaletyn 1965c; 1969b, s. 56-57; Kaletynow, Lodowski 1968, s. 128-129 (tam starsza lit.); Lodowski 1980, s. 231; 1990, s. 181; Bykowski 1980; 1981; 1982; Moździoch 1990, s. 193; 1998, s. 289; Krapiec 2006a; Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 271-285; Lisowska 2013, s. 47
52	Siedlce, pow. olawski	okres międzywojenny; 1957, 1963, 1964 – KZA Wr			Kaletyn 1964g; 1966, s. 211; Kaletynow, Lodowski 1968, s. 132-133 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 289
53	Sędziszowa, góra Wielisława, pow. zlotoryjski	od końca XIX w.; okres międzywojenny; 1960, 1966, 1967 – KZA Wr, T. Kaletyn	1960 – KZA Wr, T. Kaletyn		Kaletyn 1961b; 1965d; 1967a; 1968, s. 299; 1969b, s. 57; Kaletynow, Lodowski 1968, s. 148-149; Moździoch 1998, s. 289; Demidziuk 2005, s. 82-82; Chorowska, Dudziak, Jaworski, Kwasniewski 2009, s. 230-234

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondażowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
54	Solniki, pow. nowosolski			1965 – WKZ ZG, M. Kaczkowski; 1972 – brak danych	Behla 1888, s. 168; Schuster 1869, s. 99; Hellmich 1929; 1930, s. 43, poz. 19; Kurtz 1936, s. 51; Kołodziejski 1969, s. 184-185, 189; 1969a, s. 301, 304; 1972a, s. 288; Hilczerówna, Urbanska-Łosińska 1970, s. 86; Kaczkowski 1971, s. 13, 31, s. 34-36; 1972, s. 468, tabl. XIII; Łodowski 1980, s. 248 (tam starsza lit.); Lewczuk 1993, s. 478; 1999, s. 239; Możdźdich 1990, s. 199; 1998, s. 289.
55	Strachów, pow. wrocławski	okres międzywojenny		1951 – KBnPPp KA UW; W. Hołubowicz; 1956 – KA UW; W. Hołubowicz; 1973-1974 – ZAŚ ZAN IHKM PAN Wrocław, J. Łodowski	Hołubowicz 1957; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 134-136 (tam starsza lit.); Łodowski 1974; 197; 1980, s. 240; 1980a; 1990, s. 185; Możdźdich 1990, s. 197; 1998, s. 289; Lisowska 2013, s. 50
56	Strzegom – góra Szęroka, pow. świdnicki (w lit. jako Bazaltowa Góra)	od 1759 r.		1873, 1904, 1911-1913, 1919 – G. Bersu; 1960, 1962-1965 – KZA W; J. Kaźmierczyk	Bersu 1930; Jahn 1928, s. 11-25; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 136-137 (tam starsza lit.); Kaźmierczyk 1978, s. 37-38; Możdźdich 1990, s. 196; 1990a, s. 49, 224; 1998, s. 289; Jaworski 2005, s. 68-70; Lisowska 2013, s. 50-51
57	Szarynka, pow. milicki	okres międzywojenny – G. Hoffman, M. Hellmich; 1959, 1965 – KZA Wrocław			Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 138-140 (tam starsza lit.); Możdźdich 1998, s. 287
58	Szprotawa - Ilawa, pow. żagański (gród <i>Ilua</i>)			1996 – badania wykopaliskowe (miejsce domniemanego grodziska stan. 1 i 5 – wynik negatywny), MAŚN Zielona Góra, J. Lewczuk, K. Garbacz, E. Dąbrowski, M. Lewczuk	Hilczerówna, Urbanska-Łosińska 1970, s. 109; Kreglewska-Foksowicz 1970, s. 375-379 (tam starsza lit.); Łodowski 1980, s. 29; Możdźdich 1990a, s. 30; 1998, s. 289; Lewczuk 1993, s. 478; 1999, s. 235; ŁA 2005, Badania 1996, s. 240
59	Świebodzin, m. pow., stan. 11		1986 – MR Świebodzin	1988, 1990, 1995 – MR Świebodzin, WKZ ZG, M. Nowacki	Nowacki 1992; 1994; 1998; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 379; Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 478; Przeczrta 2002, s. 30; Nowakowski 2008a, s. 398.
60	Świny, pow. jaworski, stan. 1	do 1945 r.	1959 – ZAP IHKM PAN W; J. Kaźmierczyk; 1982 – WOAK W; W. Rośkowicz		Kaźmierczyk 1959a; Kaletyn 1961a, s. 213; Haisig, Kiersnowski, Reyman 1966, s. 59; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 142-143 (tam starsza lit.); Rośkowicz 1985; Możdźdich 1990, s. 192; 1990a, s. 224; 1998, s. 289; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 133 (tam dalsza lit.)
61	Trzebiechów, pow. zielonogórski	brak danych	1975 – brak danych	brak danych	Kowalenko 1938, s. 311; Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 479; 1999, s. 239
62	Wądroże Wielkie, pow. jaworski	okres międzywojenny; 1966 – KZA W; T. Kaletyn			Kaźmierczyk, Trudzik 1962, s. 25; Kaletyn 1968, s. 293; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 145-146 (tam starsza lit.); Możdźdich 1998, s. 289

Tabela. 1. Badania archeologiczne na grodziskach z Dolnego Śląska datowanych na koniec X - początek XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Badania powierzchniowe	Badania sondazowe	Badania wykopaliskowe	Literatura
63	Witostowice, pow. ząbkowicki, stan. 2	okres międzywojenny; 1957 – ZAŚ ZAN IHKM PAN Wr; W. Hołubowicz	1962 – ZAP IHKM PAN Wr; J. Lodowski; 1964 – KZA Wr; T. Kaletyn	1969-1970 – IHKM PAN, Warszawa, I. Górka, E. Paderewska 2015; – IA UWr; P. Samborski	Holubowicz 1959; Kaletyn 1964h; 1971, s. 306; 1972, s. 277; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 151-154 (tam starsza lit.); Lodowski 1965c; 1966; Górka, Paderewska 1970, 1971, 1972; Moździoch 1984; Jaworski 2005, s. 87-89; Li- sowska 2013, s. 53; Samborski, Sych 2015, s. 24-25
64	Wrocław-Ostrów Tumski			1946 – PMP Wrocław, R. Jamka; 1949-1951, 1953-1954, 1955-1961 – KBnPPP, ZAP IHKM PAN Wr; W. Kóčka; 1956-1957 – KA UWr; KHA PW; J. Kaźmierczyk, T. Kozaczew- ski; 1972-1978 – KA UWr; MA Wro- claw, IHASzIT PW; J. Kramarek, J. Kaźmierczyk, C. Lasota; 1980-1989 – KA UWr; J. Kaźmierczyk; 1994, 1995 – KA UWr; K. Jaworski, P. Rzeźnik, K. Bykowski, A. Limisiewicz; 1999 – firma AKME, B. Kitliński, A. Limisie- wicz; 2000-2001 – firma AKME, IA UWr; K. Bykowski; 2003, 2009-2010 – IA UWr	Jamka 1946; Kóčka, Ostrowska 1955; 1956; Kóčka 1953; 1955; Ostrowska E. 1957; 1960; 1961; 1963; 1964; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974; 1975; 1976; 1977; 1978; 1979; 1980; Jaworski 1990, 1993, 1998; Kaźmierczyk 1990, 1991, 1993, 1995; Kaźmierczyk, Limisiewicz 1990; Jaworski, Kaźmierczyk, Rzeźnik 1991; Jaworski, Rzeźnik 1997; Rzeźnik 1995; 1995a; 1998; 2000; 2002, s. 439-446; Rzeźnik, Żurek 2000; Paternoga, Rzeźnik 2004; Rzeźnik, Stoksik 2005; Moździoch 1990, s. 198; 1990a, s. 225; 1998, s. 289; 2003; 2004a; Kitliński, Limisiewicz 2001; Bykowski, Koncewska, Koncewska, Lasota, Paternoga, Piekalski, Rzeźnik 2004; Robak 2008; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 142-144 (tam dalsza lit.); Lisowska 2013, s. 55-84, 2015; Limisiewicz, Pankiewicz 2015
65	Wrocławice, pow. milicki	okres międzywojenny, M. Hellmich	1960 – KZA Wr; 1982 – KZA Wr; ZAWiP IHKM PAN Poznań, T. Kaletyn, D. Koniński; 1991 - PSOZ Poznań, G. Teske	2014 – IAiE PAN Wr, J. Kolenda	Siedlak 1961; Kaletyn 1962; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 163-164 (tam starsza lit.); Lodowski 1980, s. 240; 1990, s. 185; Moździoch 1998, s. 289; Kara, Krapiec, Teske 2006, s. 129, 134, tabl. 6; Kolenda, Monczak 2015
66	Żagań, m. pow.				Helmich 1930, s. 45; Uhtenwoldt 1938, s. 84; Hilczarówna, Urbańska-Łosiń- ska 1970, s. 109; Szczegół 1970, s. 505-508; Nowakowski 2008a, s. 413
67	Żmigród, pow. trzebnicki				Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 167-168 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 289
68	Żmigródek, pow. trzebnicki, stan. 2	okres międzywojenny, J. Gottschalk, M. Hell- mich; 1959, 1961, 1964 – KZA Wr			Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 168-170 (tam starsza lit.); Moździoch 1998, s. 289

Wykaz skrótów:

AP WSPŚ – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zbiór Wydziału Samorządowego Prowincji Śląskiej
AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski
DA SK Wałbrzych – Dział Archeologii, Centrum Nauki i Sztuki Stara Kopalnia w Wałbrzychu
IAiE PAN Wr – Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu
IA UWr – Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
IA UJ – Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
IH UO – Instytut Historii Uniwersytet Opolskiego
KHASzIT PWr – Katedra Historii Architektury Sztuki i Techniki Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej
KA UWr – Katedra Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
KBnPPP – Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego
KHA PWr – Katedra Historii Architektury Politechniki Wrocławskiej
KZA Wrocław – Wojewódzki Konserwator Zabytków Archeologicznych we Wrocławiu
MA Wrocław – Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu, Oddział Muzeum Miejskiego we Wrocławiu
MA Poznań – Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
MAH Głogów – Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Głogowie
MAŚN Zielona Góra – Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry
MG Głogów – Muzeum w Głogowie Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski (w latach 1983-1991)
MK Jelenia Góra – Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze
MM Legnica – Muzeum Miedzi w Legnicy
MO Jelenia Góra – Muzeum Okręgowe w Jeleniej Górze
MHioMK Głogów – Muzeum Hutnictwa i Odlewnictwa Metali Kolorowych w Głogowie (w latach 1967-1983)
MR Świebodzin – Muzeum Regionalne w Świebodzinie
MŚ Sobótka – Muzeum Ślązańskie w Sobótce
MŚO Opole – Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu
MZL – Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze
OSMZA – Ośrodek Studyjno-Magazynowy Zabytków Archeologicznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Głogowie
PAŚ ZAN IHKM PAN Wr – Pracownia Archeologii Śląska Zakładu Archeologii Nadodrza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (od 1971 r.)
PiMMAiEL – Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
PMP Wrocław – Państwowe Muzeum Prehistoryczne we Wrocławiu
PSOZ Poznań – Państwowa Służba Ochrony Zabytków w Poznaniu
PKZ – Pracownia Konserwacji Zabytków
SNAP – Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich
UWr – Uniwersytet Wrocławski
WKZ Zielona Góra – Wojewódzki Konserwator Zabytków w Zielonej Górze
WKZA Opole – Wojewódzki Konserwator Zabytków Archeologicznych w Opolu
WOAK Wrocław – Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski we Wrocławiu
WUOZ Wr – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatury w: Legnicy, Jeleniej Górze, Wałbrzychu
WUOZ O – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Opolu
ZA IH UO – Zakład Archeologii Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego
ZAP IHKM PAN Wrocław – Zakład Archeologii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (1954-1966)
ZAŚ IHKM PAN Wrocław – Zakład Archeologii Śląska Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (od 1966 r.)
ZAWiP IHKM PAN Poznań – Zakład Archeologii Wielkopolski i Pomorza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu

Znaczna liczba przedwojennych opracowań dotyczyła grodów tzw. kasztelańskich (głównie z XII w.), a zatem odnotowywanych w średniowiecznych źródłach pisanych. Na ich temat pisali m.in. M. Hellmich (1930, 1936) i H. Uhtenwold (1938). W tym nurcie mieszczą się też inicjatywy E. Petersena badań nad niektórymi śląskimi obiektami, np. grodem niemczańskim, które miały potwierdzać pewne koncepcje wynikające z interpretacji źródeł pisanych. Nie odnotowane w źródłach historycznych grody z okresu wczesnośredniowiecznego, z reguły nie stanowiły przedmiotu żywszego zainteresowania archeologów niemieckich. Wyjątkiem jest tylko kilka obiektów położonych na północno-zachodnich rubieżach Śląska, przede wszystkim w rejonie Głogowa i Nowej Soli (m.in. Gostyń, pow. głogowski, Grodziszczce, pow. polkowicki, Popęszyce, pow. nowosolski, Klenica, pow. zielonogórski), będących jednak obiektami starszymi, niż założenia wczesnopaństwowe, funkcjonującymi w fazie plemiennej wczesnego średniowiecza. Tak wczesną chronologię tych założeń określili już badacze niemieccy (Mertins 1906; Kurtz 1936). Stosunkowo żywe było zainteresowanie archeologów niemieckich wczesnośredniowiecznymi grodziskami z obszaru Górnych i Dolnych Łużyc. Badacze stanowisk z Łużyc skupieni byli jednak, w innych niż wrocławski, środowiskach naukowych (głównie ze Zgorzelca i Drezna).

Znamienne, że w jedynej zwartej niemieckojęzycznej publikacji dotyczącej kultury materialnej Słowian na wczesnośredniowiecznym Śląsku, kwestii budownictwa grodowego i datowaniu tej grupy zabytków poświęcono tylko trzy niepełne strony (Kurtz 1936, s. 50-52). Autor opracowania słusznie wydzielił dwie fazy śląskiego budownictwa grodowego – starszą, której początków, z dzisiejszej perspektywy, trochę błędnie dopatruje się na początku X w. (plemienne budownictwo grodowe na Śląsku na pewno silnie rozwinięte było już w IX w., nota bene H. Kurtz w swojej pracy ani razu nie przytacza danych zawartych w Geografie Bawarskim), i młodszą, zapoczątkowaną u progu XI w. (Kurtz 1936, s. 51). Spośród tych młodszych założeń grodowych autor przytacza zaledwie niewielką ich część: Bunzlau (Bolesławiec), Groß Gräditz (Grodziszczce, pow. polkowicki), Groß Krichen (Krzeczyn Wielki, pow. lubiński), Ritscheberg (gród ryczyński), Militsch (Milicz), wały na Zobtenberg (Ślęza), Breite Berg (góra Szeroka w Strzegomiu; Kurtz 1936, s. 51-52). Autor nie informuje też, jakie były podstawy datowania tych obiektów.

Po II wojnie światowej rozpoczęto na większą skalę weryfikację dotychczasowego stanu wiedzy nad założeniami obronnymi na Dolnym Śląsku. W prace te zaangażowane zostały służby konserwatorskie oraz inne powstające placówki badawcze, naukowo-dydaktyczne i muzealne. W latach 1948-1953 przeprowadzono pierwsze powojenne badania wykopaliskowe na kilku stanowiskach (Niemcza, Strachów oraz Wrocław-Ostrów Tumski). Pracami tymi kierował specjalnie powołany zespół Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Gruntowne zmiany w archeologii śląskiej, jakie nastąpiły w tym okresie, wpłynęły też na zmianę priorytetów. Z racji politycznych, ale i patriotycznych, jednym z głównych celów badawczych były słowiańskie stanowiska archeologiczne, zarówno z okresu wczesnośredniowiecznego, jak i późnośredniowiecznego. Pierwsze lata polskich badań na wczesnośredniowiecznych stanowiskach obronnych były przykładem prac *stricte* pionierskich, gdyż badacze polscy nawet w przypadku najbardziej ważnych obiektów (wrocławski Ostrów Tumski, Niemcza), nie mogli wspierać się literaturą niemieckojęzyczną, gdyż takowej nie było (badania E. Petersena w Niemczech nigdy nie zostały opublikowane, Ostrów Tumski we Wrocławiu był przed 1945 r. praktycznie niebadany). Stąd też często trafiały się w pierwszych polskich opracowaniach poważne błędy interpretacyjne, dotyczące tak stratygrafii, jak i datowania znajdujących na stanowiskach za-

bytków ruchomych (m.in. w czasie pierwszych badań wrocławskiego Ostrowa Tumskiego R. Jamka wydzielił poziom konstrukcyjny z VIII-IX w., gdy tymczasem początki zasiedlenia wyspy sięgają około połowy X w. (Jamka 1946). Badania tych wielowarstwowych obiektów pozwoliły naukowcom „oswoić” się ze specyficzną, bo jednak inną niż w pozostałej części Polski, śląską archeologią wczesnośredniowieczną, i w konsekwencji stworzyć wzorzec rozwoju tutejszej kultury materialnej dla tego okresu (głównie badania nad ceramiką W. Hołubowicza i J. Kaźmierczyka). W oparciu o dokonane na tych stanowiskach obserwacje próbowano już w latach 50. XX w. określić chronologię niektórych innych grodzisk na Dolnym Śląsku, m.in. obiektów w Strachowie koło Sobótki (Hołubowicz 1957, s. 173 i n.) i Witostowicach koło Henrykowa (obiekt identyfikowany ze wspomnianym w „Księdze henrykowskiej” tzw. grodem Kołacza; (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 151-152).

Od 1954 r. na terenie Dolnego Śląska prężnie zaczęły działać instytucje archeologiczne takie jak Zakład Archeologii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu²⁶, Katedra Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego²⁷ oraz Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu²⁸. Prowadziły one prace wykopaliskowe na licznych grodziskach dolnośląskich: w Bardzie, w Będkowicach, w Grodziszczu, pow. świdnicki, na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze, w Legnicy, w Lipkach, w Niemczy, na grodziskach ryczyńskich, na grodzisku sądowskim, pow. górowski, w Strachowie, na górze Szerokiej w Strzegomiu, w Świnach, w Witostowicach, oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Ogromną rolę odegrał ówczesny Konserwator Zabytków Archeologicznych. Z jego inicjatywy na dolnośląskich założeniach obronnych podejmowano liczne badania o charakterze powierzchniowo-weryfikacyjnym, niekiedy zakładano niewielkie sondáže oraz prowadzono na szerszą skalę badania wykopaliskowe (tab. 1). Wyniki tych badań terenowych doczekały się tylko krótkich wzmianek w różnych czasopismach archeologicznych. Początkowo część z nich ukazywała się w „Biuletynie Informacyjnym Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo wrocławskie”, a następnie „Informatorze Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo wrocławskie” (w skrócie IKZA), prezentującym prace archeologiczne wrocławskiego ośrodka konserwatorskiego w latach 1959-1967. Głównym celem działalności konserwatorskiej było rozpoznania stratygrafii nawarstwień kulturowych oraz pozyskanie zabytków datujących. Najczęściej wytyczano niewielkie sondáže (o wymiarach 1 x 1 lub 2 x 3 m) na majdanie grodziska i ewentualnie na zachowanych odcinkach umocnień. W niektórych przypadkach zakładano rów sondażowy na jednej z dłuższych osi grodziska, aby uchwycić stratygrafię we wszystkich istotnych punktach stanowiska.

Do badań włączały się także placówki naukowe m.in. Katedra Historii Architektury Politechniki Wrocławskiej²⁹ czy Zakład Archeologii Wielkopolski i Pomorza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu³⁰. Prowadziły one prace archeologiczne w Legnicy³¹, Głogowie, Gniewkowie i w Kaszowie. Lokalne muzea takie jak: Muzeum Ślązańskie w Sobótce, Muzeum

²⁶ Obecnie Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział Wrocław.

²⁷ Obecnie Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

²⁸ Obecnie Muzeum Archeologiczne, Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia.

²⁹ Obecnie Katedra Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej.

³⁰ Obecnie Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk Oddział Poznań.

³¹ Badania archeologiczne w Legnicy, stały się podstawą do napisania niepublikowanej rozprawy doktorskiej C. Lasoty zatytułowanej „Legnica we wczesnym średniowieczu” (1980).

Hutnictwa i Odlewnictwa Metali Kolorowych w Głogowie³² oraz Muzeum Ziemi Lubuskiej³³ zaangażowały się w badania wykopaliskowe na okolicznych grodziskach w Będkowicach, w Przedmościu, w Bytomiu Odrzańskim, w Gostchorzu i w Krośnie Odrzańskim, w Grodziszczu, pow. świebodziński, w Kargowej oraz w Niesulicach.

Działający na Dolnym Śląsku archeolodzy przez długi okres czasu nie decydowali się na opracowanie rejestru wczesnośredniowiecznych grodzisk z tego obszaru, zawierającego – oprócz danych dotyczących lokalizacji, formy i inwentarza – także ustalenia dotyczące datacji poszczególnych obiektów. Z dzisiejszej perspektywy wydaje się, że powstanie tego rodzaju opracowania w latach 50. XX w. byłoby przedwczesne, obarczone bowiem zbyt dużą liczbą błędów. Dopiero zapoczątkowane na przełomie lat 50./60. XX w. badania inspirowane i finansowane przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych, które objęły większą część znanych stanowisk grodowych, mogły zaowocować w miarę nowatorskim opracowaniem interesujących nas zabytków.

Przeprowadzone do początku lat 60. XX w. prace archeologiczne, doprowadziły do ponownej inwentaryzacji grodzisk wczesnośredniowiecznych na terenie Śląska, a w dalszym etapie do wydania „Mapy grodzisk w Polsce” (Antoniewicz, Wartołowska 1964)³⁴ oraz ważnej publikacji o charakterze zarówno naukowym, jak i katalogowym dla obszaru Śląska „Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego” (Kaletynowie, Lodowski 1968). Dzieło to było podsumowaniem przeszło 20 lat działalności polskich archeologów i historyków na Dolnym Śląsku (tab. 1). Pracę tę określić można jako wręcz wzorcową, gdyż była ona opracowaniem interdyscyplinarnym, powstałym w wyniku współpracy historyka (M. Kaletynowa) i archeologów (T. Kaletyn, J. Lodowski). Autorzy wiele uwagi poświęcili kwestii datowania poszczególnych obiektów, tylko w przypadku nielicznych stanowisk określili ich chronologię ogólnie na „wczesne średniowiecze”. W zdecydowanej większości podawane są ramy chronologiczne funkcjonowania obiektów, nieraz dość szerokie i nie mające swojego źródłowego potwierdzenia w partiach ilustracyjnych opracowania (np. rysunek jednego ułamka naczynia dla stanowiska datowanego na trzy stulecia), ale jednak jest to zdecydowany krok do przodu w porównaniu do opracowań niemieckich sprzed 1945 r. i do „Mapy grodzisk w Polsce” W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej z 1964 r. Warto w tym miejscu wspomnieć, że dość duża część propozycji datowania poszczególnych obiektów uległa pewnym przewartościowaniom (m.in. Jelenia Góra-Grabary, Gniewków, Bolesławiec czyli obiekty dotychczas datowane na okres wczesnopaństwowy, okazały się być – po przeprowadzeniu na nich szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych – grodziskami z fazy plemiennej), co jednak dziwić nie może gdy skonstatujemy, że czas jaki upłynął od opublikowania dzieła (1968-2017) jest już blisko dwukrotnie dłuższy od okresu badań polskich archeologów nad grodami dolnośląskimi przed powstaniem omawianej tu publikacji (1945-1968). Nawiasem mówiąc, korekty w datacji dolnośląskich wczesnośredniowiecznych obiektów obronnych, wprowadził jeden z współautorów tego dzieła J. Lodowski (1980, 1990). Prace te jednak dotyczą grodzisk z fazy plemiennej. Uzupełnieniem rozważań J. Lodowskiego jest ostatnia publikacja K. Jaworskiego (2005). Zawarte w niej wnioski odnoszą się jednak do obiektów militarnych datowanych na okres VIII-X w., zlokalizowanych w Sudetach, a więc w południowej części Dolnego Śląska, w Czechach, na Morawach i Łużycach.

³² Obecnie Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Głogowie.

³³ Obecnie Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry.

³⁴ Już w kilka lat po jej wydaniu zwrócono uwagę na wiele nieścisłości dotyczących stanowisk znajdujących się na obszarze województwa wrocławskiego (zob. komentarz: Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 11, przypis 7).

Po wydaniu pracy M. i T. Kaletynów oraz J. Lodowskiego nadal kontynuowano badania archeologiczne na wielu grodziskach dolnośląskich. W prace te zaangażowane zostały lokalne służby konserwatorskie, przede wszystkim Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski we Wrocławiu (Będkowice) oraz Wojewódzki Konserwator Zabytków w Zielonej Górze (Gostchorze). Z inicjatywy wrocławskiej służby konserwatorskiej pojawiła się również idea stawiania na licznych dolnośląskich grodziskach, kamiennych tablic informacyjnych. Na tablicach tych, obok określenia rodzaju stanowiska, umieszczano również chronologię obiektu. Celem tego programu było propagowanie i zabezpieczanie obiektów archeologicznych. Większa część tych tablic nie zachowała się do dnia dzisiejszego. Można je nadal spotkać na przykład na grodzisku w Bolesławcu, czy też na grodziskach ryczyńskich w Bystrzycy oraz na górze Ślęży.

Do badań weryfikacyjnych włączył się także w 1966 r. Zakład Archeologii Śląska Instytutu Historii Kultury Materialnej (od 1992 r. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), prowadząc wieloletnie (1984-2003) badania wykopaliskowe na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim³⁵, w Niemczy (1971-1973), w Strachowie (1973-1974), w Miliczu (2003-2006), zespołu ryczyńskiego (od 2004 z przerwami do 2017) w Bystrzycy oraz na grodzisku w Lechitowie, (2005 r.).

Uniwersytet Wrocławski zaangażował się w wielosezonowe prace archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (w latach 1972-1978, 1980-1989, 1994-1995, 2003, 2004, 2009-2010) i na zamku we Wleniu (od 1988 r. z przerwami do 2016 r.) oraz na grodziskach: w Rzymówce (w latach 1978-1980), w 1991 r. w Bardzie, w Rokitnicy, stan. 1 (w 1995 r.), w Pietrzykowie, stan. 1 (w 1997 oraz 1999 r.), w Grodziszczu, pow. świdnicki (w latach 2000-2001), w Gniewkowie (w latach 2007-2008) oraz w Bolesławcu, stan. 1 (w 2008 i 2010-2011 r.).

Szansą do poznania wielu stanowisk grodowych stały się również różnego rodzaju miejskie inwestycje budowlane, wymagające podjęcia wcześniejszych badań ratowniczych (w latach 1992-1993 i 1998 – na terenie miasta Lubina, w latach 1999, 2001, 2009-2010 r. na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu oraz w 1990, 1992-1993 r. w Głogowie).

Ważną rolę w badaniach grodzisk wczesnośredniowiecznych odegrały regionalne muzea, które prowadziły własne prace archeologiczne. Muzeum Regionalne (późniejsze Muzeum Karkonoskie) w Jeleniej Górze podjęło w latach 1995, 1996-1997 prace weryfikacyjne na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze, co spowodowało zmianę datowania stanowiska. W latach 1976-1984 i 1990-1995 Muzeum Hutnictwa i Odlewnictwa Metali Kolorowych (obecnie Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Głogowie) kontynuowało badania wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim w Głogowie. Muzeum Regionalne w Świebodzinie prowadziło w latach 1988-1990 badania na miejscowym grodzisku.

W latach 80. XX w. na Dolnym Śląsku działała Pracownia Konserwacji Zabytków (PKZ), która razem z Muzeum Archeologicznym we Wrocławiu, przeprowadziła wielosezonowe badania wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Bardzie. Ówczesne prace archeologiczne objęły także zamek późnośredniowieczny znajdujący się w tej miejscowości (Franke 1990, 1994; Franke, Lodowski 1991; Romanow 1986). Niestety wyniki badań z samego grodziska zostały opublikowane w niezadowalającym stopniu, a odkryte materiały są obecnie niedostępne.

³⁵ W 1971 r. został powołany Zakład Archeologii Nadodrza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu. W składzie Zakładu znajdowała się Pracownia Archeologii Śląska, która nadzorowała badania w Bytomiu Odrzańskim.

Niezadowolający jest stan badań nad założeniami obronnymi zlokalizowanymi na terenie Dolnego Śląska, wchodzącymi w obręb administracyjny dzisiejszego województwa opolskiego. Pierwszą pracą podsumowującą wczesnośredniowieczne stanowiska grodowe na tym obszarze jest katalog J. Kaźmierczyka, K. Macewicza i S. Wuszkan (1977). Większa część stanowisk zaprezentowana w tej pracy była rozpoznana tylko za pomocą penetracji powierzchniowych: Cieszanowice, Goświnowice, Otmuchów i niewielkich sondaży (Gierów, Komorzno i Miechowa).

Stan publikacji wyników badań nad grodziskami nie jest oczywiście współmierny do stopnia rozpoznania tych stanowisk. Bardzo często w sprawozdaniach autorzy skupiali się na przedstawianiu wniosków dotyczących albo zabudowy, albo konstrukcji umocnień, pomijając często analizę zabytków ruchomych. Dotychczasowe opracowania, w świetle nowych badań, straciły na swojej wartości (np. Bystrzyca, pow. oławski – grodziska ryczyńskie i Lipki – Kramarek 1969). Wielosezonowe badania podjęte na ważnych założeniach obronnych w Bardzie, w Będkowicach, w Głogowie, w Gostchorzu, w Grodziszczu, pow. świebodziński i w Grodziszczu, pow. świdnicki (człon A i B), w Krośnie Odrzańskim, w Niemczy, na grodziskach ryczyńskich w Bystrzycy, pow. oławski, stan. 1 i 2, w Strzegomiu – górze Szerokiej oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (wykop I-II) nie doczekały się jednak pełnego opracowania. Lakoniczne informacje dotyczą także badań stacjonarnych na grodziskach w Niesulicach i w Świebodzinie.

Intensywne prace wykopaliskowe prowadzone przez H. Śledzik-Kamińską na podślężańskim grodzisku w Będkowicach, nie zostały podsumowane monografią. W ostatnich latach ukazała się drukiem monografia góry Ślęży, w której zawarte zostały informacje dotyczące stanowisk archeologicznych na szczycie i w obrębie masywu ślężańskiego, w tym również Będkowic (Domański 2002, s. 64). Podobnie sytuacja przedstawia się z materiałami z badań ważnego piastowskiego założenia obronnego w dolinie Odry, w Głogowie. Na bardzo niewielką skalę zostały opublikowane zabytki archeologiczne z tego grodziska. W dalszym ciągu brakuje archeologicznych przesłanek do łączenia założenia obronnego w Grodziszczu, pow. świdnicki, z kasztelanią *Gramolin*, wzmiankowaną w bulli papieskiej z 1245 r. Wyniki badań z lat 2000-2001 przeprowadzonych na członach A i B tego obiektu, nie ukazały się drukiem³⁶. Problem stanowi także chronologia grodziska w Krośnie Odrzańskim, jednego z ważnych obiektów, zlokalizowanych przy przeprawie przez Odrę. Wyniki wieloletnich prac wykopaliskowych pod kierunkiem E. Dąbrowskiego przedstawiono tylko w formie lakonicznych sprawozdań. Analogicznie sytuacja przedstawia się z materiałami z grodu niemczańskiego. Do tej pory brakuje jednego spójnego opracowania dotyczącego zagospodarowania wzgórza w okresie funkcjonowania tego ważnego obiektu militarnego. Niemcza wymaga ponownego uporządkowania zachowanej dokumentacji oraz licznego zbioru zabytków ruchomych, w tym przede wszystkim fragmentów naczyń ceramicznych. Źródła związane z przedpiastowską fazą (VIII-X w.) osadnictwa wczesnośredniowiecznego na grodzisku w Niemczy zostały opublikowane (Pankiewicz 2012).

Różne ekipy badawcze, które prowadziły prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, nie są zgodne, co do formy i rozplanowania grodu we wczesnym średniowieczu. Po kilkunastu sezonach badawczych, powstawały, wysuwane przez różnych badaczy, nowe koncepcje dotyczące wrocławskiego założenia grodowego. Do tej pory nie ukazała się także pełna synteza wyników

³⁶ Praca A. Pankiewicz (2005) dotyczy wyników badań przeprowadzonych na członie C, gdzie odsłonięto ślady osadnictwa z fazy plemiennej wczesnego średniowiecza.

badan³⁷. Publikacje J. Kaźmierczyka (1991, 1993, 1995), podsumowujące badania w wykopie III i jego aneksach, można z pewnymi zastrzeżeniami uznać za rodzaj monografii (patrz wyżej). Autor opisuje odsłonięte wszystkie poziomy osadnicze rozpoznane w poszczególnych wykopach wraz z zabudową, oraz wymienia inwentarz wydobyty z każdej warstwy. Brakuje jednak analizy i opracowania zabytków wydzielonych oraz materiału masowego. Ceramika została częściowo opracowana przez P. Rzeźnika (1995), wyroby z kości i poroża opublikowane przez K. Jaworskiego (1990), wyroby kamienne przez J. Kaźmierczyka (1990) i E. Lisowską (2013). Ostatnio ukazała się kolejna praca, która w ujęciu syntetycznym prezentuje wyniki badań, przeprowadzonych w latach 2000-2001 w wykopie IIIF przy ul. św. Idziego 4-6 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (Limisiewicz, Pankiewicz 2015).

Kolejnymi pracami, podsumowującymi zwiększający się stan wiedzy nad grodziskami datowanymi na czasy po X w. są publikacje S. Moździocha (1990; 1990a). Jedną z nich dotyczy organizacji państwa piastowskiego na Śląsku. Ważnym elementem tej publikacji jest zwrócenie uwagi na funkcje grodów w administracji państwa piastowskiego, przy równoczesnym określeniu chronologii kasztelarii, znanych ze średniowiecznych źródeł pisanych (Moździoch 1990a). Nieocenionym źródłem informacji jest również krótki artykuł tego autora, w którym został zaprezentowany stan badań (do 1990 r.) nad grodziskami z młodszych faz wczesnego średniowiecza (Moździoch 1990). Obok zestawienia stanu badań nad tymi obiektami, autor przedstawił również ich datację, niekiedy odmienną od funkcjonującej w katalogu M. i T. Kaletynów oraz J. Lodowskiego (Moździoch 1990).

Publikacja S. Moździocha z 1998 r. można uznać jako jedną z ostatnich opracowań dotyczących chronologii obiektów militarnych na Dolnym Śląsku, zarówno ze starszych, jak i młodszych faz wczesnego średniowiecza. Przedstawiono w nim tylko datowanie obiektów, także ujętych w niniejszej pracy, ale bez podania ich podstaw. Podejmowanie nowych badań na wielu grodach dolnośląskich, powoduje zmianę dotychczasowych poglądów o ich chronologii. Badania te nie zostały zwieńczone ogólnym opracowaniem o charakterze syntetyzującym. Stąd też opracowanie M. i T. Kaletynów oraz J. Lodowskiego, można uznać za pracę, która jak dotąd nie znalazła odpowiednika.

Podsumowując, stan rozpoznania założeń obronnych datowanych na okres od końca X do początku XIII w. jest niezadowalający. Wynika to przede wszystkim z niewielkiego stopnia przebadania, a tym samym rozpoznania wielu grodzisk, które nie są wzmiankowane w źródłach pisanych. Ważną rolę odgrywa również stan publikacji materiałów, który nie jest odpowiedni do stopnia przebadania wielu dolnośląskich założeń obronnych, określanych mianem kasztelarii. Większa część zabytków ruchomych i dokumentacji obecnie jest niedostępna lub zaginiona. Brak dostępu do tych materiałów uniemożliwia podjęcie jakiegokolwiek próby weryfikacji chronologii danego grodu. W wielu przypadkach potrzebne są nowe studia gabinetowe nad zabytkami, które zalegają na muzealnych półkach, lub podjęcie na nowo badań terenowych, tak jak w ostatnich kilkunastu latach uczyniono w przypadku Wzgórza Krzywoustego w Jeleniej Górze, Bystrzycy, Milicza, grodu sądowelskiego, Gniewkowa i Bolesławca. Dzisiejszy stan wiedzy nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na terenie Dolnego Śląska jest znacznie większy niż kilkadziesiąt lat temu. Przybywające źródła ruchome oraz podjęcie ponownych studiów nad niektórymi zagadnieniami, w nowym świetle stawia dotychczasowe informacje o grodziskach. Przeprowadzone w ostatnich latach terenowo-gabinetowe prace nad założeniami

³⁷ Wyniki prac każdego sezonu badań wykopaliskowych w wykopie I-II/1972-1978 na podgrodziu były publikowane w formie sprawozdań w czasopiśmie *Silesia Antiqua* (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980).

obronnymi ze starszych faz wczesnego średniowiecza (tj. VIII-X w.), pozwoliły badaczom w innym świetle spojrzeć na rozwijające się w tym okresie osadnictwo na Śląsku (Jaworski 2005). Podobnej weryfikacji i szczegółowego rozwarstwienia chronologicznego (w obrębie młodszych faz wczesnego średniowiecza tj. z końca X-1 poł. XIII w.) wymagają również dolnośląskie grody, funkcjonujące już w obrębie państwa wczesnopiastowskiego, czego próbą jest ta praca.

Podstawy metodologiczne określania chronologii grodów

Określenie chronologii grodzisk omawianych w tej pracy, w dużej mierze zależy od precyzyjnie prowadzonych prac wykopaliskowych, dostosowanych do obiektów wielofazowych. Celem badań powinna być jak najdokładniejsza eksploracja i dokumentacja odsłoniętych warstw kulturowych, w dalszych etapach badań pozwoli to określić ich wzajemne relacje między sobą, a analiza zabytków umożliwi określić chronologię względną i funkcję obiektu. Niestety, cechą charakterystyczną dolnośląskiej (i nie tylko dolnośląskiej) archeologii po 1945 r. było prowadzenie na grodziskach licznych badań sondażowych, polegających na lokalizacji na poszczególnych stanowiskach niewielkich wykopów lub wąskich rowów biegnących po jednej z osi. Wyniki uzyskane z sondaży o powierzchni kilku metrów kwadratowych, pozwoliły na ustalenie, mocno uogólnionych wniosków, dotyczących całego założenia obronnego. Prace te okazywały się wielokrotnie zawodne, ponieważ nie dostarczały pełnych informacji o układach stratygraficznych badanych stanowisk. Praktyka archeologiczna pokazała, że sondaże zlokalizowane w różnych punktach stanowiska mogą mieć zupełnie różną sekwencję nawarstwień. Przy rozpoznaniu stanowisk wielofazowych, jakimi są właśnie grodziska wczesnośredniowieczne, najlepszym rozwiązaniem okazało się być podjęcie badań szerokopłaszczyznowych tych obiektów. Tylko wtedy możliwe było uchwycenie pełnej stratygrafii stanowiska i zrozumienie przyczyn jej lokalnego zróżnicowania.

Prawidłowo wykonana eksploracja prowadzi do pozyskania zabytków ruchomych z poszczególnych warstw kulturowych. Jak wykazała praktyka archeologiczna, zabytki odkrywane w danej warstwie nie zawsze muszą określać czas jej formowania. W warstwach starszych mogą znajdować się elementy młodsze, które przeniknęły do niej podczas najrozmaitszych procesów postdepozycyjnych. Równie częste są przypadki odkrywania w warstwach młodszych zabytków o starszej metryce. Odpowiednio zastosowane metody eksploracji, interpretacja stratygrafii oraz analiza odkrywanych zabytków, które można uznać za tzw. niezależne wyznaczniki chronologiczne, pozwala prawidłowo określić chronologię danej warstwy. Podjęcie próby datowania danego stanowiska, powinno polegać na skorelowaniu chronologii względnej, rozpoznanej podczas analizy stratygrafii stanowiska, z chronologią bezwzględną, ustaloną na podstawie tzw. niezależnych wyznaczników chronologicznych (Poleski 1992, s. 76-77). Pod tym pojęciem kryją się zabytki archeologiczne, których występowanie zamyka się w wąskich ramach chronologicznych, co w warunkach wczesnego średniowiecza w Polsce wynosi około 100-150 lat. Wyniki badań analitycznych różnych kategorii zabytków ruchomych, wskazują jednak, że większa ich część zamyka się w szerokich ramach chronologicznych, o rozpiętości od 200 do 300 lat (Poleski 1992, s. 13-15). Dla starszych faz okresu wczesnego średniowiecza tj. do X w. dysponujemy zabytkami, które mogą pełnić funkcje tzw. niezależnych wyznaczników chronologii. Zalicza się do nich m.in. ostrogi z zaczepami zagiętymi do wnętrza, ostrogi wielkomorawskie w typie karolińskim, czy zabytki

proweniencji awarskiej (Poleski 1992, s. 13-15). Dla młodszych faz wczesnego średniowiecza, jako najbardziej wartościowe niezależne wyznaczniki chronologiczne uznaje się monety. Nie można zapomnieć, że wyznaczają one *terminus post quem* dla warstw, z których zostały wydobyte. Moneta daje nam pewność, że warstwa, z której pochodzi nie jest starsza niż data jej wybicia. Zawsze trzeba jednak brać pod uwagę możliwość dłuższego czasu funkcjonowania danej monety, zanim trafiła ona do ziemi (Suchodolski 2000).

Analiza konkretnych kategorii zabytków ruchomych pozwala określić chronologię względną poszczególnych założeń obronnych. Taką właśnie analizę dostępnych materiałów przedstawiono w tej pracy. Na podstawie cech technologiczno-stylistycznych zabytków, możliwe jest podjęcie próby określenia ich przynależności typologicznej, w oparciu o opracowane klasyfikacje dla danych kategorii zabytków. Na podstawie analogii z ziem polskich, lub pozapolskich, do poszczególnych form, możliwe staje się datowanie danego zabytku, a tym samym obiektu, w którym go znaleziono. Wybrane kategorie przedmiotów w świetle dotychczasowego stanu badań okazują się być w jakimś stopniu wyznacznikami chronologicznymi o szerokich ramach. Cennym źródłem informacji są również naczynia ceramiczne.

Dla ustalenia chronologii absolutnej grodzisk duże znaczenie mają także pozaarcheologiczne metody badawcze, wypracowane przez przedstawicieli nauk ścisłych i biologicznych, m.in. metoda radiowęglowa i dendrochronologiczna. Radiowęglowa metoda datowania substancji pochodzenia organicznego jest jedną z częściej wykorzystywanych w pracy archeologa. W toku wielu badań kazało się, że ten sposób datowania bezwzględnego jest często mylny i zawodny, a zatem dla badaczy wczesnego średniowiecza mało przydatny.

W przypadku datowania radiowęglowego, niezbędne okazuje się korygowanie wyników za pomocą innych metod datowania bezwzględnego (np. dendrochronologii: Ławecka 2003, s. 153-160; Poleski 2004, s. 26). Bardziej precyzyjna jest metoda dendrochronologiczna. Na przełomie lat 80. i 90. XX w., dzięki opracowaniu sekwencji dendrochronologicznych dla obszaru Polski, zaczęto ją stosować dla określenia chronologii założeń grodowych. Dendrochronologia jako nauka zajmuje się „obliczeniem słoju przyrostów drzew”, na podstawie których możliwe staje się precyzyjne ustalenie daty ścięcia drzewa (Gąsowski 1983, s. 73; Kara, Krąpiec 2000, s. 304; Ławecka 2003, s. 164-168). Ze względu na najczęściej zły stan zachowania w ziemi niespalonego drewna, nie zawsze można wykonać takie analizy (Poleski 2004, s. 26-27).

Ostatnie dziesięciolecia XX w. przyniosły niemałą rewolucję w datowaniu bezwzględnym wielu stanowisk archeologicznych, w tym grodzisk. Niezawodna okazała się przede wszystkim metoda dendrochronologiczna, dzięki której można określić dokładną datę ścięcia drzewa, użytego następnie do wzniesienia konstrukcji obronnych lub mieszkalnych. Wznowienie badań na niektórych stanowiskach (grodziska ryczyńskie, Milicz) lub poddanie analizie archiwalnych próbek drewna, pozyskanych podczas dawnych badań (Niemcza, Wrocławice, Rzymówka) pozwoliło zweryfikować i sprecyzować chronologię tych dolnośląskich wczesnośredniowiecznych założeń obronnych.

Analiza zabytków archeologicznych

Źródła archeologiczne to pozyskane podczas badań wykopaliskowych materialne ślady działalności człowieka, które umożliwiają rekonstrukcję różnych dziedzin życia (Ławecka 2003, s. 81). W tej części pracy skupiono się na wybranych zabytkach ruchomych, które wydobyto podczas prac terenowych na grodziskach dolnośląskich z końca X-początku XIII w. Wśród nich wyróżniono: militaria, części wyposażenia jeździeckiego i rząd koński, ozdoby, części stroju i elementy pasa, wyroby kościane i rogowe, zabytki kamienne, monety oraz inne przedmioty, takie jak: żelazne odważniki w brązowych koszulkach, elementy wagi i dewocjonalia oraz fragmenty naczyń ceramicznych, które mogą posłużyć do precyzyjnego określenia chronologii analizowanych grodzisk.

Militaria

Do militariów wczesnośredniowiecznych zaliczono przedmioty związane z uzbrojeniem zaczepnym wojownika. Zdecydowano się wyróżnić: broń sieczną (elementy składowe mieczy), broń drzewcową (groty włócznie i oszczepów), broń obuchową (topory) oraz broń miotającą (groty strzał). Są to zabytki, których analiza stylistyczno-typologiczna, z uwzględnieniem licznych analogii z terenu Słowiańszczyzny Zachodniej i Wschodniej, pozwala określić chronologię grodzisk z końca X-początku XIII w.

Miecze

Miecze to długa, broń biała z prostą, i z reguły obosieczną głownią. Na terenie ziem polskich są one rzadko znajduwane. Pochodzą głównie ze znalezisk wodnych lub luźnych oraz z cmentarzysk – rzadziej – bądź grodzisk. Monografia A. Nadolskiego była jedną z pierwszych prac, w której zebrano datowane na X-XII w. uzbrojenie, w tym miecze z terenu ziem polskich (Nadolski 1954). Ich typologia zaprezentowana w cytowanej pracy została oparta przede wszystkim na analogiach z obszaru Europy Zachodniej i Północnej, i wykorzystywała wcześniejsze ustalenia J. Petersena, dotyczące znalezisk ze Skandynawii (Petersen 1919). Młodsza praca W. Sarnowskiej objęła znaleziska mieczy ze starszych faz okresu wczesnego średniowiecza, oraz z XI w. (Sarnowska 1955). W opracowaniu A. Nadolskiego znalazło się ponad 80 polskich znalezisk mieczy, w tym zaledwie dwa z terenu Dolnego Śląska. Egzemplarze te są jednak znaleziskami luźnymi, pozbawionymi archeologicznego i stratygraficznego kontekstu. W całym opracowaniu zwraca uwagę niewielka liczba mieczy pochodzących z zespołów zwartych, które mogłyby być datowane za pomocą współwystępujących z nimi innych zabytków. Stąd ich chronologia zaprezentowana przez A. Nadolskiego oparta jest na analogiach z kręgu normńskiego

i frankijskiego, uwzględniająca rozpoznane zabytki z zespołów grobowych (Nadolski 1954, s. 20-36). Kolejne, nowsze opracowania mieczy z ziem polskich, określano i datowano na podstawie znalezisk środkowoeuropejskich (Głosek 1984; Oakeshott 2000; Świątkiewicz 2002; Marek 2004, 2005; Strzyż 2006).

Na grodziskach wczesnośredniowiecznych, mamy do czynienia z pojedynczymi znaleziskami części składowych mieczy (tab. 2). Jedno z nich pochodzi z wieloletnich badań na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim, stan. 1 (ryc. 3b). Jest to głowica miecza o oktagonalnym kształcie, która przez badacza stanowiska została określona jako głowica miecza typu I2, wg klasyfikacji R. E. Oakeshotta z uzupełnieniami M. Głoska (Moździoch 2002, s. 162). We wspomnianej systematyce brakuje typu I2, a głowice oktagonalne zalicza się do typu I1 (Głosek 1984, s. 26, ryc. 3). Zabytek ten pochodzi z wykopu XVII zlokalizowanego poza obrębem grodu, na południowy-wschód od wydzielonej partii *castrum minus*³⁸, z wartwy oznaczonej numerem III (Moździoch 2002, s. 84).

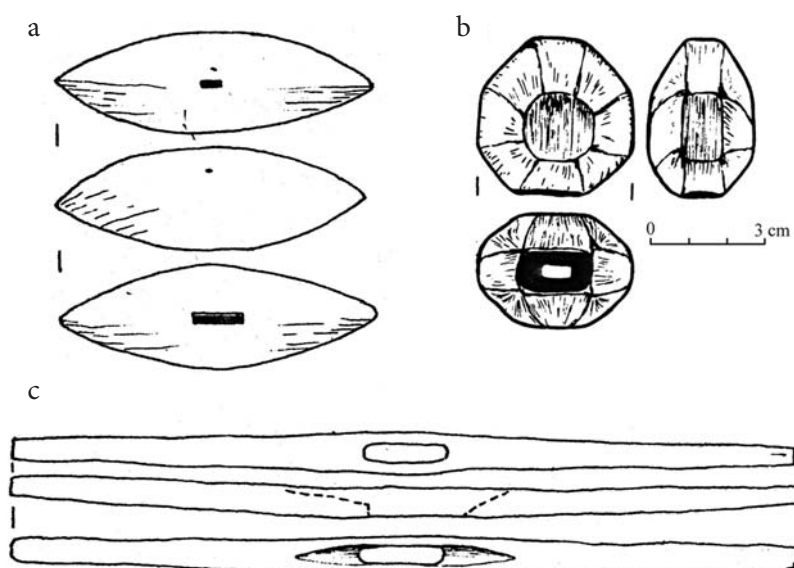
Tabela. 2. Miecze znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis zabytku	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 38/89; ryc. 3b	XVII/89/w. III	żelazo	oktagonalna głowica miecza	typ I2 wg klasyfikacji R. E. Oakeshotta z uzupełnieniami M. Głoska (1984)	poł. XII- poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Skrzydłowska 1989, tabl. XXIa
2	Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. 1	brak nru inw.; ryc. 3a	I/80/ob. 36	żelazo	jelec i głowica miecza	typu X wg Petersena (1919), typ Xa wg Marka (2005, s. 133, poz. 217)	1. poł. XI w	IA UW; Bykowski 1982, s. 67, tabl. XIXe, 1
3	Wrocław- Ostrów Tumski	nr inw. 192/84	III/84/B9	żelazo	fragment główni miecza określonego jako miecz jednosieczny	trudno określić	4. ćw. XI w.	IA UW; Czerska, Każmierczyk 1988, s. 62, tabl. XXIXb
		nr inw. 30f/89	IIIA/2-3/89/ C4/spoza zabudowy	żelazo	fragment główni miecza określonego jako miecz dwusieczny?	trudno określić	3. ćw. XI w.	IA UW; Każmierczyk 1995, s. 121

Według M. Głoska głowice określone jako typ I1 są charakterystyczne dla mieczy typu XII, XIII, XVIa i XX. Za najstarsze można uznać miecze typu XII, które z terenu Polski, Czech i Niemiec datowane są wg R. E. Oakeshotta na okres między 1170 a 1330 rokiem (Głosek 1984, s. 28). Częściej jednak oktagonalne głowice towarzyszyły przede wszystkim mieczom typu XVIa, użytkowanym w XIV w. Rzadziej występują z mieczami typu XIII, XIIIa i XX, datowanymi na XIII-XIV oraz XV w.

³⁸ Na podstawie rozplanowania zabudowy oraz rozmieszczenia zabytków (na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim) S. Moździoch wydzielił człon główny tzw. *castrum minus* oraz podgrodzie tzw. *castrum maius* (Moździoch 2002, s. 84). Określenia te zastosowano w niniejszej pracy.

(Głosek 1984, s. 155-156, 158, 160-162, 164; Górecki 2001, s. 128, ryc. 81/8). Analogiczne znaleziska na Śląsku pochodzą z Pyskowic, pow. gliwicki (2. poł. XIII–1. poł. XIV w.: Zdaniewicz 2011, s. 496-497), z Nysy (XIII/XIV w.: Marek 2008, s. 71, 158, tab. 5/12) oraz z Ligoty Pięknej, pow. trzebnicki (XIII/XIV w.: Marek 2008, 71, 158, tab. 5/9, ryc. 86a). Na terenie Europy oktagonalne głowice mieczy były stosowane w okresie XIII-XV w., przy czym najliczniej pojawiają się w 2. poł. XIV i 1. poł. XV w. (Zdaniewicz 2011).

Ryc. 3. Części składowe mieczy z grodzisk dolnośląskich: a, c – Rzymówka, pow. złotoryjski (za Bykowski 1982, s. 67, tabl. IXe, l); b – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (za Moździoch, Skrzydlowska 1989, tabl. XXIIa)

Według S. Moździocha zabytek ten, w świetle analizy materiału ceramicznego, wyznacza młodszy horyzont (poł. XII–poł. XIII w.), a właściwie koniec funkcjonowania założenia grodowego w Bytomiu Odrzańskim (Moździoch 2002, s. 162). Na podstawie dotychczasowych odkryć mieczy z głowicami oktagonalnymi z terenu Polski i Europy, omawiany egzemplarz może jednak posiadać średniowieczną metrykę. Podczas badań archeologicznych natrafiono na zaledwie jeden obiekt nieruchomy, który można wiązać z wyróżnioną fazą C (XIII-XIV w.: Moździoch 2002, s. 162).

Drugim znaleziskiem jest głowica i jelec miecza, na których nie stwierdzono śladów użytkowania, z grodziska w Rzymówce (ryc. 3a, c). Głowicę i jelec miecza można powiązać z mieczami typu X wg klasyfikacji J. Petersena (Petersen 1919, s. 158-167). Charakteryzują się płaską i szeroką głownią ze zboczem, sztychem zaokrąglonym oraz półkolistą lub półowalną głowicą. W najnowszych studiach nad tą kategorią broni, zabytek z Rzymówki zakwalifikowano do typu X α , datując go na XI w. (Marek 2004, s. 113). Analogiczne zabytki ze Śląska pochodzą ze znalezisk luźnych lub nieokreślonych z Namysłowa (typ X α) oraz z Marszowic, pow. oławski (typ X: Nadolski 1954, s. 150, poz. 43, s. 152, poz. 46; Marek 2004, s. 110, 111, 113, poz. 193, 197, 217; Marek 2005, s. 133, poz. 217). W literaturze przedmiotu trwa dyskusja nad mieczami datowanymi na X–poł. XI w., które można kasyfikować zarówno według systemu J. Petersena (typ X), jak i również R. E. Oakeshotta (typ X). Ostatecznie zaproponowa-

no w obrębie typu X wg J. Petersena wydzielić odmianę starszą (poł. IX-X w.) oraz odmianę młodszą (koniec X – koniec XI w.). Młodszy typ odpowiada wcześniejszemu zaproponowanemu typowi Xa dla egzemplarzy charakteryzujących się głowicami półowalnymi i dłuższym jęczmem (Nadolski 1954, s. 26, 35; Głosek 1984, s. 26-27; Świątkiewicz 2002, s. 17; Strzyż 2006, s. 16). Tym samym według bronioznawców miecze datowane do 1050 r. można zaliczyć do egzemplarzy przedromańskich (Świątkiewicz 2002, s. 17; Strzyż 2006, s. 16).

Zabytek z grodziska w Rzymówce pochodzi z depozytu, odkrytego w reliktach oznaczonego nr. 36 budynku mieszkalnego. Obok miecza odkryto w nim posrebrzane okucie, gładzik kamienny, 2 rylce kościane, pochewkę grzebienia (mylnie określoną w sprawozdaniu z badań jako grzebień), klucz z kółkiem oraz okucie wiadra. Zespół ten na podstawie znaleziska części składowych miecza był datowany przez K. Bykowskiego – badacza stanowiska na XI wiek (Bykowski 1982, s. 67, tabl. XVIII d, f, XIX). Ponowna analiza przedmiotów z depozytu oraz fragmentów naczyń ceramicznych z grodziska, pozwala zawęzić chronologię obiektu do 1. poł. XI w. Na takie datowanie zespołu wskazuje obecność w nim pochewki grzebienia, której okładziny zdobione zostały tzw. ornamentem oczkowo-liniowym (Bykowski 1982, s. 67, tabl. XIXb). Ten charakterystyczny typ zdobnictwa wywodzi się z terenu Kujaw i Wielkopolski, gdzie był stosowany w XI-XIII w. Na stanowiskach dolnośląskich analogiczne zdobienia grzebieni i pochewek grzebieni, zaobserwowano m.in. na cmentarzysku w Niemczy oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Najliczniejszy zbiór pochodzi z wrocławskiego grodziska, z nawarstwień datowanych na koniec X w. oraz na 1. poł. XI w. (Jaworski 1990, s. 29; Jaworski 1998, s. 424-426). Uderzające, z terenu Śląska nie są znane okazy tak zdobionych grzebieni z nawarstwień młodszych niż lata 30. XI w., a więc z czasów kryzysu państwa wczesnopiastowskiego, najazdu czeskiego księcia Brzetysława oraz czasów późniejszych. Dlatego też można sądzić, że zabytki grzebiennicze zdobione wątkiem oczkowo-liniowym (wielkopolsko-kujawskim) są na Śląsku dość precyzyjnym wyznacznikiem chronologicznym, wskazującym na użytkowanie tych przedmiotów (a zarazem współwystępujących wraz z nimi innych przedmiotów) w okresie od ostatnich dekad X w. po przełom lat 20. i 30. XI w. Cechy technologiczno-stylistyczne ceramiki z grodziska, pozwalają również datować miecz na 1. poł. XI w. W zespole zwrócono uwagę na obecność fragmentów naczyń, zarówno górą obtaczanych, charakterystycznych dla starszych faz wczesnego średniowiecza, jak i całkowicie obtaczanych, o cechach ceramiki wczesnopolskiej, obok wczesnej ceramiki całkowicie obtaczanej, tzw. ceramiki przejściowej (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 271-285).

Powyższą chronologię potwierdzają analogiczne formy znane ze stanowisk zachodniopomorskich i małopolskich (Świątkiewicz 2002, s. 23-24, tab. IA/10, 20; Strzyż 2006, s. 23-25, tab. 1/4, 8, 12, 17).

Pozostałe 2 fragmenty głowni miecza jednosiecznego i dwusiecznego, pochodzą z wykopów III oraz III/2-3 zlokalizowanych przy ul. Kanoniej na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Niestety bliższa ich klasyfikacja jest niemożliwa.

Topory

Dylematem bronioznawców jest określanie odkrywanych na stanowiskach wczesnośredniowiecznych żelaznych toporów, jako pozostałości broni lub narzędzi (Nadolski 1954, s. 37; Świątkiewicz 2002, s. 59-60; Strzyż 2006, s. 56-58; Kotowicz 2014, s. 7). Przyjmując dotychczasowe ustalenia badaczy, w tej części pracy zachowane w całości lub fragmentarycznie topory (niekiedy określane

w literaturze jako siekiery) zaliczono do broni obuchowej, osadzonej na krótkim drzewcu i służącej do uderzania (Nadolski 1954, s. 36).

Typologia tego rodzaju broni, zaproponowana przez A. Nadolskiego, opiera się na przede wszystkim na sposobie uformowania ostrza i obucha, jako części pracujących, oraz ukształtowaniu osady. Autor uwzględnił zaledwie 6 znalezisk toporów z obszaru Śląska (Nadolski 1954, s. 36-50, mapa 2). Późniejsza praca W. Sarnowskiej o śląskich znaleziskach toporów wczesnośredniowiecznych stanowi niejako aneks do katalogu A. Nadolskiego (Sarnowska 1962). Podział późnośredniowiecznej broni obuchowej zaproponował także M. Głosek, uzupełniając wnioski A. Nadolskiego oraz dodając nowe topory typu VII-XIII (Głosek 1996). Klasyfikacja A. Nadolskiego, mimo iż liczy ponad 60 lat, nadal jest stosowana przez wielu archeologów, choć z wieloma zastrzeżeniami dotyczącymi przede wszystkim chronologii (Poleski 1992, s. 16-17; Świątkiewicz 2002, s. 54-59; Strzyż 2006, s. 45-55). Kontynuacją badań nad toporami wczesnośredniowiecznymi jest opublikowany niedawno katalog, uwzględniający wiele nowych znalezisk z obszaru Polski, wraz z zaproponowaną nową typologią i chronologią (Kotowicz 2014). Również w niniejszej pracy podjęto próbę sklasyfikowania 23. toporów (tab. 3) znanych z grodów dolnośląskich na podstawie, wyróżnianych przez A. Nadolskiego, opisu cech morfologicznych zabytków. Są to znaleziska z Bytomia Odrzańskiego – 3 egzemplarze, z Głogowa–Ostrowa Tumskiego – 1 okaz, z Legnicy – 1 zabytek, z Rzymówki – 1 zabytek, z góry Szerokiej w Strzegomiu – 1 okaz oraz z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu – 16 egz. (tab. 3).

Niemal wszystkie topory znalezione na grodach dolnośląskich można określić, opierając się na typologii A. Nadolskiego. Wyjątkiem jest jedynie okaz z Rzymówki, nawiązujący swą formą do zabytków znanych dotąd z innego środowiska kulturowego (o czym szerzej w dalszej części pracy), oraz dwa egzemplarze z Bytomia Odrzańskiego³⁹ (tab. 3, nr 2, 3) i 12 sztuk z Wrocławia–Ostrowa Tumskiego (tab. 3, nr 10-15, 17-22), których fragmentaryczny stan zachowania nie pozwala na szczegółowe określenie przynależności typologicznej. Większość wrocławskich toporów została znaleziona w nawarstwieniach z XI w. Wszystkie pochodzą z badań wykopaliskowych, tym samym powinny posiadać dokładny kontekst stratygraficzny.

Do tej pory na dolnośląskich grodziskach wczesnopaństwowych znaleziono tylko jeden topór (ryc. 4d) o ostrzu symetrycznym, rozszerzonym wachlarzowato, zaopatrzonym w zawieszkę, można go zaliczyć do typu II wg Nadolskiego (Nadolski 1954, s. 43). Zabytek pochodzi z badań przedwojennych, przeprowadzonych na górze Szerokiej w Strzegomiu (Kurtz 1936, s. 26-27), obecnie przechowywany jest w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu (ryc. 4d: szczegółowy opis i wymiary zob. Kotowicz 2014, s. 166). Pierwszej klasyfikacji tych toporów dokonał J. Petersen (1919, s. 46-47), który ten rodzaj broni obuchowej, opisał jako typ M. Topory takie uznano za formy pochodzące ze Skandynawii, datowane na koniec okresu wikingów. Zabytki takie w Polsce są nieliczne. A. Nadolski w swojej monografii topory typu II znał głównie z cmentarzysk datowanych na XI w. (m.in. z miejscowości Blichowo, Turowo, Końskie oraz Korzybie) lub pojedynczych znalezisk luźnych z Nakła nad Notecią i okolic Płocka (Nadolski 1954, s. 159-175 – tam starsza literatura; Strzyż 2006, s. 45). Analogiczne formy w Wielkopolsce, znane z cmentarzyska rzędowego w Luboniu pod Poznaniem oraz z Ostrowa Lednickiego (a ściślej z dna Jeziora Lednickiego, gdzie interesujące nas zabytki wystąpiły wśród relikwów mostów łączących niegdyś położony na wyspie gród z lądem) są datowane na 2. poł. X–1. poł. XI w.

³⁹ Z Bytomia Odrzańskiego pochodzą 2 fragmenty toporów: nr inw. 13/93 (Nowacka, Moździoch 1995, s. 129, ryc. 5d) oraz nr inw. 75/87. W monografii stanowiska błędnie podpisano topór nr inw. 13/93, drugim nr inw. 75/87 (Moździoch 2002, s. 309, ryc. 57/2).

i uznawane jako import z basenu Morza Bałtyckiego (Kara 1991, s. 109-117, 110, ryc. 3/3 – tam starsza literatura; Tokarski 2000, s. 79, 98, tabl. I:1; Górecki 2001, s. 140, 142, 178, ryc. 87:2, 10, 11; Strzyż 2006, s. 45). Na Śląsku jeden topór proveniencji skandynawskiej pochodzi z Nakła, pow. opolski (Wachowski 2001, s. 169, ryc. 17b), a w Małopolsce z cmentarzyska w Końskich, z grobu datowanego na 2. poł. XI w. (Strzyż 2006, s. 45, tab. 5/21). Egzemplarz ze Szczecina–Podzamcza został odkryty na stanowisku datowanym dendrochronologicznie na lata 980-990 (Wilgocki 2003, s. 155, ryc. 15:3).

Zabytek ze Strzegomia na tym etapie badań trudno jednoznacznie uznać za import, czy też za wyrób miejscowy naśladujący formy skandynawskie. W świetle chronologii wyżej zaprezentowanych zespołów, z całą pewnością można go datować na XI w. lub nawet nieco wcześniej, czyli na 2. poł. X w.

Zachowany w całości topór w Ostrowa Tumskiego (tab. 3, nr 8; ryc. 4f), z wykopu I/72/76, z warstwy kulturowej J, datowanej na poł. XI w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 146, 150, 158, ryc. 24f), wykazuje podobieństwo do typu IV toporów wg Nadolskiego z wąskim ostrzem lekko rozszerzonym ku dołowi (Nadolski 1954, s. 44). Zabytek ten jest znany tylko z kart inwentarzowych zabytków, znajdujących się w zbiorach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Zwraca uwagę osada z wąsami, zakończona tulejką, przypominająca kapturek. Tym samym topór można zaliczyć do odmiany IVa, z pewnym zastrzeżeniem, że tak ukształtowana osada moim zdaniem nie znajduje w pełni swojego dalszego odpowiednika wg klasyfikacji A. Nadolskiego (szczegółowy opis zabytku i wymiary – zob. Kotowicz 2014, s. 187, nr 745 – tam dalsza literatura). Takie formy zarejestrowano głównie na stanowiskach sepulkralnych, datowanych na XI w. (np. Końskie, Korzybie, pow. płoński: Nadolski 1954, s. 159-175, tab. Topory, nr 47-48, 60; Strzyż 2006, s. 46-48, tab. V/17, 26, 35, 38, 45, 47, 61). Poza Polską topory takie odnotowano na Rusi (typ III wg A. N. Kirpičnikova), w grobach z X-XI w. (Kirpičnikov 1966, s. 30, 36, 102 i n., tabl. XIII/1, 2) oraz na Słowacji (typ IIC wg A. Ruttkaya: Ruttkay 1976, s. 307). Podobnie można sklasyfikować (typ IV, bez bliższego jednak określenia odmiany) zachowany fragmentarycznie topór z Głogowa–Ostrowa Tumskiego (tab. 3, nr 4; ryc. 4b), który ma ułamane ostrze lekko rozszerzone ku dołowi oraz niepełną osadę, ze śladami niewielkich wąsów. Brak kontekstu znalezienia pozwala datować topór dość szeroko na okres funkcjonowania grodu tj. od końca X w. do 1. poł. XIII w. (Kotowicz 2014, s. 46).

Topór z grodziska w Bytomiu Odrzańskim (tab. 3, nr 1; ryc. 4a) został odkryty w wykopie XXXIX/1993 na wydzielonej partii grodu, oznaczonej jako tzw. *castrum minus*, w warstwie kulturowej II (Moździoch 2002, s. 309, ryc. 57/1)⁴⁰. Przedmiot zachował się fragmentarycznie, z niepełną osadą i z ułamanym ostrzem. Cechy morfologiczne zabytku wykazują jednak podobieństwo do typu IVc wg Nadolskiego, charakteryzującego się wąskim, symetrycznym i lekko rozszerzonym ku dołowi prostym ostrzem oraz osadą bez wąsów i kapturem (Nadolski 1954, s. 43-44). Prawdopodobnie do tego typu można także zakwalifikować egzemplarz z zachowanym fragmentarycznie ostrzem, znaleziony na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (tab. 3, nr 9; ryc. 4g) w datowanej na koniec XII–1. poł. XIII w. warstwie D z wykopu I/72 (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 265).

⁴⁰ W publikacji P. Kotowicza zabytek ten został opisany, jako przedmiot pochodzący z wykopu XXXIX, z bruku kamiennego nad obiektem 138 (Kotowicz 2014, s. 28). W wymienionym wykopie odsłonięto zaledwie fragment ob. 138 (w południowo-wschodnim narożniku wykopu). Dodatkowo w omawianym obiekcie nie stwierdzono obecności bruku (zob. Moździoch 2002, s. 93, ryc. 45). Według inwentarza zabytków w IAI PAN Wrocław omawiany topór został wyeksplorowany w północno-wschodnim narożniku wykopu (informacja ustna Pani Lidii Nowackiej z IAI PAN Wr).

Tabela. 3. Topory znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak).

L.p.	Stanowisko	Nr inw. rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 1/93; ryc. 4a	XXXIXb/93/w. II	żelazo	niekonserwowany topór; brak pełnego ostrza; przypuszczalnie o wąskim ostrzu z osadą bez wąsów i kapturka	typ IVc wg Nadolskiego (1954)	poł. XII-poł. XIII w. (Kotowicz 2014, s. 28)	IAiE PAN Wr; Nowacka, Moździoch 1995, s. 129, ryc. 5b; Moździoch 2002, s. 152, 309, ryc. 57/1; Kotowicz 2014, s. 28
2		nr inw. 13/93	XXXIXb/93/w. II	żelazo	fragment żelazca topora	trudno określić	poł. XII-poł. XIII w. (Kotowicz 2014, s. 28)	IAiE PAN Wr; Nowacka, Moździoch 1995, s. 129, ryc. 5d; Kotowicz 2014, s. 28
3		nr inw. 75/87	XI/87/w. II	żelazo	fragment żelazca topora	trudno określić	poł. XII-poł. XIII w.	IAiE PAN Wr
4	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2	nr inw. MH/A/4490; ryc. 4b	III/80/ob. 3	żelazo	topór z ulamanym wąskim niepełnym ostrzem, prawdopodobnie z wąsami, bez zachowanej pełnej osady	typ IVa? wg Nadolskiego (1954)	koniec X-1 poł. XIII w. (Kotowicz 2014, s. 46)	MAH Głogów (wystawa); Kotowicz 2014, s. 46
5	Legnica, m. pow.	nr inw. ML- A-1966/brak; ryc. 4c	I/62/D/poz. F/ kon. XI-poł. XII w.	żelazo	topór z brodą; ulamany fragment ostrza: brak zachowanej pełnej osady	typ Vd wg Nadolskiego (1954)	koniec XI-poł. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Kaźmierczyk 1962, ryc. 3/1; Lasota 1980, s. 123, 221, tab. 1, ryc. 59-2; Kotowicz 2014, s. 71
6	Rzymówka, pow. zlotoryjski, stan. 1	nr inw. brak; ryc. 4e	I/78-80/ob. 26	żelazo	topór z lekko wachlarzowatym ostrzem, osada lekko wyciągnięta w górę i w dół	typ czeski wg Wachowskiego (1954)	2. poł. X w. (Wachowski 1997, s. 64)	IA UW; Bykowski 1982, s. 67, tabl. XVIIIb; Wachowski 1997, s. 64, ryc. 40f; 2001, s. 158; Jaworski 2005, s. 49, przyt. 272, 285; Kotowicz 2014, s. 156
7	Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki	nr inw. MMW/A/ IV/1960/6656; ryc. 4d	brak danych	żelazo	topór z wachlarzowatym ostrzem, osada z niewielkimi wąsami	typ M wg Petersena (1919, s. 46-47); typ II wg Nadolskiego (1954, s. 43)	2. poł. X-XI w. (zob. analiza)	MA Wrocław; Kurtz 1936, s. 26; Kotowicz 2014, s. 166
8	Wrocław-Ostrów Tumski	nr inw. 193a/76; ryc. 4f	I/72/76/I/ budynek 1	żelazo	zabytek zaginiony, z wąskim ostrzem lekko rozszerzonym ku dołowi oraz osadą z wąsami, zakończoną tulejką	typ IVa? wg Nadolskiego (1954)	poł. XI w. lub 1. poł. XI w. (zob. analiza)	IA UW; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 146, 150, ryc. 24f; Kotowicz 2008, s. 445; 2014, 187, nr 745

Tabela. 3. Topory znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
9	Wrocław-Ostrów Tumski	nr inw. 42b/72; ryc. 4g	I/72/D	żelazo	topór z ułamanym wąskim ostrzem, osada bez wąsów i kapturka	typ IVc wg Nadolskiego (1954)	koniec XII-1. poł. XIII w	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 265; Kotowicz 2014, s. 189, nr 757
10		brak nru inw.	III/85/F1/spoza zabudowy	żelazo	fragment ostrza topora/siekier	trudno określić	przełom X/XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 82; Kotowicz 2014, s. 188, nr 747
11		nr inw. 235c/85	III/85/E4/budynnek 2	żelazo	fragment żelęca topora/siekier	trudno określić	1. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 97; 1995, s. 151, ryc. 120/5; Kotowicz 2014, s. 188, nr 751
12		nr inw. 176b/86	IIIB/87/E4/budynnek 2	żelazo	fragment topora/siekier	trudno określić	1. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 60; Kotowicz 2014, s. 188, nr 750
13		brak nru inw.	III/85/E2/budynnek 2	żelazo	fragment ostrza topora/siekier	trudno określić	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 113; Kotowicz 2014, s. 188, nr 748
14		nr inw. 17a/86	III/86/E2/budynnek 7	żelazo	fragment topora/siekier	trudno określić	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 119; Kotowicz 2014, s. 188, nr 749
15		nr inw. 120f/83	III/83/B2/zagroda 4, budynnek 1a-c	żelazo	fragment ostrza topora/siekier	trudno określić	4. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 203; Kotowicz 2014, s. 187, nr 746
16		nr inw. 57a/89; ryc. 4h	IIIA/89/E2/spoza zabudowy	żelazo	ostrze asymetryczne, mocno wyciągnięte ku dołowi, osada z wąsami	typ Vc wg Nadolskiego (1954)	1. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Jaworski, Rzeźnik 1991, tabl. XVIII/1; Kaźmierczyk 1995, s. 82, ryc. 64; Kotowicz 2011, s. 106, przyp. 26; 2014, s. 189, nr 754
17		nr inw. 83c/89	IIIA/3/89/D1/spoza zabudowy	żelazo	fragment żelęca topora/siekier	trudno określić	2. ćw. XI	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1995, s. 110, 76, ryc. 58/2; Kotowicz 2014, s. 189, nr 756
18		nr inw. 23i/89	IIIA/3/89/C4/budynnek 4	żelazo	fragment żelęca topora/siekier	trudno określić	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1995, s. 119, 76, ryc. 58/5; Kotowicz 2014, s. 189, nr 755

Tabela. 3. Topory znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak).c.d.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
19	Wrocław-Ostrów Tumski	brak nru inw.	IIIA/2/88/C4/ budynek 1	żelazo	fragment ostrza topora	trudno określić	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1995, s. 114; Kotowicz 2014, s. 188, 752
20		nr inw. 174/88	IIIA/2/88/C/3/ zagroda 4, budynek 3	żelazo	fragment ostrza topora	trudno określić	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1995, s. 124, 76, ryc. 58.3; Kotowicz 2014, s. 189, nr 753
21		nr inw. 221/01	IIIF/2000-2001/ B5-6	żelazo	fragment ostrza topora/ siekiery	trudno określić	1. poł. XII w.	OSMZA Głogów; Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 162-163, ryc. 3g
22		nr inw. 469/01	IIIF/2000- 2001/D/ budynek 2	żelazo	fragment ostrza topora/ siekiery	trudno określić	2 ćw. XI w.	OSMZA Głogów; Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 162-163, ryc. 3f
23		nr inw. 489/01 ryc. 4i	IIIF/2000- 2001/D;	żelazo	topór z ostrzem wąskim, asymetrycznym, rozszerzającym się ku dołowi, osada z ułamanymi wąsami	typ IVe wg Nadolskiego (1954)	2 ćw. XI w.	OSMZA Głogów; Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 162-163, ryc. 3e

W Polsce topory typu IVc znane są przede wszystkim ze stanowisk sepulkralnych, mniej z grodzisk, osad otwartych i znalezisk wodnych. Zarejestrowano je głównie na cmentarzyskach datowanych na XI w., np. w Barwinie, pow. słupski, w Końskich, oraz w Rogowie, pow. płocki (Nadolski 1954, s. 158-175, tabl. Topory – tam starsza literatura; Świątkiewicz 2002, s. 169, tabl. XII/6). W Małopolsce topory typu IVc wg Nadolskiego pochodzą ze stanowisk datowanych od IX do nawet 1. poł. XIII w. (Strzyż 2006, s. 49, tab. V/13, 30, 58, 64-65, 82). Na Pomorzu, tak uformowane egzemplarze z wąskim ostrzem, z osadą bez wąsów i kapturka, pojawiały się także na znacznie młodszych stanowiskach grodowych z końca XIII–początku XIV w. (Świątkiewicz 2002, s. 56). Obserwację tę potwierdza również M. Głosek, który uważa, że przyrost znalezisk toporów typu IVc na ziemiach polskich (Białogard, pow. słupski, Plemięta, pow. grudziądzki, Raciąż, pow. tucholski, Radymno, pow. jarosławski), poświadcza, iż były one użytkowane również w XII-XIV w., a nawet w początkach XV w. (Głosek 1996, s. 34, 84-95, 111, tab. X). Topory tego typu i jego odmiany znane są również ze śląskich stanowisk pozagroodowych, najczęściej ze znalezisk luźnych, datowanych ogólnie na X-XII w., ze Smardzowa, pow. wrocławski (Sarnowska 1955, s. 504-505), Tyńca nad Ślężą, pow. wrocławski (Sarnowska 1955, s. 503, 505, ryc. 10), Opola-Ostrówka (Wachowski 1984, s. 16, ryc. 4b) oraz Wrocławia-Rędzina (Kramarek 1963, s. 176, 179, ryc. 5h)⁴¹. Na Słowacji podobne zabytki z IX-X w. zostały określone przez Ruttkaya jako typ IIIA (Ruttkay 1976, s. 307, 310, 313), natomiast z XI-XIII w. na Rusi jako typ VIIIA wg Kirpičnikova (Kirpičnikov 1966, s. 39-40, 124-127, tabl. XV/8-9, XVI/11).

Topór typu IVc z Bytomia Odrzańskiego może być wiązany z młodszym horyzontem użytkowania tego założenia obronnego, trwającym od poł. XII do poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 97-98, 162). W świetle zasygnalizowanych powyżej uwag, oraz nowych badań gabinetowych zabytek ten posiada zdecydowanie młodszą metrykę (koniec XII-początek XIII w.), co potwierdzają analogiczne formy z Wrocławia.

Do typu IV, podtypu e wg Nadolskiego zaliczono topór z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego z wykopu IIIF, z warstwy datowanej na 2. ćw. XI w. (tab. 3, nr 23; ryc. 4i). Są to topory charakteryzujące się wąskim ostrzem, z lekko zaznaczoną brodą i osadą z małymi wąsami. Analogiczny topór datowany na XII w. pochodzi z Tumu pod Łęczycą, (Nadolski 1954, s. 45, 159-175, tab. Topory, nr 127; Tokarski 2000, s. 80, 82; Stasiak, Grygiel 2014, s. 185, 227, ryc. 11:4).

Topory z brodą i różnie uformowanymi osadami typu V wg Nadolskiego, znaleziono na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (Jaworski, Kaźmierczyk, Rzeźnik 1991, tabl. XVIII/1; Kaźmierczyk 1995, s. 82, ryc. 64; typ Vc – ryc. 4h) oraz na grodzisku w Legnicy (Kaźmierczyk 1962, s. 270, ryc. 3/1; typ Vd – ryc. 4c). Ten rodzaj broni obuchowej jest najliczniejszą kategorią toporów znanych z ziem polskich, głównie z cmentarzysk, a także z grodzisk, osad otwartych, znalezisk luźnych – datowane są na X-XII w. (Nadolski 1954, s. 45-46, 49, tab. Topory, s. 158-175).

Topór z Wrocławia można określić jako typ Vc (topory bez kapturka, z wąsami; tab. 3, nr 16; ryc. 4h; Nadolski 1954, s. 46; szczegółowy opis i wymiary zob. – Kotowicz 2014, s. 189). Podobne egzemplarze znaleziono na cmentarzyskach i grodziskach w Polsce Środkowej, w Małopolsce oraz na Pomorzu, gdzie występowały w zespołach datowanych nawet od X do XIII w. (Świątkiewicz 2002, s. 58, tab. VIA/17; Strzyż 2006, s. 53, tab. V/1, 14, 16, 19-20, 23, 57). Topory typu Vc były dość popularną formą w całej Europie Środkowej od XI do XIII w. (Strzyż 2006, s. 54). Analogiczne formy określane przez

⁴¹ W starszej literaturze topór z Opola-Ostrówka był określany jako typ IVc wg Nadolskiego (Wachowski 1984, s. 16, ryc. 4b). Obecnie uważa się, że jest to typ IX wg Głoska i datuje się na okres późnego średniowiecza (Głosek 1996, s. 88, poz. 57; Marek 2008, s. 171, poz. 14).

A. N. Kirpičnikova jako typ VI, na obszarze Rusi rejestrowany od przełomu X i XI w. i w XII w. (Kirpičnikov 1966, s. 30, 38, tabl. XIV: 7-8). Podobieństwa można również dostrzec w materiałach skandynawskich (typ B J. Petersena – Petersen 1919, s. 38) oraz słowackich (typ VA wg A. Ruttkaya: Ruttkay 1976, s. 307, ryc. 42). W świetle nowszych badań archeologicznych, topory wykazujące duże podobieństwo do typu Vc wg Nadolskiego, zaobserwowano również na stanowiskach datowanych przed X w. (Brzostowicz 2002, s. 51; Poleski 1992, s. 16; Rzeźnik 1997, s. 278, ryc. 6b; Strzyż 2006, s. 53-54 – tam dalsza literatura). Wrocławski egzemplarz na podstawie starygrafii nawarstwień, można datować na 1. ćwierć XI w.

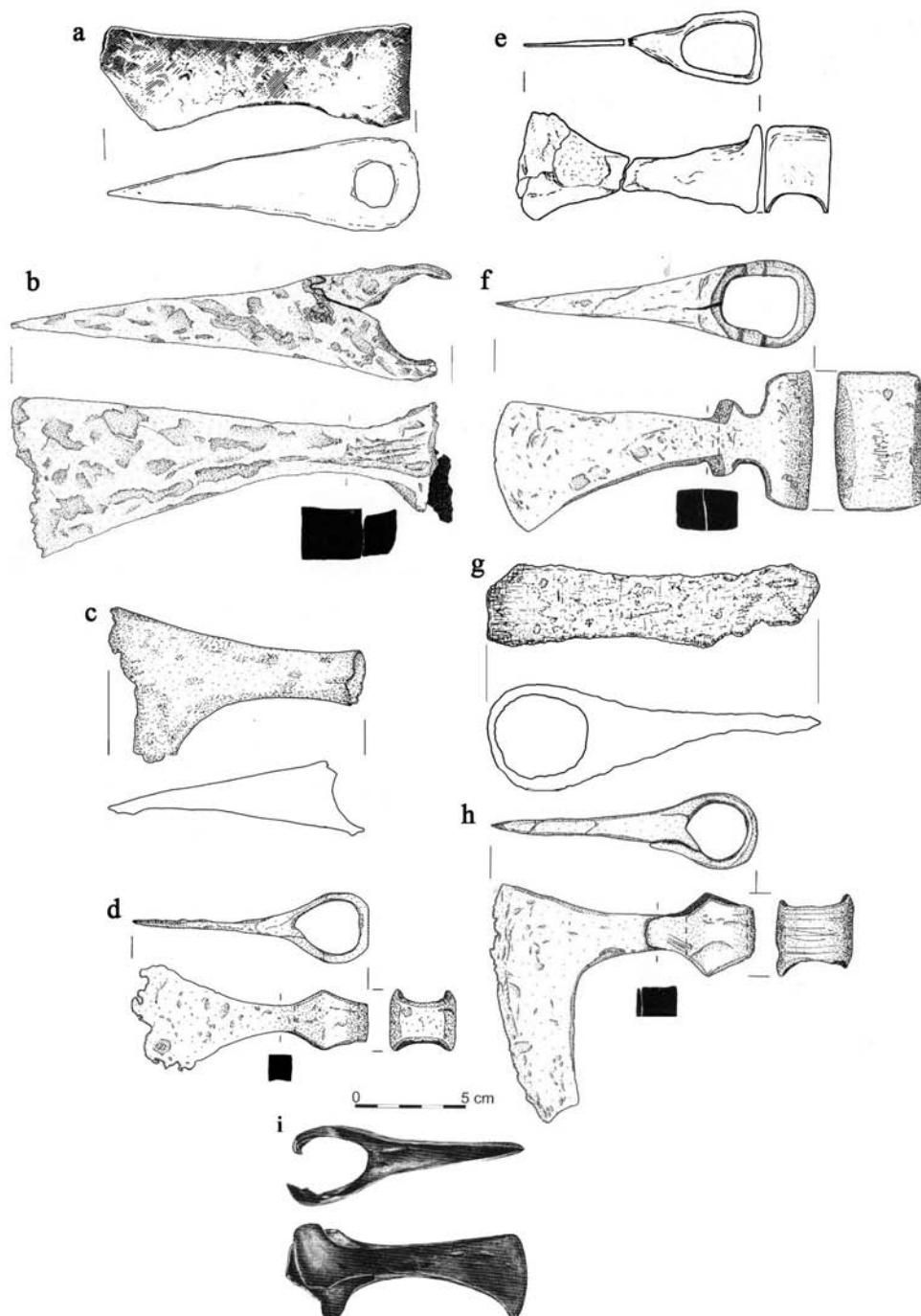
Zabytek z wykopu I/1962 w Legnicy jest znacznie gorzej zachowany (tab. 3, nr 5; ryc. 4c). Ma on złamane ostrze, nie zachowała się w pełni osada (zob. Kotowicz 2014, s. 71). Mimo to, można ustalić, że jest to topór typu Vd wg Nadolskiego bez wąsów i kapturka (Nadolski 1954, s. 44-45). Topory tego typu znane są z terenów Meklemburgii, Pomorza Zachodniego, Wielkopolski, Śląska, Małopolski oraz Polski Środkowej, gdzie występują w zespołach z X-XII w., mogły jednak przetrwać nawet do XV w. (Głosek 1996, s. 35; Świątkiewicz 2002, s. 58-59 – tam dalsza literatura; Strzyż 2006, s. 54 – tam dalsza literatura). Najbliższa analogia toporu z Legnicy pochodzi z Bolkowic, pow. jaworski oraz z Opola-Ostrówka, z warstwy niwelacyjnej (Głosek 1996, s. 35, 84, poz. 10; Wachowski 1984, s. 16, ryc. 4a; Marek 2008, s. 171, poz. 3). Na Rusi topory te zostały określone przez A. N. Kirpičnikova jako typ V i VA. Pojawiły się tam na stanowiskach z X-XII i XIII w. (Kirpičnikov 1966, s. 30, 38). Legnicki topór pochodzi z warstwy D, określanej jako poziom osadniczy F i jest datowany na podstawie analizy ceramiki, na koniec XI w.–poł. XII wieku (Lasota 1980, tab. XVII)⁴².

Według typologii zaprezentowanej przez A. Nadolskiego, wszystkie topory pochodzące z dolnośląskich grodów kasztelańskich są charakterystyczne głównie dla XI-XIII w. Również kontekst archeologiczny i stratygraficzny dolnośląskich znalezisk sytuuje je właśnie w tak zarysowanym przedziale czasowym.

Inaczej przedstawia się sytuacja z toporem z grodziska w Rzymówce (ryc. 4e). Jest on określany w literaturze jako żelazny topór w typie czeskim i datowany na X w. (Bykowski 1982, tabl. XVIIIb; Wachowski 1997, s. 64, ryc. 40f; Jaworski 2005, 49, przyp. 272, 285; Kotowicz 2014, s. 156). Analogiczny okaz pochodzi z grodziska w Niedowie na Górnych Łużycach (Śledzik-Kamińska 1988, s. 53, tabl. XIXd; Wachowski 1997, s. 64, ryc. 40g; Jaworski 2005, s. 48-49, ryc. 8d). Topór z Rzymówki został odkryty w przyziemiu budynku mieszkalnego nr 26, z którego pozyskano również żelazny grot włóczni (typ V wg Nadolskiego), żelazną miskę typu śląskiego, wędzidło, radlicę oraz walcowaną kłódkę zdobioną brązową blaszką. Badacz tego stanowiska datował ten obiekt na koniec X–1. poł. XI w. (Bykowski 1982, s. 67). W świetle nowszych badań nad fragmentami naczyń z grodziska, w tym importami czeskimi, topór doskonale komponuje się z pozostałymi materiałami ceramicznymi odkrytymi na terenie grodu, które można uznać właśnie za przedmioty proveniencji południowej (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 275-282). Na podstawie cech technologiczno-stylistycznych ułamków naczyń z obiektu 26, omawiany topór można datować na 2. poł. X w. i wiązać z obcymi, w tym przypadku czeskimi, wpływami kulturowymi na Śląsku. Nie jest to przykład całkowicie odosobniony. Na innych śląskich stanowiskach wczesnośredniowiecznych (Opole-Ostrówek, Wrocław-Ostrów Tumski) znajduje się również militaria, takie jak ostrogi uważane jako przedmioty obcej, w tym przypadku czeskiej, proveniencji na Śląsku (Wachowski 1997, s. 64, ryc. 40f, g). Podkreślić też trzeba, że wspomniany nieco wcześniej gród w Niedowie, gdzie znaleziono podobny okaz topora, oddalony od Rzymówki o około 70 km na południowy-zachód,

⁴² W katalogu P. Kotowicza topór datowany jest na 2. poł. X w. (Kotowicz 2014, s. 71).

znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie dawnej granicy łużycko-czeskiej. Można sądzić, że Brama Łużycka (Żytawska) pośredniczyła w przenikaniu czeskich wpływów na Śląsk w 2. poł. X w. (Jaworski 2005, s. 50).

Ryc. 4. Topory z grodzisk dolnośląskich: a – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (za Moździoch 2002, s. 309, ryc. 57/1); b – Głogów-Ostrów Tumski (za Kotowicz 2014, s. 274, tabl. XXIII/3); c – Legnica (rys. S. Rodak); d – Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki (za Kotowicz 2014, s. 378, tabl. CXXVI/6); e – Rzymówka, pow. złotoryjski (za Bykowski 1982, 67, tabl. XVIIIb); f-h – Wrocław-Ostrów Tumski (za Kotowicz 2014, s. 394, tabl. CXLII/1, 4, 7); i – Wrocław-Ostrów Tumski (za Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163, ryc. 3e)

Groty włócznie i oszczepów

Groty włócznie i oszczepów są jedyną pozostałością po broni złożonej z długiego drzewca, zwieńczonego metalowym grotem. Broń ta służyła do walki wręcz i do miotania (Nadolski 1954, s. 50). Według A. Nadolskiego podstawowym kryterium rozróżnienia grotów oszczepów od grotów włócznie była wielkość i forma zabytku. W jego klasyfikacji zabytki przypisane do typu I-V zostały uznane jako groty włócznie, a do typu VII-IX jako groty oszczepów (Nadolski 1954, s. 53-56). Obecnie badacze zajmujący się bronią drzewcową uważają, że kształt grotu – a nie jego wymiary – decyduje o zaliczeniu ich do określonej kategorii funkcjonalnej (Świątkiewicz 2002, s. 49 i n.).

W analizowanym zbiorze wyróżniono zaledwie trzy groty włócznie. Pochodzą one z grodzisk w Bytomiu Odrzańskim, Rzymówki oraz z Krosna Odrzańskiego (tab. 4).

Grot z Bytomia Odrzańskiego można określić jako typ III wg klasyfikacji A. Nadolskiego (ryc. 5a). Charakteryzuje się liściem w kształcie deltoidu, z bokami krótszymi zwróconymi w stronę tulejki i soczewkowato-płaskim przekrojem liścia (Nadolski 1954, s. 55, 261, tabl. XXI). Te formy grotów można porównać do słowackich grotów typu IV, odmiana B wg typologii Ruttkaya (Ruttkay 1976, s. 299 i n.) lub do ruskich egzemplarzy typu III, odmiana a wg podziału Kirpičnikova (Kirpičnikov 1966, s. 5 i n.). Według A. Nadolskiego groty typu III są charakterystyczne dla XI w., datowanie to potwierdzają również nowsze znaleziska (Nadolski 1954, tab. Włócznie, s. 176-188 – tam starsza literatura; Świątkiewicz 2002, s. 40-42; Strzyż 2006, s. 67-68). Zabytek ten został przez S. Moździocha mylnie określony jako grot oszczepu (Moździoch 2002, s. 154). Może on pochodzić z początkowego okresu użytkowania grodu, z poł. XI w. lub 2. poł. XI w. (Moździoch 2002, s. 162).

Grot z Rzymówki można zakwalifikować do typu V wg Nadolskiego. Jest to zabytek charakteryzujący się liściem lancetowatym lub w kształcie wierzby (ryc. 5b). Podobne okazy znajdowano na stanowiskach wczesnośredniowiecznych, datowanych na X-XII w. Typ V jest najbardziej rozpowszechnioną formą grotów w Polsce (Nadolski 1954, s. 54-55, tab. Włócznie, s. 176-188; Górecki 2001, s. 132-134, ryc. 82:1-3; Świątkiewicz 2002, s. 42-44; Strzyż 2006, s. 68-70). Podobne groty znamy także z terenu Rusi, gdzie opisane są przez A. H. Kirpičnikova jako typ I i datowane na IX-XII w. (Kirpičnikov 1966, s. 7, 9-10) oraz na Słowacji (typ II wg Ruttkaya) są datowane na IX i XI-XII w. (Ruttkay 1976, s. 299-300). Grot z Rzymówki pochodzi z zespołu zwartego, z budynku mieszkalnego, oznaczonego nr. 26. Oprócz grotu w obiekcie tym znaleziono również topór (typ czeski wg Wachowskiego), żelazną miskę typu śląskiego, krępulec wędzidla, radlicę i walcowatą kłódkę. Początkowo chronologię obiektu określono na koniec X–1. poł. XI w. (Bykowski 1982, s. 67; Wachowski 1997, s. 64). Powtórna analiza ceramiki z obiektu 26 oraz obecność zabytków proveniencji czeskiej (topór, fragmenty naczyń), pozwoliła ustalić chronologię obiektu na 2. poł. X w. (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 281).

Grot z Krosna Odrzańskiego jest niedostępny do badań. W literaturze funkcjonuje jako zabytek pochodzący z nawarstwień określanych na fazę C lub początek fazy D wg W. Hensla (Dąbrowski 1962, s. 30). Nie jest znana, niestety, przynależność typologiczna zabytku. Starsze materiały z badań na tym grodzisku do tej pory nie zostały opublikowane. Można przypuszczać, że dopiero ponowna analiza stratygrafii nawarstwień odkrytych przez E. Dąbrowskiego pozwoli precyzyjnie określić chronologię grotu, jak i całego założenia obronnego.

Tabela. 4. Groty włócznie i oszczepu znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

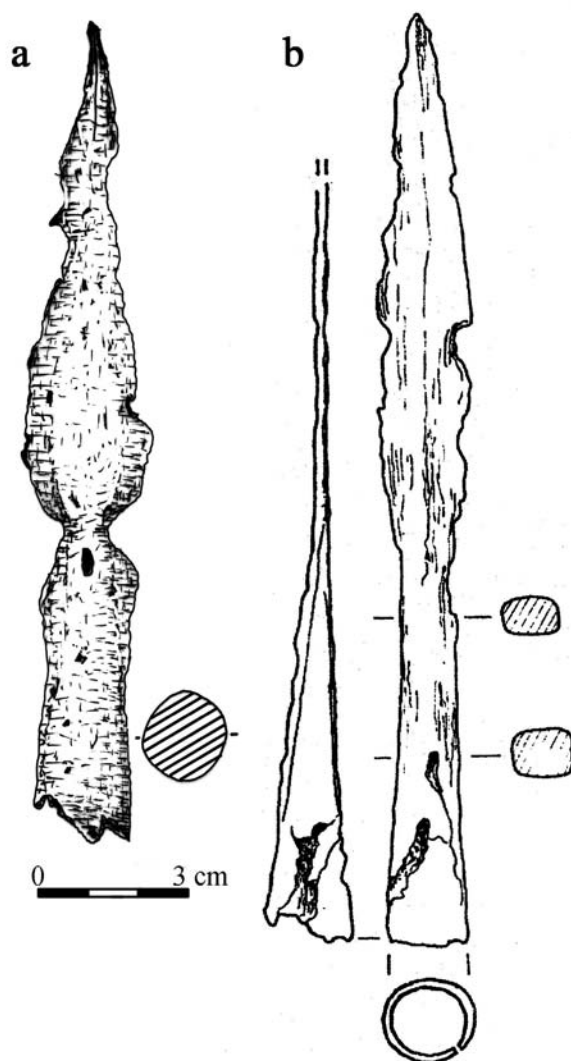
L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 135/84; ryc. 5a	1984	żelazo	grot włócznie z wyodrębnioną tulejką, z liściem o kształcie deltoidu; dł. 16,5 cm, dł. tulejki 6,4 cm	typ III wg Nadolskiego (1954)	poł. XI lub 2. poł. XI w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 154, ryc. 125
2	Krosno Odrzańskie, m. pow.	brak nru inw.	brak/w. IV-V	żelazo	grot oszczepu - brak danych	brak danych	faza C lub początek fazy D (Dąbrowski 1962, s. 30)	Dąbrowski 1962, s. 30
3	Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. 1	nr inw. DA-MUWR/Rzymówka/specjalne/14; ryc. 5b	I/78-80/ob. 26/cz. A	żelazo	grot włócznie z tulejką, z liściem o kształcie lancetowatym; brak wymiarów	typ V wg Nadolskiego (1954)	2. poł. X w. (zob. analiza)	IA UW r; Bykowski 1982, tabl. XVIIIa

Groty strzał

Jedną z najliczniejszych grup militariów są groty strzał łuku. Klasyfikację grotów strzał A. Nadolski oparł na cechach morfologicznych zabytków. Wydzielił 4 typy grotów, wśród których najliczniejszą formą są groty z tulejką i zadziorami (typ I) występujące w całej Europie Środkowej. Zwrócił on uwagę na ponadczasowość form grotów strzał, niezmiennych przez całe stulecia (Nadolski 1954, s. 64-65). Ciekawą kategorią grotów są tzw. groty kolcowate, w których ostrze wraz z tulejką tworzy linię prostą. Ta kategoria grotów została dostrzeżona i wydzielona przez Barbarę Czerską wśród zabytków z badań na Ostrówku w Opolu (Czerska 1971, s. 217-219).

W analizowanym zbiorze zarejestrowano 66 grotów strzał (tab. 5, ryc. 6). Do 7 egzemplarzy nie udało się dotrzeć, a zamieszczone w różnych publikacjach ilustracje, uniemożliwiają ich dokładną klasyfikację. Są to groty pochodzące z grodziska ryczyńskiego, stan. 1 (tab. 5, nr 3-8: Kramarek 1969, s. 91, ryc. 340) i z Krosna Odrzańskiego (tab. 5, nr 21: Dąbrowski 1962, s. 30). Pozostałe zabytki podzielono według typologii opracowanej przez A. Nadolskiego.

Zabytki ujęte w zestawieniu reprezentują głównie typ I wg Nadolskiego – groty z tulejką i zadziorami. Są one powszechne na Słowiańszczyźnie, na różnych stanowiskach z X-XII w. (Nadolski 1954, s. 64; Świątkiewicz 2002, s. 63; Strzyż 2006, s. 81). Groty tego typu występują także na wielu obiektach sprzed X w. (np. Motycz, pow. lubelski, Naszacowice, pow. nowosądecki: Strzyż 2006, tab. IX/127, 131-133; Żukowice, pow. głogowski: Parczewski 1989, s. 37, tabl. LII:12). Na Śląsku takie egzemplarze odkryto m.in. na Ostrówku w Opolu (Wachowski 1982, s. 181, ryc. 7), na Starym Mieście we Wrocławiu (Kaźmierczyk 1966a, s. 135, ryc. 43/20, 136). Analogiczne formy występują również między innymi na Słowacji – typ A1a-A1b wg Ruttkaya (Ruttkay 1976, s. 327 i n.) i na Połabii jako typ 5 wg Kempke (Kempke 1991, s. 31-33). Wśród grotów omawianego typu wyróżnia się kilka odmian: a – z dwoma zadziorami i prostą tulejką, b – z tordowaną tulejką, c – z jednym zadziorem oraz d – z krótką tulejką i długimi zadziorami (Ruttkay 1976, s. 237, ryc. 54).

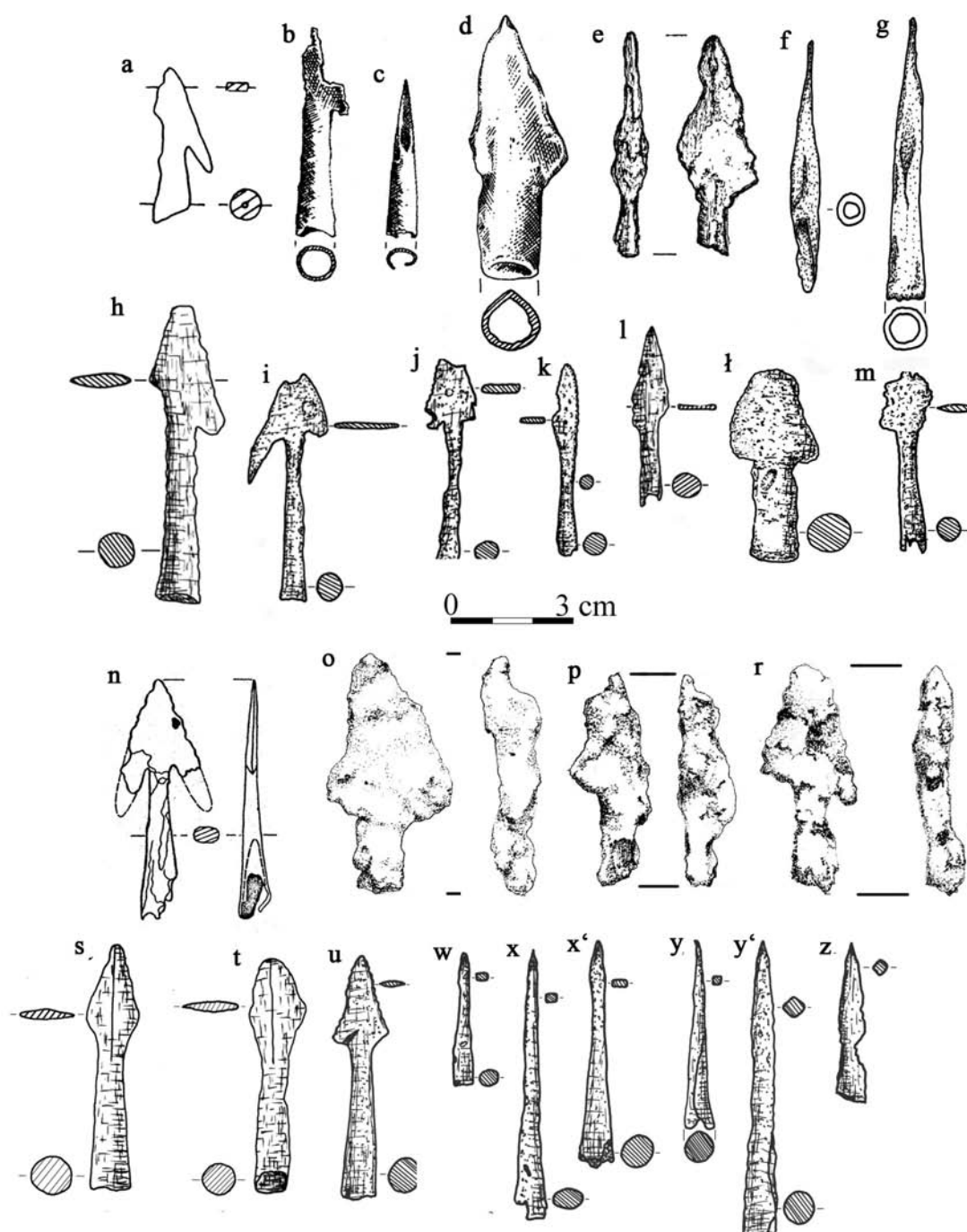

Ryc. 5. Grotty włóćni z grodzisk dolnośląskich: a – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (rys. S. Rodak);
b – Rzymówka, pow. złotoryjski (za Bykowski 1982, tabl. XVIIIa)

Grotty typu I wg Nadolskiego (28 egzemplarzy) wystąpiły w nawarstwieniach kulturowych na kilku stanowiskach grodowych: Bardo – 1 okaz, Bytom Odrzański – 1 sztuka, Niemcza – 6 egzemplarzy, grodziska ryczyńskie, stan. 1 i 2 – 3 i 4 okazy, Rzymówka – 1 sztuka oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu – 12 egzemplarzy.

Grot z Bardo (ryc. 6a) pochodzi z wykopu zlokalizowanego na majdanie, z warstwy ósmej, związanej z czwartą fazą użytkowania stanowiska (Markiewicz 1993, s. 271, ryc. 9c). Na podstawie powtórnej analizy całego zespołu ceramicznego, gród można datować ramowo, a tym samym zabytek na XI–początek XIII w. (Rodak 2010a, s. 103-117).

Egzemplarz z tulejką i zadziorami z Bytomia Odrzańskiego został odkryty w warstwie kulturowej, określonej chronologicznie, na podstawie analizy fragmentów naczyń ceramicznych na okres od poł. XI do poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162, 309, tabl. 56/8; ryc. 6b).

Ryc. 6. Groty strzał z grodzisk dolnośląskich: a – Bardo, pow. ząbkowicki (za Markiewicz 1993, s. 271, ryc. 9c); b-d – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (za Moździoch 2002, s. 292, 309, tabl. 34/10, 56/8-9); e – Grodziszcz, pow. świdnicki (za Pankiewicz 2005, s. 130, ryc. 43c); f, g – Legnica (rys. S. Rodak); h-m – Niemcza, pow. dzierzoniowski (rys. S. Rodak); n – Rzymówka, pow. złotoryjski (za Bykowski 1980, tabl. XXIIg); o – Bystrzyca, pow. oławski, (grodzisko ryczyńskie, stan. 1; rys. Wołkanowski); p, r – Bystrzyca, pow. oławski, (grodzisko ryczyńskie, stan. 2; rys. Wołkanowski); s, t – Solniki, pow. nowosolski (rys. S. Rodak); u-z – Wrocław-Ostrów Tumski (rys. S. Rodak)

Pięć egzemplarzy z Niemczy (tab. 5, nr 24, 27, 28; ryc. 6h-j, ł, m) pochodzi z wykopu II oraz z mniejszych wykopów zakładanych w różnych partiach wzgórza niemczańskiego. W świetle dotychczasowych ustaleń dotyczących chronologii grodu, groty strzał również można zamknąć w przedziale czasowym od X po XIII w. Niestety mimo wieloletnich badań terenowych, brakuje całościowego

opracowania materiałów i weryfikacji ustaleń chronologicznych, poczynionych przez badaczy tego stanowiska. Groty z Niemczy nie były dotąd publikowane.

Trzy groty z grodziska ryczyńskiego, stan. 1, znaleziono podczas badań prowadzonych w 2005 roku, z wykopu XIX, zlokalizowanego we wschodniej części majdanu grodziska (tab. 5, nr 9-11: ryc. 6p, r). Analogiczne zabytki pochodzą również z drugiego grodziska ryczyńskiego (4 groty strzał; tab. 5, nr 13-16: ryc. 6o). Po ostatnich badaniach na ryczyńskich założeniach obronnych można stwierdzić, że funkcjonowały one w tym samym czasie, tj. od końca X po XIII w., z różną intensywnością osadnictwa w poszczególnych wiekach (Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 245).

Cechy formalne grotu z Rzymówki (ryc. 6n) nie pozwalają na określenie bardziej precyzyjnych ram chronologicznych jego użytkowania, dlatego też należy go datować tak jak czas funkcjonowania grodu, to jest poł. X-poł. XI w. (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 271-285).

Najliczniejszy zbiór (10 zabytków – tab. 5, nr 39-41, 45, 47, 48, 52, 56, 57, 59) grotów strzał typu I wg Nadolskiego pochodzi z terenu podgrodzia wrocławskiego Ostrowa Tumskiego (z wykopów I, II, III, VI) i głównego członu grodu (wykop VII). Zabytki te zarejestrowano w nawarstwieniach datowanych na 3. ćw. X w. (wykop I/72/77, warstwa T; tab. 5, nr 48) – 1. poł. XI w. (3 egzemplarze – wykop VI/58, VII/61; tab. 5, nr 39-41) – z 1., 2. i 3. ćw. XI w. (5 sztuk – wykop II/78, warstwa K; wykop I/72, warstwa T; wykop III/85, warstwa E1-E3 oraz C3, wykop VI/58, warstwa VII; tab. 5, nr 45, 52, 56, 57, 59), aż do przełomu XI/XII w. (wykop VI/57; tab. 5, nr 47). Na podstawie badań grodu we Wrocławiu można wnioskować, że groty strzał typu I były popularną formą przede wszystkim w XI w.

Ciekawymi znaleziskami (3 sztuki – tab. 5, nr 32, 49, 53) są groty z tulejką i bardzo długimi zadziorami, dodatkowo zdobione na tulejce (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 195, ryc. 10e; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 133, ryc. 13), pochodzące z Wrocławia, z wykopu I/72/75, z warstwy G (2. ćw. XI w.) i wykopu I/77, z warstwy T (3. ćw. X w.) oraz z Niemczy z wykopu II/64-65 (Kaźmierczyk 1968, s. 240, ryc. 2g). Przedstawione militaria również można zaliczyć do typu I wg Nadolskiego. Podobne formy grotów z charakterystycznymi zadziorami odnaleziono w Opolu, choć w nawarstwieniach młodszych, datowanych na 1. poł. XIII w. (Czerska 1971, s. 218, ryc. 3c) oraz na cmentarzysku z X w. w Niemczy (Bał, Kaźmierczyk 1984, tabl. XXIIIi). Groty te znane są także z terenu całej Polski, gdzie występują w zespołach datowanych na wczesne średniowiecze (Świątkiewicz 2002, s. 63-64). Analizowane egzemplarze można porównać do typu I, odmiany A:1 wg Świątkiewicza, wydzielonego w materiałach z Pomorza Zachodniego. Według tego badacza groty te charakteryzują się obecnością tulejki i płaskim liściem z zadziorami, a ich chronologia zamyka się w przedziale od IX do przełomu XII/XIII w.⁴³ Wśród znalezisk z terenu Polski znane są również egzemplarze z tordowaną tulejką, np. z Opola-Ostrówka (Wachowski 1984, s. 101-106), z Giecza, pow. średzki (Górecki 2001, s. 156-157, ryc. 94:3), z Naszacowic, pow. nowosądecki i Szczaworyża, pow. buski (Strzyż 2006, s. 82-83, ryc. 21/3, 16/19, 24) oraz z Cedyni, pow. gryfiński, stan. 2 (Świątkiewicz 2002, s. 63-64, tabl. XV/7, 9). Są one często porównane do ornamentowanego okazu z Wrocławia (Świątkiewicz 2002, s. 63, przypis 13). Warto jednak zaznaczyć, że egzemplarz z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego nie ma tordowanej tulejki, jest zdobiony poprzecznymi, potrójnymi, krótkimi nacięciami, ułożonymi w 3 grupy i posiada długie zadziory. Stanowią one zatem odrębną grupę znalezisk. Analogii do tych charakterystycznych

⁴³ Według A. Świątkiewicza nie znajdują one swojego odpowiednika w klasyfikacji A. Nadolskiego. Jednak do wydzielonego typu I, A:1 zalicza grot z Gniezna, który przez A. Nadolskiego został uznany właśnie jako jeden z przykładów typu I grotów z tulejką i zadziorami (Świątkiewicz 2002, s. 63; Nadolski 1954, zob. tab. Groty, s. 188-195).

form grotów można doszukiwać się także poza terenami Polski. W materiałach słowackich wyróżniono groty z długimi zadziorami i krótką masywną szyjką – czego nie zaobserwowano we Wrocławiu – określone przez A. Ruttkaya jako typ A-I, odmiana D i datowane ogólnie na okres wczesnego średniowiecza (Ruttkay 1976, s. 327 i n.).

Na grodziskach znaleziono 10 grotów strzał z tulejką, bez zadziorów – typu II wg A. Nadolskiego. Są one znajdowane na wielu polskich stanowiskach i datowane na okres przed i po X w. (Nadolski 1954, s. 64, 67; Świątkiewicz 2002, s. 66-68). Z terenu Małopolski najliczniejszy zbiór grotów typu II odnotowano na grodziskach (np. Naszacowice, pow. nowosądecki, Trepca, pow. sanocki). Groty typu II występują od IX-X w. po XIII w., z największym nasileniem występowania od XI w. (Strzyż 2006, s. 84). Groty z tulejką, bez zadziorów, znamy z terenu Słowacji – jest to typ A7 wg A. Ruttkaya (Ruttkay 1976, s. 327 i n., ryc. 54) oraz na Połabiu – typ 4 wg T. Kempke (Kempke 1991, s. 31, 46, ryc. 27). Najstarsze groty typu II (ryc. 6u; tab. 5, nr 55, 63) znaleziono na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (dwa okazy z wykopu III z przełomu X i XI w. oraz 1. ćw. XI w.; (Kąrmierczyk 1991, s. 84, ryc. 52a) oraz na członie C grodziska w Grodziszczu, pow. świdnicki, w obiekcie 5 (ryc. 6e; tab. 5, nr 20), związanym z młodszym horyzontem użytkowania tego terenu w XI w. (Pankiewicz 2005, s. 63). Najmłodsze przykłady pochodzą przypuszczalnie z grodziska w Niesulicach (tab. 5, nr 33, 34). Zabytki te znajdujące się w zbiorach Muzeum Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry, nie posiadają jednak żadnego kontekstu znalezienia. Można je łączyć zarówno z osadnictwem wczesnośredniowiecznym, odkrytym na grodzie, jak i późnośredniowiecznym gródkiem stożkowatym (Nowakowski 2008, s. 365-366). Analogiczna sytuacja przedstawia się z grotami strzał z Solnik, które zostały uwzględnione w niniejszej pracy. Można przypuszczać, że zabytki te są związane z wczesnośredniowieczną fazą grodu (ryc. 6s, t; tab. 5, nr 36, 37). Pozostałe egzemplarze zaprezentowane w tej pracy można datować ogólnie na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (Niemcza – brak szczegółowych danych o kontekście znalezienia – ryc. 6k, l; Bytom Odrzański – ryc. 6d; tab. 5, nr 19, 25, 26). Występowanie grotów strzał typu II wg Nadolskiego, niewątpliwie zamyka się w szerokich ramach chronologicznych wczesnego średniowiecza.

Jeden zabytek w Wrocławiu, można zakwalifikować do typu III wg Nadolskiego – grotów z trzpieniem i nierozdwojonym liściem (tab. 5, nr 44: Ostrowska 1961, s. 74, ryc. 6c; Nadolski 1954, s. 65). Grot pochodzi z wykopu VI/58, zlokalizowanego na terenie podgrodzia, z nawarstwień datowanych na 2. tercję XI–po poł. XI w. (Moździoch 2004; Robak 2008, s. 92-95). Analogiczne formy pojawiają się także na terenie Słowacji, w grupie B grotów wg typologii A. Ruttkaya (Ruttkay 1976, s. 329-333). Na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej ten rodzaj grotów jest uznawany jako element obcy, związany z jednej strony ze stepami wschodnioeuropejskimi, z drugiej ze Skandynawią i Rusią. Przypuszcza się, że we wczesnym średniowieczu przedmioty te przedostawały się na teren Europy Środkowej ze Skandynawii do nadbałtyckich ośrodków handlowych. Z drugiego, nomadzkiego środowiska, groty z nieco szerszym liściem docierały na tereny Słowacji, Czech, skąd przenikały do Polski (Nadolski 1954, s. 64; Kempke 1991, s. 44 i n.). Na terenie Polski zabytki te występują głównie na grodziskach (Gniezno, Biskupin, pow. żniński, Poznań–Ostrów Tumski, Tum pod Łęczycą), rzadziej na cmentarzyskach (np. Końskie, Lutomiersk, pow. pabianicki), gdzie są datowane na X-XI w. (Nadolski 1954, zob. tab. Groty, s. 188-195, mapa 4).

Tabela. 5. Groty strzał znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bardo, pow. ząbkowicki, stan. 1	nr inw. 21/91; ryc. 6a	IX/91/8	żelazo	grot z tulejką i zadziorami; dł. 3,9 cm; dł. tulejki 1,7 cm; śr. tulejki 0,7 cm	typ I wg Nadolskiego (1954)	/XI-początek XIII w. (Rodak 2010, s. 103-119)	DA SK Wałbrzych; Markiewicz 1993, s. 271, ryc. 9c
2	Bystrzyca, pow. olawski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	brak nru inw.	1958/sondaż	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	X-XIII w. (Kramarek 1969)	Kramarek 1969, s. 52, ryc. 16z
3-8		6 grotów; brak nru inw.	I-IV/1962	żelazo	trudno określić	trudno określić	X-XIII w. (Kramarek 1969)	Kramarek 1969, s. 91, ryc. 34o
9		nr inw. 718/08, ryc. 6p	XIX/w-a I/gł. 60-70 cm/ob.56/	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	IH UO
10		nr inw. 794/08; ryc. 6r	XIX/w-a III/gł. 80-100 cm/ob.57	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	IH UO
11		nr inw. 939/08	XIX/w. I/gł. 100-110 cm/ob. 84	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	IH UO
12	Bystrzyca, pow. olawski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	brak nru inw.	II/59	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	X-XIII w. wg Kramarka (Kramarek 1969)	Kramarek 1969, s. 58, ryc. 19f
13		brak nru inw.	II/59	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	X-XIII w. wg Kramarka (Kramarek 1969)	Kramarek 1969, s. 58, ryc. 19j
14		brak nru inw.	II/59	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	X-XIII w. wg Kramarka (Kramarek 1969)	Kramarek 1969, s. 58, ryc. 19k
15		brak nru inw.	III/62	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	X-XIII w. wg Kramarka (Kramarek 1969)	Kramarek 1969, s. 126, ryc. 50b
16		nr inw. 78/08; ryc. 6o	brak danych	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	X-XIII w. wg Kramarka (Kramarek 1969)	IH UO
17	Bytom Od-rzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 108/84; ryc. 6c	I/84/w-a II	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, dł. 3,9 cm, śr. tulejki 0,8 cm	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 309, tabl. 56/9)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 309, tabl. 56/9

Tabela. 5. Groty strzał znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
18	Bytom Odrzański, pow. nowo- solski, stan. 1	nr inw. 22/92; ryc. 6b	1992	żelazo	grot z tulejką i zadziorem; brak wymiarów	typ I wg Nadolskiego (1954)	poł. XI-poł. XIII w. (Moż- dziach 2002, s. 162)	IAiE PAN Wř; Moździoch 2002, s. 309, tabl. 56/8
19		nr inw. 23/96; ryc. 6d	44/96/ w-a II	żelazo	grot z tulejką, dł. 6,5 cm, śr. tulejki 1,5 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)	poł. XI-poł. XIII w. (Moż- dziach 2002, s. 162)	IAiE PAN Wř; Moździoch 2002, s. 292, tabl. 34/10
20	Grodziszczę, pow. świ- nicki	nr inw. 43c/00; ryc. 6e	II/00/człon C/ob. 5	żelazo	grot z tulejką, dł. 5,5 cm; śr. tulejki 0,7 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)		Pankiewicz 2005, s. 130, ryc. 34c
21	Krosno Odrzańskie, m. pow.	brak nru inw.	brak/w. IV-V	żelazo	brak danych	trudno określić	XI w. (Pankiewicz 2005, s. 63)	Dąbrowski 1962, s. 30
22	Legnica, m. pow.	nr inw. ML- A1824/17/72; ryc. 6f	V/72/odc. III/w-a E, F/ poziom G	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, dł. 6,2 cm	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	?	MM Legnica
23		nr inw. ML- A-1825/17/72; ryc. 6g	V/72/odc. III/w-a E, F/ poziom G	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, dł. 6,8 cm	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	poł. XII-ok. 1220/1230 (Lasota 1980)	MM Legnica
24		nr inw. MMW/A/ IV/1207/70:95; ryc. 6h		żelazo	grot z tulejką i zadziorem	typ I wg Nadolskiego (1954)	poł. XII-ok. 1220/1230 (Lasota 1980)	MA Wrocław
25	Niemcza, pow. dzie- żonowski, stan. 1	nr inw. 71/61; ryc. 6l	1961	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów; dł. 4,5 cm; śr. tulejki 0,6 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)	2 poł. X-poł. XIII w. (Hołu- bowicz, Kaźmierczyk 1963)	IR Dzierżoniów
26		nr inw. 44/62; ryc. 6k	1962/ul. Łąbędzia	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów; dł. 5,3 cm, śr. tulejki 0,6 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)	2. poł. X-poł. XIII w. (Hołu- bowicz, Kaźmierczyk 1963)	IR Dzierżoniów
27		nr inw. 99/62; ryc. 6i	1962/ul. Łąbędzia/	żelazo	grot z tulejką i zadziorem; dł. 5,8 cm, śr. tulejki 0,7 cm	typ I wg Nadolskiego (1954)	jw.	IR Dzierżoniów
28		brak nru inw.; ryc. 6j	1965/ar. III/ dz. D	żelazo	grot z tulejką i zadziorem	typ I wg Nadolskiego (1954)	jw.	IR Dzierżoniów

Tabela. 5. Groty strzał znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
29		brak nru inw., ryc. 6f	II/61	żelazo	grot z tulejką i zadziorem; dł. 4,9 cm, śr. tulejki 1 cm	typ I wg Nadolskiego (1954)	jw.	DA SK Wałbrzych
30	Niemcza, pow. dzierżonowski, stan. 1	nr inw. 225d/63; ryc. 6m	II/63/w. A7, IV-V	żelazo	grot z tulejką i zadziorem; dł. 4,8 cm, śr. tulejki 0,6 cm	typ I wg Nadolskiego (1954)	jw.	DA SK Wałbrzych
31		brak nru inw.	II/63	żelazo	grot z tulejką, bez zadziórów	grot kołcowaty wg Czerskiej (1971)	jw.	Kaźmierczyk 1965, 235-236, ryc. 4e
32		brak nru inw.	II/64-65	żelazo	grot z tulejką, z długimi zadzioremami	typ I? wg Nadolskiego (1954)	jw.	Kaźmierczyk 1968, 240, ryc. 2g
33	Niesulice, pow. świebodziński	brak nru inw.	brak danych	żelazo	grot z tulejką, bez zadziórów, dł. 5,9 cm, śr. tulejki 0,9 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)	faza E, średniowiecze? (Nowakowski 2008, s. 365-366)	MASN Zielona Góra
34		brak nru inw.	brak danych	żelazo	grot z tulejką, bez zadziórów, dł. 5,4 cm, śr. tulejki 0,9 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)	jw.	MASN Zielona Góra
35	Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. 1	nr inw. brak; ryc. 6n	I/1977	żelazo	grot z tulejką i zadzioremami	typ I wg Nadolskiego (1954)	pol. X-pol. XI w. (Pankiewicz, Rzeźnik 2007, s. 271-285)	Bykowski 1980, tabl. XXIIg
36	Solniki, pow. nowosolski	nr inw. MH/A/18-40; ryc. 6s	w-a II/rów 2	żelazo	grot z tulejką bez zadziórów	typ II wg Nadolskiego (1954)	?	MAH Głogów
37		nr inw. MH/A/18-54; ryc. 6t	w-a II/rów 2	żelazo	grot strzały bez zadziórów	typ II wg Nadolskiego (1954)	?	MAH Głogów
38	Strzegom – góra Szeroka, pow. średnicki	nr inw. MMW/A/IV/1970/8691	brak danych	żelazo	grot z trzpieniem i liściem rozwidlonym	typ IV wg Nadolskiego (1954)	początek X w. (Jaworski 2005, s. 68-70)	MA Wrocław; Jaworski 2005, 69, ryc. 13
39	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.	VII/61/w. III, pod klepiskiem	żelazo	grot strzały z tulejką i zadzioremami	typ I wg Nadolskiego (1954)	1. pol. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1964, s. 228, ryc. 2/3

Tabela. 5. Groty strzał znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
40	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.	VII/61/ z mierzw pod klepi- skiem	żelazo	grot strzały z tulejką i zadzio- rami	typ I wg Nadolskiego (1954)	1. poł. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1964, s. 228, ryc. 2/1
41		brak nru inw.	VII/61/w. III, pod klepi- skiem	żelazo	grot strzały z tulejką i zadzio- rami	typ I wg Nadolskiego (1954)	1. poł. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1964, s. 228, ryc. 2/2
42- 43		2 groty; brak nru inw.	VII/61/w. III, pod klepi- skiem	żelazo	2 groty strzał z tulejką, bez zadziórów	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	1. poł. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1964, s. 228, ryc. 2/4-5
44		brak nru inw.	VI/58/ w. VIII/VII	żelazo	grot z trzpieniem	typ III wg Nadolskiego (1954)	2. ćw. XI-poł. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1961, s. 74, ryc. 6c
45		brak nru inw.	VI/58/w. VII	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	ok. poł. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1961, s. 74, ryc. 6b
46		brak nru inw.	VI/58/ w. VII/VI	żelazo	grot strzały z tulejką, bez zadziórów, ostrze w przekroju czworoboczne	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	2. poł. XI w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1961, s. 74, ryc. 6a
47		brak nru inw.	VI/57/ w. VI-V	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	2. poł. XI-przełom XI/XII w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1960, s. 49, ryc. 9a
48		nr inw. 291e/77	I/72/77/I/ budynek 1	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	3. ćw. X w.	IA UW r
49		brak nru inw.	I/72/77/I/ spoza zabu- dowy	żelazo	grot z tulejką i długimi zadzio- rami, zdobiony	typ I? wg Nadolskiego (1954)	3. ćw. X w.	Kaźmierczyk, Kramarek, La- sota 1979, s. 131, 133, ryc. 13
50		nr inw. 79a/78	II/78/M	żelazo	grot z tulejką, bez zadziórów	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	2. ćw. XI w	IA UW r
51		nr inw. 66g/78	II/78/M/ przejście między bu- dynkami 5, 3 a ulicą	żelazo	grot z tulejką, bez zadziórów, kolec czworoboczny	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	2. ćw. XI w.	IA UW r; Kaźmierczyk, Kra- marek, Lasota 1980, s. 145, 144, ryc. 58

Tabela. 5. Groty strzał znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
52	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 41c/78	II/78/K/budynek 2	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kra- marek, Lasota 1980, s. 146
53		nr inw. 101I/75	I/72/75/G/ budynek 2a	żelazo	grot z tulejką i długimi zadzio- rami, zdobiony na tulejce, dł. tulejki 3,6 cm; śr. tulejki 0,8 cm	typ I? wg Nadolskiego (1954)	4. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kra- marek, Lasota 1977, s. 218, 195, ryc. 10e
54		nr inw. 104g/86	III/86/F2/ budynek 4	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	4. ćw. X w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, 61, 62, ryc. 34a
55		nr inw. 49c/86	III/86/F1/bu- dynek 1, pod podłogą	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów	typ II wg Nadolskiego (1954)	przełom X/XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 69, 84, ryc. 52a
56		brak nru inw.	III/85/E1-E3	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	2. ćw. XI w.	IA UWŕ
57		nr inw. 219a/85	III/85/E1-E3	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów	typ I wg Nadolskiego (1954)	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 135
58		nr inw. 187a/85; ryc. 6z	III/85/D/ spoza zabu- dowy	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny; dł. 3,9 cm; śr. tulejki brak	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	poł. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 157
59		nr inw. 93a/85	III/85/C3/ budynek 4	żelazo	grot z tulejką i zadziorami	typ I wg Nadolskiego (1954)	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 71
60		nr inw. 21i/84; ryc. 6y	III/84/B9	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny; dł. 4,6 cm, śr. tulejki 0,7 cm	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	4. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 112
61		nr inw. 19w/83; ryc. 6y'	III/83/A2/ spoza zabu- dowy	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny; dł. 7,3 cm, śr. tulejki 0,8 cm	grot kolcowaty wg Czerskiej (1971)	1. ćw. XIII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 221

Tabela. 5. Groty strzał znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
62	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.	III/83/A1	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny	grot kolcowaty wg Czer- skiej (1971)	1. ćw. XIII w.	Buśko, Czerska, Kramarek 1985, s. 66, tabl. XIX/2
63		nr inw. 132b/88; ryc. 6u	IIIA/2/88/ E2/ulica 1	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów; dł. 6 cm; dł. tulejki 3,8 cm, śr. tulejki 0,8 cm	typ II wg Nadolskiego (1954)	1. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk 1995, s. 83
64		nr inw. 15b/89; ryc. 6w	IIIA/3/89/ C3/spoza zabudowy	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny; dł. 3,3 cm, śr. tulejki 0,5 cm	grot kolcowaty wg Czer- skiej (1971)	3. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk 1995, s. 128
65		nr inw. 38d/88; ryc. 6x	IIIA/2/88/ C3/budy- nek 1, przy ścianie W	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny; dł. 6,7 cm, śr. tulejki 0,8 cm	grot kolcowaty wg Czer- skiej (1971)	3. ćw. XI w.	IA UWFr
66		nr inw. 25b/88; ryc. 6x'	IIIA/2/88/C	żelazo	grot z tulejką, bez zadziorów, kolec czworoboczny; dł. 5,6 cm, śr. tulejki 0,8 cm	grot kolcowaty wg Czer- skiej (1971)	poł. XI – 4 ćw. XI w.	IA UWFr

Groty z trzpieniem były użytkowane przez całe wczesne średniowiecze. Uważa się jednak, że formy nomadckie funkcjonują na terenie Słowiańszczyzny zachodniej do X, ewentualnie do początków XI w., co może potwierdzać egzemplarz z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. Egzemplarze z trzpieniem typu III wg Nadolskiego, jako elementy pochodzenia południowego, znane są ze stanowisk grodowych datowanych na fazę plemienną wczesnego średniowiecza (np. na Dolnym Śląsku w Gilowie, pow. dzierżoniowski, w Wielkopolsce w Bruszczewie, pow. kościański: Jaworski 2005 s. 281, 283-284, ryc. 148 b-d, Brzostowicz 2002, s. 54).

Do typu IV wg Nadolskiego grotów z trzpieniem i liściem rozdwojonym zaliczono pojedynczy grot z góry Szerokiej w Strzegomiu (tab. 5, nr 38: Jahn 1928, ryc. 12). Zabytek ten pochodzi z badań przedwojennych i obecnie znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu. Jest to przykład grotów o formie nieznanej w Europy Zachodniej. Zabytki te wywodzi się ze stepów Eurazji. Analogiczne groty typu IV wg Nadolskiego znaleziono w Opolu-Ostrówku oraz na Pomorzu Zachodnim (Nadolski 1954, s. 65; Wachowski 1982, s. 195, ryc. 13i; Świątkiewicz 2002, s. 67-68). Brak kontekstu znaleziska, uniemożliwia precyzyjne określenie jego chronologii. Można przypuszczać, że zabytek ze Strzegomia jest związany z najazdem tatarskim na ziemie polskie w XIII w. Zwrócono jednak uwagę na analogiczne formy z terenu Moraw i Czech, gdzie groty z liściem rozwidlonym wiązane są z Węgrami i datowane na początek X w. (Jaworski 2005, s. 69-70 – tam dalsza literatura).

Ciekawy kształt mają groty strzał określane w literaturze jako kolcowate, igiełkowate. Są one wykonane z jednego fragmentu metalu – ostrze i tulejka stanowią całość. Nie zostały one wyróżnione w opracowaniu A. Nadolskiego (1954). Te kategorie grotów wyodrębniono na podstawie licznych zabytków z Ostrowka w Opolu. Zabytki te mają różne rodzaje ostrzy: stożkowate, czworoboczne lub z jednym, trójkątnym zadziorem (Czerska 1971, s. 217-218). Groty opolskie zostały zakwalifikowane przez K. Wachowskiego do typu II, grup wagowych A i B (Wachowski 1982, s. 179, ryc. 6). W innych regionach Polski tego rodzaju formy wyróżniono na grodzisku w Naszacowicach, pow. nowosądecki (IX-XI w.), w Podegrodziu, pow. nowosądecki (XI w.), w Trzeczynie, pow. sanocki (XIII w.) oraz na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (XIII w.: Poleski 2004, s. 274; Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960, s. 120, tab. XI:50-53, ryc. 54:15, 83:20). Analogiczne formy znane są także poza terenami Polski: ze stanowiska grodowego z XI-XII w. w Oldenburgu-Stargardzie – typ 6 wg Kempke (Kempke 1991, s. 34, ryc. 27), na Rusi z XII-XIII w. (Poleski 2004, s. 274) oraz pojedyncze znaleziska ze Słowacji – typ A3 wg Ruttkaya z IX-X w. oraz XII-XIII w. (Ruttkay 1976, s. 327, ryc. 54).

Na grodziskach dolnośląskich odkryto dotąd 19 egzemplarzy tego rodzaju broni. Charakteryzują się one ostrzem czworobocznym lub stożkowatym. Znane są z następujących stanowisk: Bytom Odrzański (1 okaz), Legnica (2 okazy), Niemcza (1 egzemplarz), grodziska ryczyńskie, stan. 1 oraz 2 (2 sztuki) oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (13 egzemplarzy).

Najwięcej grotów kolcowatych wystąpiło na grodzie wrocławskim. Zabytki te pochodzą z badanych w różnych okresach wykopów: II, III przy ul. Kanoniej oraz VI-VII. Najwcześniej odkryto grot (tab. 5, nr 54) z wykopu III/86, z warstwy, datowanej na 4. ćw. X wieku, najmłodsze groty (tab. 5, nr 61, 62; ryc. 6y') z wykopu III/83, warstwy A2 i A1, datowanej na 1. ćw. XIII w. Pozostałe groty pojawiają się w warstwach kulturowych datowanych na XI w. (tab. 5, nr 42, 43, 46, 50, 51, 58, 60; ryc. 6w-z). Nie odnotowano ich obecności w nawarstwieniach z XII w.

Zdecydowanie młodsze są zabytki z Legnicy (ryc. 6f-g), wydobyte na podgrodziu z wykopu V, z jednostek stratygraficznych datowanych na podstawie analizy ceramiki na okres od około poł. XII w.

do około 1220/1230 r. (Lasota 1980, tab. XVII). Pozostałe egzemplarze z Bytomia Odrzańskiego (tab. 5, nr 17; ryc. 6c; Moździoch 2002, s. 309, tabl. 56/9), z grodzisk ryczyńskich (stan. 1 – Kramarek 1969, s. 52, ryc. 16z; stan. 2 – Kramarek 1969, s. 58, ryc. 19f; tab. 5, nr 2, 12) oraz z Niemczy, mają dość szerokie ramy chronologiczne, które można zamknąć w przedziale XI-XIII w. (Bytom Odrzański, Niemcza: Moździoch 1998, s. 288; tenże 2002, s. 162) lub koniec X–początek XIII w. (grodziska ryczyńskie: Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 235-254).

Liczne analogie do grotów kolcowatych można odnaleźć na Śląsku, m.in. w Opolu-Ostrówku, gdzie najstarszy grot odkryto w nawarstwieniach datowanych na koniec XI–początek XII w. B. Czerska zwróciła uwagę, że największa liczba grotów na tym stanowisku pochodzi z XIII w., co może sugerować ich użytkowanie głównie w tym okresie (Czerska 1971, s. 218). Groty takie odkryto również we Wrocławiu lewobrzeżnym w nawarstwieniach datowanych na okres po połowie XIII w. (Każmierczyk 1966a, s. 310, 295, ryc. 89/12). W pozostałych rejonach Polski są to zabytki datowane ogólnie na wczesne średniowiecze (Czerska 1971, s. 218-219). Uwzględniając wyżej zaprezentowane przykłady, groty kolcowate we wrocławskim Ostrowie Tumskim pojawiają się najwcześniej, bo już pod koniec X w. i najliczniej odnotowano je w XI w. Na pozostałych grodach dolnośląskich są one charakterystyczne dla okresu XII-XIII w.

Części oporządzenia jeździeckiego i rząd koński

Oporządzenie jeźdźcy stanowiło ważny element wyposażenia wojownika wczesnośredniowiecznego. Nie było wykorzystywane do walki wręcz, ale ją wspomagało (Nowakowski 1991, s. 6-7). Do elementów oporządzenia jeździeckiego zaliczono przede wszystkim ostrogi. Ich typologia, pozwala bliżej przyrzeć się tej kategorii zabytków, odkrytych również na grodziskach dolnośląskich z młodszych faz wczesnego średniowiecza. Najczęściej spotykanymi na stanowiskach archeologicznych pozostałościami rzędu końskiego to podkowy opisane w dalszej części pracy.

Ostrogi

Ostrogi jako część oporządzenia jeździeckiego są ważną kategorią znalezisk na stanowiskach wczesnośredniowiecznych. Są one dobrym datownikiem dla tego okresu (ostrogi z zaczepami zagiętymi do wnętrza, ostrogi z zaczepami płytkowo-nitowymi czy też ostrogi z zaczepami oczkowatymi: Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988; Wachowski 1997). Dyskusję dotyczącą datowania starszych form ostróg podejmowano już wielokrotnie w literaturze (Poleski 1992, s. 20-26 – tam starsza literatura; Wachowski 1993-1994, s. 225-230; Świętosławski 1985, s. 91-94). W tym miejscu została ona pominięta, ponieważ dotyczy problematyki wykraczającej poza ramy chronologiczne pracy.

Z. Hilczerówna jako pierwsza podjęła próbę klasyfikacji znajdujących na ziemiach polskich ostróg z młodszych faz wczesnego średniowiecza, tj. z X-1 poł. XIII w. (Hilczerówna 1956). W jej opracowaniu zostało uwzględnionych prawie 170 zabytków z różnych stanowisk, wśród których znajdowało się zaledwie 11 ostróg z obszaru Dolnego Śląska (badaczka ta uwzględniła jednak liczny zbiór ostróg z Opola). Klasyfikacja zebranych materiałów została oparta na ukształtowaniu bodźca, jego położeniu w stosunku do ramion kabłąka, oraz formie kabłąka w rzucie bocznym. Wydzieliła 3 główne typy ostróg i liczne odmiany w ich obrębie. Według jej ustaleń, na podstawie kontekstów stratygraficznych

zabytków oraz analogii zachodnioeuropejskich, za najstarsze można uznać z ostrogi z długim bodźcem (typ I), datowane na okres pomiędzy X a poł. XI w. (Hilczerówna 1956, s. 26-32). Ostrogi typu II czyli ostrogi z bodźcem kolcowatym zamykają się w szerokich ramach chronologicznych, pomiędzy poł. XI a końcem XIII w., czy też nawet początkami XIV w. (Hilczerówna 1956, s. 43-58). Ostrogi z kółkiem gwiazdzystym (typ III) są najmłodszymi znaleziskami, które pojawiają się w Polsce już po poł. XIII w. (Hilczerówna 1956, s. 63-69). Późniejsze publikacje zweryfikowały taką datację tej grupy zabytków. S. Kołodziejski na podstawie małopolskich znalezisk potwierdza pojawienie się tej odmiany już w poł. XIII w. i użytkowanej do końca XV w. (Kołodziejski 1985). W Opolu znane są okazy datowane na poł. XIII w. (Wachowski 1984, s. 54-55, ryc. 36-38).

Po publikacji Z. Hilczerówny, nie ukazała się inna praca, uwzględniająca nowe, przybywające znaleziska ostróg na ziemiach polskich, która w znacznym stopniu weryfikowałaby ustalenia tej uczo-nej. W tym miejscu nie można jednak pominąć opracowania licznego zbioru ostróg z Opola-Ostrówka, pochodzącego z wieloletnich badań przeprowadzonych na tym stanowisku (Wachowski 1984, s. 30-61). K. Wachowski oparł się na klasyfikacji Z. Hilczerówny, wprowadzając pewne zmiany w zakresie podziału ukształtowania bodźców czy zaczepów ostróg. Warto dodać, że datowanie poszczególnych zabytków, zostało przez K. Wachowskiego oparte na chronologii warstw (Wachowski 1984, s. 30-61), opublikowanej w monografii stanowiska (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 17-20), pomimo jej licznej późniejszej krytyki (Świątosławski 1985, s. 91-94; Poleski 1992, s. 27).

Uwzględniając powyższe uwagi, analiza niżej opisanych ostróg z grodzisk dolnośląskich trwających od końca X do początku XIII w., została oparta na klasyfikacji Z. Hilczerówny (mając również na uwadze spostrzeżenia K. Wachowskiego). W analizowanym zbiorze uwzględniono 47 ostróg, zarówno zachowanych w całości lub tylko fragmentarycznie (część kabłąka z bodźcem). Nie pominięto również samych zaczepów ostróg, które wystąpiły np. we Wrocławiu, choć nie stanowią one podstaw do dalszej klasyfikacji przedmiotu. Z analizy wykluczono ostrogi typu III, które w świetle obecnego stanu badań nad tą kategorią zabytków, są datowane po poł. XIII w. (Kołodziejski 1985). Zebrane zabytki pochodzą z następujących grodzisk badanych wykopaliskowo: Bardo – 1 okaz, Bytom Odrzański – 2 sztuki, Głogów-Ostrów Tumski – 1 okaz, Grodziszcz, pow. świdnicki – 4 egzemplarze, Legnica – 1 okaz, Milicz – 5 sztuk, grodzisko ryczyńskie, stan. 1 – 11 egzemplarzy oraz Wrocław-Ostrów Tumski – 22 egzemplarze (tab. 6; ryc. 7-9).

Do typu I zostały zaliczone ostrogi z długim bodźcem. Ten rodzaj zabytku cechuje kabłąk wygięty w kształcie litery U. Bodziec razem z ramionami kabłąka tworzy w rzucie bocznym linię prostą (odmiana 1), lub jest lekko odchylony w stosunku do płaszczyzny kabłąka (odmiana 2). Sam bodziec może być ukształtowany różnorodnie (Hilczerówna 1956, s. 22-23). W klasyfikacji bodźców typu I sugerowano się ustaleniami K. Wachowskiego (Wachowski 1984, s. 33-34).

Na grodziskach na obszarze Dolnego Śląska, znaleziono 7 tego rodzaju ostróg (tab. 6, nr 16, 26, 27, 31, 32, 39, 41). Najliczniejszy zbiór (6 egzemplarzy) pochodzi z badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, z wykopów I-II oraz III zlokalizowanych na podgrodzium. Jest to typ I, odmiana 1 wg Hilczerówny – z bodźcem, leżącym w jednej płaszczyźnie z kabłąkiem (5 okazów) lub z bodźcem lekko odchylonym (odmiana 2 – 1 okaz). Wszystkie egzemplarze zostały wykonane z żelaza, jedna jest dodatkowo platerowana blachą ze złota (tab. 6, nr 27; ryc. 9j), inna inkrustowana srebrem (tab. 6, nr 32; ryc. 9b). Cztery z nich zostały dodatkowo zdobione na całej powierzchni różnymi motywami (tab. 6, nr 27, 31, 32, 41; ryc. 9j, b, c). Jeden egzemplarz (tab. 6, nr 27, ryc. 9j) z bodźcem

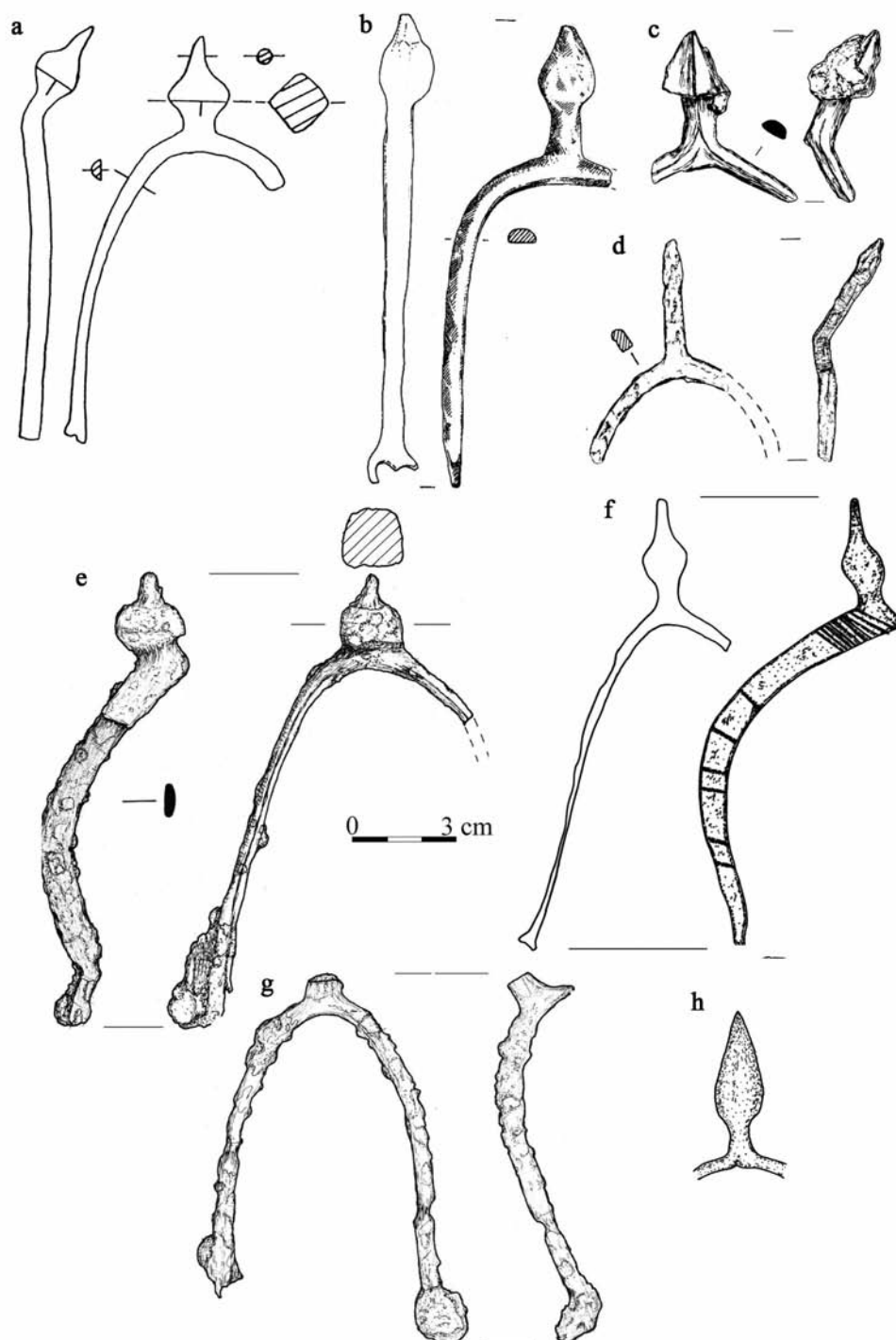
ostrym z ogranicznikiem, bez zaznaczonej szyjki, został wyróżniony przez K. Wachowskiego w materiałach z Opola jako typ Ia5, z zaczepami płytkowo-nitowymi i dwuogniówkowymi, typu B (Wachowski 1984, s. 33-34, ryc. 18, 37-38, ryc. 22). Zabytek ten został dodatkowo pokryty blachą ze złota i dekorowany na całej powierzchni wężykami i rzędem punktów. Według informacji zawartych w kartotece zabytków Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ostroga ta została odkryta w warstwie H, ale pod budynkiem nr 1 z warstwy G1 (3. ćw. XI w.). Z kolei w sprawozdaniu z badań w 1975 roku jest ona określona jako przedmiot pochodzący z zasięgu wyeksplorowanej ulicy poziomu H, datowanej podobnie (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 194, 195, 197, ryc. 10, 12).

Wrocławskie ostrogi typu I charakteryzują się długim bodźcem, zakończonym kolcem w kształcie kapelusza grzybka, opierającego się na krótkiej szyjce (tab. 6, nr 26, 32, 39; ryc. 9b, c; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, 131, ryc. 12) lub zwieńczonego kulką (tab. 6, nr 41; Kaźmierczyk 1995, s. 125, ryc. 103). Ten rodzaj bodźców można porównać do bodźców wyodrębnionych na przykładzie opolskich ostróg w zestawieniu K. Wachowskiego, jako typ Ic1 oraz Ic2 (Wachowski 1984, s. 33-34, ryc. 18). Przeważają zaczepy płytkowo-nitowe, tzw. typ A1 lub A2 wg Wachowskiego – 5 egzemplarzy (tab. 6, nr 26, 31, 32, 39, 41; ryc. 9b, c) oraz typ B2 wg Wachowskiego – 1 egzemplarz (tab. 6, nr 27; ryc. 9j; Wachowski 1984, s. 37, ryc. 22).

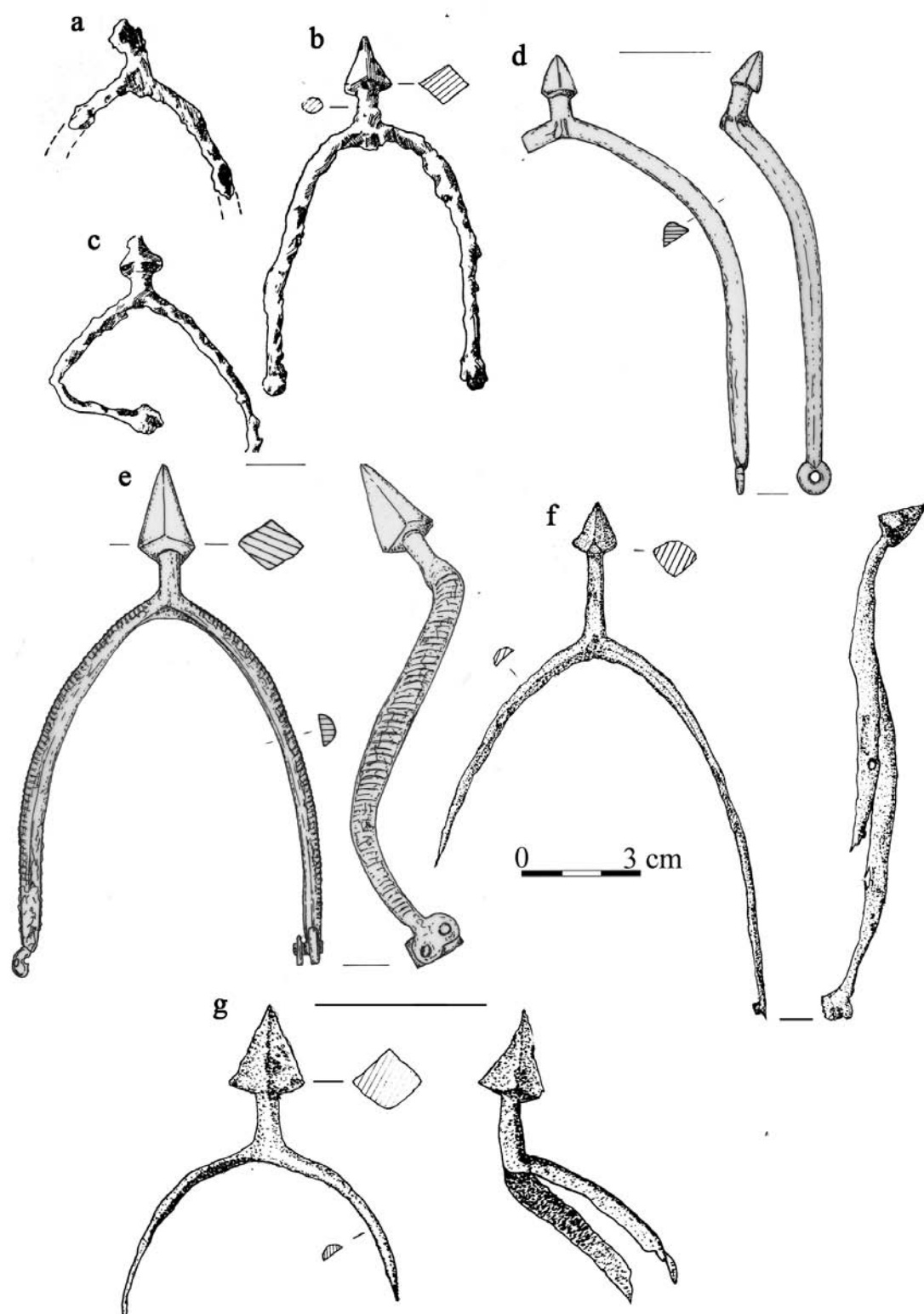
Ostrogi typu I odmiany 1 na ziemiach polskich Z. Hilczerówna datowała na okres X-1. poł. XI w. (Hilczerówna 1956, s. 31). Liczne egzemplarze znane są m.in. z Wielkopolski: Gniezna, Biskupina, pow. żniński, Mielna, pow. gnieźnieński (Hilczerówna 1956, s. 23-24, 27, tab. I-II), z Ostrowa Lednickiego (Górecki 2001, s. 144-145, ryc. 88/2-5) i Żakowa, pow. leszczyński (Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 401, ryc. 221:2) oraz z Polski Środkowej: Tumu pod Łęczycą (Hilczerówna 1956, s. 25, tabl. I; Stasiak, Grygiel 2004, s. 188-189, 229, ryc. 113), z Lutomierska, pow. pabianicki (Hilczerówna 1956, s. 23-24, tabl. I). Datowane są na X-XI w., często 2. poł. X-1. poł. XI w. Pojedyncze znaleziska pochodzą również z Małopolski: z Zawady Lanckorońskiej, pow. tarnowski, datowane na X-1. poł. XI w. (Strzyż 2006, s. 263, ryc. 31:5), z Krakowa-Dębnik (X-1. poł. XI w.: Strzyż 2006, s. 263, ryc. 31:11-12), z Wawelu w Krakowie (X-XI w.: Strzyż 2006, s. 114, 262-263, ryc. 31:1, 7), czy z Pomorza Zachodniego: z cmentarzyska w Kunowie, pow. starogardzki (XI-początek XII w.: Świątkiewicz 2002, s. 83), z Wolina-Srebrnego Wzgórza (koniec X-początek XI w.: Świątkiewicz 2002, s. 84). W zestawieniu Krzysztofa Wachowskiego na podstawie materiałów z Opola, pomimo znacznych uwag dotyczących chronologii odsłoniętej stratygrafii nawarstwień, najstarsza ostroga typu I, datowana jest na 4. ćw. X w. (Wachowski 1984, s. 40-42, ryc. 23b; Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 39, 40, ryc. 13/17), najmłodsza na 1. poł. XII w. (Wachowski 1984, s. 42, ryc. 24a-c; Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 191-236). Analogiczne formy na Rusi pojawiają się w X w. i występują nawet w 1. poł. XIII w., najczęściej jednak w XI-XII w. (typ I wg Kirpičnikova: Kirpičnikov 1973, s. 63-64, tab. 22-23, ryc. 39, tabl. XVIII:1-3). Podobnie datowane są znaleziska z Meklemburgii (X-XII w.: Świątkiewicz 2002, s. 83; Strzyż 2006, s. 115) i Słowacji (2. poł. X-1. poł. XI w. – typ 8 wg Ruttkaya: Ruttkay 1976, s. 347-349, ryc. 72).

Z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu najstarsze ostrogi typu I odmiany 1 wg Hilczerówny pochodzą z warstwy T wykopu I/77 (tab. 6, nr 26) oraz z warstwy F2 wykopu III/85, spoza zabudowy (tab. 6, nr 31), określanych na 3. i 4. ćw. X w. Zaprezentowane w publikacjach fragmenty naczyń z warstwy T również potwierdzają datowanie zbioru, a tym samym ostrogi na 3. ćw. X w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 127, ryc. 5-7). Określenie chronologii wyodrębnionego poziomu osadniczego F2 (4. ćw. X w.) w tym wypadku oprzeć można tylko na podstawie, wykonanej przez P. Rzeźnika, analizy

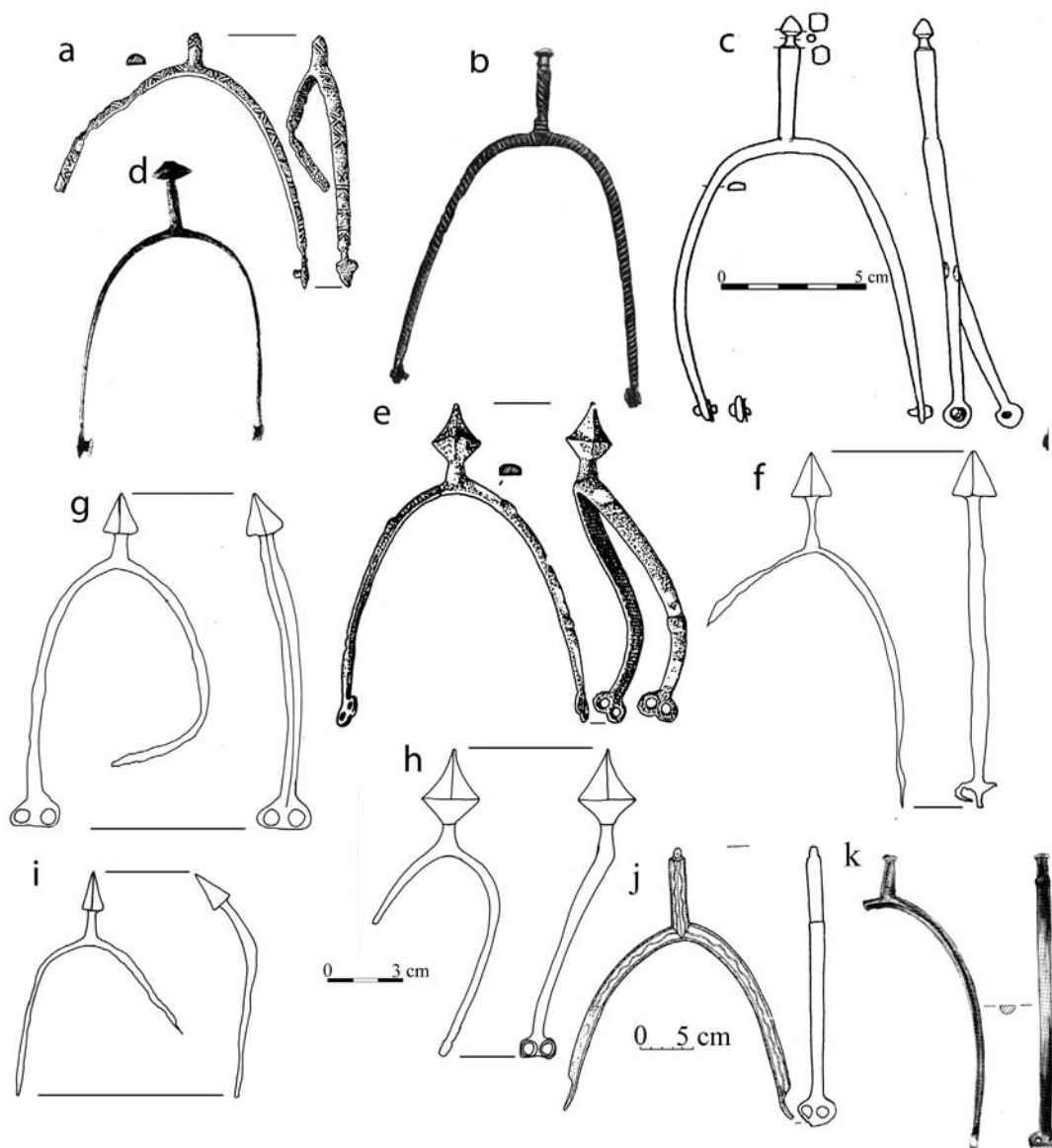
fragmentów naczyń ceramicznych. W tym zespole dominuje ceramika całkowicie obtaczana, charakterystyczna dla młodszych faz wczesnego średniowiecza, przy niewielkim udziale ceramiki o starszych cechach technologiczno-stylistycznych, oraz tak zwanej ceramiki przejściowej, charakterystycznej dla końca X i początku XI w. (Rzeźnik 1995, tab. 11-18).

Ryc. 7. Ostrogi z grodzisk dolnośląskich: a – Bardo, pow. ząbkowicki (za Markiewicz 1993, s. 271, ryc. 9a); b – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (za Moździoch 2002, s. 304, tabl. 40/7); c-e, g – Grodziszcz, pow. świdnicki (c-d – za Pankiewicz 2005, s. 111, 149, ryc. 15f, 53a; e, g – za Boguszewicz, Pankiewicz, Gruszka 2000, tabl. VII/1, VIII/1); f – Głogów-Ostrów Tumski (rys. S. Rodak); h – Legnica (rys. S. Rodak)

Ryc. 8. Ostrogi z grodzisk dolnośląskich: a-e – Milicz (a-c – za Gałuszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4:1-3; d-e – zbiory IAI PAN Wrocław); f-g – Bystrzyca, pow. oławski (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)
(rys. P. Chmielewski)

Ryc. 9. Ostrogi z Wrocławia–Ostrowa Tumskiego: a – za Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, ryc. 10j; b – za Kaźmierczyk 1993, s. 94, ryc. 52; c – za Kaźmierczyk 1995, s. 76, ryc. 58/1; d – za Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 212, ryc. 28; e – za Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, ryc. 10c; f – nr inv. 125s/84 (rys. S. Rodak); g-i – rys. S. Rodak; j – za Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 195, ryc. 10d, 12; k – za Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163, ryc. 3e

Podobna sytuacja przedstawia się z datowaniem na 2. i 3. ćw. XI w. najmłodszych wrocławskich ostróg typu I odmiany 1 wg Hilczerówny (tab. 6, nr 32, 39; ryc. 9b, c) z warstw C1 wykopu III/84 oraz D1 wykopu IIIA/2/88. Zwraca jednak uwagę obecność w tych poziomach osadniczych fragmentów naczyń grafitowych, przeszłków z różowego łupku oraz kabłączka kroniowego z cyny, które mogą już wskazywać na XI w. (Kaźmierczyk 1993, s. 92-108; 1995, s. 45-50).

Tabela 6. Ostrogi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bardo, pow. ząbkowicki, stan. 1	nr inw. 41/91s; ryc. 7a	IX/91/w-a 7/4 faza osad.	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec z ogranicznikiem o przekroju czworobocznym, lekko odchylony w stosunku do płaszczyzny kabłąka, brak zachowanych zaczepów	typ II, odmiana 3 wg HilczeroŹny (1956)	XI-początek XIII w. (Rodak 2010, s. 103-119)	DA SK Wałbrzych; Markiewicz 1993, s. 271, ryc. 9a
2	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczyŹskie, stan. 1)	nr inw. 290/06G; ryc. 8f	X/06/gł. 60-80 cm	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, lekko wygięty w stosunku do lekko wygiętych ramion, zaczepy ogniwkowe – typ E wg Wachowskiego	typ II, odmiana 3 wg HilczeroŹny (1956)	schył. X-XIII w. (Moż-dzioch, Przysiężna-Pi-zarska, 2008, s. 235-254)	IAiE PAN Wr
3		nr inw. 300/06G; ryc. 8g	X//hu-mus/gł. 0-60 cm	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, lekko wygięty w stosunku do kabłąka, ramiona esowato wygięte, brak zaczepów	typ II, odmiana 4 wg HilczeroŹny (1956)	jw.	IAiE PAN Wr
4-11		8 ostróg; brak nru inw.	2004-2008	brak danych	brak danych	trudno określić	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010
12	Bytom OdrzaŹski, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 51/96; ryc. 7b	1996	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec składający się z szyjki i owalnego kolca, lekko wygięty w stosunku do płaszczyzny kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe	typ II, odmiana 1 wg HilczeroŹny (1956)	poł. XI-poł. XII w. (Moż-dzioch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 304, tabl. 40/7
13		nr inw. 65/87	1987	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery V, bodziec stożkowaty, lekko odchylony w stosunku do płaszczyzny kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe	typ II, odmiana 4 wg HilczeroŹny (1956)	poł. XII-poł. XIII w. (Moż-dzioch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr
14	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2	nr inw. MH/A/5145/146; ryc. 7f	I/90/odc. 5/w. 4	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery V, bodziec w kształcie kulki z ogranicznikiem, lekko odchylony w stosunku do wygiętych esowato ramion kabłąka, zdobiony na ramionach; kształt zaczepów trudno określić	typ II, odmiana 4 wg HilczeroŹny (1956)	data dendro 1302-1303 (Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995, s. 145)	MAH Głogów; Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995, s. 147, ryc. 13c

Tabela. 6. Ostrogi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
15	Grodziszczce, pow. świdnicki	nr inw. 15f/00; ryc. 7c	I/00/człon C/w-a orna/	żelazo	fragment ostrogi, zachowany kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, lekko odgięty w stosunku do płaszczyzny kabłąka, brak zachowanych zaczepów	typ II, odmiana 2 lub 3 wg Hilczewskiego (1956)	XI w. (Pankiewicz 2005, s. 63)	Pankiewicz 2005, s. 111, ryc. 15f
16		nr inw. 53a/00; ryc. 7d	2000/ człon C/ po- wierzchnia	żelazo	fragment ostrogi, z długim bodźcem, lekko odchylonym w stosunku do płaszczyzny kabłąka, brak zachowanych zaczepów	typ I, odmiana 2 wg Hilczewskiego (1956)	XI w. (Pankiewicz 2005, s. 63)	Pankiewicz 2005, s. 149, ryc. 53a
17		brak nru inw; ryc. 7e	IV/00/ człon B/w-a 3	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery V, bodziec w kształcie kulki z ogranicznikiem, lekko odchylony od esowato wygiętych ramion kabłąka, kształt zaczepów trudno określić	typ II, odmiana 4 wg Hilczewskiego (1956)	XII-poł. XIII w. (Boguszewicz 2001, s. 39-40)	Boguszewicz, Pankiewicz, Gruszka 2000, tab. VII/1
18		brak nru inw; ryc. 7g	brak danych	żelazo	kabłąk w kształcie litery V, esowato wygięte ramiona, brak zachowanego bodźca, kształt zaczepów trudno określić	prawdopodobnie typ II, odmiana 4 wg Hilczewskiego (1956)	XII-poł. XIII w. (Boguszewicz 2001, s. 39-40)	Boguszewicz, Pankiewicz, Gruszka 2000, tab. VIII/1
19	Legnica, m. pow.	nr inw. ML/A/1822/3/72; ryc. 7h	V/72/odc. III/w-a B/ poz. H	żelazo	zachowany kolbowaty bodziec ostrogi, lekko odchylony w stosunku do płaszczyzny kabłąka, brak zachowanego kabłąka	typ II, odmiana 4 lub 5 wg Hilczewskiego (1956)	ok. 1220-1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica
20	Milicz, m. pow.	brak nr inw; ryc. 8b	I/53/w-a II	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, brak rzutu bocznego zabytku, zaczepy ogniwkowe?	typ II wg Hilczewskiego (1956), odmianę trudno określić	2. poł. X-2. poł. XII w. (Kolenda 2008, s. 30-48)	Gałaszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4/1-3
21		nr inw. brak; ryc. 8c	I/53/w. II	żelazo	kabłąk w kształcie litery V, bodziec piramidalny, brak rzutu bocznego zabytku, kształt zaczepów trudno określić	typ II wg Hilczewskiego (1956), odmianę trudno określić	juw.	Gałaszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4/1-3

Tabela. 6. Ostrogi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inv., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
22	Milicz, m. pow.	nr inv. brak; ryc. 8a	I/53/w. II	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery V, bodziec trudno określić, brak rzutu bocznego zabytku, kształt zaczepów trudno określić	typ II, od- miana 4 wg Hilczarów (1956)	jw.	Gałaszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4/1-3
23		nr inv. 70/2004; ryc. 8d	I/04/KW, N12/w-a III/gł. 105,82 m n.p.m.	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, lekko odchylonym w stosunku do wygiętych esowato ramion kabłąka, zaczepy ogniwkowe	typ II, od- miana 4 wg Hilczarów (1956)	2. poł. X-2. poł. XII w. (Kolenda 2008, s. 30-48)	IAiE PAN Wt
24		nr inv. 62/2004; ryc. 8e	I/04/KW, N12/w-a III/gł. 105,88 m n.p.m.	żelazo	kabłąk wygięty w kształcie litery V, bodziec stożkowaty, hukowato wygięte ramiona kabłąka, zdobiony na ramionach, zaczepy płytkowo-nitowe	typ II, od- miana 5 wg Hilczarów (1956)	jw.	IAiE PAN Wt
25	Wrocław- Ostrów Tumski	brak nru inv.	V/49-51/ brak danych	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, bodziec dwupiramidalny, kształt zaczepów trudno określić	typ II wg Hilczarów (1956), od- mianę trudno określić	z warstw osad- niczych na znievelowanym wale	Kočka, Ostrowska 1955, tabl. 77a
26		brak nru inv	I/72/77/T/ spoza za- budowy	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, długi bodziec, leżący w jednej linii z ramionami kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe - typ A1 wg Wachowskiego	typ I, od- miana 1 wg Hilczarów (1956)	3. ćw. X w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 131-132, ryc. 12
27		nr inv. 231a/75; ryc. 9j	I/72/75/ ulica/H	żelazo, złoto	ostroga platerowana blachą ze złota, kabłąk w kształcie litery U, długi bodziec z ogranicznikiem - typ Ia5, zdobiona na powierzchni wężkami i rzędem punktów, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe - typ B2 wg Wachowskiego; wymiary: dł. 13,6 cm	typ I, od- miana 1 wg Hilczarów (1956)	3. ćw. XI w.	IA UWt; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 194, 195, 197, ryc. 10d, 12

Tabela. 6. Ostrogi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
28	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 51a/74; ryc. 9d	I/72/74/ E1/plac obrobki drewna	żelazo, cyna	ostroga powlekana cyną, kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty?, zaczepy płytkowo-nitowe – typ A1 wg Wachowskiego	typ II, odmiana 1 wg Hilczerówny (1956)	poł. XII w	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 210, 212, ryc. 28
29		nr inw. 87/72; ryc. 9e	I/72/D	żelazo, złoto	ostroga żelazna złożona, kabłąk w kształcie litery U, bodziec dwupiramidalny, lekko odgięty w stosunku do kabłąka, ramiona mocno wygięte, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniówkowe – typ B2 wg Wachowskiego	typ II, odmiana 3 wg Hilczerówny (1956)	koniec XII- 1. poł. XIII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, ryc. 10c
30		nr inw. 14f/79	III/78/B-F/ warstwy wyrzuc- onej ziemi	żelazo	zachowany fragment zaczepu płytkowo-nitowego i dwuogniówkowego ostrogi	trudno określić	4. ćw. XI- 2. poł. XIII w.	IA UWŕ
31		nr inw. 271a/85	III/85/ F2/spoza zabudowy	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, długi bodziec, leżący w jednej linii z ramionami kabłąka, zdobiona na powierzchni. zaczepy płytkowo-nitowe – typ A1 wg Wachowskiego	typ I, odmiana 1 wg Hilczerówny (1956)	4. ćw. X w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 62
32		nr inw. 34b/84; ryc. 9b	III/84/C1/ budynnek 1	żelazo, srebro	ostroga inkrustowana srebrem, kabłąk w kształcie litery U, długi bodziec, zdobiona na powierzchni ukosnymi żłobkami, zaczepy płytkowo-nitowe – typ A2 wg Wachowskiego	typ I, odmiana 1 wg Hilczerówny (1956)	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Czerska, Kaźmierczyk 1988, tabl. XXVId; Kaźmierczyk 1993, s. 94, ryc. 52
33		nr inw. 24e/84	III/84/ B9/spoza zabudowy	żelazo	zachowany fragment zaczepu płytkowo-nitowego i dwuogniówkowego ostrogi	trudno określić	4. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 114
34		nr inw. 125s/84; ryc. 9f	III/84/B5/ zagroda 4, budynnek 2	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery V, bodziec stożkowaty, leżący w linii prostej z ramionami kabłąka, brak zachowanych zaczepów	typ II, odmiana 1 wg Hilczerówny (1956)	2. ćw. XII w.	IA UWŕ
35		nr inw. 108j/83	III/83/B2/ zagroda 3, budynnek 1	żelazo	zachowany fragment zaczepu płytkowo-nitowego i dwuogniówkowego ostrogi	trudno określić	4. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 201

Tabela. 6. Ostrogi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
36	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 107p/83; ryc. 9i	III/83/B2/ zagroda 3, budynek 1	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, odgięty w stosunku do ramion kabłąka, zaczepy ogniwkowe – typ E wg Wachowskiego	typ II, od- miana 2 wg Hilcerówny (1956)	4. ćw. XII w.	IA UWrr; Busko, Czerska, Kaźmierczyk 1985, 66, tabl. XIX/14; Kaźmierczyk 1993, s. 201
37		nr inw. 107r/83; ryc. 9h	III/83/B2/ zagroda 3, budynek 1	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec dwupiramidalny, odgięty w stosunku do ramion kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe – typ B2 wg Wachowskiego	typ II, od- miana 2 wg Hilcerówny (1956)	4. ćw. XII w.	IA UWrr; Busko, Czerska, Kaźmierczyk 1985, s. 66, tabl. XIX/10; Kaźmierczyk 1993, s. 201
38		nr inw. 26l/83	III/83/A2/ budynek 3	żelazo	fragment ostrogi, kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, lekko odgięty w stosunku do ramion kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe – typ B2 wg Wachowskiego	typ II, od- miana 2 wg Hilcerówny (1956)	1. ćw. XIII w.	IA UWrr; Kaźmierczyk 1993, s. 220
39		nr inw. 69b/88; ryc. 9c	III/83/D1/ budynek 4 /2 ćw. XI w.	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, długi bodziec leżący w jednej linii z ramionami kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe – typ A1 wg Wachowskiego	typ I, od- miana 1 wg Hilcerówny (1956)	2. ćw. XI w.	IA UWrr; Kaźmierczyk 1995, s. 105, 76, ryc. 58/1
40		nr inw. 9g/89	IIIA/89/ C2/ budy- nek 8/ 2 ćw. XI w.	żelazo	zachowany fragment zaczepu ogniwkowego ostrogi	trudno okre- ślić	2. ćw. XI w.	IA UWrr
41		nr inw. 11c/89	IIIA/2/89/ C3/ budy- nek 6	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, długi bodziec zakończony kulką, lekko odgięty w stosunku do kabłąka, zdobiona, na powierzchni żłobkami, zaczepy płytkowo-nitowe – typ A1 wg Wachowskiego	typ I, od- miana 2 wg Hilcerówny (1956)	3. ćw. XI w.	IA UWrr; Kaźmierczyk 1995, s. 125, ryc.
42		nr inw. W12/a/95; ryc. 9g	pł. Ko- ścielny/95/ odc. A/ ramię W/ B4	żelazo	kabłąk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, lekko odgięty w stosunku do ramion kabłąka, zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe – typ B2 wg Wachowskiego	typ II, od- miana 2 wg Hilcerówny (1956)	?	IA UWrr

Tabela. 6. Ostrogi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inv., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
43	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inv. K1a/95	1995/na- przeciwko pałacu biskupie- go, z wtórne- go złoża, z prze- mieszanej mierzw	żelazo	zachowany fragment zaczepu płytkowo-nitowego i dwuogniowego ostrogi	trudno okre- ślić	?	IA UWt
44		brak nru inv.; ryc. 9a	kościół św. Marcina/ III/C	brąz	fragment ostrogi z częściowo zachowanym bodźcem, kabląk w kształcie litery U, leżący w jednej linii z bodźcem, zdobiona na powierzchni	ostroga w typie czeskim	2. poł. X w. (Wachowski 1997, s. 64; 2001, s. 158)	IA UWt; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, ryc. 10j; Wachowski 1997, s. 64, ryc. 40e
45		nr inv. 238a/01	IIIF/2000- 2001/B6; ryc. 9k	żelazo	kabląk w kształcie litery U, bodziec stożkowaty, nie odgięty w stosunku do ramion kabląka, zaczepy płytkowo-nitowe – typ A2 wg Wachowskiego	typ II, od- miana 2 wg Hilczewski (1956)	1. poł. XII w.	Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163, 164, ryc. 3o
46		brak nru inv.	IV/2003/ B2	żelazo?	2 zachowane fragmenty kabląka i bodźca ostrogi	trudno okre- ślić	4 ćw. XII-1 ćw. XIII w.	Bykowski <i>et al.</i> , 2004, s. 140-141, ryc. 15b
47		nr inv. 355d/77	I/72/77/T/ spoza za- budowy/ (warstwa R)	brąz	3 fragmenty przypuszczalnie z jednego egz. ostrogi paradej zdobionej ornamentyką plastyczną w formie koników w aureoli	ostroga typu Lutomiersk	poł. XI w.	Kaźmierczyk, Lasota, 1979, s. 86, tabl. XVIIIc; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 148, ryc. 24; Wachowski 2001, ryc. 17; 2006a s. 157, ryc. 2

Na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu zwracają uwagę, wspomniane wyżej ostrogi typu I zdobione złotem i srebrem oraz dodatkowo dekorowane na powierzchni (tab. 6, nr 27, 32; ryc. 9b, j). Nie są to jednak odosobnione przypadki. Analogię w zdobnictwie dla wrocławskiej ostrogi pozłacanej, można odnaleźć w materiałach ze „Srebrnego Wzgórza” w Wolinie. Różnica polega jednak na zastosowaniu innego surowca do platerowania powierzchni. Egzemplarz z Wolina został pokryty brązową blachą. Dodatkowo woliński zabytek jest starszy, datowany na koniec X i początek XI w. (Świątkiewicz 2002, s. 83, 175, tab. XI, nr 39; ryc. XVIII/11)⁴⁴. Natomiast przykłady ostróg platerowanych srebrem znamy z Gniezna, z grodziska w Tumie pod Łęczycą, z Unieradza, pow. kołobrzeski i z Łętowic, pow. pucki. Zabytki te dodatkowo zdobiono na powierzchni poprzecznymi żeberkami. W świetle dotychczasowych badań można je traktować jako import z Zachodu lub wyrób miejscowy naśladowujący styl zachodni lub północny (Hilczerówna 1956, s. 107, ryc. 19a, s. 112-114, tab. I, nr 3, 8, 15, 21, 22; II, nr 1; Stasiak, Grygiel 2014, s. 188, 229, ryc. 113/3, 3a). Na podstawie analizy ostrogę łączyczką datuje się na II fazę użytkowania grodu to jest 2. poł. X–1. poł. XI w. (Stasiak, Grygiel 2014, s. 189).

Jedna ostroga została uznana za odmianę 2 typu I i datowana na 3. ćw. XI w. (tab. 6, nr 41). Brakuje innych datowników dla określenia chronologii warstwy C3 z wykopu III, gdzie została odkryta (Każmierczyk 1995, s. 99-113, 122-128). Inna ostroga odmiany 2., zachowana fragmentarycznie (bodzić z fragmentem kabłąka), pochodzi z Grodziszcz, pow. świdnicki (tab. 6, nr 16; ryc. 7d). Zabytek ten został znaleziony w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych na południowym czlonie C tego grodziska. W świetle analizy materiałów ceramicznych z badań wykopaliskowych, ostrogę tę można datować na XI w. (Pankiewicz 2005, s. 49, 63).

Początkowo Z. Hilczerówna ostrogi typu I odmiany 2 datowała na 1. poł. XI w. Zwracała również uwagę, że odmiana ta w Polsce pojawiła się później. W Europy Środkowej i Północnej ostrogi te występują już w X w. (Hilczerówna 1956, s. 30-31). Liczne znaleziska tej odmiany w Polsce pochodzą ze stanowisk datowanych na 2. poł. X–1. poł. XI w., co wskazuje na użytkowanie tej formy ostrogi również w X w. Dodatkowo występują one razem z odmianą z prostym bodźcem (Gniezno, Iwno, Luboń, pow. poznański, Mielno, pow. poznański, Tum pod Łęczycą: Hilczerówna 1956, s. 27, tab. II; Kurnatowska 1991, s. 83; Błoński 2000, s. 59; Stasiak, Grygiel 2014, s. 189, 229, ryc. 113/2, 2a, 4). Z ostatnich znalezisk, najmłodsze ostrogi z długim bodźcem pochodzą z grodziska w Szynwałdzie, pow. grudziądzki, gdzie są datowane na 2.-3. ćw. XI w. (Tokarski 1999, s. 291).

Chronologia zaprezentowanych powyżej ostróg określona na podstawie rozpoznanej dotychczas przede wszystkim stratygrafii warstw z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego, potwierdza wcześniejsze ustalenia Z. Hilczerówny. Ostrogi typu I odmiany 1 można zatem uznać za najstarsze formy ostróg, które funkcjonowały od poł. X w. do poł. lub końca XI w., podobnie jak odmiana 2. Trudno na podstawie nielicznego zbioru ostróg odmiany 2 odnieść się do możliwości ich datowania również na X w.

Dolnośląskie ostrogi z bodźcem kolcowatym (24 egzemplarze) zostały zakwalifikowane do typu II, odmiany 1-4 wg Hilczerówny (tab. 6). Zabytki te pochodzą z następujących stanowisk: Bardo – 1 okaz, Bytom Odrzański – 2 okazy, Głogów – 1 sztuka, Grodziszcz, pow. świdnicki – 3 egzemplarze, Legnica – 1 okaz, Milicz – 5 egzemplarzy, Bystrzyca, pow. oławski (grodzisko ryczyńskie, stan. 1) egzemplarze oraz Wrocław-Ostrów Tumski – 9 sztuk.

⁴⁴ Podobieństwo wolińskiej ostrogi do egzemplarza wrocławskiego zostało dostrzeżone już wcześniej (Świątkiewicz 2002, s. 83).

Do odmiany 1 typu II zalicza się ostrogi o kabłąku w kształcie litery U oraz z bodźcem nieodgiętym w stosunku do płaszczyzny bocznej kabłąka – 3 egzemplarze (tab. 6, nr 12, 28, 34; ryc. 7b; 9f, d). Wszystkie zabytki wykonano z żelaza, jeden dodatkowo powleczone cyną (Wrocław, tab. 6, nr 28). Bodziec jest ukształtowany różnorodnie, stożkowato (typ II2 wg Wachowskiego – Wrocław – Ostrów Tumski) lub jako kulka z ogranicznikiem (typ II d wg Wachowskiego – Bytom Odrzański). Zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe (typ B wg Wachowskiego – Bytom Odrzański i typ A wg Wachowskiego – Wrocław).

Ostroga odmiany 1 typu II wystąpiła na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim, podczas badań w 1996 r. (ryc. 7b). Egzemplarz ten można datować szeroko, na podstawie analizy ceramiki całego zespołu, na okres od poł. XI do poł. XII w. (Moździoch 2002, s. 162). Z kolei zabytki z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu pochodzą z nawarstwień datowanych na 2. ćw. XII w. (tab. 6, nr 34; ryc. 9f) oraz na poł. XII w. (tab. 6, nr 28; ryc. 9d). Warstwę E1 z wykopu I/72/74, skąd pochodzi ostroga ze stosunkowo jeszcze długim bodźcem zakończonym przypuszczalnie stożkowatym kolcem (lekko uszkodzonym), można datować na podstawie analizy zespołu ceramicznego. O jej prawdopodobnej XII-wiecznej metryce decyduje obecność pucharów oraz den płaskich, obok den wklęsłych. Brak w tej warstwie innych elementów czułych chronologicznie (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 199-211). Podobnie przedstawia się chronologia warstwy kulturowej B5 w wykopie III/84 (Kaźmierczyk 1993, s. 161-169).

Z. Hilczerówna odmianę 1 typu II datowała na 2. poł. X–poł. XI w. (Hilczerówna 1956, s. 46). W świetle ostatnich badań, ostrogi te można datować na XI w. (Błoński 2000, s. 60). Znaleźiska tego rodzaju ostróg pochodzą m.in. z cmentarzyska w Końskich (2. poł. XI w.: Hilczerówna 1956, s. 36-37, tab. III; Strzyż 2006, s. 116, 264, ryc. 32:1-2), Korzybiu, pow. płoński i Olbrachtowicach, pow. wrocławski (XI w.: Hilczerówna 1956, s. 36-37, tab. III, nr 7-9), z Tumu pod Łęczycą (Stasiak, Grygiel 2014, s. 190, 230-231, ryc. 114/1, 1a, 3, 3a, 115/2), Wolina, Szczecina–Podzamcza (1088-1110) i z Kołobrzegu–Budzistowa (2. poł. X-XI w.: Świątkiewicz 2002, s. 84) oraz Krakowa–Wawelu (poł. XI-koniec XII w.: Strzyż 2006, s. 116) czy z grodziska w Tuligłowach, pow. jarosławski (XI-XI w.: Strzyż 2006, s. 116, 263, ryc. 31:9).

W świetle wyżej przedstawionej chronologii ostróg trudno uznać poprawność datowania odmiany 1 typu II przez Z. Hilczerównę na okres od 2. poł. X po XI w. Z całą pewnością można stwierdzić, że ta forma była dość długo użytkowana, przede wszystkim w XI w., jak i również w wieku XII. Potwierdzają to znaleźiska z Pomorza Zachodniego oraz Małopolski, które ogólnie można datować na XI-XII w. (Świątkiewicz 2002, s. 84; Strzyż 2006, s. 116).

Odmiana 2 typu II wg Hilczerówny to ostrogi z kabłąkiem w kształcie litery U, z bodźcem kolcowatym, nieznacznie odgiętym w stosunku do płaszczyzny bocznej ramion. Takie ostrogi zarejestrowano na wrocławskim Ostrowie Tumskim – 5 okazów (tab. 6, nr 36-38, 42, 45; ryc. 9i, g, h, k)⁴⁵. Wszystkie zabytki zostały wykonane z żelaza, a bodziec zakończono kolcem, w kształcie podwójnej piramidki (typ II1a-c wg Wachowskiego – 1 egzemplarz) lub stożka (typ II2a-c wg Wachowskiego – także 1 egzemplarz). W jednym przypadku kolec jest stosunkowo duży, nieproporcjonalny do wielkości zachowanego kabłąka (ryc. 9h). Zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe (typ B wg Wachowskiego – 3 okazy), ogniwkowe, (typ E wg Wachowskiego – 1 egzemplarz) oraz płytkowo-nitowe (typ A2 wg

⁴⁵ Jedna ostroga z Ostrowa Tumskiego została przez badaczy określona jako typ II/2 wg Hilczerówny (tab. 6, nr 45). Nie posiada ona bodźca lekko wygiętego w stosunku do ramion kabłąka. Na podstawie mniejszych rozmiarów została odróżniona od odmiany I (Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 164).

Wachowskiego – 1 sztuka). Większość ostróg typu II, odmiany 2 pochodzi z nawarstwień datowanych na XII do początku XIII w. Tę odmianę Z. Hilczerówna umieszcza w 2. poł. XI w. (Hilczerówna 1956, s. 47). K. Wachowski z kolei zwraca uwagę na jej obecność w Opolu także w nawarstwieniach młodszych, ze schyłku XII i połowy XIII w. (Wachowski 1984, s. 42-43). Problem datowania ostróg typu II/2 ponownie dostrzeżono podczas analizy egzemplarza z Kalisza-Zawodzia (Błoński 2000, s. 57-61). Ostroga z bodźcem kolcowatym umieszczonym na łukowato wygiętej długiej szyjce, wskazuje na łączenie cech progresywnych ze starszą odmianą (Błoński 2000, s. 61). Zwracał na to już uwagę K. Wachowski (Wachowski 1984, s. 55). Tym samym można uznać ostrogi typu II/2 za najstarsze, datowane na XI w. Kolejny etap rozwoju typu II/2 przypada zatem na XII-1. poł. XIII w. Potwierdzają to również pojedyncze okazy z Małopolski (osada w Turbi, pow. stalowowolski – XII-XIII w.: Strzyż 2006, s. 117) oraz z Pomorza Zachodniego (Kołobrzeg, Ujście – XII w.: Świątkiewicz 2002, s. 84), czy z Mazowsza (Pokrzywnica Wielka, pow. nidzicki – 2. ćw. XII w.: Rauhut, Długopolska 1971, s. 313, 347, tabl. VIe). Najstarsze ostrogi z bodźcem kolcowatym z 1. poł. XI w. znaleziono na cmentarzysku w Lutomiersku, pow. pabianicki (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, s. 56-57, tabl. XLI). Większość znalezisk pochodzi ze stanowisk datowanych na XI w. (np. Korzybie, pow. płoński, Kalisz-Zawodzie, Tum pod Łęczycą: Hilczerówna 1956, s. 43; Błoński 2000, s. 58-59, 61, ryc. 1:b; Grygiel, Stasiak 2014, s. 190, 230, ryc. 114: 4, 4a). Analiza zabytków z Wrocławia również skłania do korekty chronologii Z. Hilczerówny (Hilczerówna 1956, s. 132), przesuwając czas użytkowania tej odmiany do początków XII w., co sugerował wcześniej K. Wachowski (Wachowski 1984, s. 43).

Ostrogi zaliczane do odmiany 3 typu II wg Hilczerówny, charakteryzują się nadal kabłąkiem w kształcie litery U, w niektórych przypadkach może on przybierać kształt litery V. Ramiona kabłąka są lekko wygięte w rzucie bocznym. W analizowanym zbiorze bodźce przybierają kształt kulki z ogranicznikiem (typ IId wg Wachowskiego) oraz stożka lub piramidki (typ IIf, 2 wg Wachowskiego). Tylko w dwóch przypadkach zaczepy można określić jako ogniwkowe (typ E wg Wachowskiego) i płytkowo-nitowe, dwuogniwkowe (typ B2 wg Wachowskiego). Ostrogi takie wystąpiły na grodzisku w Bardzie – 1 egzemplarz (tab. 6, nr 1; ryc. 7a), na grodzisku ryczyńskim, stan. 1 (tab. 6, nr 2; ryc. 8f) oraz na wrocławskim Ostrowie Tumskim (tab. 6, nr 29; ryc. 9e). Ostatnia wymieniona ostroga została wykonana z żelaza i dodatkowo pokryta od strony zewnętrznej płatami złota. Większość zabytków pochodzi ze stanowisk datowanych szeroko, na okres od poł. X do początku XIII w. (Rodak 2010a, s. 103-109; Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 235-254 (ryc. 9e). Chronologia warstwy osadniczej, z której pochodzi znalezisko wrocławskie, została określona na koniec XII–1. poł. XIII w. Na takie datowanie wskazuje obecność pucharów oraz naczyń zdobionych za pomocą radełka (Każmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 265). Z. Hilczerówna umieszcza je w przedziale pomiędzy połową XI a 1. połową XII w. (Hilczerówna 1956, s. 52-53). Z kolei K. Wachowski zwrócił uwagę na występowanie tej odmiany w najstarszych nawarstwieniach Opolu z 4. ćw. X w. (warstwa EIII), aż do końca XIII w. (warstwa II: Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 34, ryc. 10/26 – warstwa EIII; s. 64, ryc. 64/37 – warstwa EII; s. 223, ryc. 94/11 – warstwa EIII-AI; Wachowski 1984, s. 43-49, ryc. 26-29). Wątpliwości budzi jednak tak wczesne datowanie ostróg typu II/3 w Opolu (Błoński 2000, s. 61-63). Młodsza metrykę potwierdzają znaleziska z Małopolski (Kraków – przy kościele Mariackim, na Rynku Głównym, na Wawelu, z grodziska z Podegrodzia, pow. nowosądecki, Kraków-Nowa Huta (Pleszew), Piotrawina, pow. lubelski), datowane od poł. XI do 1. poł. XIII w. (Strzyż 2006, s. 117-118), ze Szczecina-Podzamcza określane na podstawie dat dendrochronologicznych odsłoniętej stratygrafii

od schyłku XII w. do poł. XIII w. (Świątkiewicz 2002, s. 85) oraz z Kalisza-Zawodzia (poł. XI-poł. XIII w.: Błoński 2000, s. 61-63, ryc. 3) czy z Tumu pod Łęczycą (Stasiak, Grygiel 2014, s. 191, 231, ryc. 115:3, 3a). Ostroga wrocławska pochodzi z końca XII-1. poł. XIII w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258).

Nieznaczna różnica występuje pomiędzy ostrogami odmiany 3 i 4 typu II wg Hilczerówny. Od poprzedniej odmiany wyróżnia je kabłąk wygięty w kształcie litery V oraz znaczne, łukowate wygięcie ramion, przypadające mniej więcej w połowie kabłąka. Tę odmianę znaleziono na kilku stanowiskach: Bytom Odrzański – 1 okaz, Głogów-Ostrów Tumski – 1 egzemplarz, Grodziszczce, pow. świdnicki – 2 sztuki, Milicz – 1 okaz oraz grodzisko ryczyńskie – 1 sztuka (tab. 6, nr 3, 13, 14, 17, 18, 23). Są wśród nich okazy z bodźcem stożkowatym (typ II2 wg Wachowskiego: Bytom Odrzański, Milicz, grodzisko ryczyńskie), w kształcie kulki z ogranicznikiem (typ IId wg Wachowskiego: Grodziszczce, Głogów). Zaczepy płytkowo-nitowe i dwuogniwkowe (typ B wg Wachowskiego: Bytom Odrzański) oraz ogniwkowe (typ E wg Wachowskiego: Milicz). Podobnie można datować ostrogi z Grodziszczca w pow. świdnickim (ryc. 7e, g) i wiązać je, z zaobserwowanymi na członach A i B grodziska, zmianami osadniczymi, jakie nastąpiły pod koniec XII w. (Boguszewicz 2001, s. 39-40). To samo dotyczy ostrogi (ryc. 8d) z Milicza (Kolenda 2008, s. 30-48). W świetle badań nad bytomskim założeniem obronnym można przyjąć, że ostroga użytkowana była pomiędzy poł. XI a poł. XII w. (Moździoch 2002, s. 162). Znaleźisko z tzw. grodziska ryczyńskiego, stan. 1 pochodzi niestety z warstwy humusu, może to sugerować jej wtórne przemieszanie z młodszymi nawarstwieniami kulturowymi (ryc. 8g). Ostroga odmiany 4 typu II pochodzi z Głogowa, z wczesnośredniowiecznej warstwy niwelacyjnej, narzuconej mechanicznie na ruinę nieco starszego wału. Warstwa ta jest datowana dendrochronologicznie, na lata około 1302-1303 (ryc. 7f). Powyższe prace miały na celu porządkowanie terenu na podgrodziu, poprzez wypiętrzenie obszaru pod budowę kolegiaty ziemią z wnętrza grodu oraz zabezpieczeniem go od południa ścianą wykonaną ze słupów (Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995, s. 145-146). Ostroga z Głogowa nie stanowi dobrego datownika.

Odmiana 4 typu II jest przypuszczalnie kolejnym etapem w rozwoju ostróg. Z. Hilczerówna okazy tej odmiany datuje na 2. poł. i koniec XII w. po 1. poł. XIII w. Mogą one również występować na stanowiskach młodszych, datowanych nawet na początek XIV w. (Hilczerówna 1956, s. 39-40, 53-57). W Opolu-Ostrówku ostrogi odmiany 4 typu II pojawiły się dopiero w nawarstwieniach datowanych na 1. poł. XII w. (warstwa B), a znikły u schyłku XII i około poł. XIII w. (warstwa AII: Wachowski 1984, s. 49-52; ryc. 30-31; Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 191-305). Podobnie datowane są znaleziska ze szczecińskiego Podzamcza i Wzgórza Zamkowego (poł. XII-poł. XIII w.) i Kołobrzegu (XII-początek XIII w.: Świątkiewicz 2002, s. 85-86) oraz pojedyncze znaleziska z Małopolski (z Raciborowic, pow. krakowski, Krakowa-Gródka, Wzgórza Zamkowego w Sanoku, Krakowa Nowej Huty-Pleszewa (poł. XII-poł. XIII w.: Strzyż 2006, s. 118-119). Ostrogi z Kalisza-Zawodzia datuje się na podstawie opolskich analogii na poł. XII-1. poł. XIII w. (Błoński 2000, s. 63-64, ryc. 4).

Z analizowanego zbioru pochodzi tylko jedna ostroga, którą można zakwalifikować do odmiany 5 typu II wg Hilczerówny. Ma ona kabłąk w kształcie litery V, bodziec stożkowaty oraz łukowato wygięte ramiona, gdzie największe wygięcie przypada na dolną część ramion, przy zaczepach płytkowo-nitowych (Hilczerówna 1956, s. 42-43). Zabytek pochodzi z badań wykopaliskowych na grodzisku w Miliczu (tab. 6, nr 24; ryc. 8e) i datuje zapewne młodszy horyzont użytkowania całego założenia obronnego, trwający od poł. XII do poł. XIII w. (Kolenda 2008, s. 30-48).

Z. Hilczerówna datuje ostrogi odmiany 5 na czasy po poł. XIII-początek XIV w. (Hilczerówna 1956, s. 57-58). Analogiczne formy pojawiły się w Opolu wcześniej, u schyłku XII i w 1. poł. XIII w. (Wachowski 1984, s. 53, ryc. 32-35). W materiałach zachodniopomorskich ostrogi tej odmiany pochodzą ze Szczecina-Podzamcza, z warstw określanych na okres od 4. ćwierci XII do 4. ćwierci XIII w. (Świątkiewicz 2002, s. 86). Pobnie datowane są ostrogi z obszaru Małopolski (Strzyż 2006, s. 119-120), czy z grodziska w Kaliszu-Zawodziu (Błoński 2000, s. 64-66, ryc. 5).

Ze zbioru ostróg typu II uwagę zwracają okazy zdobione na powierzchni kabłąka rytymi żłobkami (z Głogowa – ryc. 7f i Milicza – ryc. 8e) lub charakterystycznymi zgrubieniami (z Wrocławia – ryc. 9e). Według Z. Hilczerówny prawie 40% ostróg odmiany 4 i 5 jest dekorowanych, rzadziej ornamentowana jest odmiana 3 (Hilczerówna 1956, s. 39, 41, 43). Podobne przykłady zdobień pochodzą z Kalisza-Zawodzia (krzyżujące się ryte żłobki: Błoński 2000, s. 64, ryc. 4c), z Tumu pod Łęczycą (Grygiel, Stasiak 2014, s. 230, ryc. 114:3, 3a) oraz Opola-Ostrówka (Wachowski 1984, s. 48-50, ryc. 30b, 31a,d, 32f).

Podsumowując, należy zaznaczyć, że wiele opolskich ostróg typu I i II zostało wykonanych z żelaza i cyny, nie można tego stwierdzić w przypadku zabytków wrocławskich (Wachowski 1984, s. 84, tab. 2, zestawienie VIIa). W przypadku kilku znalezisk zachowanych fragmentarycznie, lub przedstawionych na rycinach bez rzutu bocznego, albo niepublikowanych, nie udało się określić precyzyjnie typu lub odmiany (Grodziszczce, pow. świdnicki – 1 egzemplarz, Legnica – 1 okaz, Milicz – 3 okazy, grodzisko ryczyńskie, stan. 1 – 8 sztuk, Wrocław-Ostrów Tumski – 6 egzemplarzy: tab. 6; ryc. 7c, h; 8a-c).

Jedna ostroga z Wrocławia, wykonana z brązu i zdobiona (ryc. 9a), została opublikowana w sprawozdaniu z badań w 1972 r. z nawarstwień datowanych na 2. poł. XII w. po 2. poł. XIII w. lub nawet młodszych – trudno dokładnie określić, z którego poziomu osadniczego pochodziła (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, ryc. 10j). Według inwentarza zbiorów Uniwersytetu Wrocławskiego zabytek odkryto podczas badań w kościele św. Marcina. K. Wachowski uważa tę ostrogę za przykład nielicznych znalezisk czeskich na terenie Dolnego Śląska, datowanych na 2. poł. X w. (Wachowski 1997, s. 63-66, 64, ryc. 40e; 2001, s. 158).

Warto zwrócić uwagę na wykonaną z brązu, paradną ostrogę, odkrytą podczas prac archeologicznych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (wykop I/77, warstwa T: Kaźmierczyk, Lasota 1979, s. 86, tab. XVIIIc; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 148, ryc. 24 – w sprawozdaniu zaznaczone warstwy R). Są to 3 fragmenty kabłąka, przypuszczalnie jednej ostrogi, z wykraczającą poza ramię kabłąka, ornamentyką plastyczną w formie koników. Analogiczne przedmioty znane są przede wszystkim z bogato wyposażonych grobów w Lutomiersku, pow. pabianicki, określanych jako typ lutomierski i traktowanych jako okucie łęku siodła (Nadolski 1954, s. 88, tabl. XLII; Nadolski, Abramowicz, Poklewska 1959, s. 57-59, tabl. XLII-XLIV). Innym znaleziskiem jest zabytek z Cerkiewnika, pow. olsztyński, w północno-wschodniej Polsce (Ziemlińska-Odoj 1992, tabl. III1, ryc. 10). W literaturze trwa dyskusja dotycząca funkcji i pochodzenia owych przedmiotów. Wiele argumentów przemawia za uznaniem ich za odlane z brązu paradne ostrogi typu lutomierskiego, zdobione plastycznymi konikami w aureoli. Ich genezy doszukuje się na Rusi lub w Skandynawii (Wołoszyn 2003, s. 245-277; Wachowski 2006a, s. 155-161). Chronologia wrocławskiej ostrogi paradnej pokrywa się również z datowaniem analogicznych egzemplarzy z Lutomierska (1. poł. XI w.).

Podkowy

W średniowieczu koń był zwierzęciem wykorzystywanym zarówno w gospodarce, komunikacji, wojskowości, jak i w handlu oraz transporcie. Klasyfikacji podków śląskich dokonał J. Kaźmierczyk (1978a). Badacz ten zebrał około 400 zabytków, wśród których wydzielił egzemplarze nie tylko dla koni, ale również dla wołów, mułów oraz osłów. Monografia ta jest do dnia dzisiejszego jedynym opracowaniem podków średniowiecznych w skali ogólnopolskiej, a nawet środkowoeuropejskiej. Ostatnio opublikowane podkowy późnośredniowieczne z ul. Szewskiej we Wrocławiu, stały się uzupełnieniem wniosków i spostrzeżeń J. Kaźmierczyka (Jastriemska, Jaworski 2010). Typologia podków opracowana przez J. Kaźmierczyka opiera się na wydzieleniu kilku podstawowych cech formalnych, na podstawie których możliwa staje się dalsza ich klasyfikacja. Najważniejsze z nich to: forma ramy w położeniu przykopytnym, ukształtowanie jej brzegu oraz forma prześwitu, rodzaj otworów na podkowiaki i rodzaj gniazd, obecność bruzdy dookolnej lub jej brak, forma zaczepów (odmiany A-F), obecność zębca oraz przekrój ramy. Przedstawione cechy pozwoliły J. Kaźmierczykowi wydzielić siedem typów podków końskich i kilka odmian w ich obrębie. Za wczesnośredniowieczne podkowy uznał typy I-III, charakteryzujące się przede wszystkim falistym obrysem brzegu ramy, dużymi otworami na podkowiaki i dużymi gniazdami oraz brakiem zaczepów (typ I), z jednym zaczepem (typ II) lub dwoma zaczepami (typ III), podzielonymi na różne odmiany (A-B). Według J. Kaźmierczyka podkowy typu IV-VII z opływowym brzegiem szerokiej ramy, zredukowanymi otworami na podkowiaki i gniazdami oraz dwoma zaczepami (odmiany A-F), są związane z późnym średniowieczem (Kaźmierczyk 1978a, s. 19-105).

Przedstawiony prawie 40 lat temu schemat klasyfikacji podków, mimo ciągle przybywających zabytków, jest przez wielu badaczy stosowany do dnia dzisiejszego. Został on także użyty na potrzeby niniejszej pracy. W zestawieniu (tab. 7) przedstawiono wyżej zaprezentowane cechy formalne podków, pozwalające na dalszą ich klasyfikację. Z analizy wyłączono podkowy typów IV-VII, które zostały potraktowane jako okazy późnośredniowieczne. Największy zbiór podków zarejestrowano w różnych wykopach na niemczańskim rynku. Pojedyncze przykłady pochodzą z grodzisk dolnośląskich, w miejscu których w późnym średniowieczu powstały budowle murowane czy osady miejskie. Zdarzało się, że zabytki te występowały w nawarstwieniach wczesnośredniowiecznych, można je potraktować jako materiały przemieszane.

Na grodziskach z końca X-początku XIII w. odkryto dotąd 41 podków. W większości zachowały się one fragmentarycznie, w postaci połówki ramy podkowy z zaczepem (lub bez), albo tylko niewielkiej części ramy z zaczepem lub bez zaczepu (35 podków). Znacznie rzadziej spotyka się całe egzemplarze (6 okazów). Stan zachowania wielu przedmiotów uniemożliwiał precyzyjne określenie typu. Do kilku zabytków nie udało się dotrzeć lub nie zostały opublikowane (1 egzemplarz z Bytomia Odrzańskiego, 1 z Głogowa, 3 okazy z grodziska ryczyńskiego i 1 okaz z Wrocławia-Ostrowa Tumskiego). Wszystkie zostały jednak uwzględnione w tabeli (tab. 7).

Dostępne do badań analitycznych podkowy pochodzą z następujących grodzisk: z Bytomia Odrzańskiego – 9 okazów, z Głogowa – 4 sztuki, z Legnicy – 3 egzemplarze, z grodziska ryczyńskiego – 3 okazy ze stan. 1, ze Strzegomia, góry Szerokiej – 1 okaz oraz z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu – 21 egzemplarzy.

Tabela. 7. Podkowy znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1-3	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	3 podkowy; brak nru inw.	2004-2008	żelazo	brak danych	brak danych	schył. X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	Przysiężna-Pizarska 2010
4	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 129/84; ryc. 10a	1984	żelazo	zachowana cała podkowa, falisty brzeg ramy, duże gniazda i otwory na podkowiaki, brak bruzdy dookolnej, 2 zaczepy odmiany A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ III/1 wg Kaźmierczyka (1978a)	poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 154, ryc. 126
5		nr inw. 7/87; ryc. 10g	X/87/z wału	żelazo	fragment podkowy, prawdopodobnie falisty brzeg ramy, brak zachowanego zaczepu	typ I lub II wg Kaźmierczyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 308, tabl. 55/1
6		nr inw. 85/92; ryc. 10d	XXXIV/92/w. I	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, niewidoczne otwory na podkowiaki, zachowany zaczep odmiany A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/1 lub III/1 wg Kaźmierczyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 310, tabl. 59/6
7		nr inw. 102/86; ryc. 10b	VI/86/w. II	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, duże gniazda i otwory na podkowiaki, brak bruzdy dookolnej, zachowany zaczep odmiany A2 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/1 lub III/1 wg Kaźmierczyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 305, tabl. 49/12
8		nr inw. 47/88; ryc. 10c	IX/88/w. V	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, brak bruzdy dookolnej, zachowany zaczep odmiany A2 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/1 lub III/1 wg Kaźmierczyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 313, tabl. 64/10
9		nr inw. 42/92; ryc. 10e	XXXIV/92/w. I	żelazo	fragment podkowy, prawdopodobnie falisty brzeg ramy, niewidoczne otwory na podkowiaki, zachowany zaczep	typ II lub III wg Kaźmierczyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 310, tabl. 59/1

Tabela 7. Podkowy znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
10	Bytom Od- rzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 65/92; ryc. 10f	XXXI/92/w. II	żelazo	fragment ramy podkowy z zachowanym podkowiakiem, prawdopodobnie falisty obrys ramy	typ I-III wg Kaźmier- czyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 310, tabl. 58/6
11		nr inw. 45/89	?	żelazo	fragment podkowy, prawdopo- dobnie opływowy brzeg ramy i szeroka rama, zachowany zaczep odmienny B3 wg Kaźmier- czyka (1978a)	typ III lub IV wg Kaź- mierczyka (1978a)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 308, tabl. 55/3
12		nr inw. 12/87	IXa/87/w. II	żelazo	fragment podkowy; brak kon- serwacji	trudno określić	jw.	IAiE PAN Wr
13	Głogów- Ostrów Tum- ski, stan. 2	nr inw. MH/A/5032/166	III/1983/w-a 11/profil S	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, duże otwory na podkowi- aki i gniazda, zachowany zaczep odmienny A wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II lub III wg Kaź- mierczyka (1978a)	X-XIII w. (Hendel 1986)	Hendel 1986, ryc. 3a
14		nr inw. MH/A/4225a	I/78/przekop przez wał, poziom bud., przy ścianie N	żelazo	fragment podkowy z podkowi- kami, falisty brzeg ramy, duże otwory na podkowiaki i gniazda, zachowany zaczep odmienny A wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II lub III wg Kaź- mierczyka (1978a)	X-XIII w. (Lasota, Pogorzelski, Wiśniew- ski 1995); X-XIII w. wg Hendla (Hendel 1986)	MAH Głogów (wystawa)
15		nr inw. MH/A/5029/87; ryc. 10h	I/87/15 cm nad stajnią, profil S	żelazo	cała zachowana podkowa, falisty brzeg ramy, duże otwory na podkowiaki i gniazda, zaczepy odmienny A wg Kaźmierczyka (1978a)	typ III/1 wg Kaźmier- czyka (1978a)	XII-1. poł. XIII (Kaź- mierczyk 1978)	MAH Głogów
16	Legnica, m. pow.	nr inw. 328/90	I/1990	żelazo	brak danych	brak danych		Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995, s. 150
17		nr inw. ML-A- 1493/239/62	I/62/w. D1/ poz. F	żelazo	fragment podkowy, falisty obrys ramy, duże otwory na podkowi- aki i gniazda, brak zachowanego zaczepu	typ I/1, II/1, III/1 wg Kaźmierczyka (1978a, poz. 16)	koniec XI-poł. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica

Tabela 7. Podkowy znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
18	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-1813; ryc. 10i	V/72/odc. III/w. K, L/ poz. F	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, bruzda dookólna, zachowany zaczep odmienny B3 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ III/3 wg Kaźmierczyka (1978a)	koniec XI-poł. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Kaźmierczyk 1978, s. 56, ryc. 15e
19		nr inw. ML-A-1815 /23/72; ryc. 10f	V/72/odc. III/w. L/poz. F	żelazo	fragment podkowy, opływowy brzeg ramy, charakterystyczna szeroka bruzda dookólna, zachowany zaczep odmienny A1 lub E (z delikatną piętą) wg Kaźmierczyka (1978a)	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka (w publikacji określono na jako typ II/2 – zob. Kaźmierczyk 1978a, s. 118, poz. 59)	koniec XI-poł. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica
20	Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki	nr inw. MMW/A/IV/1961/6656; ryc. 10k	brak danych	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, duże otwory na podkowiaki i gniazda, brak bruzdy dookólnej, brak zaczepu	typ I/1 wg Kaźmierczyka (1978a)	X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289)	MA Wr
21	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.	VI/58/w. VI	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, brak bruzdy dookólnej, brak zachowanych zaczepów	typ I-III wg Kaźmierczyka (1978a)	2. poł. XI w. (Moździoch 2004, s. 330)	Ostrowska 1961, s. 75, ryc. 7c
22		nr inw. 177b/77	I/72/77/R/budynnek 1	żelazo	fragment ramy podkowy, falisty brzeg ramy	typ I-III wg Kaźmierczyka (1978a)	przełom X/XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 140
23		nr inw. 365a/77	I/72/77/P/spoza zabudowy/	żelazo	zachowana cała podkowa, opływowy brzeg ramy, charakterystyczna szeroka bruzda dookólna, zachowane zaczepy odmienny E (z delikatną piętą) wg Kaźmierczyka (1978a); lekko zniszczona	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka	1. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 161
24		nr inw. 79f/77	I/72/77/O/budynnek 1	żelazo	fragment podkowy, prawdopodobnie falisty brzeg ramy, zachowany zaczep odmienny A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II lub III wg Kaźmierczyka (1978a)	1. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 163
25		nr inw. 35c/77	I/72/77/N/spoza zabudowy	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, brak bruzdy dookólnej, zachowany zaczep odmienny A wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/1 lub III/1 wg Kaźmierczyka (1978a) – typ III w sprawozdaniu z badań	2. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 179

Tabela 7. Podkowy znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
26	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 148g/75; ryc. 10l	I/72/75/G1	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, brak zaczepów	typ I/1 wg Kaźmierczyka (1978a, 20, ryc. 3f)	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 212; Kaźmierczyk 1978, s. 20, ryc. 3f
27		nr inw. 61c/72	I/72/E	żelazo	fragment podkowy, prawdopodobnie falisty brzeg ramy, zachowany zaczep odmienny E (z delikatną piętka) wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II, III lub VI (ze względu na piętka) wg Kaźmierczyka (1978a)	3., 4. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 260
28		nr inw. 73j/72	I/72/E1	żelazo	cała zachowana podkowa, falisty brzeg ramy, bruzda dookoła, zachowany zaczep odmienny A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/2 wg Kaźmierczyka (1978a)	poł. XII w.	IA UWŕ
29		nr inw. 104a/73	I/72/73/D	żelazo	cała zachowana podkowa, falisty obrys ramy, duże otwory na podkowiaki, zaczepy zachowane fragmentarycznie; mocno zniszczona	typ III wg Kaźmierczyka (1978a)	koniec XII-1. poł. XIII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1975, s. 198
30		nr inw. 99a/73	I/72/73/D	żelazo	fragment podkowy, brzeg ramy trudno określić, zachowany zaczep odmienny A wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II-IV wg Kaźmierczyka (1978a)	koniec XII-1. poł. XIII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1975, s. 198
31		nr inw. 1m/72	I/72/A	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, duże otwory na podkowiaki, zachowany zaczep odmienny A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka	XIV-XV w., okres nowożytny	IA UWŕ Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, 270, ryc. 10i
32		nr inw. 51g/78	II/78/R/budynek 1	żelazo	fragment podkowy, prawdopodobnie opływowy brzeg ramy, charakterystyczna szeroka bruzda, zachowany zaczep odmienny E (z delikatną piętka) wg Kaźmierczyka (1978a)	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka	przełom X/XI w.	IA UWŕ

Tabela. 7. Podkowy znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

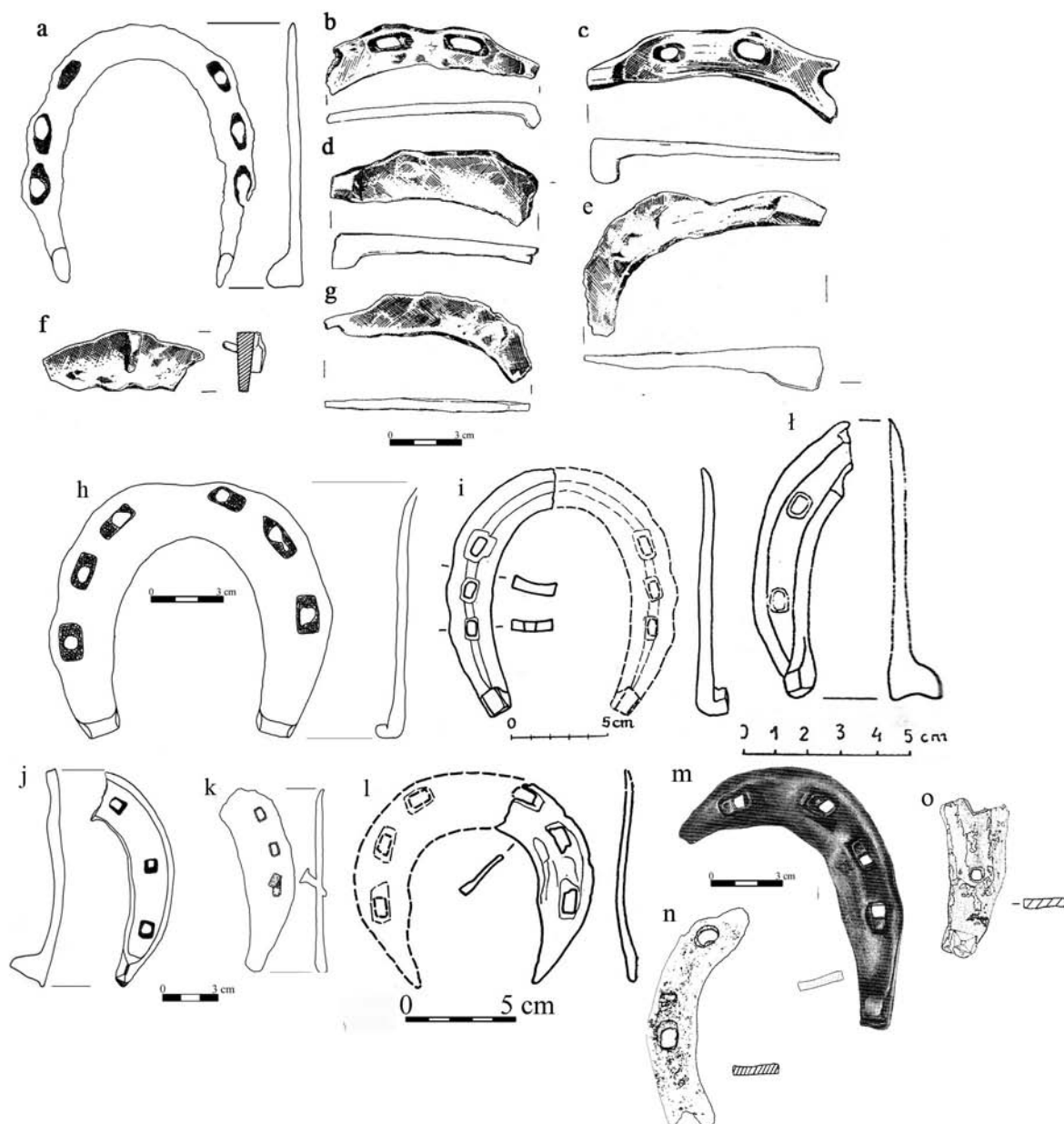
L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
33	Wrocław- Ostrów Tumski	nr inw. 14b/79	II/79/B-F/war- stwa wyrzuc- onej ziemi	żelazo	fragment podkowy, brzeg ramy trudno określić, zaczep zacho- wany fragmentarycznie, trudno określić	trudno określić	XI/XII w.-2. poł. XIII w.	IA UWŕ
34		nr inw. 155b/85	III/85/E1-3	żelazo	fragment ramy podkowy z cha- rakterystyczną szeroką bruzdą	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1991, s. 108, 110, 135, ryc. 69b
35		nr inw. 55e/84; ryc. 10j	III/84/C2/na S od budynku 4	żelazo	2 fragmenty podkowy, opływo- wy brzeg ramy, charakterystycz- na szeroka bruzda dookólna, zachowane zaczepy odmiany A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 90
36		nr inw. 127g/84	III/84/B6/ zagroda 4, budynek 1	żelazo	fragment podkowy, opływowi brzeg ramy, charakterystyczna szeroka bruzda dookólna, zacho- wany zaczep odmiany A1	brak w klasyfikacji J. Kaźmierczyka	1. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 158, ryc. 88
37		nr inw. 237a/87	IIIC/87/C3-1	żelazo	cała podkowa, falisty brzeg ramy, brak bruzdy dookólnej, zachowany zaczep odmiany A wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II lub III wg Kaź- mierczyka (1978a)	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1995, s. 171
38		nr inw. N.91c/95	ul. św. Marci- na/E4/wykop zachodni, półka 1	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, zachowany zaczep odmia- ny E (z piętką) wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II-III wg Kaź- mierczyka (1978a)	?	IA UWŕ
39		nr inw. 30/01; ryc. 10n	IIIF/2000- 2001/B1	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, duże otwory na podkowie- ki i gniazda, bruzda dookólna, brak zaczepu	typ I/2, II/2, III/3 wg Kaźmierczyka (1978a, poz. 16)	XII/XIII w.	Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163-164, ryc. 3h
40		nr inw. 408/01; ryc. 10m	IIIF/2000- 2001/C2	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, bruzda dookólna, zacho- wany zaczep odmiany A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/2 wg Kaźmierczyka (1978a)	3 ćw. XI w.	Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163-164, ryc. 3i
41		nr inw. 393/01; ryc. 10o	IIIF/2000- 2001/C2	żelazo	fragment podkowy, falisty brzeg ramy, bruzda dookólna, zacho- wany zaczep odmiany A1 wg Kaźmierczyka (1978a)	typ II/2 wg Kaźmier- czyka (1978a)	3 ćw. XI w.	Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163-164, ryc. 3j

Z tego zbioru tylko podkowy z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego (tab. 7, nr 26; ryc. 10l) oraz ze Strzegomia (tab. 7, nr 20; ryc. 10k), można zaliczyć do odmiany 1 typu I, czyli podków bez zaczepów i bez bruzdy dookolnej (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 212; Kaźmierczyk 1978a, s. 20, ryc. 3f, h). Są to połówki podków, z lekko falistym brzegiem ramy, dużymi otworami na podkowiaki i dużymi gniazdami, bez zaczepu oraz bruzdy dookolnej. Wrocławskie znalezisko (ryc. 10l) pochodzi z wykopu zlokalizowanego na podgrodzium, z warstwy kulturowej G1, z obszaru spoza zabudowy, określonego jako podwórze pomiędzy budynkami. Poziom osadniczy G1, na podstawie ceramiki datowany jest na 3. ćwierć XI w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 199-214). Podkowa ze Strzegomia (ryc. 10k) pochodzi z badań przedwojennych, przeprowadzonych na szczycie góry Szerokiej, nie posiada kontekstu stratygraficznego. Podkowy typu I, bez zaczepów, znaleziono m.in. w Opolu oraz w Legnicy⁴⁶, gdzie są datowane w zespołach na XI-XII w. (Kaźmierczyk 1978a, s. 28-29). Poza Śląskiem typ I/1 zarejestrowano w Małopolsce (Łapczyca, pow. bocheński – X-XII w.: Tuligłowy, pow. jarosławski – XI-XII w.: Kraków-Nowa Huta-Mogiła – X-XI w.: Strzyż 2006, s. 132, 269, ryc. 37:9, 13, 18). Na objętych opracowaniem grodziskach z końca X–początku XIII w. nie zarejestrowano podków bez zaczepów typu I, odmiany 2 z bruzdą dookolną.

Wczesnośredniowieczne podkowy typu II wg Kaźmierczyka charakteryzują się również falistym obrysem ramy oraz dużymi otworami na podkowiaki i dużymi gniazdami. Pojawienie się jednego zaczepu odmiany A, odróżnia je od typu I. W obrębie omawianego typu J. Kaźmierczyk wydzielił okazy z bruzdą dookolną (odmiana 1) lub bez bruzdy (odmiana 2), które datuje szeroko na XI-XII oraz 1. poł. XIII w. (Kaźmierczyk 1978a, s. 30-44). Z tego zbioru trzy podkowy (w tym jedna zachowana w całości), można przydzielić do typu II/2 wg Kaźmierczyka (tab. 7, nr 28, 40, 41; ryc. 10m, o). Zabytki pochodzą z wrocławskiego podgrodzia, z wykopu I/72 i IIIF z warstwy E1 i C2, datowanej na poł. XII w. i 3. ćw. XI w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, 260; Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 164). Analogiczne formy znane są z terenów Małopolski (Radymno, grodzisko „Horodyszczce” w Trepczy, pow. sanocki) datowane na X-XIII w. (Strzyż 2006, s. 132, 269, ryc. 37: 8, 20) oraz z Pomorza Zachodniego (Szczecin-Wzgórze Zamkowe, Stare Drawsko) z XI do nawet XIV w. (Świątkiewicz 2002, 90-91). Niekiedy ze stanowisk wczesnośredniowiecznych pochodzą fragmenty podków z zachowanym jednym ramieniem, bez zaczepu, trudno je w tym przypadku jednoznacznie sklasyfikować. Można je zaliczyć zarówno do typu I/2 lub II/2 (np. z Tumu pod Łęczycą: Grygiel, Stasiak 2014, s. 193, 232, ryc. 116:2, 2a).

Do typu III podków wczesnośredniowiecznych J. Kaźmierczyk zaliczył okazy z dwoma zaczepami odmiany A-B, które nadal charakteryzują się falistym brzegiem ramy oraz dużymi otworami na podkowiaki i dużymi gniazdami. W obrębie typu III wydzielił 5 odmian, które różnią się między sobą rodzajami zaczepów, obecnością bruzdy dookolnej lub jej brakiem oraz obecnością zębca (Kaźmierczyk 1978a, s. 44-68). Całą podkową z Bytomia Odrzańskiego (tab. 7, nr 4; ryc. 10a) oraz z Głogowa (tab. 7, nr 15; ryc. 10h), można zaliczyć do typu III/1, ze względu na obecność dwóch zaczepów odmiany A1 oraz brak bruzdy dookolnej. Podkowy te zdaniem J. Kaźmierczyka występują na Śląsku od XI do 1. poł. XIII w. Największa ich liczba została jednak zarejestrowana na stanowiskach datowanych na XII oraz 1. poł. XIII w. (Kaźmierczyk 1978a, s. 48-49). W świetle chronologii podków typu III/1, zabytek z Bytomia Odrzańskiego można wiązać z młodszą fazą funkcjonowania tego założenia grodowego od poł. XII do poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162). Podkowa z grodu głogowskiego również datowana jest na okres pomiędzy XII a 1. poł. XIII w. (Hendel 1986).

⁴⁶ Podkowa z Legnicy w publikacji J. Kaźmierczyka została przypisana do typu I/1, II/1 lub III/1 (Kaźmierczyk 1978a, poz. 16).

Ryc. 10. Podkowy z grodzisk dolnośląskich: a-g – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (a – rys. S. Rodak; b-g – za Moździoch 2002, tabl. 49/12, 55/1, 58/6, 59/1, 59/6, 64/10); h – Głogów-Ostrów Tumski (rys. S. Rodak); i, l – Legnica (za Kaźmierczyk 1978, 56, ryc. 15e); j, l – Wrocław-Ostrów Tumski (za Kaźmierczyk 1978a, s. 20, ryc. 3f, k) - rys. S. Rodak; k – Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki (rys. S. Rodak); m-o – Wrocław-Ostrów Tumski (za Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 163, ryc. 3h, i, j)

Półówkę podkowy z Legnicy (ryc. 10i) można określić jako typ III/3, charakteryzujący się dwoma zaczepami odmiany B i obecnością bruzdy dookolnej (Kaźmierczyk 1978a, s. 56, ryc. 15e). Zabytek znaleziono w wykopie V, na podgrodziu, w nawarstwieniach datowanych na podstawie analizy fragmentów naczyń ceramicznych na koniec XI – poł. XII w. (Lasota 1980). Opierając się na przytoczonych przez J. Kaźmierczyka analogiach z Wrocławia, Opola i Głogowa, można sądzić, że odmiany 3 typu III były użytkowane w XI-XII w. (Kaźmierczyk 1978a, s. 59). Do tej odmiany można zaliczyć również inne znaleziska spoza Śląska (Radymno, pow. jarosławski – X-XII w., Sieradz – 3. ćw. XI w.,

Poznań – 1 poł. XII w.: Kamińska 1962, s. 88, tabl. I; Błaszczak 1973, s. 180, ryc. 107; Strzyż 2006, s. 133, 269, ryc. 37:6-7). Do typu III wg Kaźmierczyka, jednak ze względu na zły stan zachowania podkowy, bez możliwości określenia odmiany, sklasyfikowano zabytek z wrocławskiego podgrodzia (tab. 7, nr 29). Podkowa pochodzi z wykopu I/72/73, z warstwy D, datowanej na koniec XII-1. poł. XIII w. Podstawą określenia chronologii tego poziomu osadniczego jest przede wszystkim obecność ceramiki wczesnopolskiej, całkowicie obtaczanej, oraz naczyń określanych jako tzw. puchary (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1975, s. 184-202).

Nie znaleziono podków typu III/2 (z zaczepami odmiany B i bez bruzdy dookolnej) oraz typu III/4 (z zębem i zaczepami odmiany A) i typu III/5 (z zębem i zaczepami odmiany B).

Liczne fragmenty podków z falistym obrysem ramy i zachowanym jednym zaczepem, trudno jednoznacznie sklasyfikować. Zabytki takie odkryto w Bytomiu Odrzańskim – 7 egzemplarzy, w Głogowie – 2 okazy, w Legnicy – 1 egzemplarz i we Wrocławiu – 8 egzemplarzy. Fragmentarycznie zachowane podkowy (ryc. 10 c-d) z Bytomia Odrzańskiego (tab. 7, nr 6-8), można zaliczyć do odmiany 1 typu II lub III wg Kaźmierczyka. Charakteryzują się falistym brzegiem ramy, zaczepem odmiany A oraz brakiem bruzdy dookolnej. Podkowy te pochodzą z terenu tzw. *castrum minus* i *castrum maius*, z warstwy ornej i z warstwy kulturowej, w świetle datowania całego zespołu, pozwala zamknąć je w szerokich ramach chronologicznych, pomiędzy 2. poł. XI a 1. poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162). Połówkę podkowy z wrocławskiego podgrodzia (tab. 7, nr 25) z warstwy datowanej na 2. ćw. XI w., również można zaliczyć do odmiany 1 typu II lub III wg Kaźmierczyka. W sprawozdaniu z badań została ona określona jako typ III wg Kaźmierczyka (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 179). Z kolei fragmenty podków z Legnicy i Wrocławia, z falistym obrysem ramy, ale bez zachowanych zaczepów (tab. 7, nr 19, 39; ryc. 10 n) zostały sklasyfikowane jako możliwy typ I/1, II/1 lub III/1 (Kaźmierczyk 1978, poz. 16; Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 164).

Kłopoty klasyfikacyjne nastęrcza fragment ramy podkowy z Bytomia Odrzańskiego, bez zachowanego zaczepu oraz z niewidocznymi otworami na podkowiaki i gniazdami (tab. 7, nr 5; ryc. 10g). Brzeg ramy przypuszczalnie był lekko falisty, co pozwala zaliczyć zabytek do podków wczesnośredniowiecznych, do typu I (bez zaczepu) lub II (z jednym zaczepem) wg Kaźmierczyka. Podkowa pochodzi z wykopu X, zlokalizowanego we wschodniej części tzw. *castrum minus*, z rozsypiska wału fazy młodszej (ok. poł. XI-ok. poł. XII w.) lub starszej (ok. poł. XII-ok. poł. XIII w.: Moździoch 2002, s. 87-91).

Inne fragmenty podków z falistym brzegiem ramy i z zachowanym zaczepem odmiany A-B, można sklasyfikować jako typ II (z jednym zaczepem) lub typ III (z dwoma zaczepami) wg Kaźmierczyka. Zabytki te znaleziono w Bytomiu Odrzańskim (tab. 7, nr 9; ryc. 10 h), w warstwie ornej w wykopie na terenie tzw. *castrum maius*, w Głogowie (tab. 7, nr 13-14) oraz na wrocławskim Ostrowie Tumskim (tab. 7, nr 24, 37).

Do typów I-III podków wczesnośredniowiecznych wg Kaźmierczyka, charakteryzujących się przede wszystkim falistym obrysem ramy, zaliczamy pojedyncze podkowy z Bytomia Odrzańskiego (tab. 7, 10; ryc. 10f) oraz z Wrocławia (tab. 7, nr 21-22). Fragmentaryczność przedmiotów uniemożliwia ich dalszą klasyfikację.

Trudno również sklasyfikować fragment podkowy z Bytomia Odrzańskiego (tab. 7, nr 11; ryc. 10 h). Stan zachowania zabytku nie pozwala na określenie ukształtowania ramy, a obecność jednego zaczepu B3 umożliwia wiązać ten zabytek zarówno z typem III podków wczesnośredniowiecznych, jak i typem IV podków późnośredniowiecznych. Podobnie przedstawia się sytuacja z podkową z Wroc-

ławia (tab. 7, nr 30), z warstwy D, datowanej na koniec XII – 1. poł. XIII w. Cechą charakterystyczną jest zachowany jeden zaczep odmiany A, charakterystyczny dla podków typu II-III oraz IV wg Kaźmierczyka.

Jedną podkowę z Wrocławia z falistym obrysem ramy, można zaliczyć do podków wczesnośredniowiecznych typu II-III wg Kaźmierczyka. Zawiera zaczep, określony jako delikatna pięćka. Zaczep ten przypomina wyodrębnioną przez J. Kaźmierczyka odmianę E zaczepów, charakterystycznych dla typu VI. Tej hybrydowej formy podkowy nie można zatem, w oparciu o jej cechy formalne, przyporządkować do konkretnego typu (tab. 7, nr 27).

Podczas analizy podków pochodzących z dolnośląskich grodów zwrócono uwagę na obecność fragmentów z opływowym brzegiem ramy oraz charakterystyczną, szeroką bruzdą dookólną, obejmującą większą część ramy, tworzącą wgłębienie, w którym umieszczono otwory na podkowiaki. To wypełniające niemal całą spodnią powierzchnię zachowanych fragmentów podków zagłębienie, nie jest typową bruzdą dookólną, biegnącą wzdłuż ciągu otworów na podkowiaki i obejmującą swą szerokością jedynie gniazda. Podkowy takie, z szeroką „pseudobruzdą”, nie znajdują swojego odpowiednika w klasyfikacji J. Kaźmierczyka. Odnotowano je w Legnicy – 1 okaz (tab. 7, nr 19; ryc. 10 m) oraz we Wrocławiu – 6 egzemplarzy (tab. 7, nr 23, 31-32, 34-36; ryc. 10 k). Dodatkowo zawierają one zachowany jeden zaczep odmiany A lub E (tab. 7) jako zaczep z delikatną pięćką. Podkowę z Legnicy w swojej publikacji J. Kaźmierczyk zaliczył jako typ II/2 (Kaźmierczyk 1978a, s. 118, poz. 59). Opływowy brzeg ramy prezentowanych podków wskazuje na możliwość zakwalifikowania ich do podków młodszych. Zwraca jednak uwagę fakt, że we wszystkich przypadkach, pochodzą one z nawarstwień wczesnośredniowiecznych. Podkowa z Legnicy z warstwy datowanej na koniec XI – poł. XII w., egzemplarze z Wrocławia z nawarstwień datowanych od przełomu X/XI w., poprzez cały XI w. aż do początku XII w. Warto ponownie przyjrzeć się zabytkom także z innych rejonów Polski. Być może analogiczna podkowa z „pseudobruzdą” pochodzi z Tumu pod Łęczycą z warstwy kulturowej datowanej na koniec X-początek XI w. Przez autorów publikacji została ona zakwalifikowana do typu I/2 lub II/2 (Grygiel, Stasiak 2014, s. 193, 232, ryc. 116/2, 2a). Powstaje zatem pytanie, czy znane z Wrocławia i Legnicy podkowy z charakterystyczną szeroką bruzdą dookólną i opływowym brzegiem ramy, można uznać na jedne z najstarszych podków wczesnośredniowiecznych na omawianym terenie. Możliwe, że przyszłe badania wyjaśnią i tę kwestię.

Ozdoby i części stroju oraz elementy pasa

Na terenie Słowiańszczyzny północno-zachodniej od czasów formowania się nowego państwa piastowskiego obserwuje się wzrost wysokiej jakości biżuterii. Nowy układ społeczny, doprowadził do powstawania elit skupiających się przy władcy, którzy za pomocą ozdób stroju i kruszcu, z którego zostały one wykonane, manifestowali swoją pozycję. Układ wczesnofeudalny opierający się na osadach służebnych, doprowadził do powstawania wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych, w których produkowano ozdoby na potrzeby lokalnych elit (Kóćka-Krenz 1993, s. 143- 157). Najliczniej biżuterię odnotowuje się w skarbach i na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych, rzadziej na grodziskach i osadach. Do zachodniosłowiańskich ozdób głowy i nakryć głowy zalicza się esowate kabłączki skroniowe, które na ziemiach polskich stają się powszechną formą od końca X w. (Kóćka-Krenz 1993). Na dolnośląskich grodziskach z końca X-początku XIII najczęściej spotykaną formą ozdób są kabłączki

skroniowe, kaptorgi i zapinki podkowiaste, które można uznać za wyznaczniki chronologiczne, dlatego zostały uwzględnione w tej pracy. Te ostatnie są uważane za formy obce kulturowo w środowisku słowiańskim (Olejarz 2011, s. 232). Na grodziskach przedstawionych w tej pracy nie znaleziono do tej pory kompletnego pasa, a jedynie jego metalowe elementy czyli sprzączki. Najczęściej są one odkrywane w grobach męskich (Wachowski 1984, s. 18).

Kabłączki skroniowe

Kabłączki skroniowe zaliczamy do ozdób i zarazem jako części stroju. Są wykonane z zawiniętego drutu lub blachy, w kształcie otwartego pierścienia, zakończonego w różny sposób. We wczesnym średniowieczu jest to powszechna słowiańska ozdoba głowy kobiety, noszona przy skroni. Przedmioty te wykonywano z różnych metali – z nieszlachetnych (żelazo, cyna), półszlachetnych (miedź) oraz szlachetnych (srebro, złoto). Znaleziska kabłączków skroniowych na terenie Polski pochodzą głównie ze stanowisk sepulkralnych, rzadziej z grodzisk i osad (Kóčka-Krenz 1993, s. 42-44).

Pierwszej klasyfikacji kabłączków skroniowych dokonała Krystyna Musianowicz. Podstawą wydzielenia przez tę badaczkę 11 typów było przede wszystkim uformowanie uszek – zakończeń (Musianowicz 1948). Kilkadziesiąt lat później Hanna Kóčka-Krenz zebrała kabłączki skroniowe, z terenu nie tylko Polski, ale całej Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. W swojej pracy wykorzystwała wcześniejszą klasyfikację K. Musianowicz, wprowadzając jednak liczne odmiany w typie III kabłączków esowatych – najpopularniejszej formie wczesnośredniowiecznych ozdób. Głównym elementem wewnętrznego podziału kabłączków stał się ich podział na grupy wielkościowe (typ IIIA-C) oraz zdobnictwo (typ IIIa i b; Kóčka-Krenz 1993, s. 46-52).

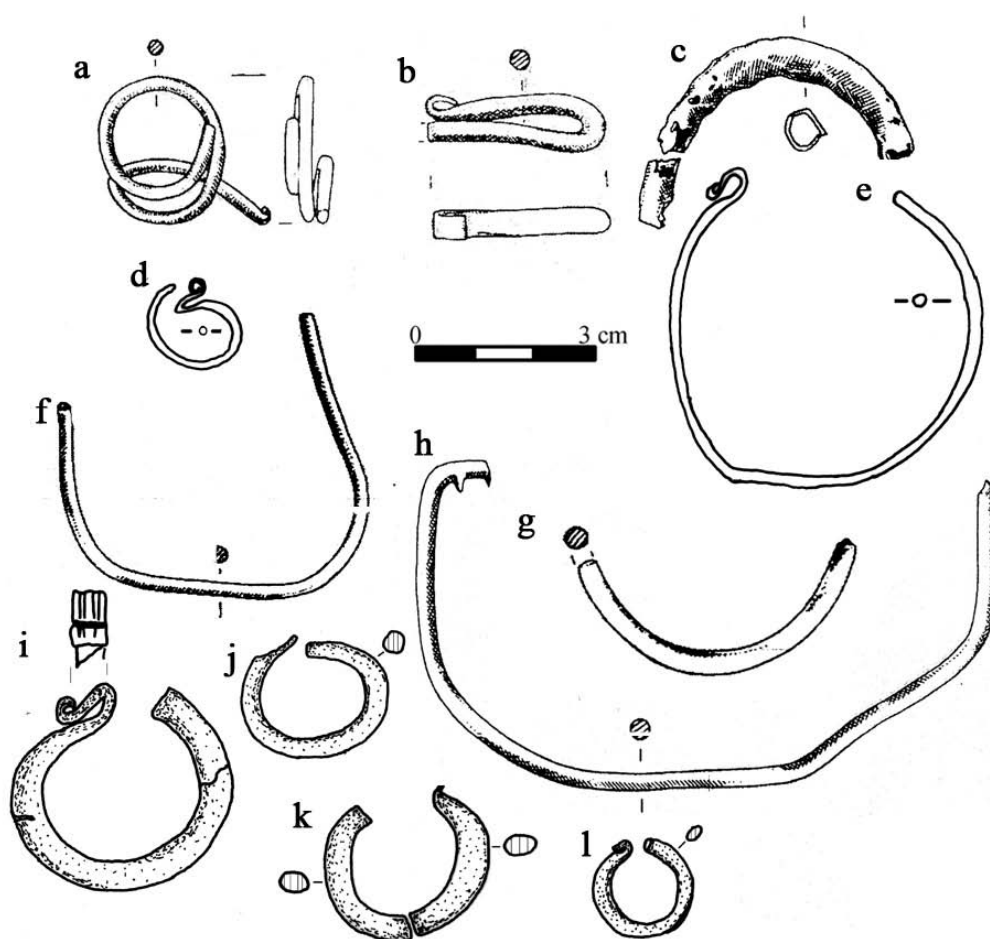
Opierając się na klasyfikacji H. Kóčki-Krenz dokonano zestawienia tych ozdób z dolnośląskich grodzisk. Łącznie zarejestrowano 64 kabłączki skroniowe. Pochodzą one z następujących stanowisk: Bytom Odrzański – 8 egzemplarzy, Głogów – 6 okazów, Grodziszcz, pow. świdnicki – 1 okaz, Krosno Odrzańskie – 2 egzemplarze, Legnica – 4 sztuki, grodzisko ryczyńskie, stan. 1 – 6 okazów i stan. 2 – 4 sztuki, Strzegom – 5 sztuk⁴⁷ oraz Wrocław-Ostrów Tumski – 30 egzemplarzy (tab. 8). Wszystkie okazy znaleziono w trakcie badań stacjonarnych. Trudności w klasyfikacji dostarczyły kabłączki zachowane fragmentarycznie, z ułamanymi zakończeniami, niepozwalającymi dokładnie określić ich typ (Bytom Odrzański – 3 sztuki, Głogów – 1 okaz, Legnica – 1 okaz, Strzegom – 1 sztuka: ryc. 12e, Wrocław – 7 egzemplarzy: ryc. 11j, 12e, j) lub dotąd jeszcze nieopublikowane (grodziska ryczyńskie – 5 sztuk ze stan. 1 i 4 okazy ze stan. 2).

Z krótkiego opisu ozdób z Krosna Odrzańskiego wynika, że można je zaliczyć do typu I wg Kóčki-Krenz. Są to kabłączki o prosto uciętych końcach, bez żadnych zdobień (Dąbrowski 1962, s. 30; 2006, s. 53, ryc. 3). Inny egzemplarz z Grodziszcz pochodzi z obiektu 5, datowanego na XI w. (Pankiewicz 2005, s. 63, 130, ryc. 34f). Kabłączki typu I to nieliczna grupa znalezisk (około 180 okazów) na terenie Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej, znajdowano je głównie na cmentarzyskach. Jest to najprostsza forma ozdób, którą można zamknąć w szerokich ramach chronologicznych pomię-

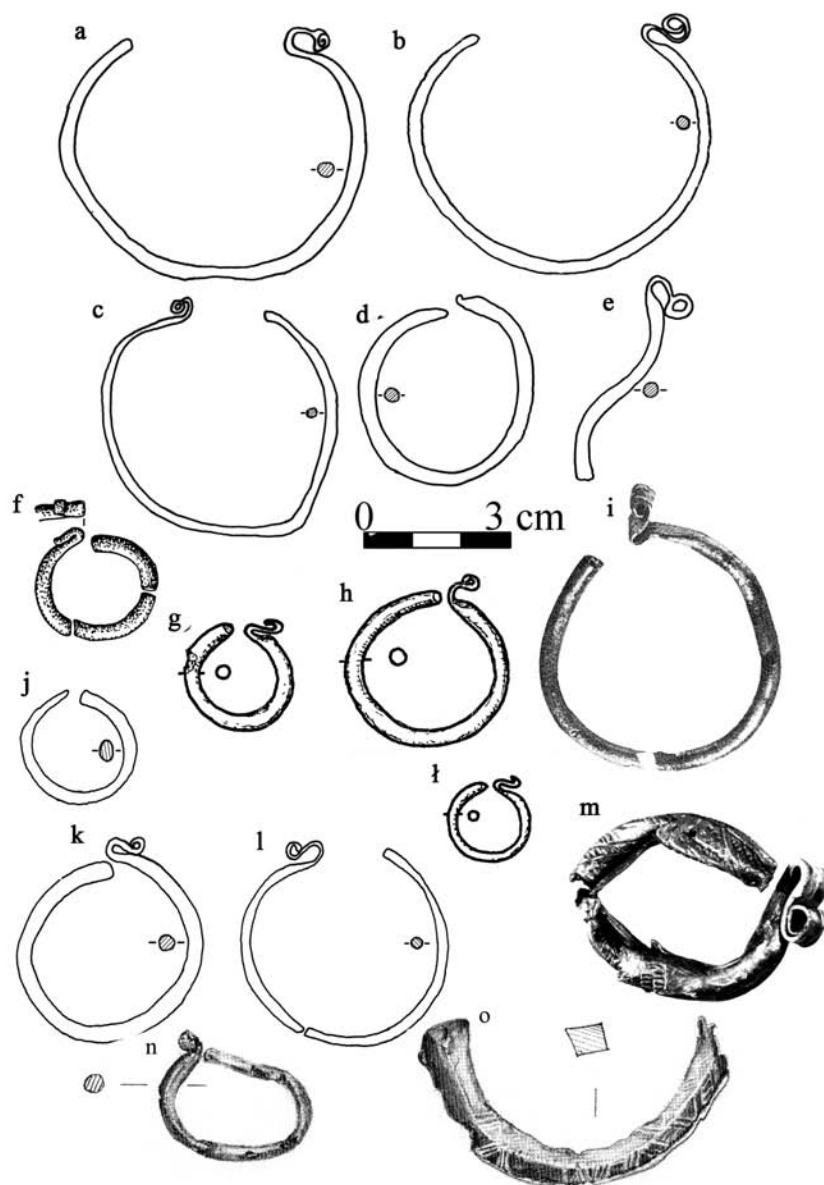
⁴⁷ Problem dotyczy dwóch kabłączków skroniowych ze strzegomskiego założenia obronowego (tab. 8, nr 33-34). Ponowna kwerenda wykonana w archiwaliach przez K. Demidziuka wskazuje, że nie są to zabytki pochodzącego z góry Szerokiej, pomimo tego zostały one uwzględnione w niniejszej pracy. Wszystkie zabytki znajdujące się w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, wymagają ponownej kwerendy archiwalnej, co powinno stać się tematem innego opracowania.

dzy IX a XIII w. Najstarsze znaleziska zarejestrowano na stanowiskach datowanych nawet na przełom VI/VII w., najmłodsze mogły pojawiać się na początku XIV w. (Kóčka-Krenz 1993, s. 44-45). Na obszarze Śląska tego rodzaju zabytki odnotowano do tej pory na cmentarzysku w Miliczu, gdzie datowane są na 2. poł. XII-1. poł. XIV w. (Wachowski 1969, s. s. 199-223; 1970, s. 123-187), w Sobocisku, pow. oławski określane na XI?-XII w. (Wachowski 1975, s. 123-125 – tam starsza literatura) oraz w Krzanowicach, pow. opolski, datowane na XI w. (Wachowski 1975, s. 88-89 – tam starsza literatura). Kabłączki typu I wykonane z cyny i miedzi znaleziono również w Opolu–Ostrówku, w warstwie EI, określanej na 2. ćwierć XI w. (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 116, 119, ryc. 46/4) oraz w warstwie C, datowanej na 4. ćwierć XI i początek XII w. (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 179, 119, ryc. 46/9). Wyżej zaprezentowane analogie potwierdzają szerokie datowanie typu I kabłączków skroniowych.

Kabłączki esowate (typ III wg Kóčki-Krenz) są najbardziej rozpowszechnioną formą ozdób głowy we wczesnym średniowieczu na terenie Polski. Ich nazwa pochodzi od jednego zakończenia drutu, zawiniętego w charakterystyczne uszko. Wewnętrzny podział tej kategorii zabytków dokonany został na podstawie ich wielkości. Do typu IIIA H. Kóčka-Krenz zaliczyła kabłączki o średnicy nieprzekraczającej 2 cm, do typu IIIB zabytki o średnicy pomiędzy 2 a 5 cm a do typu IIIC – ozdoby o średnicy powyżej 5 cm (Kóčka-Krenz 1993, s. 46-49).

Ryc. 11. Kabłączki skroniowe z grodzisk dolnośląskich: a-h – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (a-c, f, g, h – za Możdzioch 2002, tabl. 33/8-9, 34/6, 47/5, 51/11, 64/1; d, e – rys. S. Rodak); i-l – Legnica (rys. S. Rodak)

Ryc. 12. Kabłączki skroniowe z grodzisk dolnośląskich: a-e – Strzegom–góra Szeroka, pow. świdnicki (rys. S. Rodak); f-o – Wrocław-Ostrów Tumski (za Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, ryc. 10b; 1976, s. 219, ryc. 33a; 1977, s. 196, ryc. 11a, b, g; 1978, s. 133, ryc. 9; j-l – rys. S. Rodak; n-o – za Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 168)

Do grupy kabłączków esowatych zaliczyć można cztery okazy z Bytomia Odrzańskiego (tab. 8, nr 15-18; ryc. 11b, d, e, h). Omawiane ozdoby zostały wykonane głównie z brązu lub żelaza i reprezentują wszystkie wydzielone przez H. Kóćkę-Krenz grupy wielkościowe. Jest wśród nich egzemplarz mały o średnicy zaledwie 1,5 cm – typ IIIA wg Kóćki-Krenz (tab. 8, nr 17; ryc. 11d), okaz średnicy 2 cm – typ IIIB (tab. 8, nr 15-16; ryc. 11b, h), i największy o średnicy 5,1 cm – typ IIIC (tab. 8, nr 18; ryc. 11e).

Jeden kabłączek brązowy odmiany IIIB (tab. 8, nr 6; ryc. 11b), pochodzi z obiektu 279 (wykop XLII), który jest uznawany za budynek o charakterze kultowym lub miejscem zgromadzeń. Jego bu-

dowa mogła nastąpić tuż po założeniu grodu, w 2. poł. XI w. (Moździoch 2002, s. 115-118). Pozostałe ozdoby głowy zostały odkryte w warstwie kulturowej, w wykopach zlokalizowanych na tzw. *castrum maius*, co zostało już dostrzeżone przez S. Moździocha (Moździoch 2002, s. 158). W przypadku niektórych zabytków nie udało się określić ich kontekstu stratygraficznego. W świetle datowania całego stanowiska, bytomskie kabłączki typu III można zamknąć w szerokich ramach chronologicznych funkcjonowania założenia obronnego, pomiędzy poł. XI a poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162).

Kabłączki z Głogowa, które można zakwalifikować do typu IIIA wg Kóćki-Krenz, zostały wykonane z miedzi i srebra (tab. 8, nr 23-25). Najprawdopodobniej stanowią część inwentarza grobu, odkrytego wewnątrz kolegiaty na Ostrowie Tumskim, podczas badań prowadzonych w latach 60. XX w. Pozostałe ozdoby z tego grodu można określić jako typ IIIB (tab. 8, nr 20-21) oraz C (tab. 8, nr 22) kabłączków esowatych wg klasyfikacji Kóćki-Krenz. Brak opracowania dotychczasowych badań na tym założeniu obronnym, uniemożliwia precyzyjne określenie chronologii nawarstwień, skąd pochodzą wyżej wymienione ozdoby. Na tym etapie prac ozdoby można datować szeroko na cały okres funkcjonowania grodu wczesnopiastowskiego.

Z wykopu I grodu legnickiego z nawarstwień D2-D1, D oraz A1, pochodzą dwa kabłączki skroniowe wykonane ze srebra oraz z ołowiu. Prawdopodobnie miały one jeden koniec zawinięty w charakterystyczne esowate uszko. W obu przypadkach widoczne są ślady po ułamanym uszku, pozwalają sklasyfikować je jako kabłączki esowate typu IIIA (średnica 1,5 cm; ryc. 11l) oraz typu IIIB wg Kóćki-Krenz (średnica 2,7 cm; ryc. 11k). Oba egzemplarze na podstawie analizy materiału ceramicznego z nawarstwień kulturowych można datować na koniec XI i połowę XII w. oraz około 1220/1230 roku (Lasota 1980).

Kabłączki esowate zarejestrowano również na grodziskach ryczyńskich oraz w Strzegomiu. Znajdujące się obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu ozdoby z góry Bazaltowej w Strzegomiu, pochodzą z badań przedwojennych. Zostały wykonane brązu – 3 okazy i żelaza – jedna sztuka. Są to egzemplarze średnich (odmiana B; tab. 8, nr 35-36; ryc. 12c, d) oraz dużych rozmiarów (odmiana C; tab. 8, nr 33-34; ryc. 12a, b). Trudno określić ich kontekst znalezienia, ponieważ zabytki ruchome z badań na szczycie góry nie zostały opublikowane. Zabytek z ryczyńskiego założenia obronnego (typ IIIB) można zamknąć w szerokich ramach chronologicznych, pomiędzy X a XIII w. (Kramarek 1962, s. 144, ryc. 59; 1969; tab. 8, nr 1).

Najwięcej kabłączków esowatych pochodzi z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu – 20 egzemplarzy. Zostały one wykonane z różnych surowców: z brązu, brązu ze srebrem, ołowiu, srebra, cyny. Niestety większość jest znana tylko z kart zabytków, znajdujących się w zbiorach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Najmniejsze ozdoby o średnicy do 2 cm (odmiana A) zarejestrowano w wykopie I zlokalizowanym na terenie podgrodzia, w nawarstwieniach datowanych na XI w. (tab. 8, nr 41-43; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 133, ryc. 9) oraz w wykopie III, z warstwy kulturowej datowanej na 4. ćw. XII w. (tab. 8, nr 64). Kabłączki esowate o średnicy przekraczającej 2 cm (odmiana B) stanowią najliczniejszą grupę ozdób głowy we Wrocławiu. Odnotowano je na podgrodziu, w warstwach datowanych od XI po XIII w. (tab. 8, nr 44, 46-49, 52-53, 55, 59, 60, 61; ryc. 12 f, g, h, k-l, n, o). Ozdoby o średnicy przekraczającej 5 cm, pozyskano w trakcie badań na grodzie w 1995 roku z warstwy, którą datuje się na 4. ćw. XII w. (tab. 8, nr 67). Cztery egzemplarze zostały określone ogólnie jako typ III (tab. 8, nr 38, 39, 56, 57).

Tabela 8. Kabłączki skroniowe znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33	brak nru inw.	1959	?	kabłączek esowaty; śr. 4 cm	typ IIIB wg Koćki-Krenz (1993)	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	Kramarek 1969, s. 144, ryc. 59
2-6	(grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	5 kabłączków skroniowych; brak nru inw.	2004-2008	żelazo, brąz	brak danych	brak danych	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010
7-10	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	4 kabłączki skroniowe; brak nru inw.	XV/2004-2008	brąz	brak danych	brak danych	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	Przysiężna-Pizarska 2010
11	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 138/84; ryc. 11f	I/84/w. II	brąz	brak zachowanych zakończeń, fragment drutu; śr. drutu 0,3 cm	trudno określić	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN WrMoździoch 2002, s. 313, tabl. 64/1
12		nr inw. 50/86; ryc. 11c	VI/86/ob. 89b	brąz	fragment kabłączka, tzw. pusty kabłączek skroniowy	typ pomorski IIIa wg Koćki-Krenz (1993)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 291, tabl. 33/9
13		nr inw. 37/87; ryc. 11g	XI/87/ob. 147	brąz	brak zachowanych zakończeń, fragment kabłączka; śr. 4,5 cm; śr. drutu 0,3 cm	trudno określić	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 306, tabl. 51/11
14		nr inw. 25/85; ryc. 11a	II/85/ob. 47	brąz	zwinęty podwójnie kabłączek esowaty; śr. drutu 0,3 cm	trudno określić	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 291, tabl. 33/8
15		nr inw. 83/85; ryc. 11h	II/85/w. I - orna	brąz	fragment kabłączka; śr. ok. 4-6 cm, śr. drutu 0,3 cm	typ IIIB lub C wg Koćki-Krenz (1993)	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 291, tabl. 34/6
16		nr inw. 106/96; ryc. 11b	XLII/96/ob. 279	brąz	kabłączek esowaty; śr. 2 cm, śr. drutu 0,3 cm, zwinęty	typ IIIB wg Koćki-Krenz (1993)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 304, tabl. 47/5
17		nr inw. 116/84; ryc. 11d	brak	brąz	kabłączek esowaty; śr. 1,5 cm; śr. drutu 0,1 cm	typ IIIA wg Koćki-Krenz (1993)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 157, ryc. 130

Tabela 8. Kabłączki skroniowe znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka za- bytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
18	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 115/84; ryc. 11e	brak	żelazo	kabłączek esowaty; śr. 5,1 cm; śr. drutu 0,2 cm	typ IIIC wg Kócki-Krenz (1993)	pol. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wf; Moździoch 2002, s. 157, ryc. 130
19	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2	nr inw. MH/ A/3908b	I/76/ar 1/w-a 1	?	fragment kabłączka	trudno określić	?	MAH Głogów
20		nr inw. MH/A/4067	I/77/w-a 1, zasypowa	miedź	kabłączek esowaty; śr. 2,5-3,0 cm	typ IIIB wg Kócki-Krenz (1993)	X-XIII w. (Hendel 1986)	MAH Głogów
21		nr inw. MH/A/4075	I/77/rów, w-a 1	?	kabłączek esowaty; śr. 1,8-2,3 cm	typ IIIB wg wg Kócki-Krenz (1993)	X-XIII w. (Hendel 1986)	MAH Głogów
22		nr inw. MH/A/4077	I/77/G-1/ćw. D	?	kabłączek esowaty; śr. 4,8 cm	typ IIIC wg Kócki-Krenz (1993)	X-XIII w. (Hendel 1986)	MAH Głogów
23		nr inw. MH/A/5213/58	IV/67/kolegia- ta/grób 10	miedź	kabłączek esowaty; śr. 1,8 cm	typ IIIA wg wg Kócki-Krenz (1993)	?	MAH Głogów
24- 25	Grodziszcz, pow. świdnicki	nr inw. MH/A/5213/61	IV/66/67/kole- giata/grób 10a	złoto	2 kabłączki esowate; śr. mała	typ IIIA wg Kócki-Krenz (1993)	?	MAH Głogów
26		brak nru inw.	II/00/człot C/ ob. 5	żelazo	kabłączek skroniowy	typ I wg Kócki- Krenz (1993)	XI w. (Pankiewicz 2005, s. 63)	Pankiewicz 2005, s. 130, ryc. 34f
27		brak nru inw.	I/w. IV-V	brąz	prosto ucięte końce, bez dodat- kowych zdobień	typ I wg Kócki- Krenz (1993)	XI-XII w. (Moździoch 1998, s. 287)	Dąbrowski 1962, s. 30; 2006a, s. 53, ryc. 3
28	Krosno Odrzańskie, m. pow.	brak nru inw.	I/w. IV-V	brąz	prosto ucięte końce, bez dodat- kowych zdobień	typ I wg Kócki- Krenz (1993)	jw.	Dąbrowski 1962, s. 30; 2006, s. 53, ryc. 3
29	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-1499; ryc. 11l	I/62/D2-D1,D/ poz. F	srebro	kabłączek esowaty; śr. 1,5 cm	typ IIIA wg Kócki-Krenz (1993)	kon. XI-poł. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica
30	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A- 1198/1/82 lub 85/60; ryc. 11k	I/58/A1/poz. J	ołów	kabłączek esowaty przełamany na 2 części; śr. 2,7 cm	typ IIIB wg Kócki-Krenz (1993)	ok. do 1220/1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica

Tabela 8. Kabłączki skroniowe znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
31	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-1828/20/72, 3/72; ryc. 11j	V/72/odc.III/H/poz. G	miedź	kabłączek, trudno określić, może esowaty; śr. 4 cm	trudno określić	poł. XII-ok. do 1220/1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica
32		nr inw. ML-A-1498; ryc. 11i	VI/73/C/poz. G/poł. XII-ok. 1220/1230 rok	miedź	kabłączek esowaty, uszko zrobione po zew. stronie żłobkami; śr. 4 cm	typ IIIC wg Kóćki-Krenz (1993)	ok. do 1220/1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica
33	Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki	nr inw. MMW/A/IV/1904/935:85; ryc. 12a	brak danych	brąz	kabłączek esowaty; śr. 6,1 cm; śr. drutu 0,3 cm	typ IIIC wg Kóćki-Krenz (1993)	X/XI-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289)	MA Wr
34		nr inw. MMW/A/IV/1905/936:85; ryc. 12b	brak danych	brąz	kabłączek esowaty; śr. 6 cm; śr. drutu 0,25 cm	typ IIIC wg Kóćki-Krenz (1993)	jw.	MA Wr
35		nr inw. MMW/A/IV/1906/938:85; ryc. 12c	brak danych	brąz	kabłączek esowaty; śr. 4,8 cm; śr. drutu 0,2 cm	typ IIIB wg Kóćki-Krenz (1993)	jw.	MA Wr
36		nr inw. MMW/A/IV/1968/7698; ryc. 12d	brak danych	żelazo	kabłączek esowaty z ułamanym uszkiem; śr. 3,5 cm; śr. drutu 0,3 cm	typ IIIB wg Kóćki-Krenz (1993)	jw.	MA Wr
37	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. MMW/A/IV/1968/7698; ryc. 12e	brak danych	żelazo	kabłączek przełamany na 2 części; śr. drutu 0,3 cm	trudno określić	jw.	MA Wr
38		brak nru inw.	VI/49-51/brak	?	kabłączek esowaty, uszko ułamane, śr. trudno określić	typ III wg Kóćki-Krenz (1993)	z warstw osadniczych na zniwelowanym wale	Kóćka, Ostrowska 1955, tabl. 76d
39		brak nru inw.	VII/59/w. IX-XI	srebro	kabłączek esowaty; śr. trudno określić	typ III wg Kóćki-Krenz (1993)	lata 80. X w.-ok. 1032 r. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1961, s. 192, ryc. 10/4
40		brak nru inw.	VI/53-54/w. II/III	cyna	kabłączek esowaty tzw. pusty z piakiem; śr. trudno określić	typ pomorski IIIa wg Kóćki-Krenz (1993)	poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2004)	Kóćka, Ostrowska 1956, s. 93, ryc. 11d
41		nr inw. 53d/77	I/72/77/O/spo-za zabudowy	cyna	kabłączek esowaty; śr. 1,4 cm	typ IIIA wg Kóćki-Krenz (1993)	1. ćw. XI w.	IA UWWr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 170

Tabela 8. Kabłączki skroniowe znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka za- bytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
42	Wrocław - Ostrów Tumski	nr inw. 90t/77	I/72/77/O/bu- dynek 2/ 1. ćw. XI w.	brąz	kabłączek esowaty; śr. 1,5 cm	typ IIIA wg Kóčki-Krenz (1993)	1. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kra- marek, Lasota 1979, s. 166
43		nr inw. 151d/76	I/72/76/M	brąz, cyna	kabłączek esowaty; śr. 1,6 cm	typ IIIA wg Kóčki-Krenz (1993)	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 132-133, ryc. 9
44		nr inw. 69e/75; ryc. 12f	I/72/75/G/plac targowy	srebro	kabłączek esowaty; śr. 2,7 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	4. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 196, ryc. 11a
45		nr inw. 75f/75; ryc. 12j	I/72/75/G/plac targowy	cyna	fragment kabłączka, śr. 1,7 cm	trudno określić	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, 196, 223, ryc. 11c
46		nr inw. 53c/75; ryc. 12g	I/72/75/F1/ budynek 7(w sprawozdaniu: plac targowy)	olów, cyna?	kabłączek esowaty; śr. 2,1 cm, śr. drutu 0,3 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	4. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 196, ryc. 11b
47		nr inw. 6l/75; ryc. 12h	I/75/F1/4 ćw. XI w. (w sprawoz- daniu w-w G)	cyna	kabłączek esowaty; śr. 3,2 cm, śr. drutu 0,3 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	4. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 196, ryc. 11g
48		nr inw. 46d/74	I/72/74/E1/ ulica między budynkami 1,2, 3, 4	brąz	kabłączek esowaty; śr. 3 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	poł. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 207
49		nr inw. 73b/72; ryc. 12f	I/72/E1	olów	kabłączek esowaty; śr. 2,6 cm	typ IIIB wg Kóčki- Krenz(1993)	poł. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 258, 260, ryc. 10b
50		nr inw. 13a/74; ryc. 12i	I/72/74/E/plac obróbki drewna	olów	kabłączek esowaty; śr. 2,5 cm	typ IIIC wg Kóčki- Krenz (1993)	3., 4. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 217, 219, ryc. 33a
51		nr inw. 36a/72	I/72/D/	miedź	fragment kabłączka	trudno określić	koniec XII-1. poł. XIII w.	IA UWŕ

Tabela 8. Kabłączki skroniowe znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
52	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.; ryc. 12k	I/72/73/D	ołów	kabłączek esowaty; śr. 3,8 cm, śr. drutu 0,3 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	koniec XII-1. poł. XIII w.	IA UWrr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1975, s. 198
53		nr inw. 97e/73; ryc. 12l	I/72/73/D	brąz	kabłączek esowaty; śr. 4,2 cm, śr. drutu 0,2 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	koniec XII-1. poł. XIII w.	IA UWrr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1975, s. 198
54		nr inw. 82a/78	III/78/M/budyn- nek 4	brąz	kabłączek skroniowy bez zach- wanego uszka; śr. 2,6 cm	trudno określić	2. ćw. XI w.	IA UWrr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1980, s. 140
55		nr inw. 15a/79	II/79/B-F/ z warstwy wy- rzuconej ziemi	ołów	kabłączek esowaty z ułamanym uszkiem; śr. 2,5 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	przełom XI/XII-2. poł. XIII w.	IA UWrr
56		nr inw. 15a/79	II/79/B-F/ z warstwy wy- rzuconej ziemi	ołów	kabłączek esowaty z ułamanym uszkiem; śr. trudno określić	typ III wg Kóčki- Krenz (1993)	przełom XI/XII-2. poł. XIII w.	IA UWrr
57		nr inw. 169c/87	IIID/87/E4/spo- za zabudowy	brąz	lekko zniszczony kabłączek esowaty; śr. 3,2 cm	typ III wg Kóčki- Krenz (1993)	1. ćw. XI w.	IA UWrr; Kaźmierczyk 1991, s. 101
58		nr inw. 7e/84	III/84/B6/plac	żelazo	kabłączek skroniowy; śr. 2,3 cm	trudno określić	1. ćw. XII w.	IA UWrr; Kaźmierczyk 1993, s. 160
59		nr inw. 177b/01; ryc. 12n	IIIF/2000-2001/ B4	brąz	kabłączek esowaty; wym. 1,5x2,5 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	XII w.	Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 168, tab. 10
60		nr inw. 310a/01; ryc. 12o	IIIF/2000-2001/ B4	srebro	fragment kabłączka, tzw. pusty kabłączek skroniowy	typ pomorski IIIa wg Kóčki-Krenz (1993)	XII w.	Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 168, tab. 10
61		nr inw. 100d/83	III/83/B3/ zagroda 3, budynek 1	ołów	kabłączek esowaty; śr. 3,2 cm	typ IIIB wg Kóčki-Krenz (1993)	3. ćw. XII w	IA UWrr; Kaźmierczyk 1993, s. 186
62		nr inw. 107c/83; ryc. 12m	III/83/B2/ zagroda 3, budynek 1	ołów	kabłączek skroniowy tzw. pusty; śr. trudno określić	typ pomorski IIIa wg Kóčki-Krenz (1993)	4. ćw. XII w.	IA UWrr; Kaźmierczyk 1993, s. 201

Tabela 8. Kabłączki skroniowe znalezione na grodziskach dolnośląskich (oprac. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka za- bytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
63	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 102/f/83	III/83/B2/bu- dynek 2a,b,c, zagroda 3	żelazo	3 fragmenty kabłączka esowate- go; śr. trudno określić	trudno określić	4. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 202
64		nr inw. 90/b/83	III/83/B2/obej- ście bud. 1 i 2, zagroda 2	cyna?	kabłączek esowaty; śr. 1,8 cm	typ IIIA wg Kóćki-Krenz (1993)	4. ćw. XII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 199
65		nr inw. 43/k/83	III/83/B1/plac	cyna	kabłączek skroniowy; śr. trudno określić	trudno określić	przełom XII/XIII w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1993, s. 216
66		nr inw. 208/a/87	IIIA1/87/E2	cyna	fragment kabłączka; śr. 1,1 cm	trudno określić	1. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmierczyk 1995, s. 48
67		nr inw. W.137a/95	ul. Kanonia, odc. J/95/B2/ jama przypale- niskowa z budynku 2	olów	kabłączek esowaty; śred. 6 cm	typ IIIC wg Kóćki-Krenz (1993)	4. ćw. XII w.	IA UWŕ

Chronologia kabłączków odmiany IIIA na ziemiach Polski zamyka się w szerokich ramach chronologicznych – od 2. poł. X do 2. poł. XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, s. 47-48). Na terenie Śląska formy te zarejestrowano, głównie na cmentarzyskach, rzadziej w skarbach, na osadach oraz na grodziskach (Kóčka-Krenz 1993, mapa 4). Cmentarzyska kumulują się w przede wszystkim w północno-zachodniej części Dolnego Śląska, na Nizinie Śląskiej oraz na Przedgórzu Sudeckim, w dolinie Ślęzy, Bystrzycy i Oławy, gdzie są datowane na okres pomiędzy X a XII w. Uwagę zwraca ich występowanie w okresie XI-XII w. (Kóčka-Krenz 1993, s. 47-48, mapa 4). Nieliczne znaleziska pochodzą ze skarbow wczesnośredniowiecznych: w Gostyniu, pow. polkowicki (koniec X w.: Seger 1929, s. 133-136), w Maniowie, pow. głogowski (po 1034 r.: Haisig, Kiersnowski, Reyman 1966, s. 51-53) oraz ze stanowisk osadowych: w Bystrzycy, pow. oławski (XI w.: Śledzik 1977, s. 54-57) i grodowych – w Opolu (1. ćw. XI-poł. XIII w.: Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986). Analogiczne formy znane są również ze skarbu z Opola-Ostrówka (Haisig, Kiersnowski, Reyman 1966, s. 54). Na podstawie przytoczonych wyżej analogii, na terenie Śląska odmiana A kabłączków esowatych pojawia się w 2. poł. X w. i występuje do XII w.

Podobnie datowane są kabłączki esowate odmiany B. Ramy chronologiczne występowania tej odmiany na ziemiach polskich zamykają się pomiędzy końcem X w. do nawet początku XIV w., choć na terenie Wielkopolski i Śląska używane były głównie w XI-XIII w. Na Śląsku, ozdoby średniej wielkości, podobnie jak odmianę A, odnotowano głównie na cmentarzyskach (dziewięć stanowisk), rzadziej na osadach (cztery stanowiska), w skarbach (w jednym przypadku) i na jednym grodzisku. Powyższą chronologię odmiany B, potwierdzają znaleziska kabłączków na stanowiskach sepulkralnych z XI-XIII w., zlokalizowanych głównie na Nizinie Śląskiej w dorzeczach Ślęzy, Bystrzycy i Oławy (Kóčka-Krenz 1993, s. 48-49, mapa 5). Dość licznie kabłączki odmiany B wystąpiły na osadach: w Legnicy, przy ul. Najświętszej Marii Panny (XI-XIII w.: Firszt 1989, s. 99-103), we Wrocławiu, przy dawnej ul. Drewnianej (XII-XIII w.: Kaźmierczyk 1964c, s. 232-242) i na dziedzińcu uniwersyteckim (Kaźmierczyk 1959b, s. 223-245) oraz w Radłowicach-Gostkowicach, pow. oławski (XI-XIII w.: Pazda 1968, s. 370-373). Pojedyncze znaleziska pochodzą ze skarbu w Gostyniu, pow. polkowicki, datowanego na koniec X w. (Seger 1929, s. 133-136) oraz z grodu na terenie opolskiego Ostrówka (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986).

Odmianę C kabłączków esowatych na podstawie znalezisk z terenu Polski można datować na okres pomiędzy XII a 1. poł. XIV w. Najstarsze egzemplarze zarejestrowano jednak na stanowiskach z 2. poł. XI w. Na obszarze Śląska odmianę tę znaleziono na cmentarzyskach (osiem egzemplarzy) na Nizinie Śląskiej, w okolicach Wrocławia i na Przedgórzu Sudeckim oraz w dolinie Baryczy. Są one datowane na XII-XIV w. (Kóčka-Krenz 1993, s. 49-50, mapa 6). Pojedyncze znaleziska pochodzą z osady w Radłowicach-Gostkowicach, pow. oławski (XI-XIII w.: Pazda 1968, s. 370-373) oraz z grodziska w Opolu (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986). Na tej podstawie można przypuszczać, że kabłączki największych rozmiarów, są najmłodsze i stanowią ostatni etap w rozwoju ozdób typu III (Kóčka-Krenz 1993, s. 49-50).

Podczas badań na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim oraz we Wrocławiu, znaleziono tzw. puste kabłączki typu pomorskiego (typ IIIa wg Kóčki-Krenz; tab. 8, nr 12, 40, 60, 62; ryc. 11c, 12m, o), wykonane z brązu, ołowiu, cyny i srebra, dodatkowo zdobione na powierzchni różnymi kombinacjami geometrycznymi. Kabłączki typu IIIa w średniowieczu wykonywano także z innych surowców: z brązu, brązu platerowanego srebrem, ze srebra, srebra złożonego oraz z ołowiu. Na terenie Słowiańszczyzny północno-zachodniej dominują ozdoby o średnicy przekraczającej 5 cm. Znaleziska pustych

kabłączków kumulują się na obszarze Pomorza Zachodniego i Meklemburgii, gdzie są datowane na okres od X do nawet początku XIV w. Najmłodsze zabytki pochodzą z nawarstwień datowanych na początek XIV w. (Kóčka-Krenz 1993, s. 52-56, mapa 8). Pojedyncze egzemplarze znaleziono na obszarze Polski Środkowej i Mazowsza. Na Śląsku kabłączki typu pomorskiego znamy głównie z cmentarzysk: w Miliczu – 2. poł. XII-1. poł. XIV w. (Wachowski 1969, s. 199-223; 1970), w Lubiążu, pow. wołowski – XI-XII w. (Wachowski 1975, 96-97), w Małkowicach, pow. wrocławski – XI-XII w. (Wachowski 1975, s. 98-99), w Dankowicach, pow. wrocławski – 2. poł. XI-XII w. (Wachowski 1975, s. 81-83) oraz w Opolu (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 174, 244), gdzie można datować je szeroko na okres pomiędzy XI-XII w. Kabłączki z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego pochodzą z wykopu VI/53-54, z warstwy II/III datowanej na połowę XII-połowę XIII w. oraz z wykopu III i IIIF, przy ul. Kanoniej i św. Idziego z warstwy B2 i B4 określonej na 4. ćw. XII w. i XIII w. (Kóčka, Ostrowska 1956, 93, ryc. 11d; Kaźmierczyk 1993, s. 192-205; Limisiewicz, Bykowski, Opalińska-Kwaśnica, Pankiewicz 2015, s. 109-118). Zabytek z Bytomia Odrzańskiego został odkryty na terenie tzw. *castrum maius* z obiektu 89, który w świetle chronologii całego założenia można datować go na okres od 2. poł. XI do 2. poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 157-158, 162). Zaprezentowane egzemplarze wyznaczają czas ich użytkowania na Dolnym Śląsku w XII w.

Na uwagę zasługuje również ozdoba skroni z Legnicy, z wykopu VI, na terenie podgrodzia, z nawarstwień datowanych na 1. połowę XIII wieku (tab. 8, nr 32; ryc. 11i). Jest to miedziany kabłączek z jednym końcem zawiniętym w esowate uszko oraz zdobionym po zewnętrznej stronie kilkoma żłobkami, którego można zaliczyć do typu IIIc wg klasyfikacji Kóčki-Krenz. Kolejny egzemplarz pochodzi z grodziska na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, z nawarstwień określonych na 3., 4. ćwierć XII w. (tab. 8, nr 50; ryc. 12i; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, 217, 219, ryc. 33a; Kóčka-Krenz 1993, mapa 9, poz. 57)⁴⁸. Przyjmuje się, że ta odmiana kabłączków była użytkowana od X w. do początku XIV w. Ozdoby skroni typu IIIc są znane na licznych stanowiskach na obszarze Śląska (11 egzemplarzy znaleziono na cmentarzyskach). Kabłączki typu IIIc pojawiają się na stanowiskach sepulkralnych datowanych na XI-XII w. (Głogów I, Ozorowice, pow. trzebnicki, Nowa Wieś Wrocławska, pow. wrocławski, Małkowice, pow. wrocławski, Budziszów, pow. jaworski, Górka, pow. strzeliński, Sobocisko, pow. oławski, Łagiewniki, pow. dzierzoniowski), oraz na połowę XII do XIV w. (Milicz, Wrocław-Ołbin, Zwanowice, pow. brzeski; Kóčka-Krenz 1993, s. 56-57, mapa 9).

Sprzączki

Sprzączki do pasa to jeden z elementów stroju spotykany w dość dużej liczbie na dolnośląskich grodziskach. Rzadkością są natomiast znaleziska kompletnych pasów. Większą część sprzączek można wiązać z pasem wojskowym, dlatego zostały opisane w tej części pracy. Niewykluczone, że wśród nich mogły znajdować się egzemplarze, będące częścią uprzęży końskiej lub rzędu końskiego. Niewątpliwie, sprzączki do pasa były noszone przez mężczyzn (Wachowski 1984, s. 18).

Starano się opisać wszystkie tego rodzaju zabytki. Niestety, w wielu przypadkach było to niemożliwe (tab. 9, nr 2-7). Zabytki z Ryczyna nie zostały opublikowane. Dostępne do badań sprzączki, zachowane w całości lub fragmentarycznie, umożliwiają szczegółową charakterystykę, zestawiono w tabeli 9. W analizowanym zbiorze pominięto natomiast części składowe sprzączek, takie jak kolce,

⁴⁸ Autorce nie udało się dotrzeć to tego typu kabłączka skroniowego z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego.

które nie wnoszą żadnych istotnych informacji o całym zabytku (np. z Wrocławia-Ostrowa Tumskiego – 4 znane egzemplarze). Przedstawiona niżej klasyfikacja zebranych zabytków została oparta na zestawieniu sprzączek z Opola-Ostrówka, opublikowanych przez Barbarę Czerską oraz Krzysztofa Wachowskiego. Główną cechą wyróżniającą poszczególne typy była ogólna konstrukcja przedmiotu oraz kształt ramy (Czerska 1971, s. 222-226; Wachowski 1984, s. 18-30). Na podstawie cech technologicznych badanych egzemplarzy, można wyróżnić sprzączki jednoczłonowe, wykonane z jednego kawałka metalu oraz kolca doczepionego do ramy za pomocą rozklepanego i zawiniętego uszka (typ I wg Wachowskiego⁴⁹ lub typy II, IV-V wg Czerskiej) oraz sprzączki dwuczłonowe, składające się z trzech osobnych elementów: ruchomej osi, ramy i kolca – typ II wg Wachowskiego lub typ VI wg Czerskiej (Wachowski 1984, s. 19-23; Czerska 1971, s. 222-225).

Łącznie na grodziskach dolnośląskich z końca X–początku XIII w. znaleziono 59 sprzączek (tab. 9). Najliczniejszy zbiór odnotowano na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (30 egzemplarzy). Pozostałe zabytki pochodzą z Bytomia Odrzańskiego – 7 okazów, Niemczy – 4 okazy, z grodzisk ryczyńskich – 6 okazów ze stan. 1 i 1 egzemplarz ze stan. 2, z Głogowa – 2 sztuki, Legnicy – także 2 sztuki, z Krosna Odrzańskiego – również 2 okazy, z Milicza – 3 okazy oraz pojedyncze sprzączki z Rzymówki i z Lechitowa (Sądowel, stan. 2). Niestety, nie udało się dotrzeć do wszystkich zabytków (brak danych dotyczących sprzączek z Ryczyna z ostatnich badań na stanowisku oraz do części zabytków z Wrocławia).

Tylko dwie sprzączki, pochodzące z wrocławskiego podgrodzia, można zaliczyć do typu I wg klasyfikacji B. Czerskiej (brak w klasyfikacji K. Wachowskiego; tab. 9, nr 32, 36). Są to niewielkie sprzączki, składające się z ramy i przylegającej do niej płytki, niekiedy z nitami. Rama jest ukształtowana różnorodnie, kolistą lub w kształcie litery D (tab. 9, nr 32), niekiedy prostokątnie (tab. 9, nr 36). W przypadku zabytków z Wrocławia, ramy sprzączek nie są na stałe połączone z płytką. Najstarszy zabytek pochodzi z nawarstwień datowanych na 4. ćw. XI w. (warstwa F1), najmłodszy z 2. poł. XIII w. (warstwa B). Analogiczne formy sprzączek typu I pochodzą z Opola-Ostrówka z poziomów osadniczych określanych na okres od X po połowę XI w., 1. poł. XII i 1. poł. XIII w. oraz z warstw późnośredniowiecznych (Czerska 1971, s. 222, ryc. 6a-b, f, 7a, d, e). Na tej podstawie trudno doszukiwać się jakiegokolwiek ewolucji technologicznej czy funkcjonalnej tych sprzączek.

Dość licznie występują sprzączki jednoczłonowe typu II wg Czerskiej lub typu I wg Wachowskiego (13 egzemplarzy; tab. 9, nr 8, 10, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 30, 38, 42, 50, 59; Czerska 1971, s. 222, ryc. 6d, h, i, p; Wachowski 1984, s. 21, ryc. 7 i, j, p, s). Są to sprzączki czworokątne, jednoczłonowe o ramie ukształtowanej różnorodnie: prostokątnej, trapezowej czy kwadratowej. Typ II zarejestrowano na następujących grodziskach: w Bytomiu Odrzańskim – 2 okazy, w Krośnie Odrzańskim – 2 egzemplarze, w Legnicy – 2 sztuki, w Miliczu – także 2 sztuki i na wrocławskim Ostrowie Tumskim – 5 egzemplarzy.

W Bytomiu Odrzańskim jedną sprzączkę znaleziono na hałdzie wykopu zlokalizowanego na terenie tzw. *castrum minus* (ryc. 13c), drugą w warstwie kulturowej w wykopie na obszarze tzw. *castrum maius* (ryc. 13b). W świetle chronologii całego założenia obronnego, sprzączki te mieszczą się w szerokich ramach chronologicznych – pomiędzy poł. XI a poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162). To samo dotyczy sprzączek z Krosna Odrzańskiego, które są niestety znane tylko z publikacji, bez kontekstu stratygraficznego (Dąbrowski 2006, s. 55, ryc. 5; 2009, ryc. 39) oraz z Milicza (Gałuszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4/7-8).

⁴⁹ Do typu I Krzysztof Wachowski zaliczył formy okrągłe, D-kształtne, trapezowe, prostokątne i kwadratowe.

Tabela 9. Sprzączki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	nr inw. 307/06G; ryc. 13h	X/w-a I/ gł. 70-80 cm	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	UO
2-6		5 sprzączek; brak nru inw.	2004-2010	żelazo	brak danych	brak danych	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010
7	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	brak nru inw.	XV/2008	żelazo	brak danych	brak danych	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	Przysiężna-Pizarska 2010
8	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 10/85; ryc. 13b	II/85/w. II, przy calcu	żelazo	sprzączka jednoczłonowa, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami, z zachowanym kolcem; dł. 2 cm; szer. ramy 1,5 cm	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 291, tabl. 33/7
9		nr inw. 95/93; ryc. 13a	XXXVIII/93/w. II	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D, brak konserwacji	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 309, tabl. 57/5
10		nr inw. 215/91; ryc. 13c	XXV/91/hałda	żelazo	przypuszczalnie sprzączka jednoczłonowa prostokątna, brak konserwacji	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 310, tabl. 59/7
11		nr inw. 98/89; ryc. 13e	XVIII/89/w. II	żelazo	sprzączka jednoczłonowa owalna z kolcem; śr. 1,6 cm	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 303, tabl. 45/10
12		brak nru inw. (egz. zaginiony)	tzw. <i>castrum minus</i> /humus	żelazo	sprzączka zdobiona ornamentem roślinnym	brak	analogie na terenie Rusi	zabytek zaginiony
13			nr inw. 18/89; ryc. 13d	1989	żelazo	trudno określić, przypuszczalnie sprzączka jednoczłonowa, z osią dzielącą ramę na 2 części	może typ III wg Czerskiej (1971)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)

Tabela 9. Sprzączki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
14	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 20/99	L/99/w. II	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr
15	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2	nr inw. MH/A/5213/67	kolegiata/1967/ grób 10n	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	MAH Głogów
16		nr inw. MH/A/5213/68	IV/66/67/kolegiata/ grób 10 n	żelazo	sprzączka dwuczłonowa, złożona z 3 elementów: ramki, ruchomej osi i kolca, rama prostokątna	typ VI wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	MAH Głogów
17	Krosno Odrzańskie, m. pow.	brak nru inw.	I/60	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	Dąbrowski 2006a, s. 55, ryc. 5; 2009, s. 79, ryc. 39
18		brak nru inw.	I/60	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	Dąbrowski 2006a, s. 55, ryc. 5
19	Lechitów, pow. górowski, stan. 4 (jako Sądowel)	brak nru inw.	IV/05/w. 2a	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D, brak konserwacji	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	faza E, późne średniowiecze? (Nowakowski 2008, s. 365-366)	Nowakowski 2008, s. 205, ryc. 26c
20	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-1203/44a/59; ryc. 13f	I/59/A1/poz. J	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	ok. 1220/1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica
21		nr inw. ML-A-1220/58a/59; ryc. 13g	I/59/A1/poz. J	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	ok. 1220/1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica
22	Milicz, m. pow.	nr inw. MM-W/A/IV/1158	brak danych	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	2. poł. X-2. poł. XII w. (Kolenda 2008, s. 30-48)	MA Wr
23		brak nru inw.	I/53/w. II	żelazo	fragment ramy sprzączki jednoczłonowej prostokątnej z zaokrąglonymi narożnikami	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	jw.	Galuszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4/7

Tabela 9. Sprzączki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw. rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
24	Milicz, m.pow.	brak nru inw.	I/53/w. II	żelazo	fragment ramy sprzączki jednoczłonowej prostokątnej z zaokrąglonymi narożnikami	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	jw.	Gałoszka, Młynarska 1957, s. 75, ryc. 4/8
25	Niemcza, pow. dzierzoniowski, stan. I	nr inw. 88/60; ryc. 13s	1960/ul. Łabędzia	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D, z zachowanym kołcem	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	2. poł. X- poł. XIII w. (Hołubowicz, Kaźmierczyk 1963)	IR Dzierżoniów
26		nr inw. 153a lub 155a/71; ryc. 13r	1971/E6	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D, z zachowanym kołcem	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	jw.	IR Dzierżoniów; Kaźmierczyk 1971, tabl. XVI
27		nr inw. brak; ryc. 13p	II/62/w-a C1	żelazo	fragment ramy sprzączki jednoczłonowej w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	jw.	PW SK Wałbrzych
28		brak nru inw.	II/61/w-a G5	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	jw.	IR Dzierżoniów
29	Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. I	nr inw. DA/ MUWR/Rzymówka/Specialne/57	I/78-79/ob. 5D/ gł. 30-40 cm	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D, brak konserwacji	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. X-poł. XI w. (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 271-285)	IA UW r
30	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.	VI/56/w. IV	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna z zachowanym kołcem	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XII w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1959, s. 146, ryc. 3f
31		brak nru inw.	VI/56/w. IV/V	żelazo	sprzączka jednoczłonowa z osią dzielącą ramkę na dwie części	typ III wg Czerskiej (1971)	przełom XI/XII-poł. XII w. (Moździoch 2004)	Ostrowska 1959, s. 146, ryc. 3h
32		nr inw. 45c/75	I/72/75/F1/budynek 1	żelazo	sprzączka złożona z ramki i płytki; 2-częściowa konstrukcja	typ I wg Czerskiej (1971)	4. ćw. XI w.	IA UW r; Kaźmierczyk, Kramerek, Lasota 1977, s. 227
33		nr inw. 9b/75	I/72/75/F1/plac	żelazo	sprzączka dwuczłonowa, złożona z 3 elementów: ramki, ruchomej osi i kolca, rama prostokątna	typ VI wg Czerskiej (1971); typ II wg Wachowskiego (1984)	4. ćw. XI w.	IA UW r

Tabela 9. Sprzączki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

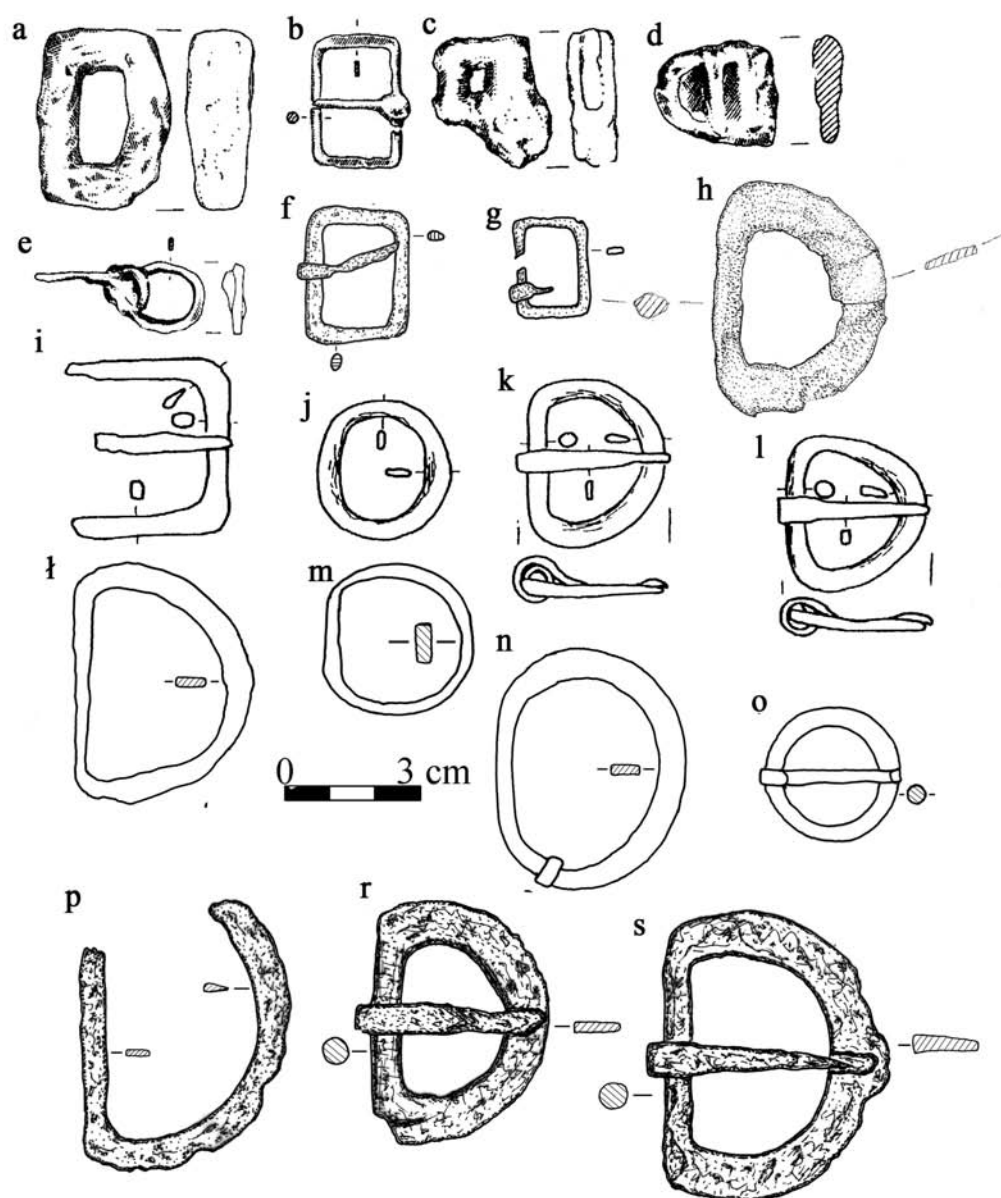
L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
34	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 86a/74	I/72/74/F/plac targowy	żelazo	fragment ramy sprzączki jednoczłonowej w kształcie liter D, z zachowanym kolcem	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	przełom XI/XII w.	IA UWŕ; Kaźmier- czyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 189
35		nr inw. 87a/73	I/72/73/D /kon. XII	żelazo	fragment ramy sprzączki jednoczłonowej w kształcie liter D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	kon. XII-1. poł. XIII w.	IA UWŕ; Kaźmier- czyk, Kramarek, Lasota 1975, s. 198
36		nr inw. 11b/72	I/72/B	żelazo	sprzączka złożona z ramki i płytki; 2-częściowa kon- strukcja	typ I wg Czerskiej(1971)	2. poł. XIII w.	IA UWŕ
37		nr inw. 171c/87	IIID/87/E4/spoza zabudowy	żelazo	sprzączka jednoczłonowa kolista	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	1. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmier- czyk 1991, s. 101
38		nr inw. 145c/87	IIID/87/D1/oko- lice świątyni	żelazo	sprzączka jednoczłonowa z ramą prostokątną	typ II wg Czer- skiej(1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	poł. XI w.	IA UWŕ
39		nr inw. 146d/87	IIID/87/D1	żelazo	sprzączka jednoczłonowa z osią dzielącą ramkę na 2 części	typ III wg Czerskiej (1971)	poł. XI w.	IA UWŕ
40		nr inw. 189b/85	III/85/D1/spoza zabudowy	żelazo	sprzączka jednoczłonowa z osią dzielącą ramkę na 2 części	typ III wg Czerskiej (1971)	poł. XI w.	IA UWŕ; Kaźmier- czyk 1991, s. 157, 158, ryc. 101b
41		nr inw. 115a/85	III/85/D1/budy- nek 3	żelazo	sprzączka jednoczłonowa z osią dzielącą ramkę na 2 części	typ III wg Czerskiej (1971)	poł. XI w.	KZ IA UWŕ; Kaź- mierczyk 1991, s. 148, ryc. 95
42		nr inw. 34e/84	III/84/C1/budy- nek 1	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	3. ćw. XI w.	KZ IA UWŕ; Kaź- mierczyk 1993, s. 94, 95, ryc. 54
43		nr inw. 42a/84; ryc. 13n	III/84/C1/bu- dynek 5A-C/ chlewik.	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	3. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmier- czyk 1993, s. 102

Tabela 9. Sprzączki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
44	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 132b/87	III/D/87/B9/zagro- da 4, budynek 1	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	4. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1993, s. 111
45		nr inw. 134d/84	III/84/B8/zagro- da 4	żelazo	sprzączka jednoczłonowa kolista	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	4. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1993, s. 134
46		nr inw. 147b/84	III/84/B7/budy- nek 2, zagroda 3	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	XII w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1993, s. 146
47		nr inw. 19a/84; ryc. 13m	III/84/B7/ obejście bud. 1, zagroda 1	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	XII w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1993, s. 139
48		nr inw. 127h/84	III/84/B6/budy- nek 1, zagroda 4	brąz	sprzączka ozdobna	sprzączka lirowata	1. ćw. XII w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1993, s. 158
49		nr inw. 19s/83; ryc. 13l	III/83/A2	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	1. ćw. XIII w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1993, s. 221
50		nr inw. 33b/88; ryc. 13i	IIIA/2/88/C2/ budynek 1	żelazo	fragment ramy sprzączki jednoczłonowej prostokątnej z zachowanym kołcem	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	2. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1995, s. 76, ryc. 58/9
51		nr inw. 69b/88	IIIA/2/88/D1/ budynek 4	żelazo, srebro?	żelazna sprzączka jedno- członowa, kolista zdobiona srebrem?	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	2. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1995, s. 105, 106, ryc. 86
52		nr inw. 9r/89; ryc. 13j	IIIA/3/89/C2/ budynek 8	żelazo	sprzączka jednoczłonowa kolista	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	3. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1995, s. 76, 134, ryc. 58/4
53		nr inw. 9i/89; ryc. 13k	IIIA/3/89/C2/ budynek 8	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	3. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1995, s. 76, 134, ryc. 58/8
54		nr inw. 35c/89; ryc. 13l	IIIA/3/89/D2/ z ulicy i spoza zabudowy	żelazo	sprzączka jednoczłonowa w kształcie litery D	typ IV wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	2. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmier- czyk 1995, s. 76, 98, ryc. 58/7

Tabela 9. Sprzączki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
55	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 52a/89	IIIA/3/89/D2/ budynek 2	żelazo	sprzączka jednoczłonowa kolista	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	2. ćw. XI w.	IA UWŕ; Kaźmier- czyk 1995, s. 76, 96, ryc. 58/6
56		brak nru inw.; ryc. 13o	kościół św. Marcina/wykop 3-U/72/w-a E	żelazo	sprzączka jednoczłonowa kolista	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	IA UWŕ
57		brak nru inw.	kościół św. Mar- cina/wykop II/ dz. 1/57/w-a 6/1 wykop	żelazo	sprzączka dwuczłonowa, złożona z ramki i płytki; 2-częściowa konstrukcja	typ VI wg Czerskiej (1971); typ II wg Wachowskiego (1984)	?	IA UWŕ
58		nr inw. K.1a/95	K/95/naprzeciw- ko pl. Biskupiego, wtórne złoże, z przemieszanej warstwy mierzwy	żelazo	sprzączka jednoczłono- wa kolista z zachowanym kolcem	typ V wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	IA UWŕ
59		nr inw. W.64a/95	W/95/w-a A1	żelazo	sprzączka jednoczłonowa prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami i z zachowa- nym kolcem	typ II wg Czerskiej (1971); typ I wg Wachowskiego (1984)	?	IA UWŕ

Ryc. 13. Sprzączki z grodzisk dolnośląskich: a-e – Bytom Odrzański, pow. nowosolski (za Moździoch 2002, tabl. 33/7, 45/10, 56/6, 57/5, 59/7); f, g – Legnica (rys. S. Rodak); h – Bystrzyca, pow. oławski, (grodzisko ryczyńskie, stan. 1; rys. P. Chmielewski); i-o – Wrocław-Ostrów Tumski (za Kaźmierczyk 1995, s. 76, ryc. 58/4, 7-9; ł-o – rys. S. Rodak); p-s – Niemcza, pow. dzierzoniowski (rys. S. Rodak)

Kolejne dwa przykłady sprzączek typu II pochodzą z grodu legnickiego (ryc. 13f, g). Znaleziono je w wykopie I/59 w nawarstwieniach związanych z końcową fazą użytkowania grodu, datowaną na 1. poł. XIII w. (Lasota 1980). Najstarsze egzemplarze z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu pochodzą z nawarstwień datowanych na 2.-3. ćw. XI w. (tab. 9, nr 38, 42, 50; ryc.13i: Kaźmierczyk 1993, s. 95, ryc. 54). Jedną sprzączkę typu II odkryto podczas badań przeprowadzonych na grodzisku w 1995 roku, niestety dotąd nieopublikowanych. Znaleźisko znane jest tylko z kart zabytków, znajdujących się w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Inny, najmłodszy zabytek (tab. 9, nr 30) został pozyskany w trakcie badań W. Kócki i E. Ostrowskiej w wykopie VI na podgrodziu. Odkryto go w warstwie IV, datowanej na połowę XII w. (Ostrowska 1959, s. 146, ryc. 3f; Moździoch 2004, s. 330).

Wszystkie wymienione wyżej przykłady wskazują, że sprzączki z prostokątną ramą typu II wg Czerskiej (lub typu I wg Wachowskiego), były użytkowane przez cały młodszy okres wczesnego średniowiecza. Podobnie datowane są analogiczne przedmioty z Opola-Ostrówka i z Wrocławia lewobrzeżnego. Okazy opolskie datowane są na X w. i początek XI w. oraz 1. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Czerska 1971, s. 222), natomiast sprzączki z lewobrzeżnego Wrocławia na 3. ćw. XIII wieku (Kaźmierczyk 1966a, ryc. 88/32).

Do typu III wg Czerskiej można zaliczyć sprzączki mające wewnętrzną oś dzielącą ramę na 2 części (Czerska 1971, s. 223, ryc. 6c, n). Takich zabytków znanych jest niewiele, większość odkryto na wyspie tumskiej we Wrocławiu (cztery egzemplarze; tab. 9, nr 31, 39-41; Ostrowska 1959, s. 146, ryc. 3h; Kaźmierczyk 1991, s. 148, 158, ryc. 95, 101b). Bardzo źle zachowany zabytek z Bytomia Odrzańskiego również można zakwalifikować do typu III (ryc. 13d). Najstarsze omawiane sprzączki typu III z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu pochodzą z wykopów zlokalizowanych przy ul. Kanonia, z nawarstwień datowanych na połowę XI w. (wykop III, warstwa D1). Najmłodsza natomiast z wykopu VI/56 na podgrodzium, z przełomu XI/XII do poł. XII w. (Moździoch 2004, s. 330). Sprzączki tego typu z opolskiego Ostrówka datowane są z kolei na koniec X i początek XI w. oraz 1. poł. XII w. (Czerska 1971, s. 223).

Najliczniejszą grupę sprzączek jednoczłonowych tworzą egzemplarze z ramą w kształcie litery D, nieraz też określane jako D-kształtne. W klasyfikacji B. Czerskiej zostały oznaczone jako typ IV, w typologii K. Wachowskiego jako typ I (Czerska 1971, s. 224, ryc. 6e, g, l, ł, o, 7f; Wachowski 1984, s. 19-20, ryc. 7a-b, d-e, f-h, k-m, o, t, u, x, y; 8b-d, f-p). Znane są z wielu grodzisk: w Bytomiu Odrzańskim – 2 sztuki (ryc. 13a), w Głogowie – 1 sztuka, w Miliczu – 1 okaz, w Niemczy – 4 sztuki (ryc. 13p-s), z grodzisk ryczyńskich, stan. 1 – 1 okaz (ryc. 13h), z Rzymówki – 1 okaz, w Sądowlu, stan. 2 – jeden okaz, oraz we Wrocławiu – 9 egzemplarzy (tab. 9, nr 1, 9, 14, 15, 19, 20, 22, 25-28, 29, 34, 35, 43, 44, 46, 47, 49, 53, 54).

Wszystkie sprzączki D-kształtne z Wrocławia zostały wykonane z żelaza i są datowane dość szeroko: od 2. i 3. ćwierci XI w. (ryc. 13 k, l, n), poprzez XII w. (ryc. 13 m), aż po 1. poł. XIII w. (ryc. 13 ł). W podobnie szerokich ramach czasowych datuje się sprzączki tego typu odkryte na pozostałych wymienionych wyżej stanowiskach. Zbliżona sytuacja została zaobserwowana na grodzie w Opolu, gdzie sprzączki typu IV odkrywano we wszystkich nawarstwieńach kulturowych. Można zatem uznać ten typ za najbardziej popularną i rozpowszechnioną formę sprzączek na terenie Śląska, a może nawet i Polski, we wczesnym średniowieczu. Przypuszcza się, że sprzączki te służyły do spinania rzemieni mocujących miecz (Wachowski 1984, s. 19-21).

Sprzączki jednoczłonowe koliste (typ V wg Czerskiej lub typ I wg Wachowskiego) wystąpiły na grodziskach dolnośląskich dotąd w zaledwie ośmiu egzemplarzach: w Bytomiu Odrzańskim (jedna) oraz we Wrocławiu-Ostrowie Tumskim – siedem egzemplarzy (tab. 9, nr 11, 37, 45, 51, 52, 55, 56, 58; Czerska 1971, s. 225, ryc. 6k, s, 7c; Wachowski 1984, s. 19, ryc. 7n, 8a). Sprzączkę z Bytomia (ryc. 13e) można datować szeroko, gdyż na cały okres funkcjonowania grodu tj. od połowy XI do połowy XIII w. (Moździoch 2002, 162, 303, tabl. 45/10). Z kolei cztery zabytki z Wrocławia (ryc. 13 j, o) wystąpiły w nawarstwieńach z XI w. (nr inw. 171c/87, 9r/89, 69b/88, 134d/84, 52a/89). Pozostałe zabytki pochodzą z badań z 1995 roku, które dotąd nie zostały opublikowane (bliżej nieokreślony wykop 3-U w kościele św. Marcina). Pojedyncze, analogiczne egzemplarze pochodzą z Opola-Ostrówka, z nawarstwień datowanych na 2. poł. XI w., 1. poł. XII w. i 2. poł. XII w. (Czerska 1971, s. 225, ryc. 6k, s; 7c).

K. Wachowski zwrócił uwagę na ich liczne występowanie w nawarstwieniach późniejszych, młodszych – warstwa B i II (Wachowski 1984, s. 19, ryc. 7n, 8a).

Ostatnim typem są sprzączki dwuczłonowe, składające się z ruchomej osi, ramy i kolca. Jest to typ VI wg Czerskiej lub typ II wg Wachowskiego (Czerska 1971, s. 225, ryc. 6f, 7b, k; Wachowski 1984, s. 21-22, ryc. 9-10). Najczęściej prostokątna rama zaczepiona została za pomocą rozklepanych i podwiniętych uszek na ruchomej osi. Tak samo został zamocowany kolec. Sprzączki te na podstawie zabytków z Opoła datuje się na okres od połowy XII do połowy XIII w. Zwrócono uwagę, że w Opolu ten typ sprzączek pojawił się dopiero w nawarstwieniach młodszych, co może być związane z ich ewolucją od form jednodzielnych do dwudzielnych (Czerska 1971, s. 225; Wachowski 1984, s. 21-23). Odmienna sytuacja rysuje się w materiałach wrocławskich. Sprzączka typu VI pojawiła się w warstwie F1 wykopu I/72/75, powstałej w 4. ćw. XI w., oraz w bliżej niezlokalizowanym wykopie w kościele św. Marcina, dla której brak kontekstu chronologicznego. Sprzączki dwudzielne wystąpiły również w Bytomiu Odrzańskim⁵⁰ (Moździoch 2002, s. 155) oraz w Głogowie (tab. 9, nr 16). Można je wiązać z młodszym okresem wczesnego średniowiecza.

Na grodziskach dolnośląskich natrafiono tylko na dwa egzemplarze sprzączek wykonanych z brązu. Jedna z nich, zdobiona ornamentem roślinnym, została odkryta w Bytomiu Odrzańskim (zabytek zaginął podczas powodzi, która w 1997 r. zalała magazyny Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział we Wrocławiu; tab. 9, nr 12; Moździoch 2002, s. 155). Analogiczny okaz, zdobiony ornamentem palmetowym i linearnym, znany jest z Czekanowa, pow. ostrowski (Hensel 1950, s. 139, ryc. 93 – tam starsza literatura), co świadczy o wschodniej proveniencji bytomskiego zabytku. Egzemplarz z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego (tab. 9, nr 48) przypomina sprzączki tzw. lirowate, charakteryzujące się przede wszystkim łukowatym kabląkiem, zdobionym poprzecznymi żłobkami. Były one dość powszechną formą na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej, na ziemiach polskich należą do rzadkich znalezisk. Do tej pory znajdowano je głównie na cmentarzyskach, w pojedynczych przypadkach na grodziskach, datowanych od X do XII w. (Hołowińska 1963). Ze względu na brak zachowanego kolca, trudno przypisać zaprezentowany zabytek do określonego typu. Sprzączka została wyeksplorowana z warstwy datowanej na 1. ćwierć XII w., co koreluje z chronologią analogicznych przykładów z Polski.

Jak już wyżej wspomniano, aż 30 sygnalizowanych tu sprzączek pochodzi z samego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu, z różnych tamtejszych wykopów, zlokalizowanych zarówno na podgrodziu (wykop I-II oraz III, VI), jak i na głównym członie, m.in. w kościele św. Marcina. W świetle wyżej przedstawionej charakterystyki znalezisk, można konstatować, że sprzączki jako przedmioty codziennego użytku nie są czułe chronologicznie i nie mogą zostać potraktowane jako pomocne przy datowaniu nie tylko całych założeń obronnych, ale nawet poszczególnych poziomów stratygraficznych. Wyjątek stanowią importy, jakimi są sprzączki lirowate.

⁵⁰ Niestety nie natrafiono na ten zabytek bytomski, dlatego nie został on uwzględniony w tab. 9.

Kaptorgi

Wśród wczesnośredniowiecznych słowiańskich ozdób szyi wyróżnia się zawieszki kapsułkowate określane mianem kaptorg. Są to formy najczęściej prostokątne lub trapezowate, ukształtowane z niewielkiego kawałka blachy zgiętego w połowie, z bokami zamkniętymi, gdzie do jednego końca zawiniętego w uszko, przylutowywano drugi koniec blachy. Jedna, zewnętrzna strona kaptorgi była dodatkowo zdobiona różnymi kombinacjami wątków wykonanych filigranem, granulacją oraz motywami plastycznymi (Kóčka-Krenz 1993, s. 84).

Na wrocławskim Ostrowie Tumskim znaleziono dwie kaptorgi (tab. 10; ryc. 14). Jedna z nich znana jest tylko z kart inwentarzowych zabytków znajdujących się w zbiorach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego (nr inw. 121/b/86). Obie zawieszki reprezentują formy prostokątne, zdobione ornamentem roślinnym (jedna zachowana w całości, druga w postaci rozwiniętego kawałka blachy). Obie kaptorgi zostały odkryte na podgrodzium w trakcie badań prowadzonych w latach 1985-1986 przy ul. Kanonia, z nawarstwień kulturowych F4 oraz E1/E2/E3, datowanych odpowiednio na 3. ćwierć X i na 2. ćwierć XI w.

Znaleziska kaptorg ze Słowiańszczyzny północno-zachodniej, notowane są głównie w skarbach, następnie na cmentarzyskach a nieliczne egzemplarze na stanowiskach osadowych i grodziskach (Kóčka-Krenz 1993, mapa 34). Chronologia tej kategorii znalezisk zamyka się w szerokich ramach chronologicznych pomiędzy IX a 1. poł. XIII w. Najstarsze egzemplarze odnotowano jednak na terenach pozapolskich. Najbliższe analogie do znalezisk wrocławskich pochodzą ze skarbu z Kotowic, pow. wrocławski, datowanego po 999 r., ze skarbu II w Radzikowie, pow. dzierzoniowski (po 1011 r.) i z Gębic, pow. strzeliński (po 999 r.) oraz z osady we Wszemirowie, pow. trzebnicki (X-XII w.: Kóčka-Krenz 1993, s. 86, 235). Na tej podstawie kaptorgi na Śląsku można datować na okres po X w. Kaptorgi prostokątne na pewno są wytworem rodzimego słowiańskiego rzemiosła. Jak powszechnie się uważa we wczesnym średniowieczu pełniły funkcję relikwiarza, amuletu lub pachnidła (Szytyber 2010, s. 47 i n.).

Ryc. 14. Wrocław-Ostrów Tumski. Kaptorga (fot. S. Rodak)

Tabela. 10. Kaptorgi znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak).

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 121b/86	III/86/F4	żelazo			3. ćw. X w.	IA UW
2		nr inw. 155e/85; ryc. 14	III/85/ E1-3	brąz			2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 40, 135, ryc. 22a

Zapinki podkowiaste

Wśród ozdób wczesnośredniowiecznych zwracają uwagę rzadkie formy, do których należą zapinki podkowiaste. Ten rodzaj ozdób wykonywano z pierścieniowato wygiętego pręta z zawiniętymi końcami, na którym umieszczano szpilę. Przedmioty te wykonane są z żelaza pochodzą z badań na wrocławskim Ostrowie Tumskim z warstwy F1, datowanej na przełom X i XI w. (Kaźmierczyk 1991, s. 82-83, ryc. 51a), z warstwy D z wykopu IIIF, datowanej na około poł. XI w. (Bykowski, Limisiewicz 2015, s. 170) oraz z Niemczy (Olejarz 2011, s. 251, tab. 1, nr 36 – niepublikowane). Egzemplarze wrocławskie charakteryzują się końcami zawiniętymi do góry, w tym jeden jest tordowany – najpopularniejsza forma wśród zapinek, okaz z Niemczy posiada końce zawinięte na boki, w osi kabłąka (Jończyk 2013, s. 52-53). Ukształtowanie zapinek, nie wpływa na ich datowanie. Najliczniej zabytki te odnotowano na grodziskach, rzadziej na osadach i cmentarzyskach. Zapinki podkowiaste są traktowane jako importy, charakterystyczne dla terenów skandynawskich, bałtyjskich i ruskich, które na ziemiach polskich pojawiają się w okresie od przełomu IX/X do XIII w. Najliczniej odnotowano je na stanowiskach datowanych od połowy X do końca XI w. Występują głównie we wschodniej Polsce, sporadycznie w pozostałych rejonach (Kóčka-Krenz 1993, s. 128; Olejarz 2011; Jończyk 2013). Wrocławskie egzemplarze należy niewątpliwie łączyć z państwem ruskim, i – obok licznych przęślików z różowego łupku – traktować jako dowód napływu tych zabytków drogą kontaktów handlowych (Olejarz 2011, s. 247 – tam starsza literatura).

Grzebienie, pochewki do grzebieni oraz okładziny

Wśród wczesnośredniowiecznych wyrobów kościanych i rogowych można wyróżnić przedmioty wykonane w ramach wytwórczości przydomowej (np. rylce, kolce, łyżwy, hetki) oraz wytwarzane w warsztatach rzemieślniczych (np. grzebienie i pochewki grzebieni). W niniejszej pracy skupiono uwagę przede wszystkim na przedmiotach wykonanych z poroża i rogu, jako wyrobów, które na podstawie licznych analogii z terenu Słowiańszczyzny, można uznać za dobre datowniki dla grodzisk dolnośląskich z końca X-początku XIII w. (Cnotliwy 1973; Jaworski 1990; 1993; 2015).

Na stanowiskach omawianych w tej pracy odkryto dotąd 46 wyrobów grzebienniczych. Są to grzebienie całe lub zachowane fragmentarycznie (np. w postaci jedynie okładzin) oraz pochewki grzebieni (tab. 11). Pochodzą one z Gostchorza – fragmenty grzebieni, z Legnicy – 3 egzemplarze, w tym 1 zachowany grzebień oraz 2 fragmenty okładzin pochewek grzebieni, z Niemczy – fragment grzebienia z grodziska ryczyńskiego, stan. 1 – 2 grzebienie, z Rzymówki – pochewka grzebienia oraz

z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego – 38 zabytków grzebienniczych, w tym 27 grzebieni, 7 pochewek do grzebieni i 4 fragmenty okładzin pochewek grzebieni.

Nie udało się dotrzeć tylko do zabytków z Ryczyna, stan. 1⁵¹ oraz z Gostchorza (IA 1984, Badania 1983, s. 149)⁵². Zabytków z Legnicy, z Niemczy oraz z Wrocławia, ze względu na fragmentaryczny stan zachowania, nie udało się precyzyjnie określić. Zbiór wrocławskich przedmiotów z kości, rogu i poroża był tematem niepublikowanej rozprawy doktorskiej K. Jaworskiego (Jaworski 1993). Tylko niewielka część z nich, pochodząca z badań wykopów I-II/72-78, IIIF/2000-2001 oraz IV/2003 na terenie podgrodzia, została dotąd opublikowana (Jaworski 1990; Bykowski *et al.* 2004, s. 137-138; Jaworski 2015).

Wyroby grzebiennicze z dolnośląskich stanowisk grodowych wyrabiano najczęściej z poroża jelenia – 39 egzemplarzy, rzadziej z kości zwierzęcych, głównie bydłych – 4 sztuki. Pojedyncze przedmioty wykonano z rogu bydła i kopyta końskiego. W jednym przypadku surowiec nie został określony (Wrocław).

Badania nad grzebieniami z wczesnośredniowiecznego Gdańska, doprowadziły do wypracowania pewnego schematu podziału tej kategorii zabytków, na grupy grzebieni jednostronnych i dwustronnych oraz jednowarstwowych i trójwarstwowych. To zaowocowało powstaniem 4 grup klasyfikacji obejmującej grzebienie: IA – grzebienie jednostronne jednowarstwowe; IB – grzebienie jednostronne trójwarstwowe; IC – grzebienie dwustronne jednowarstwowe oraz ID – grzebienie dwustronne trójwarstwowe. Zaproponowana przez Z. Hilczerównę, podstawowa klasyfikacja jest stosowana do dnia dzisiejszego, dla terenu całej Polski (Hilczerówna 1961, s. 41-144; Cnotliwy 1973; Jaworski 1990, 1993). W obrębie wymienionych grup dokonano podziału na typy, w zależności od ukształtowania części niepracującej grzebienia – grzbietu i krawędzi bocznych okładzin oraz na dalsze odmiany i pododmiany (Hilczerówna 1961, s. 90-95; Cnotliwy 1973, s. 84, ryc. 23).

W analizowanym zbiorze nie odnotowano grzebieni zaliczonych do grupy IA – grzebieni jednostronnych jednowarstwowych. Jeden zabytek z Wrocławia wykonany z rogowej puszkki kopyta końskiego (tab. 11, nr 22; ryc. 16g), trudno jednoznacznie sklasyfikować. K. Jaworski uważa ten grzebień za unikat, ze względu na rodzaj zastosowanego surowca, który nie odpowiada żadnej grupie technologiczno-typologicznej E. Cnotliwego (Jaworski 1990, s. 26-27, tab. 7/7, s. 30-31, fot. 7). W późniejszej pracy grzebień ten został określony jako grupa IA lub IB (Jaworski 1993, s. 142, tab. 20, poz. 22).

Najliczniej na grodziskach dolnośląskich wystąpiły grzebienie zaliczone do grupy IB – grzebieni jednostronnych trójwarstwowych (22 egzemplarze: Legnica – 1 okaz, Wrocław – 21 okazów). W obrębie tej grupy grzebieni 21 egzemplarzy reprezentuje różne odmiany typu VII, charakteryzującego się okładzinami o łukowatych grzbietach i prosto ściętych bokach oraz prostych lub rzadziej łukowatych podstawach.

⁵¹ Informacje o znaleziskach grzebieni pochodzą z inwentarzy zabytków, zebranych w formie tabeli w rozprawie doktorskiej M. Przysiężnej-Pizarskiej (2010).

⁵² Prawdopodobnie fragmenty grzebieni rogowych odkryto także na grodzisku w Gostchorzu (IA 1984, Badania 1983, s. 149).

Tabela 11. Grzebień, pochewki do grzebień oraz ich okładziny znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
1-2	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryciniskie, stan. 1)	2 grzebień; brak nru inw.	brak danych	kość	brak danych	brak danych	brak danych	Przysiężna-Pizarska 2010
3	Gostchorze, pow. krośnieński, stan. 1	1983	brak danych	poroże	brak danych	brak danych	brak danych	IA 1984, Badania 1983, s. 149
4	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-534; ryc. 15m	I/E1-E/ poz. E	poroże	fragment grzebieńa jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	2. poł. XI w.	MM Legnica; Lasota 1980, ryc. 65/1
5		nr inw. ML-A-1459/90/62	I/62/C2C1/ poz. G	poroże	fragment okładziny grzebieńa	trudno określić	koniec XI-poł. XII w.	MM Legnica; Lasota 1980, ryc. 65/12
6		nr inw. ML-A-1239/2/82 lub 81a/59	I/59/A1/ poz. J	poroże	zachowany fragment okładziny grzebieńa	trudno określić	ok. do 1220-1230 rok	MM Legnica; Lasota 1980, ryc. 65/13
7	Niemcza, pow. dzierzoniowski, stan. 1	brak nru inw.	ul. Piastowska 11/1973/ ślady po słupach, na S od muru E	poroże	fragment płytki zębatej	trudno określić	2. poł. X-poł. XIII w. (Hołubowicz, Kaźmierczyk 1963)	IR Dzierżoniów
8	Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. 1	brak nru inw.; ryc. 15f	I/78-80/ob. 36	poroże	cała pochewka grzebieńa	typ I, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	1. poł. XI w.	Bykowski 1982; 67, tabl. XIXb
9	Wrocław-Ostrów Tumski	nr inw. 295/59; ryc. 16f	VI/59/w. IX/X	poroże	cała pochewka grzebieńa	typ IV; odmiana 2 wg Cnotliwego (1973)	lata 80. X w.-ok. 1032 r.	IAiE PAN Wr; Ostrowska 1961, s. 193, ryc. 11/2; Jaworski 1993, tabl. VIIf
10		nr inw. 2/59; ryc. 16e	VI/59/w. IX	poroże	cała pochewka grzebieńa	typ II, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	lata 80. X w.-ok. 1032 r.	IAiE PAN Wr; Ostrowska 1961, s. 193, ryc. 11/1; Jaworski 1993, tabl. VIIf
11		nr inw. 231/58	VI/w. VIII/IX	poroże	fragment skrajnej części płytki zębatej grzebieńa jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 8a wg Cnotliwego (1973)	do ok. 1032-1057 r.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. VIJ

Tabela 11. Grzebień, pochewki do grzebieńi oraz ich okładziny znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
12	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 358/54; ryc. 16m	VI/w. II/III	kość	fragment grzebieńia dwustronnego, trójwarstwowego	grupa IIB, typ 1, odmiana 3 wg Cnotliwego (1973)	XII w.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. VIIIk
13		nr inw. 172/55	VI/w. II/III XII w.	kość	fragment płytki zębatej-grzebieńia dwustronnego, trójwarstwowego	grupa IIB wg Cnotliwego (1973)	XII w.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. VIIj
14		nr inw. 1523/52; ryc. 16l	VI/w. 3	?	fragment grzebieńia dwustronnego, jednowarstwowego	grupa IIA, typ II wg Cnotliwego (1973)	XIII w.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. VIIIm
15		nr inw. 208/52; ryc. 16n	VI/w. 3	kość	fragment skrajnej części płytki zębatej grzebieńia dwustronnego, trójwarstwowego	grupa IIB, typ 1 wg Cnotliwego (1973)	XIII w.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. VIII
16		nr inw. 394/52	VI/w. 3	kość	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńia dwustronnego, trójwarstwowego	grupa IIB wg Cnotliwego (1973)	XIII w.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. VIIi
17		nr inw. 37/61	VII/w. III	poroże	fragment wewnętrznej płytki zębatej grzebieńia jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	koniec XI w.	IAiE PAN Wr; Jaworski 1993, tabl. 20, poz. 20
18		nr inw. 298b/77; ryc. 15c	I/72/77/T	poroże	prawie cały grzebień jednostronny, trójwarstwow	grupa IB, typ VII, odmiana 5b wg Cnotliwego (1973)	3. ćw. X w.	IA UW; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, 130, 131, ryc. 9-10; Jaworski 1990, s. 28, fot. 6, s. 114, tabl. Ia
19		nr inw. 275a/77	I/72/77/T/ spoza zabudowy	poroże	fragment okładziny grzebieńia jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	3. ćw. X w.	IA UW; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 130; Jaworski 1990, s. 114, tabl. Ic
20		nr inw. 193h/77; ryc. 15j	I/72/77/R/ budynek 5	poroże	prawie cały grzebień jednostronny, trójwarstwow	grupa IB, typ VII, odmiana 9c wg Cnotliwego (1973)	przełom X/XI w.	IA UW; Jaworski 1990, s. 114, tabl. ii
21		nr inw. 143p/77	I/72/77/P/ budynek 1	poroże	fragment okładziny grzebieńia jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VI wg Cnotliwego (1973)	1. ćw. XI w.	KZ IA UW; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 151; Jaworski 1990, s. 114, tabl. Id

Tabela 11. Grzebień, pochewki do grzebień oraz ich okładziny znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

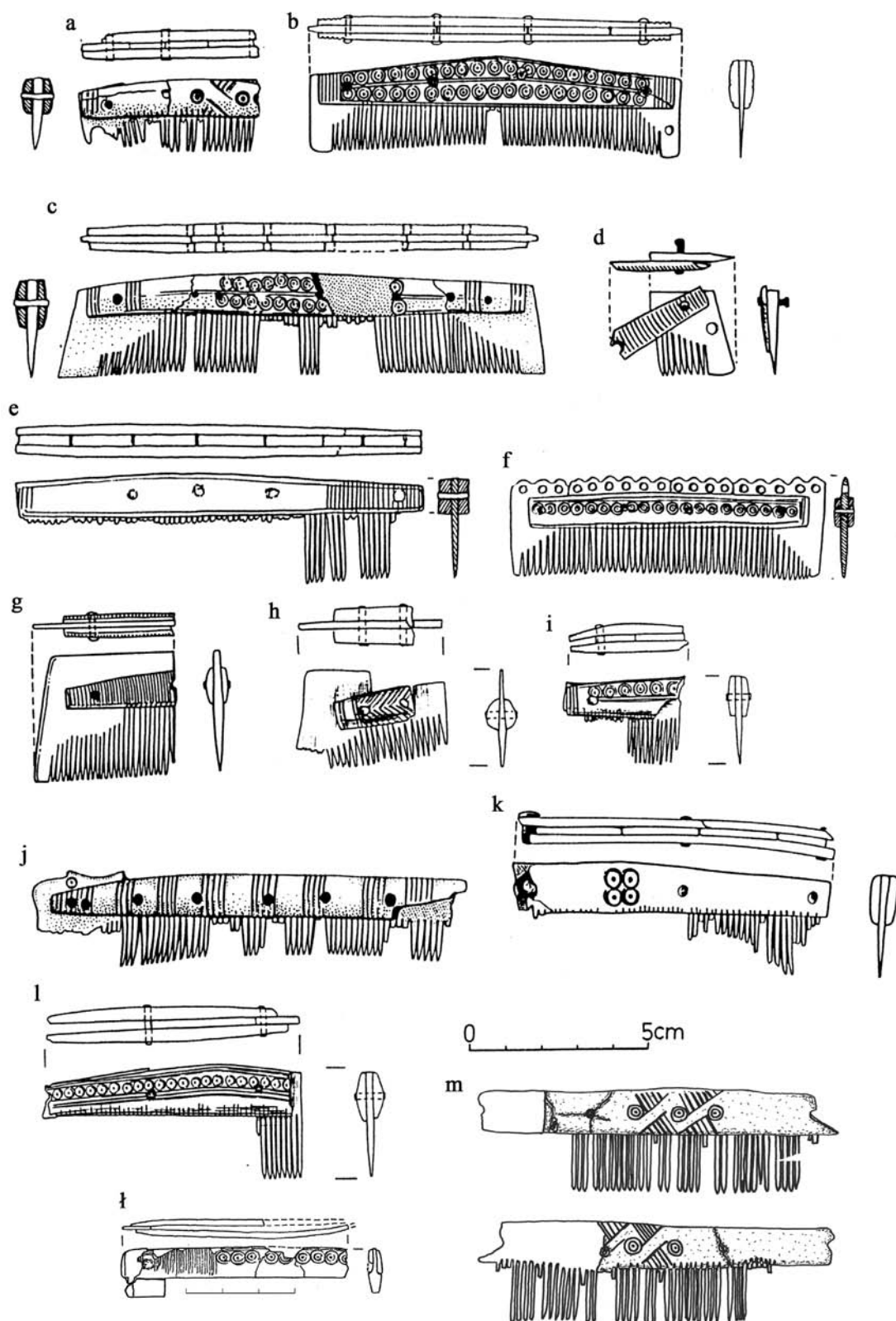
L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
22	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 72f/76; ryc. 16g	I/72/76/K/ budynek 3	kopyto końskie	grzebień z puszki kopyta końskiego	grupa IA lub IB wg Cnotliwego (1973)	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 143, 149, ryc. 27; Jaworski 1990, s. 32, fot. 8, 114, tabl. 1h
23		nr inw. 9g/75; ryc. 16a	I/72/75/F1/ plac targowy	poroże	cała pochewka grzebień	typ I, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 196, 234, ryc. 11m; Jaworski 1990, s. 114, tabl. 1g
24		nr inw. 270c/75; ryc. 15a	I/75/F1/bu- dynek 7	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 2b wg Cnotliwego (1973)	4. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 196, 232, ryc. 11h; Jaworski 1990, s. 114, tabl. 1f
25		nr inw. 9g/75	I/75/F1/plac targowy	poroże	zębata płytka wewnętrzna grzebieńa jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	4. ćw. XI w.	Jaworski 1990, s. 26-27, tabl. 7, poz. 10
26		nr inw. 176a/78	II/78/W/po- między bud. 1 i 2	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 5b wg Cnotliwego (1973)	poł. X w.	Jaworski 1990, s. 114, tabl. 1b
27		nr inw. 14n/78; ryc. 16f	II/78/N/ budynek 6	róg	prawie cały grzebień dwu- stronny, jednowarstwowy	grupa IIA, typ IV wg Cnotliwego (1973)	2. ćw. XI w.	IA UW; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1980, s. 133-134, ryc. 45; Jaworski 1990, s. 30, fot. 7, 114, tabl. 1e
28		nr inw. 293a/85; ryc. 15d	III/G1	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 5b wg Cnotliwego (1973)	poł. X w.	IA UW; Jaworski 1993, tabl. VIIe
29		nr inw. 95a/86; ryc. 15i	III/86/F2/ budynek 3	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	4. ćw. X w.	Kaźmierczyk 1991, s. 60; Jawor- ski 1993, tabl. VII
30		nr inw. 179d/87; ryc. 15b	IIID/87/ E5/E cz. wykopu	poroże	cały grzebień jednostronny, trójwarstwowy	grupa IB, typ VII, odmiana 2b wg Cnotliwego (1973)	1. ćw. XI w.	Jaworski 1993, tabl. VIIb

Tabela 11. Grzebień, pochewki do grzebień oraz ich okładziny znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

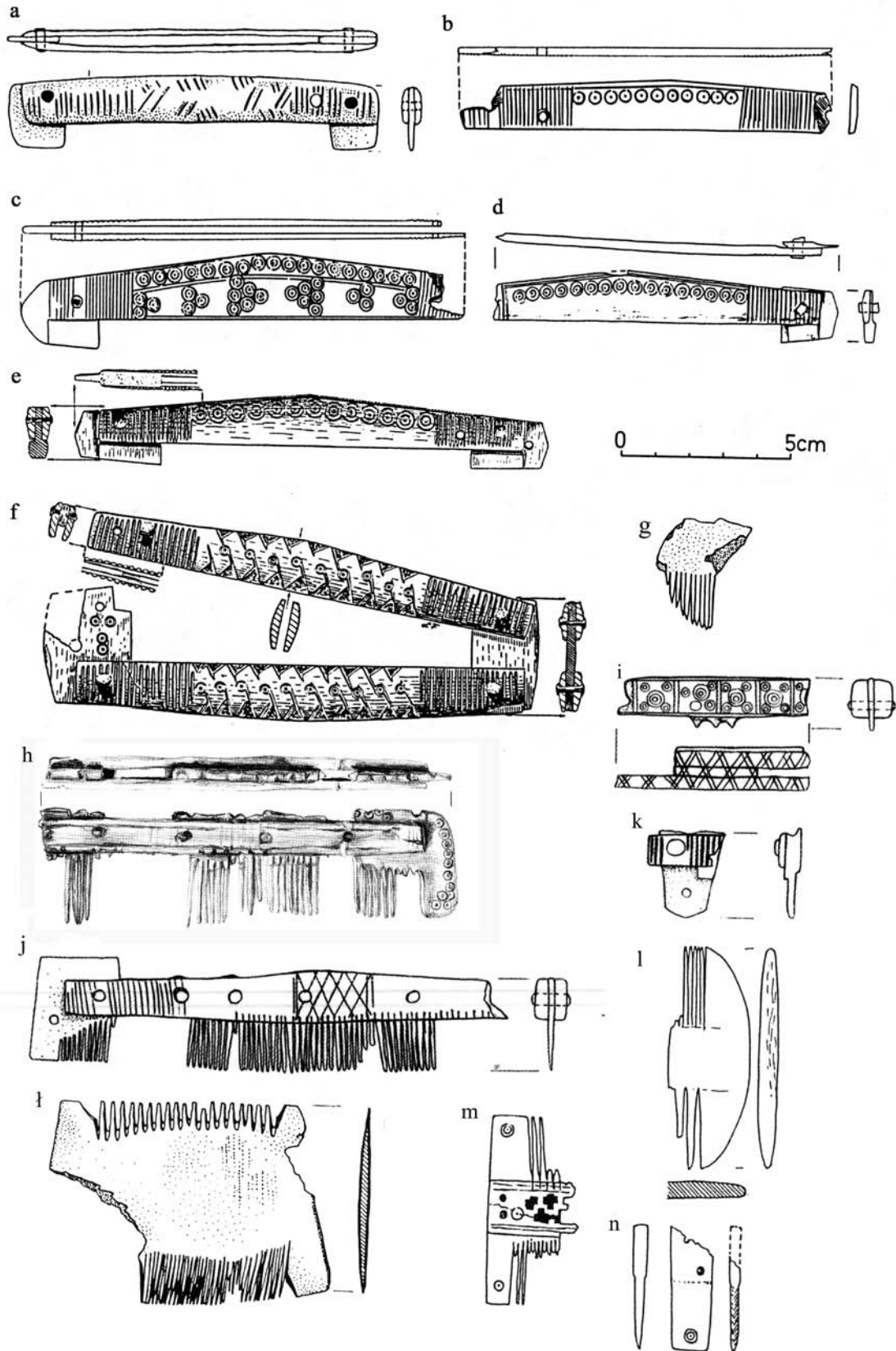
L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
31	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 179d/87; ryc. 15c	IIID/87/ E5/E cz. wykopu	poroże	prawie cała zachowana pochewka	typ II, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	1. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1991, 93; Jaworski 1993, tabl. VIIc
32		brak nr inw., ryc. 15g	III/D/E4/na N od bud. 7	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 8a wg Cnotliwego (1973)	1. ćw. XI w.	Jaworski 1993, tabl. VIIi
33		nr inw. 18b/86; ryc. 15l	III/86/E2/ budynnek 8	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa typ IB, typ VII wg Cnotliwe- go (1973)	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 118; Jaworski 1993, tabl. VIp
34		nr inw. 155j/85	III/85/E1-3/ plac	poroże	fragment płytki zębatej grzebieńa jednostronnego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 135; Jaworski 1993, tabl. VIIn
35		nr inw. 142/86; ryc. 15e	III/86/E1-5	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 5b wg Cnotliwego (1973)	1. poł. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 111; Jaworski 1993, tabl. VIg
36		nr inw. 10b/86; ryc. 15f	III/86/E1-5	poroże	cały grzebień jednostronny, trójwarstwowy	grupa IB, typ VII, odmiana 6c wg Cnotliwego (1973)	1. poł. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 111; Jaworski 1993, tabl. VIh
37		nr inw. 125j/85	III/85/D2/ spoza zabu- dowy	poroże	cały grzebień jednostronny, trójwarstwowy	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	poł. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 157; Jaworski 1993, tabl. VIu
38		nr inw. 38b/89	IIIA/2-3/89/ D3	poroże	fragment okładziny grzebie- nia jednostronnego, trójwar- stwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	2. ćw. XI w.	Jaworski 1993, tabl. VIo; Kaź- mierczyk 1995, s. 98
39		nr inw. 29f/89;	IIIA/3/89/ C5/ulica 2	poroże	fragment okładziny grzebie- nia	typ II, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	poł. XI w.	Jaworski 1993, VIIIf; Kaźmier- czyk 1995, s. 110

Tabela 11. Grzebień, pochewki do grzebień oraz ich okładziny znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Typ	Datowanie	Zbiory, literatura
40	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 49a/89; ryc. 16d	IIIA/3/C5/ ulica	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej	typ II, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	poł. XI w.	Jaworski 1993, tabl. VIIId; Kaź- mierczyk 1995, 111
41		nr inw. 197d/85; ryc. 15k	III/85/C3/ sposób zabu- dowy	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII wg Cnotliwego (1973)	3 ćw. XI w.	Jaworski 1993, tabl. VIr; Kaźmierczyk 1993, s. 72
42		nr inw. 23e/88; ryc. 15h	IIIA/2/88/ B8	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej grzebieńa jednostron- nego, trójwarstwowego	grupa IB, typ VII, odmiana 8c wg Cnotliwego (1973)	3. ćw. XI w.	Jaworski 1993, tabl. VIIk; Kaź- mierczyk 1995, s. 138
43		nr inw. 548/01; ryc. 16h	IIIF/2000- 2001/E2	poroże	cały grzebień jednostronny, trójwarstwowy	grupa IB, typ VII, odmiana 6c wg Cnotliwego (1973)	2. ćw. XI w.	Jaworski 2015, s. 230-235, ryc. 1, 2a
44		brak nru inw.; ryc. 16j	IV/2003/B2	poroże	cały grzebień jednostronny, trójwarstwowy	grupa IB, typ VII, odmiana 8a wg Cnotliwego (1973)	4. ćw. XII-1. poł. XIII w.	Bykowski <i>et al.</i> , 2004, s. 137-138, ryc. 13a
45		brak nru inw.; ryc. inw. 16i	IV/2003/B1	poroże	fragment okładziny i płytki zębatej	trudno określić	przełom XII/XIII w.	Bykowski <i>et al.</i> , 2004, s. 137-138, ryc. 13c
46		brak nru inw.; ryc. 16k	IV/2003/B2	poroże	fragment pochewki grzebie- nia	typ II, odmiana 1 wg Cnotliwego (1973)	4. ćw. XII-1. poł. XIII w.	Bykowski <i>et al.</i> , 2004, s. 137-138, ryc. 13d

Ryc. 15. Wyroby z kości i poroża: a-l – Wrocław-Ostrów Tumski (za Jaworski 1993, tabl. VIa-b, d-e, g-i, k-m, p-r); ł – Rzymówka, pow. złotoryjski (za Bykowski 1982, 67, tabl. XIXb); m – Legnica (rys. S. Rodak)

Ryc. 16. Wyroby z kości i poroża z grodzisk dolnośląskich: a-n – Wrocław-Ostrów Tumski (a-f – za Jaworski 1993, tabl. VIIa-f; g – za Jaworski 1990, s. 114, tabl. I/h; h – za Jaworski 2015, s. 233, ryc. 2a; i-k – za Bykowski *et al.*, 2004, s. 138, ryc. 13a, c, d; l – za Jaworski 1993, tabl. VIIg; ł – za Jaworski 1990, tabl. Ie; m – za Jaworski 1993, tabl. VIIk; n – za Jaworski 1993, tabl. VIII)

Do grupy IB grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych z Wrocławia (okładziny i płytki zębate grzebienia – ryc. 15a; cały egzemplarz grzebienia, tab. 11, nr 24, 30; ryc. 15b), typu VII, odmiany 2b zaliczono 2 zabytki. Cechuje je wąska okładzina z łukowatym grzbietem oraz prostą podstawą. Obie okładziny zdobione są różnymi kombinacjami wątków liniowo-oczkowych⁵³. Grzebienie te wyeksplorowano na terenie podgrodzia z wykopów I oraz IIID, z warstw kulturowych określanych odpowiednio na 1 i 4. ćw. XI w. Analogiczne egzemplarze grzebieni z Pomorza są datowane na okres pomiędzy X a XIII w., choć najwięcej egzemplarzy odnotowano w XI i XII w. W Wielkopolsce oraz na Kujawach występują od XI do XII w. Chronologia zaprezentowanych grzebieni z Wrocławia, wskazuje, że odmiana 2b w Polsce jest charakterystyczna dla XI i XII w. (Cnotliwy 1973, s. 96-98).

Wśród zabytków wrocławskich grupy IB, typu VII, do odmiany 5b zaliczono 4 zabytki (tab. 11, nr 18, 26, 28, 35). Tylko jeden egzemplarz jest zachowany w całości (ryc. 15c), pozostałe w postaci fragmentów okładzin z płytkami zębatymi (ryc. 15d, e). Odmianę 5b cechują wąskie i długie okładziny, z łukowatymi grzbietami i prostymi podstawami. Elementem wyróżniającym są skośne boki płytek skrajnych, wystających poza okładzinę grzebienia. Zabytki te odnotowano w wykopach zlokalizowanych na podgrodziu, w nawarstwieniach datowanych od połowy X do 1. połowy XI w. Podobne formy (z charakterystycznym trapezowatym przekrojem okładzin) znane są na terenie Pomorza i w Wielkopolsce, z okresu pomiędzy X a XIII w. Najwięcej grzebieni grupy IB VII 5b odnotowano jednak w nawarstwieniach z X i 1. połowy XI w. Tę chronologię potwierdzają również inne znaleziska dolnośląskie: z Wrocławia oraz z Czeladzi Wielkiej, pow. górowski (Cnotliwy 1973, s. 104-117; Lodowski, Trudzik 1964, s. 265, ryc. 4:2; Lodowski 1972, s. 24, ryc. 8m). Zaprezentowane formy grzebieni były zatem użytkowane we Wrocławiu, tylko do połowy XI w.

Zachowane w całości grzebienie z Wrocławia można zaliczyć do grupy IB, typu VIII i odmiany 6c (tab. 11, nr 36, 43; ryc. 15f, 16h). Cechą diagnostyczną tej odmiany są wąskie, łukowate okładziny i płytki zębate wystające ponad grzbiet okładzin, ukształtowane faliście i dodatkowo zdobione otworkami. Genezę tego charakterystycznego zdobnictwa wywodzi się z Fryzji, w 2 poł. X w. pojawiło się na Pomorzu Zachodnim. Na stanowiskach pomorskich pododmiana 6c jest datowana właśnie na XI–początek XII w. (Cnotliwy 1973, s. 116-122). Grzebienie z Wrocławia, z warstw datowanych na 1. poł. XI w., komponują się z chronologią analogicznych form na północy Polski. Warto zaznaczyć, że jeden z wrocławskich egzemplarzy (ryc. 15f) jest zdobiony wątkiem oczkowo-liniowym, mającym swe korzenie w Wielkopolsce i na Kujawach (Jaworski 1998; 2015, s. 234).

Odmiana 8 typu VII grupy IB grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych, na grodziskach dolnośląskich znana jest z trzech egzemplarzy. Zabytki te pochodzą z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu (tab. 11, nr 11, 32, 42, 55; ryc. 15g, 17k). Cechą charakterystyczną tej odmiany są skrajne płytki zębate, wystające poza grzbiet okładzin. Zachowane fragmenty okładziny z płytką zębatą (ryc. 15g, 17k) oraz inny fragment skrajnej płytki zębatej (tab. 11, nr 11), pozwala zakwalifikować oba grzebienie do pododmiany 8a, którą charakteryzują okazy długie z prostymi podstawami okładzin. Analogiczne grzebienie na Pomorzu są datowane na XI w., w Wielkopolsce i na Kujawach oraz w Skandynawii na XI-XII w. (Cnotliwy 1973, s. 129-133). Jeden egzemplarz z Wrocławia został wydobyty w wykopie VI (W. Kóčki i E. Ostrowskiej) na głównym członie grodu, pozostałe w wykopie IIID i IV/2003 na pod-

⁵³ Szczegółowa analiza wątków zdobniczych, zarejestrowanych na okładzinach grzebieni wrocławskich, została dokładnie przedstawiona w rozprawie doktorskiej K. Jaworskiego, dlatego została ona w tym miejscu pominięta. Badacz wydzielił 5 grup ornamentacyjnych: A – wątków liniowych, B – wątków oczkowych, C i D – wątków oczkowo-liniowych oraz F – wątków ażurowo-oczkowo-liniowych (Jaworski 1993, s. 148, ryc. 9).

grodziu. Dwa egzemplarze datowane są na 1. poł. XI w., podobnie jak grzebienie z Pomorza i Wielkopolski (Cnotliwy 1973, ryc. 48i, 51e)⁵⁴. Do pododmiany 8c zaliczono fragment okładziny i płytki zębatej grzebienia z wykopu IIIA, z warstwy B8, datowanej na 3. ćw. XI w. (ryc. 15h). Cechą diagnostyczną tej pododmiany są łukowato wcięte podstawy okładzin i skośne płytki, wystające poza jej grzbiet. Charakterystyczne zdobnictwo liniowe pozwala zaliczyć zabytek do rzadkich znalezisk na terenie Polski. Pojedyncze egzemplarze z XII w. znane są z Gniezna i Pomorza (Jaworski 1993, s. 156).

Zachowany niemal w całości grzebień sklasyfikowano do grupy IB, typu VII, odmiany i pododmiany 9c, charakteryzującej się skrajnymi płytkami, stylizowanymi motywami zwierzęcymi, wystającymi ponad grzbiet okładziny (tab. 11, nr 19; ryc. 15j). Egzemplarz ten pochodzi z wrocławskiego podgrodzia (wykop I), z warstwy kulturowej R, datowanej na przełom X i XI w. Podobne grzebienie znane są ze Szczecina i Wolina, gdzie są datowane od poł. X do poł. XI w., potwierdza to chronologię wrocławskiego znaleziska (Cnotliwy 1973, s. 136-148).

Dziesięć egzemplarzy grzebieni zachowanych fragmentarycznie można na podstawie ich cech diagnostycznych zakwalifikować do grupy IB grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych, typu VII, bez możliwości precyzyjnego określenia ich odmiany i pododmiany (tab. 11, nr 4, 17, 19, 25, 29, 33, 34, 37, 38, 41; ryc. 15i, k, l). Znaleziska te pochodzą z Legnicy – 1 okaz oraz z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego – 9 egzemplarzy. Najstarsze fragmenty okładziny i płytki zębatej grzebienia pochodzą z 3. i 4. ćw. X w. (wykop I na wrocławskim podgrodziu, warstwa T; wykop III na podgrodziu, warstwa F2; tab. 11, nr 19, 29; ryc. 15i), najmłodszy fragment wewnętrznej płytki zębatej z końca XI w. (wykop VII na głównym członie grodu, warstwa III; tab. 11, nr 16). Na uwagę zasługuje grzebień legnicki, zniszczony na krawędziach, zdobiony w partii środkowej motywem zakreskowanych trójkątów oraz tzw. oczek z punktami pośrodku, wydobyty z wykopu I, z jednostki stratygraficznej E1-E, datowanej od około połowy XI wieku do końca tegoż stulecia (ryc. 15m). Charakteryzuje go lekko łukowaty grzbiet oraz prosta podstawa. Przypuszcza się, że boki okładziny są prosto ścięte, co pozwala zabytek zakwalifikować do grupy IB grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych, typu VII wg klasyfikacji E. Cnotliwego (Cnotliwy 1973, s. 85-148) oraz grupy IB, typu V wg Hilczerówny (Hilczerówna 1961, s. 90-106). Analogiczny fragment grzebienia, zdobiony w partii środkowej charakterystycznym ornamentem oczkowo-liniowym, polegającym na wypełnieniu ukośnymi nacięciami trójkątnych pól, pochodzi z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu, z warstwy F1, datowanej na 2. poł. XI w. (Jaworski 1990, s. 29, 114, tabl. If; ryc. 15a). Taka chronologia grzebienia doskonale komponuje się z zabytkiem legnickim, co potwierdza ich występowanie na terenie Dolnego Śląska w 2. połowie XI wieku. W innych rejonach Polski podobne wątki ornamentacyjne na grzebieniach są datowane na XI-XIII w. w Wielkopolsce oraz na X-XIII w. na Kujawach (Jaworski 1990, s. 29 – tam zestawienie literatury). Powyższa chronologia zabytków z Wrocławia i Legnicy, potwierdza najczęstsze występowanie grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych, typu VII grupy IB na Dolnym Śląsku w XI w.

Nieukończony fragment okładziny grzebienia (tab. 11, nr 21), można zakwalifikować do grupy IB grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych, typu VI, charakteryzujących się wystającymi płytkami wewnętrznymi (Hilczerówna 1961, s. 106-114; Cnotliwy 1973, s. 84, ryc. 23). Znalezisko pochodzi z Wrocławia, z wykopu I, z warstwy P, datowanej na 1. ćw. XI w.

⁵⁴ Egzemplarz z wykopu IV/2003 znaleziono w warstwie datowanej na 4. ćw. XII-1. poł. XIII w. (Bykowski *et al.* 2004, s. 137-138). Jego cechy stylistyczne zdecydowanie pozwalają łączyć go z grzebieniami znanymi z XI-wiecznych stanowisk.

Dwa fragmenty grzebienia reprezentują grupę IIA grzebieni dwustronnych, jednowarstwowych, które sklasyfikowano jako typ II (z bokami łukowatymi) oraz jako typ IV (z bokami ukośnymi, grzebień trapezowaty; tab. 11, nr 14, 27; ryc. 16l, ł). Pierwszy zabytek pochodzi z zachodniej części Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu, z wykopu VI, z warstwy datowanej na XIII w., drugi z wykopu II, z warstwy datowanej na 2. ćw. XI w. Grzebień dwustronny typu II znany jest z Wolina, z warstwy kulturowej z XI w. Uważa się, że taki kształt grzebienia został zapożyczony z zachodniej Europy, gdzie formy te pojawiły się już w VII-VIII w. Egzemplarz pomorski, ze względu na charakterystyczne zdobnictwo, pojawiające się także na innych grzebieniach grupy IB, jest traktowany jako wyrób lokalny (Cnotliwy 1973, s. 182). Podobny okaz został znaleziony w lewobrzeżnym Wrocławiu, w nawarstwieniach młodszych, co może potwierdzać późnośredniowieczną metrykę grzebieni grupy IIA, typu II we Wrocławiu (Jaworski 1993, s. 161).

Grzebień dwustronny typu II znane są na Pomorzu (Szczecin, Gdańsk), z nawarstwień kulturowych datowanych na XII w. Analogiczne formy pochodzą również Opola, gdzie są określane na 4. ćw. X oraz XI w. Takie grzebienie są charakterystyczne dla południowej Rusi, skąd najprawdopodobniej zaczęły przenikać w XI w. na tereny Polski. Powyższą teorię potwierdzają najstarsze znaleziska z Opola i Wrocławia (Opole – 4. ćw. X w., Wrocław-Ostrów Tumski – 2. ćw. XI w.). Nie są uznawane jednak, jako import ze wschodu. Przypuszcza się, że w Polsce zajmowano się lokalną produkcją grzebieni typu IV, naśladującą wschodni styl (Cnotliwy 1973, s. 187-189; Jaworski 1993, s. 161-162).

Zachowane fragmentarycznie cztery grzebienie wrocławskie, można określić jako grupa IIB grzebieni dwustronnych, trójwarstwowych. Jeden z nich przydzielono do typu I, odmiany 1 z bokami prostymi (tab. 11, nr 15; ryc. 16n), drugi do typu I, odmiany 3 ze zdobieniem ażurowym na okładzinie (tab. 11, nr 12; ryc. 16m). Stan zachowania pozostałych grzebieni uniemożliwia określenie typu i odmiany w obrębie grupy IIB (tab. 11, nr 13, 16). Egzemplarze z bokami prostymi znane są na terenie Pomorza, Wielkopolski i Kujaw, gdzie są znajdowane w zespołach z X-XIII w. (Cnotliwy 1973, s. 190-195; Jaworski 1993, s. 163). Zabytek wrocławski pochodzi z głównego członu grodu, należy go uznać jako najmłodszy XIII-wieczny egzemplarz znaleziony w Polsce. Grzebień typu I, odmiany 3 z Wrocławia, jest datowany na XII w. (tab. 11, nr 12) Znaleziska tych wyrobów z ażurowymi okładzinami są rzadkie na terenie Polski i datowane ogólnie na XII/XIII w. (Cnotliwy 1973, s. 190).

W zaprezentowanym zbiorze zarejestrowano 7 pochewek do grzebieni jednostronnych (6 egzemplarzy z Wrocławia, 1 okaz z Rzymówki). Całą pochewkę można zaliczyć do typu I, odmiany 1, którą cechują prostokątne okładziny i proste boki. Egzemplarz pochodzi z Wrocławia, z wykopu I, z warstwy F1 datowanej na 2. poł. XI w. (tab. 11, nr 23; ryc. 16a). Na prezentowanej pochewce zwraca uwagę wątek zdobniczy. Są to motywy liniowe (pionowe żłobki po bokach i krótkie ukośne nacięcia w centralnej partii okładziny). Podobne pochewki znane są z Pomorza, gdzie najczęściej pojawiają się właśnie w XI w. (Cnotliwy 1973, s. 160-162). Druga z dolnośląskich pochewek grupy I, typu 1 pochodzi z grodziska w Rzymówce (Bykowski 1982, s. 67, tab. XIXb; ryc. 15ł)⁵⁵. Różni się jednak od wrocławskiego egzemplarza, motywem zdobniczym, na którym dominują wątki oczkowo-liniowe, znane w XI-XIII w. na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Kujawach. Ten ornament jest charakterystyczny także dla grzebieni i innych pochewek z okresu XI w. znanych z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. Zabytek z Rzymówki stanowi część depozytu, znajdującego się w budynku mieszkalnym, oznaczonym nr 36. Odkryto w nim głowicę i jelec miecza typu Xa, posrebrzane okucie, gładzik kamienny, 2 rylce kościane

⁵⁵ W sprawozdaniu z badań pochewka została mylnie określona jako grzebień.

oraz klucz z kółkiem i okucie wiadra. Ponowna analiza przedmiotów z depozytu oraz fragmentów naczyń ceramicznych z grodziska, pozwala zawęzić chronologię obiektu do 1. poł. XI w., co znakomicie uwiarygodnia również znajdująca się w tym zespole pochewka grzebienia.

We Wrocławiu najliczniej wystąpiły pochewki grupy II, typu 1 (5 egzemplarzy; tab. 11, nr 10, 31, 39, 40, 46; ryc. 16b-e, k). Ich cechą charakterystyczną są łukowate grzbiety oraz proste podstawy i boki zaokrąglone, lub lekko spiczaste. Zabytki te znajdowano w różnych wykopach. Najstarsza pochewka pochodzi z nawarstwień datowanych na X w., najmłodsza z poł. XI w.⁵⁶ Ich kumulacja przypada na schyłek X i 1. poł. XI w. Zwraca uwagę zdobnictwo okładzin pochewek, nawiązujące do różnych kombinacji wątków oczkowo-liniowych. Ten motyw zdobniczy jest znany głównie w Wielkopolsce i na Kujawach oraz sporadycznie na Pomorzu, gdzie jest datowany w zespołach, podobnie jak wrocławskie egzemplarze, czyli na X-XI w. Mogą pojawiać się również w XII w. (Cnotliwy 1973, s. 167-170).

Z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego z wykopu VI, z warstwy kulturowej datowanej na X w., pochodzi zachowana w całości pochewka grzebienia dwustronnego nawiązująca do grupy IV typu 2 z podwójną parą okładzin z łukowatymi grzbietami (tab. 11, nr 9; ryc. 16f). Przedmiot ten jest zapewne importem spoza terenów dzisiejszych ziem polskich. W tej pochewce mógł się zmieścić grzebień dwustronny o długości do 10 cm. Wczesnośredniowieczne trójwarstwowe grzebienie dwustronne o takiej właśnie długości nie są praktycznie znane z obszarów dzisiejszej Polski. Spotykane są natomiast na IX-X-w. stanowiskach morawskich i wczesnoczeskich (na tych terenach sporadycznie występują pochewki grzebieni dwustronnych), i na starszych zachodnioeuropejskich obiektach kręgu merowińskiego. Zapewne z oddziaływaniami merowińskimi na obszar Dolnego Śląska należy łączyć drugi, po wrocławskim okaz pochewki grzebienia dwustronnego, odkryty na osadzie w Polwicy, pow. oławski, wstępnie datowany na VIII w. (Jaworski 1993, s. 164-165; Dobrakowski, Domańska, Noworyta, Romanow 2000, s. 25-54).

Podsumowując, należy zwrócić uwagę, że największy rozkwit produkcji wyrobów rogowniczych na dolnośląskich grodach przypada na 2. poł. X i XI w., bądź - jak we Wrocławiu - na 1. połowę XI w. Na podstawie licznych podobnych form znanych z Wielkopolski czy Kujaw, możliwe jest precyzyjne określenie chronologii warstw, z których zostały one wydobyte. Tym samym grzebienie, pochewki do grzebieni i ich okładziny, można uznać za przedmioty krótko użytkowane. Są więc ważnym elementem do precyzyjnego datowania wielu stanowisk grodowych na Dolnym Śląsku.

Przędliki z różowego łupku

Dotychczasowe studia nad zabytkami kamiennymi, wskazują, że z tej kategorii przedmiotów najpewniej przędliki z łupków pirofyllitowych, tzw. różowego łupku można uznać za dobre datowniki dla okresu od końca X do początku XIII w. Pozostałe wyroby, takie jak kamienie żarnowe wytwarzane z granitu ślężańskiego i łupków jeńskich, znane są także na stanowiskach datowanych na okres wpływów rzymskich i późnego średniowiecza. Tym samym nie mogą stanowić wyznaczników chronologicznych. Nowe badania archeologiczne i petrograficzne nad niektórymi wyrobami kamiennymi (osełkami pochodzenia skandynawskiego z fyllitów i mułowców, przędlików wapiennych, wapiennych modeli jaj czy kulek z piaskowców ciosowych i z czerwonego spągowca), mogą wskazywać na ich wy-

⁵⁶ Fragment pochewki grzebienia z wykopu IV/2003 (tab. 11, nr 46) został zaliczony do typu II, odmiany 1.

Pochodzi jednak z nawarstwień, datowanych na 4. ćw. XII-1. poł. XIII w. (Bykowski *et al.* 2004, s. 137-138).

stępowanie na terenie Dolnego Śląska w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (Lisowska 2013, s. 241-243). Dlatego też ze względu na inicjalny charakter badań archeologów i petrografów nad tą kategorią źródeł, w niniejszej pracy zostaną one pominięte.

Spośród występujących na wczesnośredniowiecznych grodziskach dolnośląskich zabytków kamiennych, w prezentowanej pracy poddano analizie jedynie przęśliki z różowego łupku. Stanowią one specyficzną kategorię przedmiotów codziennego użytku, przede wszystkim ze względu na surowiec, z którego zostały wykonane. Na terenie Polski nie są znane złoża tego surowca. Różowy łupek, określany także jako łupek wołyński lub owrucki (nazwa pochodzi od nazwy miejscowości Owruć na Wołyniu, w rejonie którego znajdują się największe złoża tego surowca skalnego o charakterystycznej różowej barwie), był w okresie od około poł. X w. do poł. XIII w. intensywnie wykorzystywany na Rusi do produkcji różnych wyrobów, w tym przęślików. Wieloletnie badania tej kategorii zabytków wykazały, że występowanie przęślików z różowego łupku na terenie Polski można uznać jako wynik kontaktów pomiędzy państwem Piastów a Rusią (Lisowska 2013, s. 221-224 – tam starsza literatura). Nie dziwi zatem fakt ich największej kumulacji na stanowiskach archeologicznych znajdujących się na dawnym pograniczu polsko-ruskim (Wołoszyn 2007).

Przęśliki z łupku wołyńskiego dość często spotykane są także w innych rejonach Polski, znacznie oddalonych od Państwa Kijowskiego, głównie w Wielkopolsce i na Śląsku (Wołoszyn 2007, s. 187, ryc. 5). Fakt ten wskazuje na funkcjonowanie wielkiego szlaku handlowego łączącego Kijów i Ratyżbonę, przebiegającego równoleżnikowo przez takie ośrodki jak Sandomierz, Kraków, Opole i Wrocław. Występowanie na tych obiektach – obok przęślików owruckich, również innych wyrobów pochodzenia ruskiego (sprzączki lirowate, zapinki podkowiaste czy zawieszki lunulowate), dowodzi pewnej regularności w kontaktach mieszkańców państwa wczesnopiastowskiego z Rusią (Wołoszyn 2007, s. 186-188). Na Dolnym Śląsku zostało zarejestrowanych 13 stanowisk (grody, osady i cmentarzyska), na których odkryto przęśliki wykonane w łupków pirofyllitowych (Lisowska 2013, s. 134-138, 221-224, tab. 15).

Na dolnośląskich grodziskach znaleziono dotąd 148 zabytków wykonanych z łupku owruckiego (tab. 12). Wystąpiły one w Bytomiu Odrzańskim, stan. 1 - 4 egzemplarze; w Głogowie – 5 sztuk; Grodziszczu, pow. polkowicki - 2 okazy; w Legnicy - 6 sztuk; w Miliczu – 5 sztuk; na grodziskach ryczyńskich, stan. 1 (19 egzemplarzy) i stan. 2 (2 sztuki); z góry Bazaltowej w Strzegomiu – 2 sztuki oraz w największej liczbie na wrocławskim Ostrowie Tumskim, gdzie znaleziono aż 103 okazy⁵⁷.

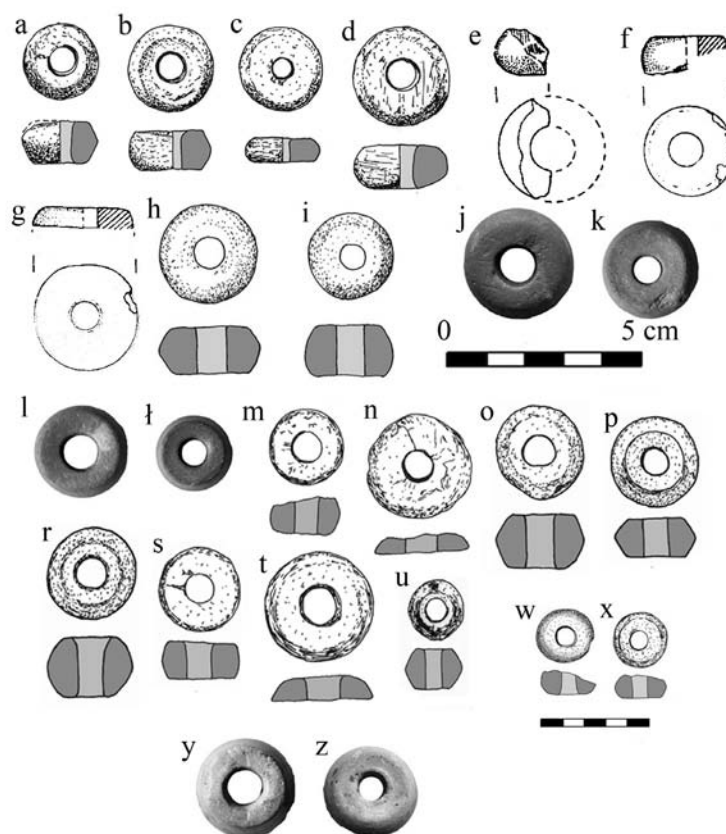
Na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu przęśliki z łupku owruckiego odkrywano w różnych miejscach w obrębie grodu i podgrodzia, w wykopach VI-VII, I-II/72-78, III/80-89 i jego aneksach, IIIF/2000-2001, (tab. 12; ryc. 17; Kaźmierczyk 1990, s. 190-192; Bykowski *et al.* 2004, s. 142; Lisowska 2013)⁵⁸ w wykopie badanym w 1995 r. oraz IV/2003. Stratygraficznie najstarszy przęślik pochodzi z nawarstwień datowanych na przełom X i XI w. (wykop I/77, warstwa R; tab. 12, nr 73), najmłodsze egzemplarze z warstwy powstałej w 1. poł. XIII w. (wykop I/72, warstwa D2, D1, tab. 12, nr 105-107). Zwraca uwagę fakt, że te skrajnie datowane okazy znaleziono w tym samym wykopie I, przy czym nawarstwienia, w których one wystąpiły, rozdzielone były sekwencją kilkunastu innych warstw kulturowych (warstwy od P do E). W wykopie III i jego aneksach przęśliki z łupku owruckiego odnotowano

⁵⁷ E. Lisowska w swojej publikacji podaje 86 przęślików z różowego łupku (Lisowska 2013, s. 137, tab. 15).

⁵⁸ Na wrocławskim Ostrowie Tumskim odkryto również, oprócz owruckich, przęśliki kamienne (m.in. wapienne), które jednak nie tworzą tak zwartego i dobrze datowanego zespołu (zob. Kaźmierczyk 1990, s. 190-192). W ostatnim czasie dokonano próby ponownej weryfikacji i opracowania tych zabytków (Lisowska 2013).

w nawarstwieniach datowanych na 1 poł. XI w. (tab. 12, nr 111, 112, 136) aż do 3. ćw. XII w. (tab. 12, nr 126, 127). Natomiast w wykopach V-VII znajdowały się w nawarstwieniach powstałych od poł. XI do poł. XIII w. (tab. 12, nr 46, 47, 58-60), a wykopie przy ul. św. Idziego od 1. ćw. XI w. (tab. 12, nr 136) – po poł. XII w. (tab. 12, nr 146). Inne, trzy wrocławskie zabytki znajdowały się w przemieszanych warstwach, datowanych ogólnie na okres od przełomu XI i XII w. do 2. poł. XIII w. (wykop II/79; tab. 12, nr 108-110). Potwierdza to tezę o długotrwałym napływie przęślików wołyńskich na ziemię dzisiejszej Polski. Przedstawione w tabeli 12 przęśliki odkryto we wszystkich poziomach użytkowania założenia obronnego odłożonych w XI oraz w XII w. Tak liczne występowanie przęślików z różowego łupku we Wrocławiu jednoznacznie potwierdza ponadregionalne znaczenie grodu na Ostrowie Tumskim, oraz szlaku handlowego łączącego wschód z zachodem Europy.

Poza Wrocławiem przęśliki wołyńskie odkrywano również w innych częściach Dolnego Śląska. Wyraźnie trzeba zaznaczyć, że praktycznie każdy z grodów, na których ta kategoria zabytków została odnotowana, określany był w średniowiecznych źródłach pisanych jako ośrodek kasztelański⁵⁹.

Ryc. 17. Przęśliki z różowego łupku z grodzisk dolnośląskich: a, d - Bystrzyca, pow. oławski (grodzisko ryczyńskie, stan. 1; za Lisowska 2013, tabl. 89.1-4); e-g - Bytom Odrzański, pow. nowosolski (za Moździoch 2002, tabl. 71/7, 73/5, 74/4); h, i - Legnica (za Lisowska 2013, tabl. 52.2, 5); j-l - Milicz (za Lisowska 2013, tabl. 59.1-4); m-u - Wrocław-Ostrów Tumski (za Lisowska 2013, tabl. 106.21, 30, 31, 107.27-29, 32, 33); w, x - Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki (za Lisowska 2013, tabl. 94.2, 3); y, z - Głogów - Ostrów Tumski (za Lisowska 2013, tabl. 26.3, 4)

⁵⁹ O grodach kasztelańskich wspominają średniowieczne źródła pisane: Kronika Galla Anonima, Kronika Thietmara czy Kronika Kosmasa oraz dwie bulle papieskie z 1154/1155 r. (SUB I, nr 28) i z 1245 r. (SUB II, nr 287 – więcej w dalszej części pracy).

Tabela 12. Przeglądy z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko rycin-skie, stan. 1)	brak nru inw.	brak danych	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska, 2008, s. 235-254)	Lisowska 2013, s. 45, poz. 670
2-3		2 przeszłiki; brak nru inw.	sondaż/1958	brak danych	jw.	Kramarek 1969, s. 52, ryc. 16s, y
4-5		2 przeszłiki; brak nru inw.	wykop I-IV/1962	brak danych	jw.	Kramarek 1969, s. 95, ryc. 35d, f
6		nr inw. 35/04	IV/04/gł. 40-50 cm	brak danych	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010
7		nr inw. 173/05	IV/05/w. D/ob. 3/gł. 150-160 cm	brak danych	jw.	jw.
8		nr inw. 109/05	VI/05/ob. 6/gł. 80-90 cm	brak danych	jw.	jw.
9		nr inw. 475/06	IVB/06/w. A4/ob. 3/8/gł. 220-240 m	brak danych	jw.	jw.
10		nr inw. 605/07	XIX/07/w. 1/gł. 40-50 cm	brak danych	jw.	jw.
11		nr inw. 607/07	XX/07/w. 1/gł. 70-80 cm	brak danych	jw.	jw.
12		nr inw. 749/08	XX/08/w. 3/A/ob. 10/gł. 100-110 cm	brak danych	jw.	jw.
13-15		3 przeszłiki; nr inw. 721/08, 725/08, 727/08; ryc. 17a, b	XIX/08/w. I/ob. 57/gł. 40-80 cm	beczułkowate, wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 45, poz. 676-678
16		nr inw. 858/08	XIX/08/z profilu N	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 45, poz. 680
17		nr inw. 893/08	XIX/08/w. II/gł. 80-100 cm	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 45, poz. 681
18		nr inw. 900/08; ryc. 17d	XIX/08/w. II/ ob. 84/gł. 100 cm	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 45, poz. 683
19		nr inw. 951/08; ryc. 17c	XIX/08/ob. 87/gł. 150 m	prześluk beczułowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	Przysiężna-Pizarska 2010; Lisowska 2013, s. 45, poz. 686

Tabela. 12. Przegląd z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
20	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	brak nru inw.; ryc. 180a	II/1959	brak danych	schyłek X-XIII w. (Moździoch, Przysiężna-Piżarska, 2008, s. 235-254)	Kramarek 1969, s. 56, ryc. 18y
21		brak nru inw.; ryc. 180b	III/62	brak danych	jw.	Kramarek 1969, s. 122, ryc. 49e
22	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan.	nr inw. 37/92; ryc. 17e	brak danych	fragment, brak danych	poł. XI-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 316, tabl. 71/7; Lisowska 2013, s. 7, poz. 98?
23		nr inw. 35/88; ryc. 17f	brak danych	fragment, brak danych	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 317, tabl. 73/5; Lisowska 2013, s. 5, poz. 52
24		nr inw. 37/92; ryc. 17g	brak danych	fragment, brak danych	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 318, tabl. 74/4; Lisowska 2013, s. 6, poz. 66
25		nr inw. 105/88	brak danych	brak danych	jw.	IAiE PAN Wr; Moździoch 2002, s. 161, ryc. 138; Lisowska 2013, s. 5, poz. 105
26	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2	nr inw. MH/A/3892	I/76-81/ar 1/w-a I	wym.: zob. Lisowska 2013	schyłek X-1. poł. XIII w.	MAH Głogów; Lisowska 2013, s. 16, poz. 226
27		nr inw. MH/A/3979; ryc. 17z	I/76-81/w-a II	wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	MAH Głogów; Lisowska 2013, s. 16, poz. 231
28		nr inw. MH/A/3993; ryc. 17y	I/76-81/w-a podtypowa, palenisko nr 5	wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	MAH Głogów; Lisowska 2013, s. 16, poz. 233
29		nr inw. MH/A/3994	I/76-81/w-a podtypowa, palenisko nr 5	brak danych	jw.	MAH Głogów; Lisowska 2013, s. 16, poz. 234
30	Grodziszczce, pow. polkowicki, stan. 1	nr inw. MH/A/4019	I/76-81/ar 1/chata	wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	MAH Głogów; Lisowska 2013, s. 16, poz. 237
31-32		2 przeliki; nr inw. 499:84, 1751:14	brak danych	wym.: brak danych	koniec X-1. poł. XIII w.	Kurtz 1936, s. 38
33	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-546; ryc. 17i	I/E1-E/poz. E	wys. 1,2 cm, śred. 2,2 cm	poł. XI-koniec XI w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Lisowska 2013, s. 26, poz. 388
34		nr inw. ML-A-549	I/E1-E/poz. E	wys. 1 cm, śred. 2 cm	poł. XI-koniec XI w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Lisowska 2013, s. 26, poz. 390
35		nr inw. ML-A-547; ryc. 17h	I/C2-C1/poz. G	wys. 1,2 cm, śred. 2,5 cm	koniec XI-poł. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Lisowska 2013, s. 26, poz. 389

Tabela. 12. Przegląd z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
36	Legnica, m. pow.	nr inw. ML-A-1441/69/62	I/62/C1/poz. G	wys. 1,3 cm, śred. 2 cm	koniec XI-pół. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Lisowska 2013, s. 27, poz. 398
37		nr inw. ML-A-1442/60/62	I/62/C1/poz. G	wys. 1,5 cm, śred. 2,4 cm	koniec XI-pół. XII w. (Lasota 1980)	MM Legnica; Lisowska 2013, s. 27, poz. 399
38		nr inw. ML-A-1212/2/82	I/59/A1/poz. J	wys. 1,2 cm, śred. 2,2 cm	ok. 1220/1230 rok (Lasota 1980)	MM Legnica; Lisowska 2013, s. 26, poz. 393
39		nr inw. 208/04	III/04/KW, N19/w-a III/L/gł. 105,26 m n.p.m.	beczułkowaty	2. poł. X-2. poł. XII w. (Kolenda 2008, s. 30-48)	IAiE PAN Wr; Lisowska 2013, s. 30, poz. 434
40		nr inw. 17/04; ryc. 17j	I/04/KW, M12/w-a IIj/ przy profilu S-E	beczułkowaty	jw.	IAiE PAN Wr; Lisowska 2013, s. 29, poz. 432
41		nr inw. 663/05; ryc. 17k	III/05/KW, N19/w-a poziom 1, ćw. A/ob.2/ gł. 104,95 m n.p.m.	brak danych	jw.	IAiE PAN Wr; Lisowska 2013, s. 30, poz. 443
42		nr inw. 629/05; ryc. 17l	III/05/KW, N19/w-a III/03/ćw. 2.98/gł. 105,10 m n.p.m.	brak danych	jw.	IAiE PAN Wr; Lisowska 2013, s. 30, poz. 442
43		nr inw. 438/05; ryc. 17l	I/04/KW, N12/w-a II/ gł. 106,10 m n.p.m.	beczułkowaty	jw.	IAiE PAN Wr; Lisowska 2013, s. 30, poz. 439
44	Strzegom, góra Szeroka, pow.świdnicki	nr inw. MMW/A/ IV/1935/530/14; ryc. 17w	brak danych	wym.: zob. Lisowska 2013	X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289)	MA Wrocław; Lisowska 2013, s. 50, poz. 757
45		nr inw. MMW/A/ IV/1945/566/14; ryc. 17x	brak danych	dwustożkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	jw.	MA Wrocław; Lisowska 2013, s. 51, poz. 758
46	Wrocław-Ostrów Tumski	nr inw. 344/50	brak danych	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	XI w.	Lisowska 2013, s. 55, poz. 820
47		nr inw. 351/50	V/ar k/w-a 5	dwustożkowaty, wym.: zob. zob. Lisowska 2013	XI w.	Lisowska 2013, s. 55, poz. 821
48		nr inw. 337/52	VI/luźne	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	poł. X-1. poł. XIII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 56, poz. 835
49		nr inw. 109/56	brak danych	prześlik dwustożkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	2. poł. XII w.	Lisowska 2013, s. 58, poz. 889

Tabela. 12. Przeglądy z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
50	Wrocław-Ostrów Tumski	nr inw. 49/58	VI/a-r 1201a/w-a VI	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	2. poł. XI w.	Lisowska 2013, s. 59, poz. 912
51		nr inw. 21/58	VI/ar 1201d/w-a VI	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	2. poł. XI w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 59, poz. 909
52-54		3 przeliki; nr inw. 102/57, 122/57, 135/57; ryc. 17n, t	VI/ar 1201c/w-a V/VI; VI/ar 1200b/w-a V/VI; VI/ar 1200b/w-a V/VI	wym.: zob. Lisowska 2013	2. poł. XI-przełom XI/XII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 59, poz. 901, 903, 904
55-56		2 przeliki; nr inw. 1/54, 13/54; ryc. 17p	VI/ar 1200d/w-a 4VI; ar 1201c/w-a IV	beczułkowaty i stożkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	poł. XII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 57, poz. 875-876
57		nr inw. 215/56	VI/ar 1201a/w-a IV	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	poł. XII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 58, poz. 894
58		nr inw. 1911/52	VI/ar 1201a/w-a II/III kd	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 57, poz. 856
59		nr inw. 249/54	VI/ar 1152d/w-a II	dwustożkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 58, poz. 879
60		nr inw. 330/54	VI/ar 1200d/w-a II kd	dwustożkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2004)	Lisowska 2013, s. 58, poz. 881
61		nr inw. 43/58; ryc. 17r	VII/luźne	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	XI-XIII w.	Lisowska 2013, s. 59, poz. 911
62		nr inw. 1/58; ryc. 17s	VII/dz. B/w-a 3	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	koniec XI w.	Lisowska 2013, s. 59, poz. 906
63-66		4 przeliki, nr inw. 117/59, 119/59, 121/59, 149/59; ryc. 17m	VII/w-a II	beczułkowate, wym.: zob. Lisowska 2013	koniec XI w.	Lisowska 2013, s. 61, poz. 934-936, 938
67		nr inw. 158/59	VII/ar b/w-a II/III	fragment	koniec XI w.	Lisowska 2013, s. 61, poz. 940
68		nr inw. 192/60; ryc. 17o	VII/ar a/w-a III	dwustożkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	koniec XI w.	Lisowska 2013, s. 61, poz. 950
69		nr inw. 254/60	VII/ar a/w-a II/III	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	koniec XI w.	Lisowska 2013, s. 62, poz. 953

Tabela. 12. Przęśliki z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
70	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 113/59; ryc. 17u	VII/dz. A/w-a I/II	beczułkowaty, wym.: zob. Lisowska 2013	XI/XII w.	Lisowska 2013, s. 61, poz. 933
71-72		2 przęśliki, nr inw. 95/59, 103/59	VII/ar b/w-a IVII/ ar a/w-a I	beczułkowate, wym.: zob. Lisowska 2013	XII w.	Lisowska 2013, s. 60, poz. 929-930
73		nr inw. 17f/77	I/77/R/budynek 1	wys. 1,6 cm, śr. 2 cm	przełom X/XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 1; Lisowska 2013, s. 71, poz. 1143
74-76		3 przęśliki; nr inw. 69e/77; 161p/77, 99e/77	I/72/77/P	wys. 1,2 cm i 1,2 cm; śr. 2,6 cm i 2,5 cm	1. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 153; Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 3, 6; Lisowska 2013, s. 69, 71, poz. 1099, 1137
77		nr inw. 92h/77	I/72/77/O/spoza zabudowy	wys. 1 cm, śr. 2,8 cm	1. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 171; Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 10; Lisowska 2013, s. 69, poz. 1096
78		nr inw. 40d/77	I/72/77/N/budynek 3	wys. 0,7 cm, śr. 2,1 cm	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 176; Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 11; Lisowska 2013, s. 69, poz. 1087
79-82		4 przęśliki; nr inw. 41l/78; 24e/78; 99a/76; 72/h/76;	I-II/76-78/K	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 129, 139, ryc. 5h; 1980, s. 151; Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 14, 16-18; Lisowska 2013, s. 68, 72, poz. 1064, 1070, 1163, 1166
83		nr inw. 32a/76	I/72/76/I/spoza zabu- dowy	wys. 1,2 cm, śr. 2,7 cm	połowa XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 156; Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 19; Lisowska 2013, s. 67, poz. 1056
84-87		4 przęśliki; nr inw. 246a/75; 234a/75; 243a/75; 216a/75	I/72/75/H1, H	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	3. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 163; 1977, s. 184, 190; Kaźmierczyk 1990, s. 190, poz. 21, 23-25; Lisowska 2013, s. 67, poz. 1044, 1046-1047, 1049
88-91		4 przęśliki, nr inw. 169c/75; 160c/75; 153a/75; 122b/75	I/72/75/G1	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	3. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 203, 210, 213, 220; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 26-28, 30; Lisowska 2013, s. 66, poz. 1033, 1037, 1039-1040
92		nr inw. 98a/75	I/72/75/G	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	4. ćw. XI w.	Lisowska 2013, s. 66, poz. 1029
93-98		6 przęślików; nr inw. 263b/75; 44a/75; 26b/75; 10b/75; 7b/75; 1a/75	I/72/75/F1	wys. 1,2 cm, śr. 2,5 cm	4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 227, 228, 230, 234; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 33-38; Lisowska 2013, s. 65-67, poz. 1020, 1022-1023, 1025, 1027, 1051

Tabela. 12. Przegląd z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
99	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 124a/74	I/72/74/F/budynek 1	wys. 1 cm, śr. 2,5 cm	przełom XI/XII w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 178; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 39; Lisowska 2013, s. 65, poz. 1012
100		nr inw. 72a/74	I/72/74/E2/budynek 5	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	1., 2. ćw. XII w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 196; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 40; Lisowska 2013, s. 65, poz. 1003
101-102		2 prześliki; nr inw. 73e/72; 51h/74	I/72/74/E1	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	poł. XII w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 193, 206, ryc. 12b; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 41-42; Lisowska 2013, s. 63-64, poz. 971, 999
103-104		2 prześliki; nr inw. 166a/74; 59/72	I/72/74/E.	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	3., 4. ćw. XII w.	Kramarek, Lasota 1974, s. 254, 259-260, ryc. 8a-b, d-f; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 43-44; Lisowska 2013, s. 62, 65, poz. 967, 1018
105-107		3 prześliki; nr inw. 50a/72; 53a/72; 55b/72	I/72/D2, D1	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	1. poł. XIII w.	Kramarek, Lasota 1974, s. 254, 267, ryc. 8c; Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 45-47; Lisowska 2013, s. 62, poz. 963, 965-966
108-110		3 prześliki; nr inw. 6-8/79	II/79/B-F/przełom XI	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	przełom XI/XII-2. poł. XIII w.	Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 49-51; Lisowska 2013, s. 74, poz. 1190-1192
111		nr inw. 236a/85	III/85/E4/budynek 2	wym.: brak danych	1. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1991, s. 97
112-113		2 prześliki; nr inw. 7b/86; 6d/86	III/86/E1-5	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	1., 2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 54-55; 1991, s. 111; Lisowska 2013, s. 80, poz. 1315, 1317
114		nr inw. 125e/85	III/85/D1/spoza zabudowy	wys. 1 cm, śr. 2,1 cm	poł. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 191, poz. 60; 1991, s. 157; Lisowska 2013, s. 79, poz. 1298
115		nr inw. 70a/84	III/85/C1/budynek 5, chlewik 5A-C	wys. 1,6 cm, śr. 2,5 cm	3. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 68; 1993, s. 103; Lisowska 2013, s. 76, poz. 1242
116		nr inw. 49a/87	IIIB/C1/palenisko	wys. 1 cm, śr. 2,3 cm	2. poł. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 91; 1995, s. 156; Lisowska 2013, s. 81, poz. 1333
117-119		3 prześliki, nr inw. 134a/84; 134a/84; 150b/84	III/84/B9-B8/bud. 1, posesja IV, III	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, 192, poz. 69-70, 72; 1993, 133, 134; Lisowska 2013, 77-78, poz. 1261-1262, 1267
120-122		3 prześliki, nr inw. 4a/84; 148a/84; 147a/84	III/84/B7	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	XII w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 74-75, 78; 1993, s. 146; Lisowska 2013, s. 75, 77, poz. 1226, 1264-1265

Tabela 12. Przegląd z różowego łupku znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
123-125	Wrocław-Ostrów Tumski	3 przęsłiki; nr inw. 7a/84; 75a/84; 117a/84	III/84/B6	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	1. ćw. XII w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 79-81; 1993, s. 154, 159, 160; Lisowska 2013, s. 75-77, poz. 1227, 1245, 1259
126-127		2 przęsłiki; nr inw. 150i/83; 150i/83	III/B3/zagroda 2, budynek 2	wym.: zob. Kaźmierczyk 1990	3. ćw. XII w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 85-86; 1993, s. 186; Lisowska 2013, s. 75, poz. 1222
128		nr inw. 37j/83	III/83/B5/plac	wys. 1 cm, śr. 2,5 cm	2. ćw. XII	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 84; 1993, s. 168; Lisowska 2013, s. 74, poz. 1199
129		nr inw. 99b/87	IIIA/1/87/D1-C3/budynek 2 – łaźnia	wys. 1,1 cm, śr. 2,3 cm	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, 88; 1995, s. 47; Lisowska 2013, s. 81, poz. 1334
130		nr inw. 50a/89	IIIA/3/D2/spoza zabudowy	wys. 1,4 cm, śr. 2,5 cm	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 98; 1995, s. 98; Lisowska 2013, s. 84, poz. 1402
131		nr inw. 65e/88	IIIA/2/D1/spoza zabudowy	wys. 1,3 cm, śr. 2,8 cm	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 95; 1995, s. 111; Lisowska 2013, s. 82, poz. 1357
132		nr inw. 25s/89	IIIA/3/C4/ulica	wys. 1,1 cm, śr. 2,8 cm	3. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 99; Lisowska 2013, s. 83, poz. 1390
133		nr inw. 26h/88	IIIA/2/C1/budynek 1	wys. 0,9 cm, śr. 2,7 cm	4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1990, s. 192, poz. 97; Lisowska 2013, s. 81, poz. 1342
134		nr inw. W61b/95	1995/B1-2	wym.: brak danych	?	IA UW
135		nr inw. W101a/95	1995/B1-2	wym.: brak danych	?	IA UW
136		nr inw. 155/2000	IIIF/2000-2001/E5	wym.: zob. Lisowska 2013	1. ćw. XI w.	Lisowska 2015, s. 309, tab. 3/4, ryc. 7c
137-141		5 przęsłików; nr inw. 300/2000, 339/2001, 340/2001a, 340/2001b, 417/2001	IIIF/2000-2001/C1-3	jw.	3. ćw. XI w.	Lisowska 2015, s. 309, tab. 3/5, ryc. 7e, g-j
142-144		3 przęsłiki; nr inw. 10a, 10b/2000, 289/2001	IIIF/2000-2001/B8-9	jw.	4. ćw. XI w.	Lisowska 2015, s. 309, tab. 3/2, 3, 7, ryc. 7a, b, f
145		nr inw. 248/2001	IIIF/2000-2001/B6-7	jw.	XI/XII w.-1. ćw. XII w.	Lisowska 2015, s. 309, tab. 3/6, ryc. 7d
146		nr inw. 4/2000	IIIF/2000-2001/B4	jw.	poł. XII w.	Lisowska 2015, s. 309, tab. 3/1, ryc. 7k
147-148		2 przęsłiki; brak nru inw.	IV/2003	brak danych	brak danych	Bytkowski <i>et al.</i> , 2004, s. 142, ryc. 13k

Z grodzisk ryczyńskich (zarówno z dużego grodu pierścieniowatego – stan. 1, jak i z mniejszego założenia, określanego jako stanowisko nr 2) pochodzi łącznie 21 zabytków, które w świetle datowania całego zespołu osadniczego można zamknąć w szerokich ramach chronologicznych, pomiędzy końcem X a początkiem XIII w. (tab. 12, nr 1-19; ryc. 17a-d; Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 235-254). Tylko ich niewielka część (8 egzemplarzy) została opracowana (Lisowska 2013, s. 137, tab. 15, katalog).

W dorzeczu Kaczawy, podczas badań wykopaliskowych na grodzisku w Legnicy, pozyskano 6 przęślików z łupku wołyńskiego (tab. 12, nr 33-38, ryc. 17i, h). Najstarsze zabytki odnotowano w nawarstwieńiach datowanych – na podstawie analizy ceramiki – od połowy XI do końca XI w. Najmłodszy przęślik pochodzi z poziomu osadniczego, związanego z budową zamku piastowskiego w 1. połowie XIII w. Przęśliki odnotowano również na północnym zachodzie Dolnego Śląska, na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim (tab. 12, nr 22-25; ryc. 17e-g) oraz w Głogowie (tab. 12, nr 26-30; ryc. 17y, z). Zabytki te można zamknąć w szerokich ramach chronologicznych, nawiązujących do datowania całych zespołów osadniczych. W przypadku Bytomia Odrzańskiego tamtejsze przęśliki należy datować od poł. XI do poł. XIII w., natomiast okazy z Głogowa od końca X do 1. poł. XIII w. (Hendel 1986; Moździoch 2002, s. 162). W świetle ostatnich badań na grodzisku w Miliczu, znaleziska przęślików z różowego łupku (5 egz. – ryc. 17j-l) również datować można, jak założenie obronne, to jest na 2. poł. X-2. poł. XII w. (Kolenda 2008, s. 30-48).

Problem pojawia się z przęślikami z grodziska w Grodziszczu, pow. polkowicki, o których wspomina H. Kurtz (Kurtz 1936, s. 38). Późniejsi badacze nie uwzględniają tych zabytków w swoich opracowaniach (Lodowski 1980, s. 228; Czapla 2014, s. 186; Lisowska 2013). Są one niestety niedostępne. Grodzisko to jest datowane na starsze fazy wczesnego średniowiecza, co potwierdzają również zabytki o proveniencji południowej – wielkomorawskiej (Kurtz 1936, s. 36, ryc. 2-5; Jaworski 1997, s. 1243-124). Odkrycie na stanowisku przęślików z łupku wołyńskiego, może sugerować użytkowanie obiektu również po X w.

Pozostałe egzemplarze przęślików z różowego łupku, rejestrowane są w nawarstwieńiach kulturowych od końca X do 1. poł. XIII w. W analizowanych zespołach nie odnotowano tych zabytków w nawarstwieńiach starszych niż połowa X w. oraz młodszych niż 2. poł. XIII w. Na ziemiach polskich do końca X w. występowały praktycznie tylko przęśliki gliniane⁶⁰. Taka właśnie chronologia, potwierdzona badaniami prowadzonymi nad tą kategorią zabytków (Lisowska 2013, s. 134-138, 241-242 – tam starsza literatura), pozwala widzieć w przęślikach wołyńskich swego rodzaju wyznaczniki chronologiczne dla młodszych faz wczesnego średniowiecza. Ich obecność na grodziskach kasztelańskich świadczy o rozwoju danego ośrodka i potwierdza jego znaczącą rolę na istniejącym szlaku handlowym z Rusi na zachód Europy. Ostatnie badania nad tą kategorią zabytków pokazują, że przedmioty te mogą być spotykane także na stanowiskach młodszych, z XIV-XV w. (Lisowska 2013, s. 138).

⁶⁰ Wyjątek może stanowić grodzisko z fazy plemiennnej wczesnego średniowiecza w Gilowie, pow. dzierzoniowski, na którym odnotowano przęśliki kamienne, wykonane z miejscowych surowców skalnych, nawiązujące do egzemplarzy morawskich. Okazy gilowskie mają zazwyczaj różową barwę, przez co mogły być mylone z przęślikami owruckimi (Jaworski 2005, s. 261-262, 282-283, ryc. 145).

Monety

Monety wczesnośredniowieczne można uznać za tak zwane niezależne wyznaczniki chronologii, jednak z pewnymi zastrzeżeniami. Duże znaczenie przy określeniu chronologii odkrytego numizmatu ma przede wszystkim proces obiegu monet, zarówno w Polsce, jak i w Europie wczesnośredniowiecznej. We tym okresie na ziemiach polskich monety pojawiają się dopiero w IX w. Są to oczywiście emisje wyłącznie obce. Występują głównie w skarbach, natomiast rzadko odkrywane są na stanowiskach osadowych. W IX-X w. odnotowuje się głównie znaleziska monet orientalnych, od XI w. numizmatów zachodnio- i środkowoeuropejskich (w tym czeskich, węgierskich i duńskich), a dopiero od XII w. wzrasta liczba monet rodzimych, polskich (Kiersnowski 1964, s. 36).

Stan zachowania poszczególnych zabytków wpływa na dokładne określenie typu i odmiany danej monety, choć typologię można określić nawet z ich fragmentów. Tym samym staje się ona datownikiem sama dla siebie. Należy jednak mieć na uwadze, że data emisji danej monety, nie przesądza o jej czasowo bliskim – celowym lub przypadkowym – zdeponowaniu w ziemi. Przykładem mogą być dirhemy arabskie bite w VII-VIII w. lub monety karolińskie z IX w., które na teren Polski dostały się odpowiednio dopiero w IX i X w. oraz X-XI w. (Kiersnowski 1964, s. 37). Na stanowiskach archeologicznych o rozbudowanej stratygrafii, monety odkryte w danym obiekcie lub w warstwie kulturowej nie muszą wskazywać na okres użytkowania tego obiektu, czy też powstania danej warstwy. Można w tym miejscu przywołać przykłady monet odnajdywanych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach. Numizmat złożony zmarłemu jako wyposażenie grobowe, można potraktować jako intencjonalny dar. Z kolei monety odkryte w wypełnisku jamy grobowej nie muszą wyznaczać momentu chowania zmarłego (Poleski 1992, s. 39). Jak zaznacza S. Suchodolski monety mogą stać się dobrym datownikiem, jeśli zostały odkryte na pierwotnym złożu, a stratygrafia nawarstwień nie została mocno zakłócona (Suchodolski 2008, s. 68).

Na grodziskach dolnośląskich z końca X-początku XIII w. odnotowano 47 znalezisk monet wczesnośredniowiecznych (tab. 13). Pochodzą one z następujących stanowisk: Bytom Odrzański – 13 monet, Milicz – 10 sztuk, Niemcza – 2 sztuki, grodzisko ryczyńskie, stan. 1 – 12 egzemplarzy, Świny – 1 okaz i Wrocław-Ostrów Tumski – 8 monet. Większość monet (9 egzemplarzy) z Ryczyna, z badań w latach 2004-2008 nie została opublikowana (Przysiężna-Pizarska 2010).

Na grodzisku w Bytomiu Odrzańskim dominowały znaleziska denarów krzyżowych (inaczej określanych krzyżówkami): typu V – 4 egzemplarze, w tym jedna przypuszczalnie będąca naśladownictwem tego typu, typu VI – 2 sztuki, typu VII – 1 okaz oraz typu VIII – 2 okazy (wg Suchodolskiego: tab. 13, nr 14, 16-18, 21-24, 26; Moździoch, Suchodolski 2006, s. 371-376). Dwie monety silnie skorodowane i nieczytelne, to przypuszczalnie denary krzyżowe z końca XI w. (tab. 13, nr 20, 25). Jedna z nich również może być halerzem datowanym na XV w. (tab. 13, nr 25; Moździoch, Suchodolski 2006, s. 371-376). Krzyżówki były bite głównie w mennicach saksońskich, jedna w mennicy polskiej. Większość bytomskich denarów krzyżowych została wyeksplorowana na terenie tzw. *castrum minus*, z obiektów lub częściej w ich pobliżu: z obiektu 177b – 4 egzemplarze, z obiektu 137 – 2 sztuki, z obiektu 138 – 2 okazy oraz z tzw. *castrum maius*, z obiektu 117a – 1 moneta i z warstwy kulturowej – 4 sztuki. Liczne występowanie monet na głównym członie grodu, w obrębie wyżej wymienionych obiektów, pomimo ich zalegania na wtórnym złożu, najprawdopodobniej wskazuje na działalność urzędniczo-skarbową, rozwijającą się na obszarze wydzielonego tzw. *castrum minus*. Funkcja tej części

grodu została już dostrzeżona przez badacza stanowiska (Moździoch 2002, s. 95-96). Obiekty 177b oraz 138 są datowane na okres końca XI do poł. XII w. Monety przypuszczalnie trafiły do ziemi w krótkim czasie po ich wybiciu lub w okresie około połowy wieku (Moździoch, Suchodolski 2006, s. 377). Według S. Suchodolskiego denary krzyżowe z Bytomia Odrzańskiego można datować na okres od 2. ćwierci XI w. do 4. ćwierci XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006, s. 371-376).

Wśród znalezisk denarów krzyżowych z Bytomia Odrzańskiego zwraca uwagę moneta stanowiąca przypuszczalnie naśladownictwo monet Brzetysława czeskiego (1034-1055). Mogła zostać wybita przed połową XI w. (tab. 13, nr 15) oraz moneta polska Bolesława Śmiałego (1058-1079), wybita w mennicy wrocławskiej przed 1076 r. (tab. 13, nr 19). Oba numizmaty zostały również odkryte na obszarze tzw. *castrum minus* przy obiektach 137 i 138, co potwierdza wspomniane wyżej funkcje tej części grodu. Bytomskie monety można datować na okres od 2. ćw. XI w. do początku XII w. Największa liczba znalezisk przypada na 4. ćw. XI w. Zwraca jednak brak monet w XII w., kiedy to nastąpił, wg S. Moździocha, największy rozkwit grodu bytomskiego (Moździoch 2002, s. 162).

Z ostatnich badań w Miliczu przeprowadzonych w latach 2004-2006 znanych jest 10 egzemplarzy monet⁶¹. Wśród nich znajdują się pojedyncze egzemplarze denarów krzyżowych typu V (przypuszczalnie naśladownictwo), typu VIII (tab. 13, nr 35) oraz typu II-VI (tab. 13, nr 28, 31). Krzyżówka typu VIII została wybita w mennicy wrocławskiej, pozostałe prawdopodobnie pochodzą z Połabia lub z Polski oraz ze wschodniej Saksonii. Wrocławski numizmat związany jest z panowaniem Władysława Hermana lub z początkami rządów Bolesława Krzywoustego i można go datować na lata 1080-1120 (Suchodolski 2008, s. 70). Naśladownictwa krzyżówek typu V pojawiają się na ziemiach polskich w 2. poł. XI w. (Suchodolski 2008, s. 70). Silnie skorodowaną krzyżówkę typu II-VI można datować na 1. poł., a nawet 1. ćw. XI w. (Suchodolski 2008, s. 70). Pozostałe 6 monet odkrytych na grodzisku w Miliczu jest pochodzenia obcego. Jedna z nich, słabo czytelna (zachowana jest ¼ część monety), może być emisją księcia saksońskiego Bernarda II (1011-1059) lub późniejszym naśladownictwem tych monet. Większa część numizmatów tego typu była bita w latach 1035-1040 (Suchodolski 2008, s. 70). Kolejnym znaleziskiem jest moneta określana jako tzw. agrypianka, datowana na 4. ćw. XI i 1. ćw. XII w. (Suchodolski 2008, s. 70). Dwie monety zachowane fragmentarycznie trudno jednoznacznie sklasyfikować (tab. 13, nr 27, 30). Jedną z nich, ze względu na średnicę i grubość monety oraz zawartość srebra, można określić jako naśladownictwo monet anglosaskich, z końca X lub nawet 1. ćw. XI w. (tab. 13, nr 27). Do drugiej nie udało się odnaleźć ścisłej analogii, co sugeruje naśladownictwo z terenów północnej części Cesarstwa. Monetę tę S. Suchodolski datuje na 1. poł., najpóźniej 3. ćw. XI w. (tab. 13, nr 30). Inna moneta z Milicza, pochodząca z Połabia, Pomorza lub z Polski, stanowi naśladownictwo saskich wzorów, denarów Ottona i Adelajdy, datowanych na 1. poł. XI w. (Suchodolski 2008, s. 71). Obcego pochodzenia jest również denar odkryty w wykopie III/05, będący emisją króla węgierskiego Andrzeja I (1046-1060) i bity w latach 1050-1060 (Suchodolski 2008, 71-72). Wszystkie wyżej zaprezentowane monety odkryte w Miliczu, które można datować na XI w. i początek XII w., pochodzą z warstwy kulturowej powstałej w trakcie funkcjonowania grodu.

⁶¹ W tabeli 13 pominięto odkryte w Miliczu 2 krążki ołowiane, bez stempla, stanowiące przypuszczalnie imitację monety oraz monetę datowaną na 2. połowę XVII w. (Suchodolski 2008, s. 72, poz. 11-13).

Tabela 13. Moenty znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Typ monety	Datowanie	Zbiory, literatura
1-5	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczynskie, stan. 1)	5 monet, nr inw. 267/05, 598/07, 659/07, 669/07, 710/08	IVA, B,D/05-08/ob. 3/8/różne gł. 150-320 cm	srebro	brak danych	brak danych, materiały niepublikowane	Przysiężna-Pizarska 2010
6		nr inw. 31/04	IV/04/ob. 3/gł. 100-110 cm	srebro	moneta fałszywa, nieczytelna, denar krzyżowy typu VI; władca?, mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	3. ćw. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 122
7		nr inw. 34/04	IV/04/ob. 3/gł. 100-110 cm	srebro	denar krzyżowy typu VII; władca?, mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	ok. 1075-1079 wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 122
8		nr inw. 445/06	2006/w-a zasypiskowa przy wale na majdanie	srebro	moneta polska; władca: Władysław II Wygnaniec; mennica - Kraków wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	ok. 1140-1143 wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 122
9		nr inw. 218/05	IV/05/ob. 3/gł. 170-180 cm	srebro	brak danych	brak danych, materiały niepublikowane	Przysiężna-Pizarska 2010
10-11		2 monety; nr inw. 146/05, 280/05	IV/05/ob. 6/gł. 80-90 cm, 120-130 cm	srebro	brak danych	brak danych, materiały niepublikowane	Przysiężna-Pizarska 2010
12		nr inw. 743/08	XX/08/ob. 58/w-a II	srebro	brak danych	brak danych, materiały niepublikowane	Przysiężna-Pizarska 2010
13		nr inw. 506/07	XIX/07/w-a humusu/gł. 20-30 cm	srebro	brak danych	brak danych, materiały niepublikowane	Przysiężna-Pizarska 2010
14		nr inw. 3/88	IXc/88/w-a III/przy ob. 177b/castrum minus	srebro	denar krzyżowy typu V wg Suchodolskiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	2. ćw. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Suchodolski 2006, s. 372-373, ryc. 9; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
15		nr inw. 13/92	XXXII/92/w-a III/przy ob. 138/castrum minus	srebro	moneta czeska?; Brzetysław I (1034-1055) wg Suchodolskiego; naśladownictwo; mennica Śląsk? (Moździoch, Suchodolski 2006)	mogła powstać przed poł. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Suchodolski 2006, s. 375-376, ryc. 12; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 33

Tabela. 13. Moenty znalezione na grodziskach dolnosląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Typ monety	Datowanie	Zbiory, literatura
16	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 4/88	IXe/III/88/w-a III/przy ob. 177b/ <i>castrum minus</i>	srebro	denar krzyżowy typu V, naśladownictwo wg Suchodol- skiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	od poł. XI lub 3. ćw. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 373-374, ryc. 10; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
17		nr inw. 1/88	IXc/88/w-a V/ ob. 177b/ <i>castrum minus</i>	srebro	denar krzyżowy typu VII wg Suchodolskiego, mocno sko- rodowana; mennica? (Moź- dzioch, Suchodolski 2006)	4. ćw. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 371, 373, ryc. 7; Bu- tent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
18		nr inw. 2/88	IXc/88/w-a I-IV/ przy ob. 177b/ <i>castrum minus</i>	srebro	denar krzyżowy typu VIII wg Suchodolskiego; Władysław Herman?; mennica Wrocław (Moździoch, Suchodolski 2006)	4. ćw. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006) lub ok. 1080-1100 wg Butent-Stefa- niak, Malarczyk (2009)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 371-373, ryc. 8; Bu- tent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
19		nr inw. 6/87	IXa/87/w-a IV/ ob. 137/ <i>castrum minus</i>	srebro	moneta polska, Bolesław Śmiały (1058-1079) wg Suchodolskiego; mennica Wrocław (Moździoch, Sucho- dolski 2006)	przed 1076 r. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 371-372, ryc. 6; Bu- tent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
20		nr inw. 26/92	XXXII/92/w-a V/przy ob. 138/ <i>castrum minus</i>	srebro	może denar krzyżowy?; silnie skorodowana oraz nieczytelna wg Suchodolskiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	jeśli krzyżówka – koniec XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 376; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 33
21		nr inw. 1/87	IX/87/w-a II/znad ob. 137/ <i>castrum minus</i>	srebro	denar krzyżowy typu VIII wg Suchodolskiego; mennica Wrocław (Moździoch, Sucho- dolski 2006)	4. ćw. XI w.- pierwsze lata XII w. (czaszy Władysława Herma- na; Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 371-372, ryc. 5; Bu- tent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
22		nr inw. 74/91	XXIV/91/w-a II/ <i>castrum minus</i>	srebro	denar krzyżowy typu V wg Suchodolskiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	4. ćw. XI w. przed połową XI wieku (Moździoch, Suchodol- ski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 374-375, ryc. 11; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
23		nr inw. 103/86	VI/86/ob. 117a/ <i>castrum maius</i>	srebro	mniej niż połowa monety; denar krzyżowy typu VI wg Suchodolskiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	3. ćw. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Sucho- dolski 2006, s. 371, ryc. 4; Butent- Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32

Tabela. 13. Moenty znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Typ monety	Datowanie	Zbiory, literatura
24	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 3/93	XXXXVIIIa/93/w-a II/ <i>castrum maius</i>	srebro	denar krzyżowy typu V wg Suchodolskiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	3. ćw. XI w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Suchodolski 2006, s. 376; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 33
25		nr inw. 93/89	XVIII/89/w-a II/ <i>castrum maius</i>	srebro	może denar krzyżowy?; moneta silnie skorodowana oraz nieczytelna wg Suchodolskiego; mennica? (Moździoch, Suchodolski 2006)	jeśli krzyżówka - koniec XI w. lub halers z XV w. (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Suchodolski 2006, s. 374; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 32
26		nr inw. 55/03	LXIXb/03/w-a II	srebro	denar krzyżowy typu VI wg Suchodolskiego; mennica polska? (Moździoch, Suchodolski 2006)	4. ćw. XI w. wg Suchodolskiego (Moździoch, Suchodolski 2006)	IAiE PAN Wr; Moździoch, Suchodolski 2006, 376, ryc. 13; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, 33
27	Milicz, m. pow	nr inw. 234/04	I/04/kw.M12 /w-a IIg	srebro	zachowana połowa monety, nieokreślona, może naśladownictwo typu anglosaskiego wg Suchodolskiego (2008)	koniec X lub raczej 1. ćw. XI w. (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 71; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 104
28		nr inw. 810/06	III/06/kw.M19/ w-a IIg/h	srebro	denar krzyżowy typów II-VI wg Suchodolskiego; moneta bardzo skorodowana, pochodzenie: wschodnia Saksonia (Suchodolski 2008)	1. poł. XI, nawet 1. ćw. XI w. (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 70
29		nr inw. 236/04	I/04/kw.H12/ w-a IIk	srebro	moneta nieokreślona, naśladownictwo wzorów saskich (denarów Ottona i Adelajdy) wg Suchodolskiego, pochodzenie nieznane: Połabie? Pomorze? Polska? (Suchodolski 2008)	1. poł. XI w. wg Suchodolskiego (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 71; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 104
30		nr inw. 761/05	III/05/kw.N19/ w-a IIo2	srebro	słabo zachowany fragment monety, nieokreślona, naśladownictwo, wg Suchodolskiego (Suchodolski 2008); pochodzenie: północna część Cesarstwa	1. poł. XI w., najdalej 3. ćw. XI w. (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 71

Tabela. 13. Moenty znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Typ monety	Datowanie	Zbiory, literatura
31	Milicz, m. pow	nr inw. 570/05	III/05/kw.M19/ w-a II m3	srebro	może naśladownictwo denara krzyżowego typu V wg Suchodolskiego, pochodzenie: Połabie lub Polska (Suchodolski 2008)	pierwotów – 3. ćw. XI w., naśladownictwo – 2. poł. XI w. (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 70
32		nr inw. 800/06	III/06/kw.M19/ w-a IIe	srebro	mniej niż 1/4 monety, denar ks. Bernard II wg Suchodolskiego	lata 1035-1040 lub późniejsze naśladownictwo (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 70
33		nr inw. 347/05	III/05/kw.M19/ w-a II d	srebro	denar węgierski, Ostrzyhom, Andrzej I wg Suchodolskiego (Suchodolski 2008)	ok. 1050-1060 (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 71-72
34		nr inw. 309/05	III/05/kw.M19/ w-a IIa	srebro	pochodzenie: Saksonia (Suchodolski 2008) – tzw. agrypianka z Bardownika, Schulenburg II,3 wg Suchodolskiego (Suchodolski 2008)	4. ćw. XI-1. ćw. XII w. (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 70
35		nr inw. 187/04	I/04/kw.M12/ w-a IIe	srebro	denar krzyżowy typu VIII wg Suchodolskiego; mennica Wrocław (Suchodolski 2008)	panowanie Wł. Hermana lub początek rządów Bolesława Krzywoustego (ok. 1080-1120; Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 70; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 104
36		nr inw. 188/04	I/04/kw.M12/ w-a II f	srebro	denar, pochodzenie: Polska – Kraków lub Wielkopolska, XIII w. wg Suchodolskiego (Suchodolski 2008)	1. poł. XIII w. (Suchodolski 2008)	IAiE PAN Wr; Suchodolski 2008, s. 72
37-38		2 monety; brak nru inw.	II/63/ar 5/ z czyszczenia	srebro	brak danych, 2 denary krzyżowe wg Heisiga (Każmierczyk 1965, 236); przypuszczalnie typu V, mennica? (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009)	1. poł. XI w. (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009)	IR Dzierżoniów; Każmierczyk 1965, s. 236; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 104-105
39	Świny, pow. jaworski, stan. 1	brak nru inw.	II/1959/obok ruin zamku, przy wale grodu/w-a 5	srebro	moneta polska, słabo czytelna; władca: ks. Bolesław Śmiały; mennica – Kraków wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	ok. 1069-1076 wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	Haisig, Kiersnowski, Reyman 1966, s. 59; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 133

Tabela. 13. Moenty znalezione na grodziskach dolnosląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Typ monety	Datowanie	Zbiory, literatura
40	Wrocław-Ostrów Tumski	nr inw. 57/56	VI/56/w-a II/III i III/IV	srebro	denar krzyżowy typu VII, władca?; mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	4. ćw. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IAiE PAN Wr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 143
41		nr inw. 145/56	VI/56/w-a II/III i III/IV	srebro	denar krzyżowy typu VII, władca?; mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	4. ćw. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IAiE PAN Wr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 143
42		nr inw. 38/56	VI/56/w-a II/III i III/IV	srebro	denar krzyżowy, krzyżówka typu VII, władca?; mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	4. ćw. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IAiE PAN Wr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 143
43		nr inw. 161/a/77	I/72/77/P/budynnek 3a	srebro	moneta, naśladownictwo denara Ottona i Adelajdy, mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	1. poł. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IA UWWr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 144
44		brak nru inw.	I/72/75/G1/przejsięcie pomiędzy bud. 4 i 6	srebro	denar krzyżowy typu VI, moneta skorodowana, słabo czytelna, władca?; mennica Polska? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	4. ćw. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IA UWWr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 143
45		nr inw. 3574/P	I/72/74/F/między bud. 5 i 6	srebro	denar krzyżowy typu VIII, władca: Władysław Herman; mennica – Wrocław? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	ok. 1080-1100, wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IA UWWr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 191-192, ryc. 11; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 143
46		nr inw. 237j/85	III/85/E4	srebro	1/3 denara krzyżowego, krzyżówka typu VI, władca?; mennica? wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	2. poł. XI w. wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IA UWWr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 144
47		brak nru inw.	IIIF/2001/B8-B9/palenisko w budynku 1	srebro	denar węgierski, władca: Andrzej I, mennica: Ostrzyhom wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	1046-1061 wg Butent-Stefaniak, Malarczyk (2009)	IA UWWr; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 144

Najmłodszym znaleziskiem numizmatycznym w Miliczu jest polski denar, z 1. poł. XIII w., wyznaczający koniec funkcjonowania grodu. Moneta ta może pochodzić z Krakowa i być związana z krakowskim biskupem Iwanem Odrowążem, lub z Wielkopolski (1218-1229; Suchodolski 2008, s. 72). S. Suchodolski zwrócił jednak uwagę, że jedna krzyżówka typu VIII z przełomu XI i XII w. została odkryta w warstwie stratygraficznie młodszej niż wyżej opisany denar biskupi z 1. połowy XIII w. (Suchodolski 2008, s. 68).

Z grodu niemczańskiego pochodzą zaledwie 2 monety, odkryte w wykopie II położonym w południowo-wschodniej części założenia. Są to denary krzyżowe, zapewne typu V z 1. poł. XI w. Zabytki te zostały wyeksplorowane w zabudowie mieszkalnej, odbudowanej przypuszczalnie po walcach w 1017 r. (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 104-105).

Znaleziska monet z grodzisk ryczyńskich pochodzą z badań na stanowisku 1 prowadzonych w latach 2004-2008 (tab. 13, nr 1-13). Większość z nich znaleziono w obiektach znajdujących się w wykopach założonych we wschodniej (wykop XIX – 1 okaz) oraz północno-wschodniej (wykop IV i jego aneksy oraz wykop XX – 11 egzemplarzy) części majdanu grodziska. Jedna moneta została odkryta w warstwie zasypiskowej przy wale grodziska (nr inw. 445/06). Trzy z nich zostały opublikowane. Dwie monety pochodzą z wykopu IV/04 (tab. 13, nr 6-7). Są to denary krzyżowe typu VI (moneta fałszywa, nieczytelna) oraz typu VII z 3. ćw. XI w. oraz z lat około 1075-1095. Miejsce wybitcia monet jest nieznane (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 121-122). Pojedyncza moneta wybita w Krakowie, odkryta w warstwie zasypiskowej, jest emisją Władysława Wygnańca z lat 1140-1143 (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 122).

Ze Świn, pow. jaworski pochodzi moneta odkryta podczas badań prowadzonych w 1959 r. Znaleziono ją na osadzie, przy wale grodziska, obok ruin późniejszego zamku. Jest to polska emisja wybita w mennicy krakowskiej w latach 1069-1076 przez księcia Bolesława Śmiałego, a zatem sprzed jego koronacji na króla Polski w 1076 r. (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 133). Numizmat pochodzi z jamy 2, z warstwy kulturowej 5, z osady, najprawdopodobniej funkcjonalnie związanej z grodem znajdującym się na szczycie pobliskiego wyniesienia.

Osiem monet zostało odkrytych w trakcie badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (tab. 13, nr 40-47). Pochodzą one z wykopów zlokalizowanych na podgrodziu: VI – 3 egzemplarze, I/74-77 – także 3 egzemplarze oraz III i IIIE/01 – 2 monety. Są to głównie denary krzyżowe typu VI – 2 egzemplarze, VII – 3 okazy, typu VIII – 1 egzemplarz oraz jeden denar węgierski. Ostatnia moneta jest naśladownictwem denara Ottona i Adelajdy. Denary krzyżowe pochodzące z wykopu VI (tab. 13, nr 40-42), zostały wyeksplorowane z nawarstwień kulturowych, datowanych na połowę XII-połowę XIII w. (Moździoch 2004, s. 330; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 143). Z wykopu I oraz III (tab. 13, nr 44-47) pochodzą denary krzyżowe, które zostały wybite w mennicy wrocławskiej w latach 1080-1100 przez Władysława Hermana (tab. 13, nr 45) oraz prawdopodobnie w którejś z mennic polskich, w 4. ćw. XI w. (silnie skorodowany zabytek; tab. 13, nr 44). Obie monety zostały odkryte w nawarstwieńiach kulturowych w wykopie I, określanych odpowiednio na przełom XI i XII w. oraz 3. ćw. XI w., co współgra z datowaniem odkrytych monet. Inny słabo zachowany denar krzyżowy typu VI z wykopu III/85 (tab. 13, nr 46), został określony na 2 poł. XI w. (tab. 13, nr 46).

Z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu pochodzi również moneta stanowiąca naśladownictwo denarów Ottona i Adelajdy, datowana na 1. poł. XI w. (tab. 13, nr 43; Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009,

s. 144)⁶². Została ona znaleziona w wykopie I/77, z nawarstwień kulturowych datowanych na 1. ćw. XI w. Ostatnia z odkrytych na wrocławskim Ostrowie Tumskim monet została wybita w latach 1046-1061 w węgierskim Ostrzyhomie. Jest to denar króla Andrzeja I (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 144).

Podsumowując, na dolnośląskich grodziskach funkcjonujących w okresie od końca X do początku XIII w. dominują znaleziska monet określanych jako denary krzyżowe lub ich naśladownictwa, charakterystyczne głównie dla 2. poł. XI w.–początku XII w. Numizmaty te zostały wybite w mennicach zachodnich, południowych i polskich. Na uwagę zwracają monety obcego pochodzenia, które odkryto na grodziskach w Bytomiu Odrzańskim, Miliczu oraz we Wrocławiu (denary stanowiące naśladownictwo denarów saskich Ottona i Adelajdy – 2 monety, denary węgierskie – 2 monety, moneta czeska Brzetysława, denar księcia saksońskiego Bernarda II oraz tzw. agrypianka). Na analizowanych grodach pojawiły się także monety polskie związane z okresem panowania Bolesława Śmiałego, Władysława Hermana czy też Władysława Wygnańca. Obecność obcych i rodzimych monet może świadczyć o licznych kontaktach mieszkańców danego grodu, zapewne o charakterze handlowym, z zachodnimi czy południowymi sąsiadami oraz z innymi regionami Polski. Zwraca uwagę brak we Wrocławiu, Miliczu i Bytomiu Odrzańskim monet wybitych w stołecznym Krakowie w XI i XII w. (Suchodolski 2008, s. 67). Na podstawie przytoczonych powyżej przykładów, monety mogą zostać potraktowane jako tzw. niezależne wyznaczniki chronologii. Wyjątek mogą stanowić XI-wieczne denary, odkryte w nawarstwieniach młodszych w wykopie VI na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu.

Wagi i odważniki

Do tej kategorii zabytków ruchomych należą przedmioty, które można łączyć z szeroko pojętym handlem. Unikatowość tych znalezisk oraz ich liczna obecność na grodziskach, pozwala sprecyzować chronologię założeń obronnych, na których one wystąpiły oraz określić ich znaczenie w nowym systemie wczesnofeudalnym. Wśród nich wyróżniono elementy składowe wag i związane z nimi odważniki, znajdujące swoje analogie na innych zachodniosłowiańskich stanowiskach grodowych. Na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w trakcie wielosezonowych badań odkrywano dużo przedmiotów ołowianych, często z otworem w środku, które mylnie identyfikowano z odważnikami. Stan badań nad tą kategorią zabytków, pozwala wydzielić wyroby wykonane z żelaza, w brązowych osłonach, często puncowane na biegunach, używane jako odważniki do wag (Wachowski 2006).

Na uwagę zasługują również pojedyncze znaleziska wag składanych z znalezionych na omawianych grodziskach. Typologia wczesnośredniowiecznych wag składanych została oparta przede wszystkim na zmieniającej się formie beleczki, rzadziej imadła czy szalki. Na tej podstawie wydzielono 3 typy wag: typ I i typ II, datowany odpowiednio na okres od IX do końca XI w. i od poł. lub końca XI w. do połowy lub końca XIII w. Typ III występuje po poł. XII w. (Wachowski 1974, s. 187-188, ryc. 11).

Do tej pory w prezentowanym zbiorze znane są tylko części składowe wag – z Milicza oraz z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego (tab. 14). W oparciu o klasyfikację zaproponowaną przez K. Wachowskiego za najstarszą wagę z analizowanych grodów można z całą pewnością uznać egzemplarz z Milicza. Są to dwie brązowe beleczki wagi składanej, z charakterystycznym karbowaniem na końcach. Reprezentują one typ Ia, który K. Wachowski datuje na okres od X do końca XI w. (Wachowski 1972,

⁶² Analogiczny zabytek numizmatyczny został odkryty w Miliczu.

s. 202-203, ryc. 1b; 1974, s. 187). Analogiczne formy znane są z innych grodzisk na terenie Polski: z Giecza, z Poznania, z Gniezna oraz Żlinic, pow. opolski (Wachowski 1974, s. 187). Cechy stylistyczne innej belecзки z Wrocławia–Ostrowa Tumskiego sugerują, że mamy do czynienia z kolejnym przykładem wagi typu Ia (nr inw. 11a/74). Na jednym jej końcu widoczne są karby. Omawiany egzemplarz został wyeksplorowany z warstwy kulturowej E w wykopie I/74, datowanej na połowę XII w. (Każmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 207). Trudno zatem w tym przypadku uznać ją jako dobry datownik. Pozostałe części składowe wag, uniemożliwiają podjęcie ich dalszej klasyfikacji. Część z nich została wyeksplorowana z nawarstwień datowanych na XI w., część na XII w. Przypuszcza się, że XI-wieczne elementy wagi związane są ze starszymi wagami składowymi (typ I), w wagi z XII w. z typem II. Zaprezentowane powyżej elementy wagi, w przypadku analizowanych grodów wczesnopiastowskich, nie można uznać za pomocne przy ustaleniu ścisłej chronologii badanych obiektów.

Na terenie kilku dawnych grodów użytkowanych pomiędzy końcem X a początkiem XIII w., występują odważniki metalowe (tab. 15). Są to niewielkich rozmiarów, najczęściej o kształcie beczułkowatym (kuliste i spłaszczone) przybory kupieckie związane z szeroko pojmowaną sferą wymiany, na terenach ziem polskich pojawiły się około poł. XI w. (Wachowski 2006, s. 359). Zestawienie takich odważników z ziem polskich dokonał K. Wachowski, w oparciu o klasyfikację tej kategorii zabytków H. Steuera. Jak zauważył K. Wachowski, typologia przedstawiona przez niemieckiego badacza nie uwzględnia jednak wielu odważników nieoznakowanych, charakterystycznych dla znalezisk polskich (Wachowski 2006, s. 359). Na podstawie formy, surowca, technologii wykonania oraz znakowania, K. Wachowski zakwalifikował je do 5 systemów wagowych: system I – orientalno-skandynawski (bałtycki?), system II – słowiański (piastowski?), system III – skandynawski, system IV – miejski oraz system V – na który składały się komplety samych odważników oraz pojemników do nich. We wczesnym średniowieczu najbardziej popularny był system II, dla którego podstawową formą są odważniki beczułkowate, wysokie z małą średnicą biegunów (typ B2 wg Steuera). Wszystkie takie okazy wykonywane były z żelaza powleczonego brązem. W Polsce znane są egzemplarze nieoznakowane i oznakowane kółkiem w otoku. Pojawiają się także odważniki kubooktaedryczne. Przy wyróżnianiu odważników, spośród innych znalezisk, ważna jest również waga zabytku, która bardzo często jest pomijana w sprawozdaniach z badań (Wachowski 2006, s. 360). Wśród śląskich odważników K. Wachowski wydzielił 2 typy: I – kuliste, spłaszczone, czyli tzw. beczułkowate oraz II – wielograniaste (Wachowski 1974, s. 188). Osobne zagadnienie to odważniki wykonane z innego surowca niż żelazo, czyli z ołowiu, które często spotyka się na grodziskach. W. Hołubowicz jako pierwszy zwrócił uwagę na przedmioty ołowiane o kształcie zbliżonym do odważników (Hołubowicz 1956, s. 243). Powtórna analiza zbioru opolskich zabytków ołowianych (przede wszystkim pod kątem ich wagi) wykazała, że przedmioty te nie mogą być traktowane jako odważniki (szczególnie uwaga ta dotyczy zabytków z otworem; Wachowski 1974, s. 173-187).

Na grodziskach zestawionych w tej pracy, znaleziono łącznie 27 odważników (tab. 15): w Bytomiu Odrzańskim – 8 sztuk, w Głogowie – 4 okazy, w Miliczu – 1 sztuka⁶³ oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu – 14 egzemplarzy⁶⁴.

⁶³ Z badań na grodzisku milickim z 2004 r. pochodzą kolejne niepublikowane 4 odważniki (Kolenda 2008, s. 50).

⁶⁴ Z Legnicy ołowiany zabytek z przewierconym otworem na środku, został błędnie określony w dokumentacji muzeum, jako odważnik (nr inw. ML-A-535), tym samym pominięty w niniejszym zestawieniu.

Tab.ela 14. Wagi składane i ich części znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Milicz, m. pow	brak nru inw.	1953	brąz	dwie brązowe beleczyki wagi szalkowej, dł. 5,8 cm, typ Ia wg Wachowskiego (1974)	X-koniec XI w.	Wachowski 1972, s. 202-203, ryc. 1b; 1974, 187
2	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 147d/78	II/78/N/budynek 4	żelazo	fragment wagi szalkowej (łańcuszka) z żelaza	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1980, s. 128-129, ryc. 40
3		nr inw. 147d/78	II/78/N/budynek 4	brąz	fragment szalki wagi z brązu	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1980, s. 128-129, ryc. 40
4		nr inw. 11a/74	I/72/74/E1/ulica	brąz	brązowa beleczyka wagi szalkowej, typ Ia? wg Wachowskiego (1974)	poł. XII w.	IA UWTr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 207
5		nr inw. 6e/74	I/72/74/E	brąz	fragment wagi	3., 4. ćw. XII w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 216
6		nr inw. 94b/85	III/85/C3/budynek 2	żelazo	dwie miseczki wagi	3. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1993, s. 65
7		brak nru inw.	III/w-a B8/zagroda 3, budynek 1	żelazo, brąz	fragment wagi szalkowej z żelaza i brązu	4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1993, s. 132
8		nr inw. 187a/83	III/83/B1/zagroda 1	żelazo, cyna	dziewięć ogniw łańcuszka wagi, głównie z cyny	przełom XII/XIII w.	Kaźmierczyk 1993, s. 215
9		nr inw. 22b/89	IIIA/2-3/89/C2-C1/budynek 5	?	bezmian wagi	3., 4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1995, s. 44, 133-134, ryc. 35/2, ryc. 111
10		nr inw. 37d/88	IIIA/2-3/89/C2-C1/ulica	brąz	zawieszka wagi	3., 4. ćw. XI w.	Kaźmierczyk 1995, s. 44, 135, ryc. 35/10

Odważniki wrocławskie znane są z kart inwentarzowych zabytków, znajdujących się w zbiorach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Reprezentują one formy beczułkowate (kuliste i spłaszczone) typ B2 wg Steuera (tab. 15, nr 14-17, 25) oraz typ B3 (lekko dwustożkowate – tab. 15, nr 26; Wachowski 2006, s. 360-361, ryc. 1). Dominują odważniki znakowane (4 okazy: Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 193, 206, ryc. 12b; 1977, s. 196, 206, ryc. 11t; 1978, s. 145, 152, ryc. 30), obok nieoznakowanych (2 sztuki) i nieokreślonych (9 egzemplarzy). Odważniki te najliczniej znajdowano na podgrodziu w wykopie I (7 egzemplarzy) oraz w wykopie III (8 sztuk), w nawarstwieniach kulturowych datowanych na wiek XI. Kilka odważników wyeksplorowano w nawarstwieniach datowanych na okres od 2. poł. XII w. do 1. poł. XIII w. (4 sztuki). Wrocławskie egzemplarze najczęściej były wykonane z żelaza obleczonego brązem – 10 sztuk, niekiedy miedzią – 1 odważnik. Waga większości z nich nie została dotąd opisana. Zaledwie w przypadku 3 zabytków mamy podaną wagę: około 1,7 g (2 odważniki) oraz około 40 g (1 okaz). Brak dostępu do zabytków nie pozwala ustalić tej cechy odważników. Wśród tych przedmiotów na uwagę zasługuje egzemplarz kuboktaedryczny (brak nru inw.). Analogiczne formy znane są przede wszystkim z Pomorza i z Wielkopolski, a na Śląsku z Opola-Ostrówka, gdzie zanikają w XII w. (Wachowski 1974, s. 190, tab. 12; 2006, s. 360) oraz z osady przygrodowej w Miliczu (Kolenka 2008, s. 27-28, ryc. 11f).

Wszystkie odważniki z Bytomia Odrzańskiego zostały znalezione w wykopach, zlokalizowanych na obszarze tzw. *castrum minus*. Reprezentują formy beczułkowate typu B2 wg Steuera. Wykonane są z żelaza powleczonego brązem (w tzw. koszulkach brązowych). Na dwóch okazach zachowały się ślady zdobienia punktowego na płaskich powierzchniach (Moździoch 2002, s. 303, tabl. 45/7). Pozostałe egzemplarze są niezdobione (Moździoch 2002, tabl. 34/8-9, 45/4, 7-8, 50/5-7, ryc. 128). Wśród nich zwraca uwagę odważnik oktaedryczny o wadze 6,85 g (Moździoch 2002, s. 156 – tam starsza literatura). W świetle datowania całego zespołu grodowego, odważniki te można zamknąć w szerokich ramach chronologicznych, między poł. XI a poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162). Obecność odważników w wydzielonej strefie tzw. *castrum minus* - wskazuje - obok znalezisk monet - na ważną rolę tej partii grodu w administracji skarbowej (Moździoch 2002, s. 157).

Chronologia odważników pochodzących z grodów dolnośląskich mieści się w okresie od około 2. ćw. XI w. do poł. XIII w. Najwięcej egzemplarzy datowanych jest na XI w., a ściślej na trzy ostatnie ćwierci tego stulecia, poświadczają to przede wszystkim znaleziska wrocławskie. Egzemplarze z Bytomia Odrzańskiego, Głogowa i Milicza, bez kontekstu stratygraficznego, można datować w szerokich ramach chronologicznych na czas funkcjonowania tych założeń, to jest od końca X do początku XIII w. (Wachowski 1974, s. 195, przypis 88). H. Steuer odważniki typu B2 umieszcza w okresie od połowy XI w. do przełomu XII i XIII w. Według K. Wachowskiego odważniki typu B2 w Polsce pojawiają się jednak wcześniej, przed połową XI w. (być może nawet wcześniej, kiedy Bolesław Chrobry zaczął bić własną monetę) i mogą trwać nieco dłużej niż pewnie datowane egzemplarze dolnośląskie, nawet do początków XIII w. Z tego właśnie okresu zarejestrowano sporą liczbę odważników na terenie kluczowych grodów Państwa Piastowskiego. Wcześniejsze tego rodzaju zabytki dość licznie użytkowane były w pasie nadmorskim, głównie w ośrodkach handlowych (Wachowski 2006, s. 362-363). Analogiczne formy odnotowano również na Ostrówku w Opolu. Najstarsze egzemplarze odważników żelaznych w brązowych koszulkach zarejestrowano tutaj w nawarstwieniach datowanych na 4. ćwierć XI i początek XII w. Najmłodsze pochodzą z początku XIII w. (Wachowski 1974, s. 188-195, tab. 12, ryc. 15 f, g, h; Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, s. 325, 329, tabl. 5, 9).

Tabela. 15. Odważniki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
1	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	nr inw. 4/96; ryc. 34a	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, nieoznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	poł. XI-pół. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)	Moździoch 2002, s. 292, tabl. 34/8
2		nr inw. 101/96; ryc. 34b	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, nieoznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 292, tabl. 34/9
3		nr inw. 73/89; ryc. 34c	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, nieoznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 303, tabl. 45/4
4		nr inw. 1/84; ryc. 34d	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, znakovanie: trudno określić, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 303, tabl. 45/7
5		nr inw. 84/88; ryc. 34e	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, oznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 303, tabl. 45/8
6		nr inw. 163/91; ryc. 34f	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, nieoznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 306, tabl. 50/6
7		nr inw. 133/91; ryc. 34g	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej; waga: brak danych, nieoznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 306, tabl. 50/7
8		nr inw. 84/89	<i>castrum minus</i>	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej koszulce; waga: brak danych, znakovanie: brak danych, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	jw.	Moździoch 2002, s. 157, ryc. 128

Tabela. 15. Odważniki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
9-12	Głógów-Ostrów Tumski, stan. 2	4 odważniki, brak nru inw.	brak danych	?	brak danych	koniec X-pocz. XIII w.	Wachowski 1974, s. 195, przypis 88
13	Milicz	brak nru inw.	brak danych	?	brak danych	koniec X-pocz. XIII w.	Wachowski 1974, s. 195
14		nr inw. 49j/77	I/72/77/N/ budynnek 1	żelazo, brąz	fragment żelaznego odważnika w brązowej koszulce, waga: brak danych, oznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	2. ćw. XI w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 173-174
15		nr inw. 35b/74	I/72/74/K/ spozna zabudowy	żelazo, brąz	żelazny odważnik w koszulce brązowej waga: 1,7 g, oznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	2. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978, s. 145, 152, ryc. 30
16		nr inw. 75h/76	I/72/76/K	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej koszulce, waga: brak danych, nieoznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	2. ćw. XI w.	IA UWFr
17		nr inw. 119o/75	I/72/75/G1/ budynnek 6	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej koszulce, waga: 16,86 g; oznakowany, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	3. ćw. XI w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1977, s. 196, 206, ryc. 11t
18	Wrocław – Ostrów Tumski	brak nru inw.	I/72/74/ E1/ulica między budynkami 5 i 6	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej koszulce, waga: 39,5 g; oznakowany, typ: B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	pol. XII w.	Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 193, 206, ryc. 12b
19		nr inw. 63d/72	I/72/E	żelazo	żelazny odważnik, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ: brak danych	3., 4. ćw. XII w.	IA UWFr
20		nr inw. 46a/72	I/72/D	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej koszulce, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ: brak danych	koniec XII-l. pol. XIII w.	IA UWFr; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 267

Tabela. 15. Odważniki znalezione na grodziskach dolnośląskich (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Nr inw., rycina	Metryka zabytku	Surowiec	Opis	Datowanie	Zbiory, literatura
21	Wrocław – Ostrów Tumski	nr inw. 317a/85	III/85/E1/ sposób zabudowy	żelazo, brąz	żelazny odważnik inkrustowany brązem, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ: brak danych	2. ćw. XI w.	IA UWTr; Kaźmierczyk 1991, s. 135
22		nr inw. 318a/85	III/85/C2/ sposób zabudowy	żelazo, miedź	żelazny odważnik w kształcie miedzianej, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ: brak danych	3. ćw. XI w.	IA UWTr; Kaźmierczyk 1993, s. 90
23		nr inw. 21i/84	III/84/B9/ podwórze-plac, zagroda 1	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej kształcie, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ: brak danych	4. ćw. XI w.	IA UWTr; Kaźmierczyk 1993, s. 112
24		nr inw. 103c/84	III/84/B8/ zagroda 3, budynek 1	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej kształcie, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	4. ćw. XI w.	IA UWTr; Kaźmierczyk 1993, s. 132
25		nr inw. 103d/84	III/84/B8/ zagroda 3, budynek 1	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej kształcie, waga: brak danych, znakowanie: brak danych, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	4. ćw. XI w.	IA UWTr; Kaźmierczyk 1993, s. 132
26		nr inw. 50f/83	III/86/B4/ budynek 2	żelazo, brąz	żelazny odważnik w brązowej kształcie, waga: brak danych, nieoznakowany, typ B3 wg Steuera (Wachowski 2006)	poł. XII w.	IA UWTr; Kaźmierczyk 1993, s. 172
27		brak nru inw.	brak danych	?	odważnik kubokształtny, typ B2 wg Steuera (Wachowski 2006)	brak danych	Wachowski 2006, s. 360

Wyraźnie widoczna jest zależność między występowaniem na stanowiskach grodowych odważników i wag razem z monetami. W przypadku wrocławskiego Ostrowa Tumskiego z określonej warstwy pozyskano części składowe wag i odważniki. Taką tendencję zaobserwowano przede wszystkim w wykopie I, w warstwach N, E1 i E, datowanych na XI-XII w. W Bytomiu Odrzańskim znaleziska odważników i monet grupują się przede wszystkim w jednej wydzielonej partii grodu zwanej przez S. Moździocha *castrum minus*. Znaleziska wag i odważników, choć w niewielkim stopniu opublikowane, zarejestrowano na grodziskach, określanych jako kasztelanie, pełniące ważne funkcje w administracji skarbowej. Taką tendencję zaobserwowano na Ostrówku w Opolu, Bytomiu Odrzańskim, Głogowie czy w Miliczu (Wachowski 1974, s. 193, 195; Moździoch, Suchodolski 2006). W pojedynczych przypadkach odważniki spotyka się na cmentarzyskach (Wrzesińska, Wrzesiński 2006 – tam starsza literatura). Wagi i odważniki odgrywały ważną rolę w trakcie wymiany handlowej, dlatego ich występowanie kumuluje się w grodach, znajdujących się na wielu ważnych szlakach handlowych. Widoczne jest to w całej Słowiańszczyźnie Północno-Zachodniej (Wachowski 1974, s. 197-199, ryc. 19).

Dewocjonalia

Wśród tej kategorii zabytków, wyróżniono krzyżyki wykonane z metali szlachetnych oraz kamienną płaskorzeźbę z postacią Chrystusa, które nie znajdują swoich odpowiedników na innych stanowiskach z młodszych faz wczesnego średniowiecza na Dolnym Śląsku.

Krzyżyki są rzadko odkrywane na dolnośląskich grodziskach wczesnośredniowiecznych, dlatego zasługują na krótki komentarz. Odkryto je na grodach legnickim i wrocławskim. W obu przypadkach były to okazy metalowe. Na osadzie przygodowej w Będkowicach znaleziony został krzyżyk z kamienia (Śledzik-Kamińska 1976, s. 67-70)⁶⁵.

Wrocławski srebrny krzyżyk (nr inw. 165d/78) pochodzi z wykopu II/78 zlokalizowanego na podgrodziu, z warstwy T datowanej na 3. ćw. X w. Zabytek ten został uznany za formę czesko-morawską, mającą swoje odpowiedniki na terenie południowych Moraw, Dolnej Austrii oraz wschodnich Czech (Wachowski 1997, ryc. VI; Wołoszyn 2003, s. 580 – tam dalsza literatura). Obok innych, pojedynczych znalezisk, takich jak ostroga o cechach karolińskich (Wachowski 1997, s. 64, ryc. 40e) oraz ostroga z tzw. długim bodźcem (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1979, s. 132, ryc. 12), srebrny krzyżyk może wyznaczać horyzont użytkowania wrocławskiego grodu w X w., przed włączeniem Śląska do państwa wczesnopiastowskiego (Rzeźnik, Żurek 2000, s. 337-338 – tam dalsza literatura).

Najbardziej spektakularnym znaleziskiem jest złoty krzyżyk z Legnicy wyeksplorowany z nawarstwień C2-C1, datowanych na podstawie analizy ceramiki na połowę XI-połowę XII w. Swoją stylistyką znalezisko nawiązuje do pracowni bizantyjskich. Dostrzegali to już sam badacz stanowiska, podkreślając jednocześnie jego wyrób z lokalnego surowca (Kaźmierczyk 1966, s. 126). Wyniki analizy składu chemicznego potwierdziły jego spostrzeżenia (Wołoszyn 2003, s. 583). Analogii do krzyżyka legnickiego można doszukiwać się na terenie Rusi, gdzie podobne zabytki są datowane na XI-XII w. Taka chronologia pokrywa się z datowaniem omawianego złotego krzyżyka (Wołoszyn 2003, s. 583 – tam dalsza literatura). W skali Polski legnicki złoty krzyżyk jest unikatem.

⁶⁵ Autorka sprawozdania informuje tylko o odkryciu kamiennego krzyżyka o wymiarach 1 x 1 cm na osadzie, nie przedstawiając żadnej ilustracji zabytku.

Do przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim zaliczono również fragment wapiennej płaskorzeźby z postacią Chrystusa, która pochodzi z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego z wykopu III z warstwy C2, datowanej na 2. poł. XI w. Zabytek ten został znaleziony w budynku mieszkalnym, interpretowanym jako pracownia kamieniarska (Limisiewicz 1990, s. 277-278; Lisowska 2013, s. 164-165).

Ceramika

Ceramika tworzy najliczniejszą kategorię źródeł, pozyskiwanych w trakcie różnych badań terenowych przeprowadzanych na stanowiskach archeologicznych. Nie sposób zatem jej pominąć przy opracowywaniu badań wykopaliskowych. Na wielu założeniach obronnych, fragmenty naczyń glinianych są często jedyną kategorią zabytków ruchomych. Analiza ceramiki pozwala sprecyzować czas funkcjonowania stanowiska. W tym wypadku uzasadnionym rozwiązaniem wydaje się być zastosowanie analizy porównawczej i ilościowej fragmentów naczyń, na podstawie wybranych kryteriów, które w świetle aktualnego stanu badań nad ceramiką wczesnośredniowieczną, można uznać jako swego rodzaju cechy diagnostyczne.

W literaturze wiele razy podejmowano studia nad garncarstwem wczesnośredniowiecznym w Polsce (Dąbrowska 1963, Hołubowicz 1965, Parczewski 1977, Buko 1990, Rzeźnik 1995, Poliński 1996). Wypracowane zostały różne metody naukowe, które mogą być wykorzystane w badaniach stanowisk dolnośląskich. Przy analizie fragmentów naczyń ceramicznych z grodzisk, wykorzystano także procedury analityczne zastosowane wcześniej w badaniach ceramiki wrocławskiej (Paternoga, Rzeźnik 2004, s. 142-147). Na tej podstawie wyróżniano następujące podstawowe cechy diagnostyczne: technika produkcji naczyń, zasięg obtaczania, masa garncarska użyta do produkcji naczyń, ukształtowanie wylewów, rodzaj i zasięg ornamentu oraz rodzaje den. Dzięki nim możliwe staje się rozdzielenie zespołów ceramicznych dla trzech węższych ram czasowych: 2. poł. X–1. poł. XI w., następnie od poł. XI do poł. XII w. i wreszcie 2. poł. XII w. i 1. poł. XIII w.

Na potrzeby niniejszej pracy zdecydowano się właśnie na wydzielenie pewnych cech, które w dalszym etapie pozwolą wyróżnić naczynia ceramiczne z okresu pomiędzy końcem X a początkiem XIII w. Warto również podkreślić, że celem pracy nie było opracowanie każdego dostępnego zbioru ceramiki naczyniowej w formie monograficznego ujęcia. W wielu przypadkach (Głogów – Ostrów Tumski, Krosno Odrzańskie, Niemcza, Wrocław–Ostrów Tumski) jest to niemożliwe, ze względu na zbyt liczne zbiory zabytków. Materiały ceramiczne z tych założeń obronnych potrzebują, a nawet wręcz wymagają, podjęcia odrębnych, niekiedy długotrwałych studiów gabinetowych. Wiąże się to również z uporządkowaniem i ponownym opracowaniem dostępnej dokumentacji z badań (analiza stratygrafii pionowej i poziomej), które pozwolą na podjęcie dalszych prac nad chronologią tych stanowisk⁶⁶.

Ze względu na znaczne rozdrobnienie ceramiki, przy wyborze fragmentów naczyń do analizy, stosowano kryterium wielkościowe części przybrzeżnych, przydennych oraz środkowych partii naczyń, opierając się na schemacie zaproponowanym przez A. Buko (Buko 1990, s. 235-244). W efekcie wydzielono te fragmenty, które składały się z wylewu, szyjki i górnej części brzuśca oraz całe dna lub ich zachowane większe partie przydenne (I kategoria wielkościowa). Do II kategorii wielkościowej zaliczono ułamki naczyń z zachowanym wylewem i szyjką albo samą szyjką i górną częścią brzuśca oraz

⁶⁶ W ostatnich latach powstało kolejne opracowanie zabytków, w tym ceramiki naczyniowej z wykopu IIIIF/2000-2001 z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego (Pankiewicz 2015).

przydatne części dna, w przypadku kiedy nie udało się szczegółowo określić ich rodzaju. Do ostatniej – III kategorii wielkościowej – zaliczono drobne fragmenty przykrawędnych, środkowych lub dolnych partii naczyń, które nie pozwalały na podjęcie szerszej analizy. Dzięki takiej klasyfikacji wielkościowej zbioru, wyróżnione fragmenty naczyń (I oraz II kategoria) w trakcie dalszego postępowania badawczego umożliwiały określenie największej ilości cech technologiczno-stylistycznych ceramiki.

Jedną z podstawowych cech diagnostycznych ujętych w analizie było określenie sposobu wytwarzania naczyń ceramicznych. Badania nad wczesnośredniowiecznymi technikami garncarskimi opierają się na analizie śladów poprodukcyjnych, zaobserwowanych na fragmentach pochodzących z wykopalisk oraz na badaniach o charakterze eksperymentalnym i etnoarcheologicznym. Wykazały one, że w okresie od końca X do początku XIII w. naczynia wykonywano za pomocą dwóch technik lepienia: techniki ugniatania oraz techniki taśmowo-ślizgowej. Pierwsza z nich polegała na formowaniu naczynia z wałeczków i taśm, druga – na większym wykorzystaniu rotacji koła, dzięki czemu formowano ściankę naczynia pod ślizgowym naciskiem palców garncarza (Buko 1990, s. 105-107). Wcześniejsze badania W. Hołubowicza wykazały, że obie techniki garncarskie mogły być wykorzystywane równocześnie, na tym samym terytorium (Hołubowicz 1965, s. 14-18). Analiza fragmentów naczyń z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu doprowadziła P. Rzeźnika do wyróżnienia kolejnej techniki produkcji naczyń, tzw. techniki krokowo-ślizgowej lub krótkiego ślizgu. Polegała ona na rytmicznym spajaniu masy garncarskiej, przy zastosowaniu rotacji koła, co w efekcie doprowadzało do powstawania charakterystycznych śladów po wewnętrznej stronie naczynia w postaci tzw. ukośnej łezki (Rzeźnik 1995, s. 47-50, ryc. 13, 14). Ten sposób formowania naczyń został zaobserwowany głównie na materiałach z lewobrzeżnego Wrocławia, na szczególnych formach naczyń wrocławskich – tzw. pucharach typu III i IV wg Kaźmierczyka (Kaźmierczyk 1970, s. 297). Na obecnym etapie badań nie można wykluczyć zastosowania tej techniki produkcji garncarskiej również w XI w. (Rzeźnik 1995, s. 50). Obok wczesnośredniowiecznych sposobów wytwarzania naczyń ceramicznych, w młodszych zespołach mogą pojawiać się formy wykonane w późnośredniowiecznej technice produkcji (technika taśmowo-ślizgowa oraz obtaczanie silnie formujące).

Kolejnym istotnym elementem w procesie wytwarzania naczyń wczesnopolskich jest obtaczanie, czyli wyrównywanie powierzchni ścianek naczynia lub likwidowanie śladów poprodukcyjnych przy zastosowaniu rotacji koła garncarskiego. W analizowanych w tej pracy zbiorach ceramicznych starano się wydzielić: a – obtaczanie częściowe, obejmujące przykrawędzną partię naczynia lub sięgające do załomu brzuśca, b – obtaczanie całkowite obejmujące całą powierzchnię naczynia razem z dnem oraz c – obtaczanie silnie formujące widoczne w postaci wklęsło-wypukłych ciągów garncarskich po wewnętrznej stronie naczynia (związane z zastosowaniem szybkoobrotowego koła garncarskiego). To pozwalało w dalszym etapie analizy wyróżnić fragmenty naczyń o starszych i młodszych (wczesnopolskich) cechach garncarstwa wczesnośredniowiecznego.

Inną cechą diagnostyczną wyróżnioną w trakcie analizy zespołów ceramiki, jest receptura masy garncarskiej, z której wykonano dane naczynie. Obserwacja makroskopowa przełomów ścianek naczyń pozwalała dostrzec rodzaj użytej domieszki schudzającej. Najczęściej stosowano piasek (w wielu przypadkach był on naturalnym składnikiem gliny) i tłuczeń, niekiedy mikę oraz ziarna grafitu o różnej granulacji. Podejmując analizę fragmentów naczyń ceramicznych pod kątem rodzaju i wielkości domieszki schudzającej, zaproponowano podział na ziarna o wielkości drobnoziarnistej (do 0,5 mm, niekiedy określanej jako pylista), średnioziarnistej (0,5-1,0 mm) i gruboziarnistej (powyżej 1,0

mm)⁶⁷. Uwzględniając opublikowaną analizę fragmentów naczyń ceramicznych z danego stanowiska, te proporcje ulegały zmianom.

Przed poł. X w. glinę do produkcji garnków schudzano przeważnie domieszką średnio- i gruboziarnistego piasku i tłuczni, co jest dobrze widoczne na przełomach i powierzchniach ścianek naczyń (Rzeźnik 1995, s. 68-74; Paternoga, Rzeźnik 2004, s. 145). W 2. poł. X w. oraz w 1. poł. XI w. nastąpiły istotne zmiany w jej składzie. Częstsze i szybsze zastosowanie rotacji koła garncarskiego, pociągnęło za sobą również zmiany receptury masy garncarskiej. Zamiast tłuczni zaczęto stosować drobnoziarnistą domieszkę piasku (Buko 1990, s. 98-99). Na obszarze Dolnego Śląska na uwagę zasługuje również tzw. ceramika grafitowa, czyli wykonana z gliny, do której jako domieszkę dodawano ziarna grafitu, najczęściej o strukturze łuskowatej. Grafit nadawał naczyniom charakterystyczną ciemną, a nawet czarną barwę z charakterystycznym metalicznym odcieniem (Buko 1990, s. 101; Lodowski 1966a; 1979).

W trakcie analizy technologiczno-stylistycznej dostępnych fragmentów naczyń ceramicznych wydzielano również grupy profilacji krawędzi wylewów. Na podstawie schematu zaproponowanego dla ceramiki z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego, zastosowano podział na: grupę A – charakteryzującą się słabą profilacją tylko krawędzi właściwej, grupę B – o profilacji krawędzi właściwej i przykrawędnego odcinka powierzchni zewnętrznej wylewu, grupę C – o profilacji krawędzi właściwej i przykrawędnego odcinka powierzchni wewnętrznej oraz grupę D – o profilacji krawędzi właściwej, powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej (Rzeźnik 1995, s. 87-90, ryc. 28-31). Analiza materiałów wczesnopolskich wykazała stopniowy wzrost brzegów naczyń od uproszczonej profilacji grup A, B do rozbudowanych grup C oraz D. Zachowane fragmenty górnych części naczyń, pozwoliły również dostrzec wylewy z tzw. okapem, charakterystyczne dla późnego średniowiecza, które mogą pojawiać się już w zespołach datowanych na początek XIII w. (np. na Starym Mieście we Wrocławiu; Niegoda 1999, s. 169).

Na naczyniach z 2. poł. X–1. poł. XI w. zauważalne są także pewne ślady poprodukcyjne, widoczne po wewnętrznej stronie przykrawędnego odcinka garnka lub po wewnętrznej stronie brzuśca. Na naczyniach obtaczanych zarówno częściowo, jak i całkowicie, w brzegowych partiach można dostrzec ślady po „wyorywaniu” ziaren domieszki podczas zastosowania rotacji koła garncarskiego, w postaci regularnych, choć krótkich i wąskich rys. Tego typu ślady charakteryzują ceramikę tzw. przejściową, która łączy w sobie elementy archaiczne (stosowanie gruboziarnistej domieszki) z ceramiką całkowicie obtaczaną (większa rotacja koła garncarskiego). Innym śladem poprodukcyjnym charakterystycznym dla 2. poł. X–1. poł. XI w. są regularne, równoległe bruzdy, lekko wklęsło-wypukłe, widoczne po wewnętrznej stronie naczynia, powstałe w trakcie obtaczania wykonywanego przy użyciu twardego narzędzia np. nożyka garncarskiego (Rzeźnik 1995, s. 54; Pankiewicz 2008, s. 411).

Wyżej wymienione ślady poprodukcyjne, jako detale technologiczne, stanowią istotną cechę diagnostyczną ceramiki z przełomu X/XI w. Dzięki nim możliwe jest wyróżnienie najstarszych zespołów naczyń ceramicznych, zarejestrowanych na grodziskach dolnośląskich.

Wśród analizowanej ceramiki datowanej na przełom X i XI w., występują zarówno formy górną obtaczane, o tradycyjnych cechach technologicznych (technika lepienia, zasięg obtaczania obejmujący górną część naczynia, gruboziarnista domieszka, zdobienie górnej partii naczynia za pomocą narzędzia grzebykowego w postaci wielokrotnej linii falistej, pojedynczych nakłuć lub jodełki oraz róż-

⁶⁷ Często w literaturze dotyczącej analizy technologicznej ceramiki z danego stanowiska spotyka się inny podział wielkościowy domieszki schudzającej. Taki system zastosowałam przy wykonywaniu analizy dostępnych fragmentów naczyń z grodzisk.

nych kombinacji wielokrotnej linii falistej ze żłobkami poziomymi), jak i również ceramika całkowicie obtaczana (technika lepienia lub taśmowo-ślizgowa, zasięg obtaczania obejmujący całą powierzchnię naczyńia razem z dnem, drobnoziarnista domieszka, zdobnictwo za pomocą pojedynczego narzędzia w postaci fryzu umieszczonego nad dookolnymi żłobkami poziomymi). Pojawienie się ceramiki całkowicie obtaczanej jest wynikiem zmian następujących w procesie produkcji naczyń, związanych z upowszechnieniem modelu ceramiki wczesnopolskiej na obszarze Dolnego Śląska (np. Gostchorze; Kaszowo – ryc. 31, 55, 58; Rzymówka – ryc. 55, Strachów – ryc. 58; Wrocław-Ostrów Tumski; IA 1982, Badania 1981, s. 171; Dąbrowski 1990, s. 167, 168; 1991, s. 166, 168; Dzieduszycki 1972; Pankiewicz, Rzeźnik 2006; Lodowski 1980, s. 213-215, ryc. 5-7; Rzeźnik 1995; Pankiewicz 2015, s. 188-189, ryc. 1a, c-h, e, g; 2 c, f; 4a, 5a-c).

Istotnym elementem datującym zespoły naczyń z końca X – początku XI w. jest obecność form tradycyjnych, obcych kulturowo, jak np. ceramika typu Menkendorf/Szczecin. Naczynia tego typu są ręcznie lepiene, a następnie przeważnie częściowo obtaczane. Charakteryzują się dwustożkowatą formą, z ostrym załomem oraz specyficznym ornamentem w postaci krótkich ukośnych lub pionowych żłobków, ujętych niekiedy z góry i dołu pasmami dookolnych żłobków poziomych. Ten rodzaj naczyń został dobrze rozpoznany na Pomorzu Zachodnim, głównie w nawarstwieńiach kulturowych Szczecina, gdzie jest datowany na 2. poł. IX i X w. (Łosiński, Rogosz 1983, s. 205-208). Na terenie Wielkopolski naczynia zaliczane do tej grupy licznie występują w fazie C – od połowy IX do poł. X w. (Dulinicz 2001, 53-54). Ceramika typu Menkendorf jest znana również z wielu stanowisk dolnośląskich, także, tych ujętych w niniejszej pracy (Głogów, Gostchorze, Krosno Odrzańskie – ryc. 33a-c, e, g, h, 39, 41, 47, 57; Legnica – ryc. 39d, i, u; 41b, d; Olszany – ryc. 47a; Lechitów, pow. górowski – Nowakowski 2008, s. 170, 188, ryc. 7d, 14d; Solniki – ryc. 57b-g; Wrocław-Ostrów Tumski – Rzeźnik 1995, s. 118-123, ryc. 37b), gdzie datuje się ją w zespołach na X w.

Obok naczyń nawiązujących do starszego nurtu garncarstwa, można dostrzec także formy reprezentujące tzw. „ceramikę przejściową”. Są to naczynia utworzone z masy garncarskiej schudzonej piaskiem, całkowicie obtaczane, z wklęsłym dnem. Ornamentyka grzebykowa, starannie wykonana, w postaci wielokrotnej linii falistej, przeplatanej żłobkami poziomymi obejmuje górną część brzuśca. Cechą charakterystyczną tzw. „ceramiki przejściowej” jest również profilacja zewnętrznego, przykrawędnego odcinka wylewu (wyróżniona wyżej grupa B profilacji wylewów). Takie formy naczyń wydzielono na podstawie odkryć w Piotroniowicach, pow. wołowski (Pazda 1976, ryc. 16/1, 4), we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim (Rzeźnik 1995, s. 130, ryc. 56c) oraz na osadzie w Bieńkowie, pow. polkowicki (Rzeźnik 2000a, ryc. 6a, ryc. 7a). Występowanie lokalnych form naczyń całkowicie obtaczanych przypada na koniec X w. oraz 1. połowę XI w. i może być związane z rozprzestrzenianiem się na Dolnym Śląsku ceramiki wczesnopolskiej. Formy te zaobserwowano na następujących grodziskach: przypuszczalnie Bardo (brak zachowanych pełnych form, umożliwiających rekonstrukcję: Rodak 2010a, s. 112); Głogów – Ostrów Tumski (ryc. 23g, j, 33, 36, 42, 55); Krosno Odrzańskie (ryc. 33i); Legnica (ryc. 36d, f; 42c, j); Niemcza (Każmierczyk 1968, ryc. 1:10); Rzymówka (ryc. 55d-e) Sądowel, (Nowakowski 2008, s. 192, ryc. 17a).

Wśród analizowanych starszych zespołów na uwagę zasługuje także obecność form wczesnopiastowskich, nawiązujących do naczyń z fazy D w Wielkopolsce, datowanych na 2. poł. X oraz 1. poł. XI w. (Hensel 1950, s. 5). Naczynia te charakteryzuje całkowity zasięg obtaczania oraz bogata ornamentyka, łącząca w sobie wątki kłute i ryte. Naczynia z tzw. ornamentem strefowym zostały wyróżnione

w Wielkopolsce, na licznych stanowiskach jak Daleszyn, pow. gostyński – II oraz III faza osadnicza (Hilczerówna 1960, s. 53, ryc. 31, s. 54, ryc. 32), czy Niepart, pow. gostyński (Hilczerówna 1967, s. 124, ryc. 27b, e). Analogiczne formy zaobserwowano także na stanowiskach śląskich, m.in. na grodziskach w Głogowie (ryc. 23a), w Kaszowie (ryc. 31a, f, g, l, ł); w Legnicy (Lasota 1980, ryc. 36/6; ryc. 21, 23, 24, 31, 36e, 37, 40k, 41, 42l, ł, 45, 53, 54, 58, 59, 60); w Strachowie (ryc. 58; Hołubowicz 1957, s. 11, ryc. 3), we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim (Rzeźnik 1995, s. 121, ryc. 48b) oraz na osadzie we Wszemirowie, pow. trzebnicki (Paternoga 2003, s. 167, ryc. 8/3) i w Miliczu (ryc. 45c). Zwrócono szczególną uwagę na bogatą ornamentykę wykonaną przy użyciu narzędzia grzebykowego (nakłucia oraz wielokrotna linia falista w dwóch pasach), która nawiązuje do tzw. wątku pasowego, wyróżnionego przez P. Rzeźnika na materiałach z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. Cechą tego sposobu ornamentowania powierzchni naczyń jest brak żłobków poziomych (Legnica – ryc. 36i). Często w literaturze jest on mylnie identyfikowany z ornamentem strefowym (Rzeźnik 1995, s. 91). Obecność na grodziskach wczesnośredniowiecznych na Dolnym Śląsku wątków strefowych na ceramice jest związana z impulsami wczesnopiastowskimi napływającymi z Wielkopolski w fazie D wg Hensla.

Dla prezentowanego okresu, pewnym wyznacznikiem chronologicznym może być także obecność na szyjce lub w przewężeniu pod wylewem, wysoko ulokowanego ornamentu w postaci linii falistej, rytej jednozębnym narzędziem. Ten rodzaj zdobienia zaobserwowano na licznych naczyniach z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu, w najniższych nawarstwieniach datowanych na 2. poł. X w. (Rzeźnik 1995, s. 100). Obecność na szyjce ornamentu stanowi cechę diagnostyczną dla ceramiki 2. poł. – 1. poł. XI w. (Wrocław – Ostrów Tumski, Legnica – ryc. 41c, i, j, ł, n; Strzegom, góra Szeroka – ryc. 59b, d, e, g, h, i, n; Świny – ryc. 60c, d, g, k).

Po około poł. XI w. następuje pewna uniformizacja naczyń wczesnopolskich. Cechy diagnostyczne tej ceramiki są widoczne w różnych detalach technologiczno-stylistycznych (całkowite obtaczanie, wklęsłość, znak garncarski). Owa standaryzacja widoczna jest również w sposobie ornamentowania naczyń. Dominują wątki żłobków poziomych, często uzupełniane motywami nad nimi (tzw. ornament fryzowy), wykonane rylcem lub nożykiem (Bytom Odrzański: ryc. 21a, b, f, g, h; Głogów: ryc. 23f-h, i; 23a, h; 24 a, b, d-l; Legnica: ryc. 36m, n, r; 37g-i, k, l, o; 40m-p, s; 42o, p; Milicz: ryc. 45a, b, h; Niemcza: ryc. 46i, ł; grodziska ryczyńskie: ryc. 53, 54; Sądowel: ryc. 56a-e, h-ł; Strzegom, góra Bazaltowa: ryc. 59a, b, d, f, h, j-l, o-w). Cechą ceramiki wczesnopolskiej jest obecność wklęsłych den, a tym samym pojawienie się znaków garncarskich. Istnieje wiele poglądów i interpretacji funkcji oraz znaczenia znakowania den, które w tej pracy zostały pominięte, ponieważ ich funkcja nie jest elementem czułym chronologicznie. Obecność znaków garncarskich na dnach na obszarze Dolnego Śląska zasadniczo przypada na 2. poł. X po 1. poł. XIII w. (Rzeźnik 1992, s. 133).

Wśród zespołów naczyń nawiązujących do ceramiki o cechach wczesnopolskich, na grodziskach zaobserwowano także obecność form obcych kulturowo – naczyń flaszowatych oraz ceramiki grafitowej.

Flasze reprezentują formy dwustożkowate z cylindryczną szyjką, często bogato zdobione na całej powierzchni naczynia. Ich dwustożkowata forma oraz rodzaj i zasięg ornamentu wskazuje, że są to importy z terenu Czech lub Moraw (Váňa 1956, s. 143; Kaźmierczyk 1970, s. 299-300). Znaleźiska flasz na omawianym obszarze są rzadkością. Pojedyncze egzemplarze zaobserwowano już na stanowiskach z końca IX–początku X w. w Gilowie, pow. dzierzoniowski oraz w Serbach, pow. głogowski – X w. (Pankiewicz 2005, s. 375-379; Kurtz 1936, s. 12). Na okres od 2. połowy X w. do 1. połowy XIII w. datowane są znaleźiska naczyń flaszowatych z licznych wczesnopolskich grodów, m.in. z Opo-

la–Ostrówka (Hołubowicz 1965, s. 38), Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1976, s. 185; 1980, s. 126, ryc. 38h; Kaźmierczyk 1995, s. 45-50; Rzeźnik 1995a, s. 591, ryc. 2/3), z lewego brzegu Odry we Wrocławiu (3 fragmenty przybrzeżnych partii naczyń) z 1. poł. XIII w. (Kaźmierczyk 1970, s. 299-300, 298, ryc. 85/13, 14) oraz w Legnicy (ryc. 36l, ł, o, 37r, 41), w Rzymówce (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 275) i w Bardzie (ryc. 18n; Rodak 2010a, s. 114, ryc. 15d).

Obok materiałów wczesnopolskich na grodziskach dolnośląskich, można niekiedy zaobserwować obecność ceramiki grafitowej. Wczesnośredniowieczna ceramika grafitowa, zawierająca w masie garncarskiej ziarna grafitu, znana jest z obszaru Moraw. Zagadnienie wzajemnych kontaktów północnych Moraw i Śląska we wczesnym średniowieczu, rozpatrywane w oparciu o badania materiałów ceramicznych, podejmowano już w literaturze archeologicznej (Goš 1980, s. 159-174; Lodowski 1966a, s. 110-132; 1979, s. 92-104). Znaleźiska ceramiki grafitowej na Śląsku z X-XIII w., kumulują się przede wszystkim w okolicach Raciborza oraz Głubczyc, gdzie licznie docierały z terenu Moraw (Lodowski 1966a). Odnotowano je również w zespołach ceramiki nawiązującej do lokalnych tradycji garncarskich m.in. na grodzisku w Opolu (Lodowski 1966a, s. 114-115; 1979, s. 92-104), na Starym Mieście we Wrocławiu (Kaźmierczyk 1970, s. 306-318) oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, s. 256, 265, 269; 1975, s. 190, ryc. 5k, s. 207, 216, ryc. 32t), w Bardzie (ryc. 18j-l, o; Rodak 2010a, s. 114, ryc. 15a-c, e-f) i Legnicy (ryc. 36p, 37f). Powszechnie uważa się, że ceramika grafitowa jest importem z obszaru Moraw, które obfitują w liczne i łatwo dostępne złoża tego surowca. Nadal różnie interpretowana jest ich funkcja. Nie ulega wątpliwości, że dzięki domieszcze grafitu naczynia stawały się bardziej odporne na wysoką temperaturę, a jednocześnie masa garncarska schudzona ziarnami grafitu pozwalała wykonywać duże formy ceramiczne, np. zasobnice (Kaźmierczyk 1970, s. 316; Stoksik 2007, s. 178). Równocześnie nie można wykluczyć miejscowej produkcji ceramiki grafitowej, o czym mogą świadczyć znaleźiska bryłek surowca w Opolu (Kaźmierczyk 1970, s. 316). Pojawienie się tych naczyń w ważnych ośrodkach, uznaje się jako wynik kontaktów interkulturowych z Morawami pomiędzy końcem X a początkiem XIII w.

Istotnym elementem czułym chronologicznie w schyłkowym okresie funkcjonowania grodów wczesnopaństwowych, tj. w końcu XII – początku XIII w., jest obecność w zespołach ceramicznych form naczyń całkowicie obtaczanych, a przede wszystkim pucharów. Puchary to naczynia o kształcie odwróconego stożka, wykonane techniką krótkiego ślizgu, które wyróżniono na terenie lewobrzeżnego Wrocławia (puchary typu I-IV wg Kaźmierczyka). Takie formy naczyń znane są dotąd z niewielu stanowisk z Dolnego Śląska. Poza Wrocławiem lewobrzeżnym, odkryto je w Bytomiu Odrzańskim (ryc. 21i, k-l, 24, 38, 56); w Głogowie (ryc. 24c, ł, m); w Legnicy (ryc. 38); na grodzisku sądowskim (ryc. 56f, m); w Miliczu oraz w Bardzie (ryc. 18f; Kaźmierczyk 1970, s. 293-297; Lodowski 1972, s. 156, 162-163, ryc. 74f; Rodak 2010a, s. 113, ryc. 14). Powszechnie uważa się, że puchary pojawiły się we Wrocławiu w połowie XII w. (Kaźmierczyk 1970, s. 297; Rzeźnik 1999, s. 126). Analogicznie datuje się wyżej wymienione zespoły.

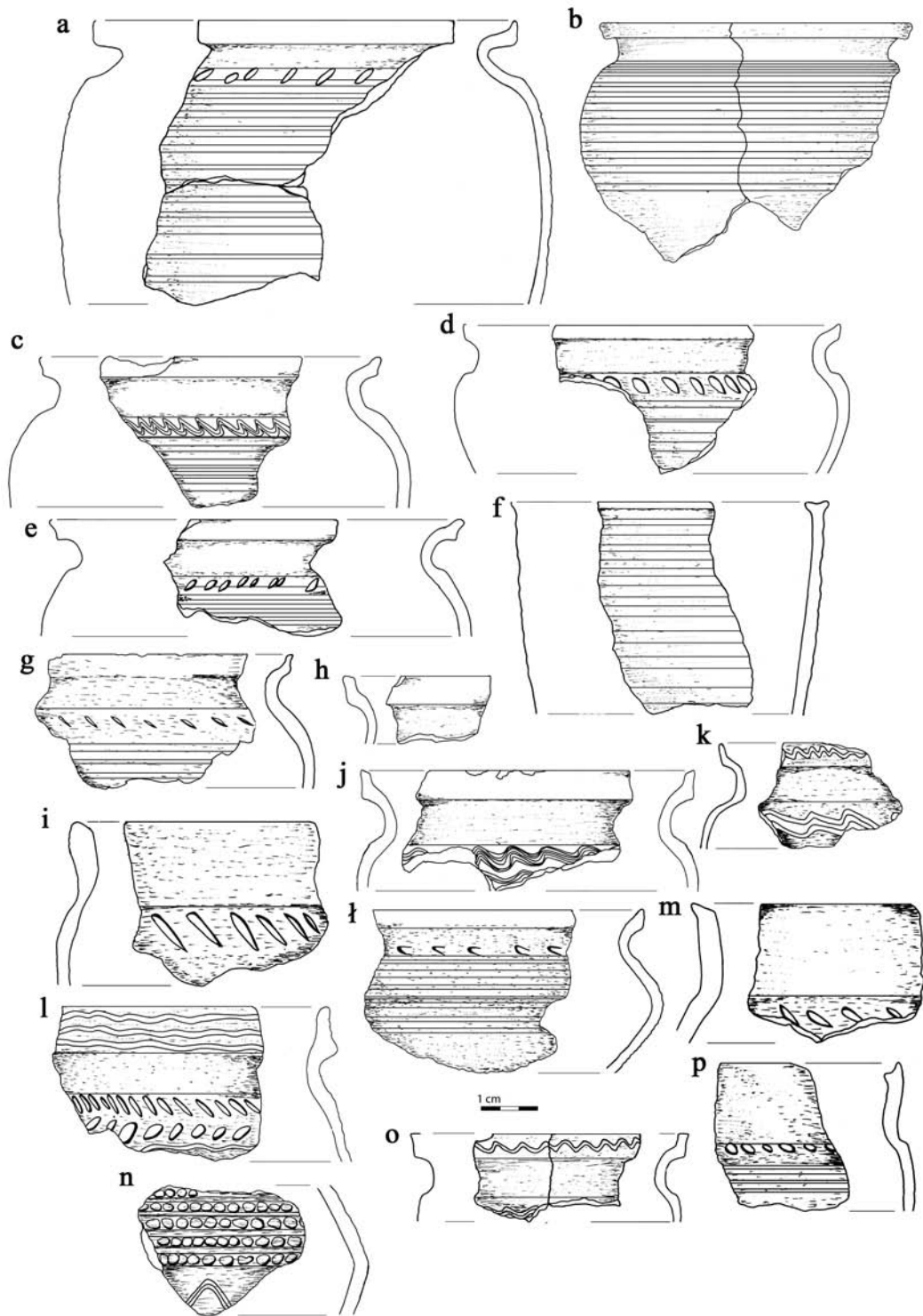
Wśród elementów diagnostycznych dla okresu 1. poł. XIII w., warto zwrócić uwagę na obecność garnków pucharowatych. Są to naczynia charakteryzujące się smukłą sylwetką, które w świetle stanu badań nad tą formą garnków z terenu Wrocławia wskazują, że wykonywane były zarówno przez warsztaty wczesnośredniowieczne, jak i późnośredniowieczne w XIII w. Te różnice technologiczne zawarte są przede wszystkim w technice produkcji naczynia, barwie wypału oraz ukształtowaniu krawędzi wylewów. Późnośredniowieczne garnki pucharowate wykonywane były techniką obtaczania

silnie formującego. Charakteryzują się barwą stalowoszarą lub zbliżonym odcieniem oraz wylewem z tzw. okapem. Wczesnośredniowieczne garnki pucharowate odnotowano na terenie wschodniej partii Starego Miasta we Wrocławiu, w wypełnisku studni przy dawnej ulicy Kacerska Górka 16 (obecnie pl. Dominikański), datowanej dendrochronologicznie na 1. poł. XIII w. Znikają one wraz z końcem XIII w. (Rzeźnik 1999, s. 129-131). Analogiczne formy odnotowano również podczas badań w Legnicy, gdzie wystąpiły w nawarstwieniach określanych również na 1. poł. XIII w. (ryc. 36, 37).

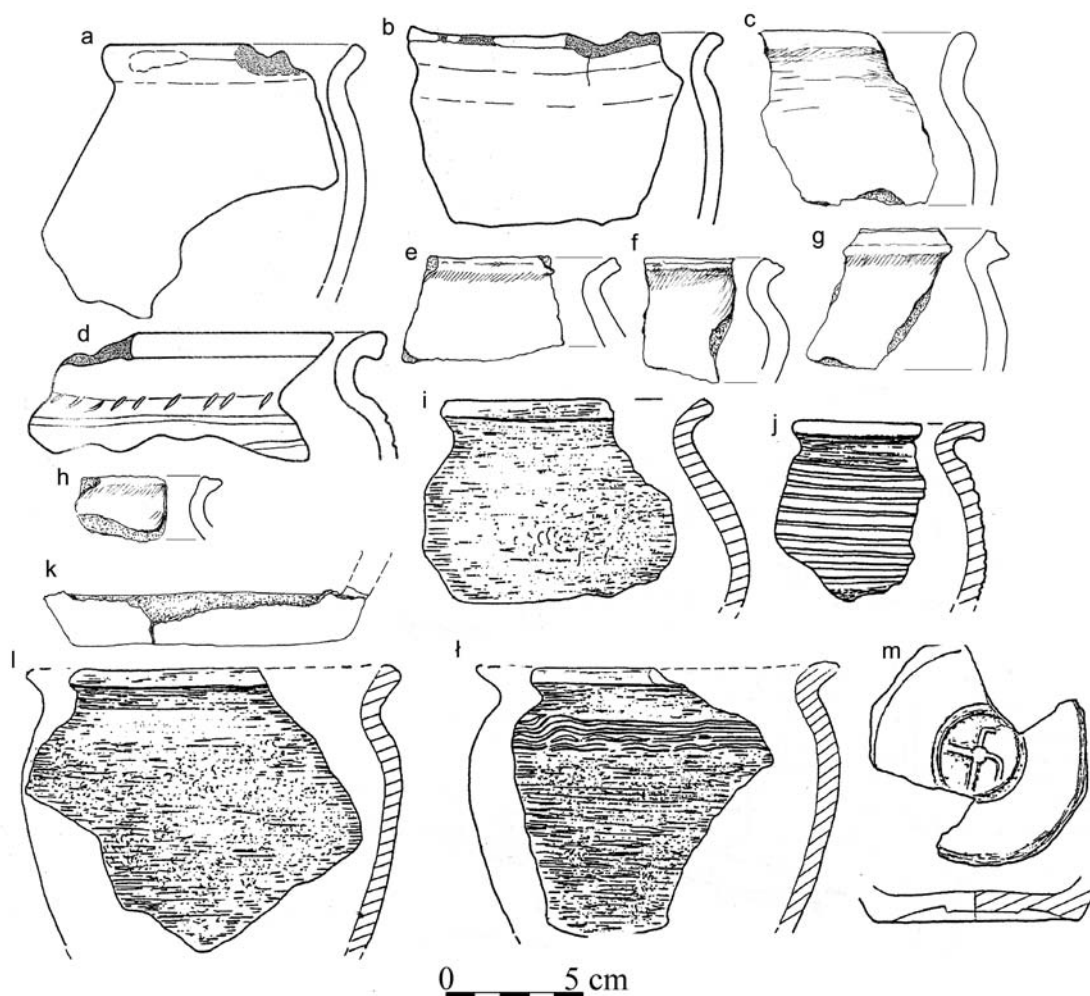
W analizowanych zbiorach mogą również występować naczynia ornamentowane za pomocą tzw. stempla obrotowego. Garnki zdobione w ten sposób zostały rozpoznane na wielu śląskich stanowiskach, m.in. na grodzie we Wrocławiu (Rzeźnik 2002, s. 440, ryc. 1, 2), na grodzisku w Bardzie, i wrocławskich lewobrzeżnych osadach otwartych (Kaźmierczyk 1966, ryc. 81/13; Rzeźnik 2002, s. 443, ryc. 4). Analiza naczyń z Wrocławia wykazała, że egzemplarze zdobione stemplem obrotowym, występują w trzynastowiecznych zespołach ceramicznych, zawierających archaizujące już wówczas cechy wczesnośredniowieczne (Rzeźnik 2002, s. 438). Ceramika ta pojawia się także na stanowiskach, gdzie zarejestrowano obecność ceramiki grafitowej. Jej charakterystyczny ornament można zatem uznać za wynik oddziaływań z obszaru Moraw (Rzeźnik 2002, s. 444), czego dowodem mogą być materiały ceramiczne z grodu w Bardzie (Rodak 2010a, s. 115-116).

Cechą diagnostyczną jest także obecność znaków garncarskich z motywem czworoboku na płaskich dnach, które pojawiają się we wrocławskim Ostrowie Tumskim u schyłku XII–1. poł. XIII w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, ryc. 7c, h; 1975, ryc. 5i; 1976, ryc. 22r), jak i również na lewobrzeżnych osadach (Kaźmierczyk 1959b, ryc. 5/4, 6, 8 12, 17; 1966a, s. 89, ryc. 26/2, 3, s. 212, ryc. 64/6-7; 1970, s. 339, ryc. 92o). Takie znaki garncarskie odnotowano także na naczyniach wykonanych w technice późnośredniowiecznej, które datuje się na XIII w. lub początek XIV w. (Rzeźnik 1998, s. 143-146).

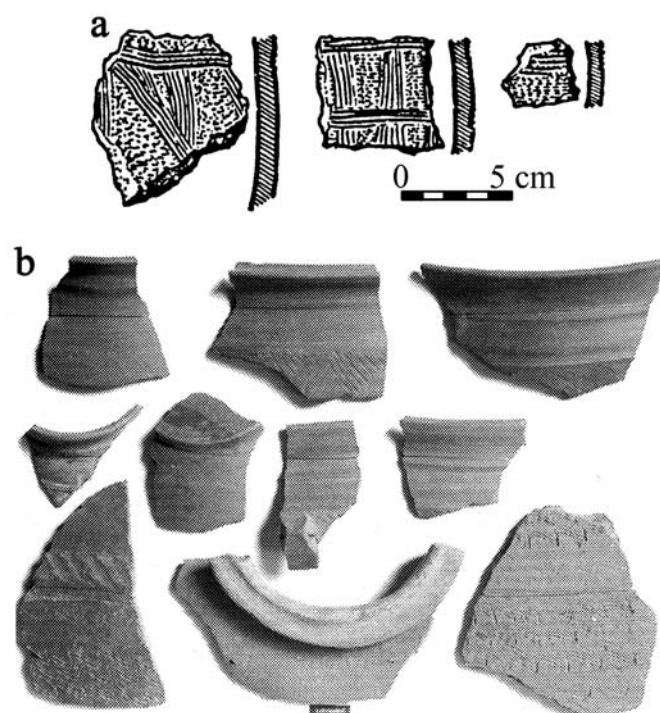
Istotnym elementem dla 1. poł. XIII w., jest również dostrzeżenie w analizowanych zespołach przemian w sposobie produkcji naczyń. Ten przełom kulturowy objawia się poprzez pojawienie się ceramiki o cechach późnośredniowiecznych (lepszą techniką produkcji, jednolita barwa wypału, różnorodność form). Pojawienie się w najmłodszych zbiorach ceramiki z 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. wyżej zaprezentowanych cech diagnostycznych, stanowi swojego rodzaju wyznacznik chronologiczny dla ustalenia chronologii danego grodziska. Te przemiany dość dobrze zaobserwowano na grodach we Wrocławiu oraz w Legnicy.

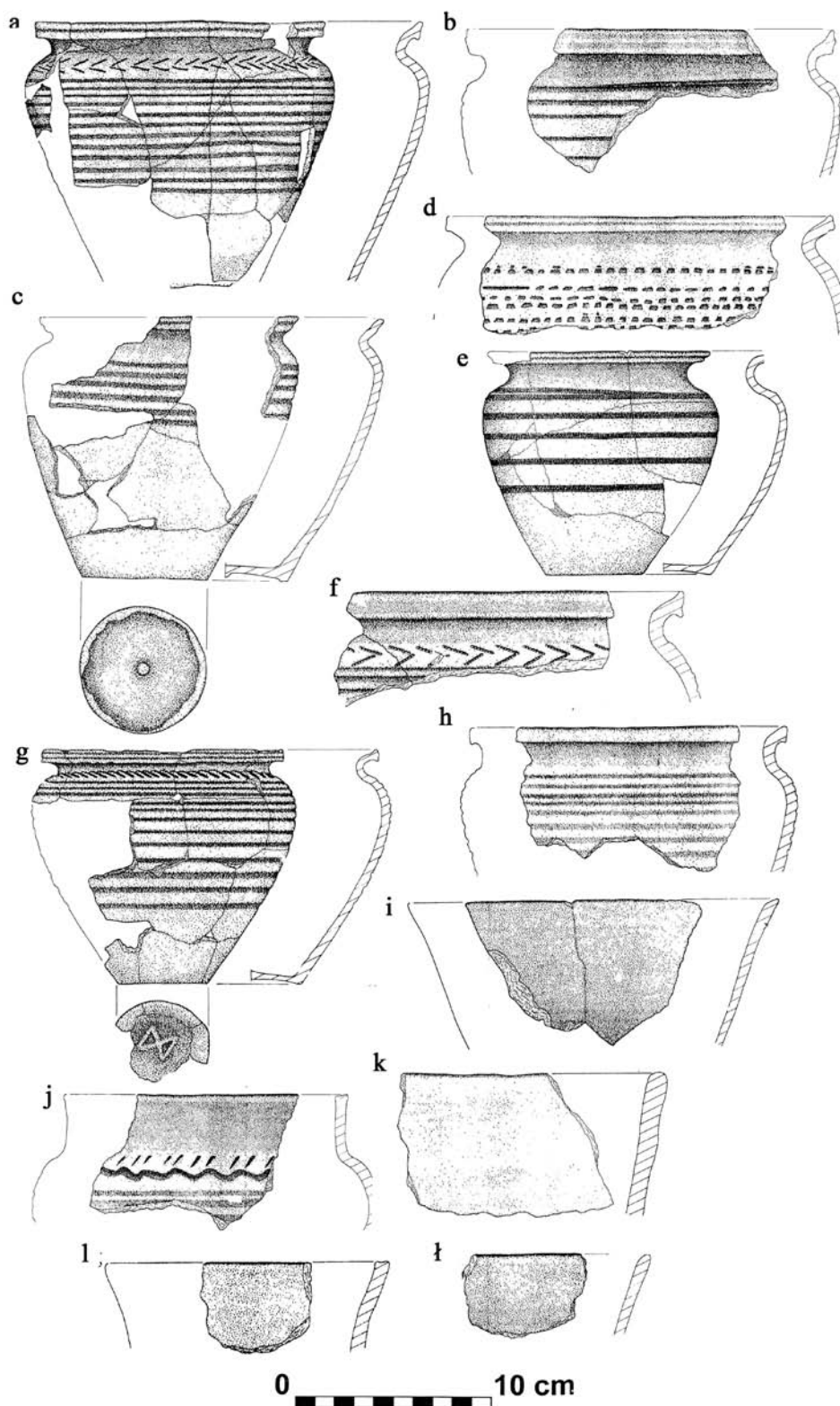
Ryc. 18. Bardo, pow. ząbkowicki. Ceramika z badań w 1991 roku: a, b – warstwa 11, nr inw. 2/91; c-e – warstwa 8, nr inw. 11/91; f – warstwa 7, nr inw. 15/91; g – warstwa 5b, nr inw. 18/91; h, j, m, o – warstwa 7, nr inw. 15/91; i – warstwa 16, nr inw. 16/91; k-l, n – warstwa 6, nr inw. 6/91; p – warstwa 17, nr inw. 1/91; (za Rodak 2010a, s. 107-108, 113-114, ryc. 5-7, 14-15)

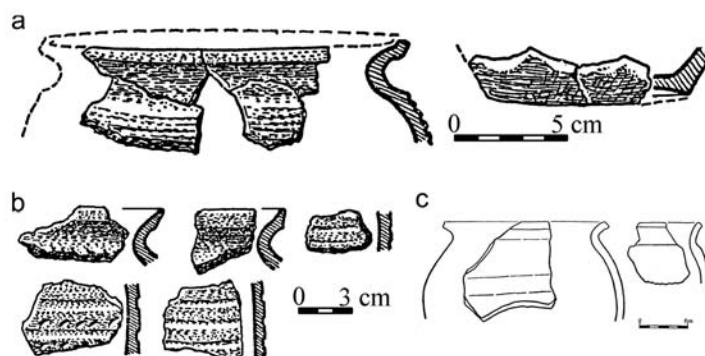
Ryc. 19. Będkowie, pow. wrocławski. Ceramika z grodziska: a-h, k – z badań w 1978 r. i 1982 r. (za Śledzik-Kamińska 1980, tabl. XIVa-d, XIIIb; 1985, tabl. X); i, j, l-m – za Domański 2002, s. 66, ryc. 64/1-5

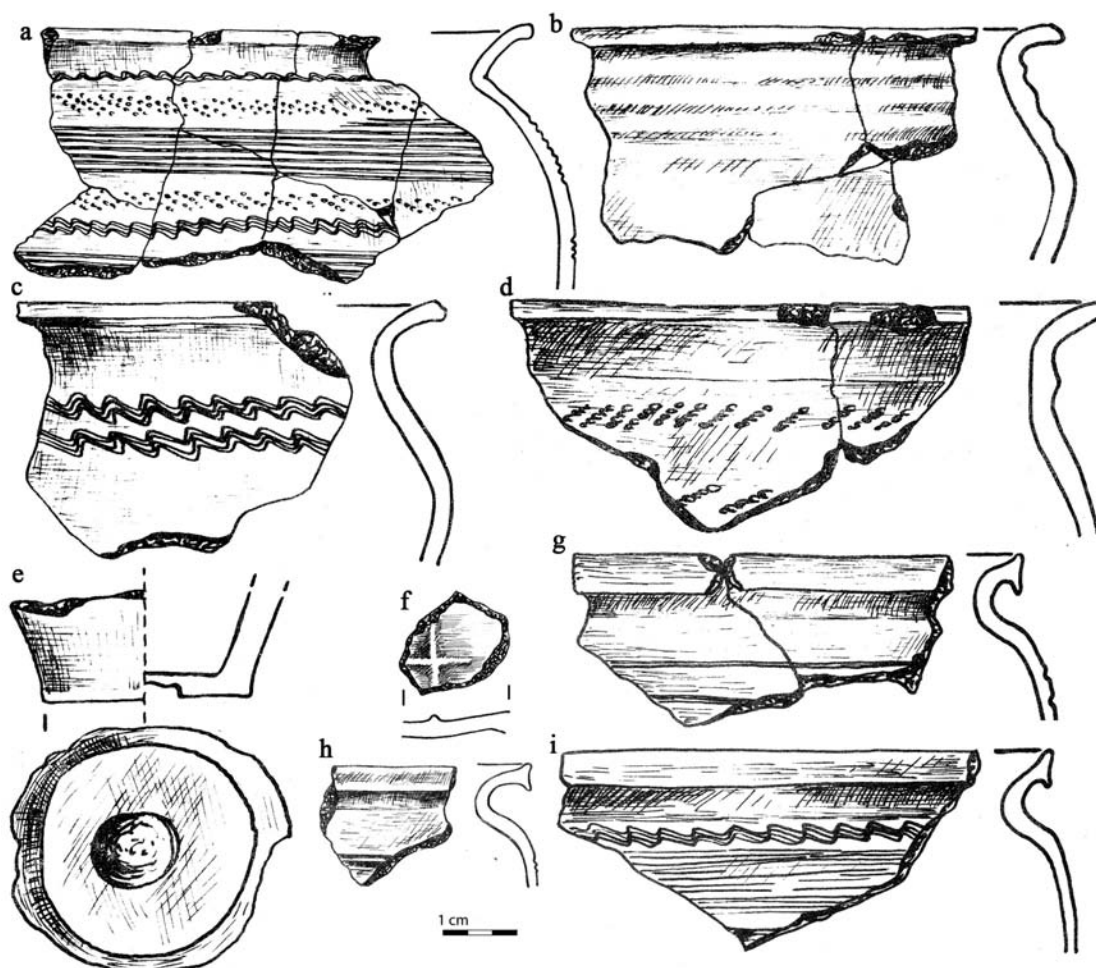
Ryc. 20. Bystre, pow. oleśnicki. Ceramika z grodziska: a – z badań po 1945 r. (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 43, ryc. 29); b – z badań przed 1945 r. (za Łodowski 2009, s. 96, ryc. 5)

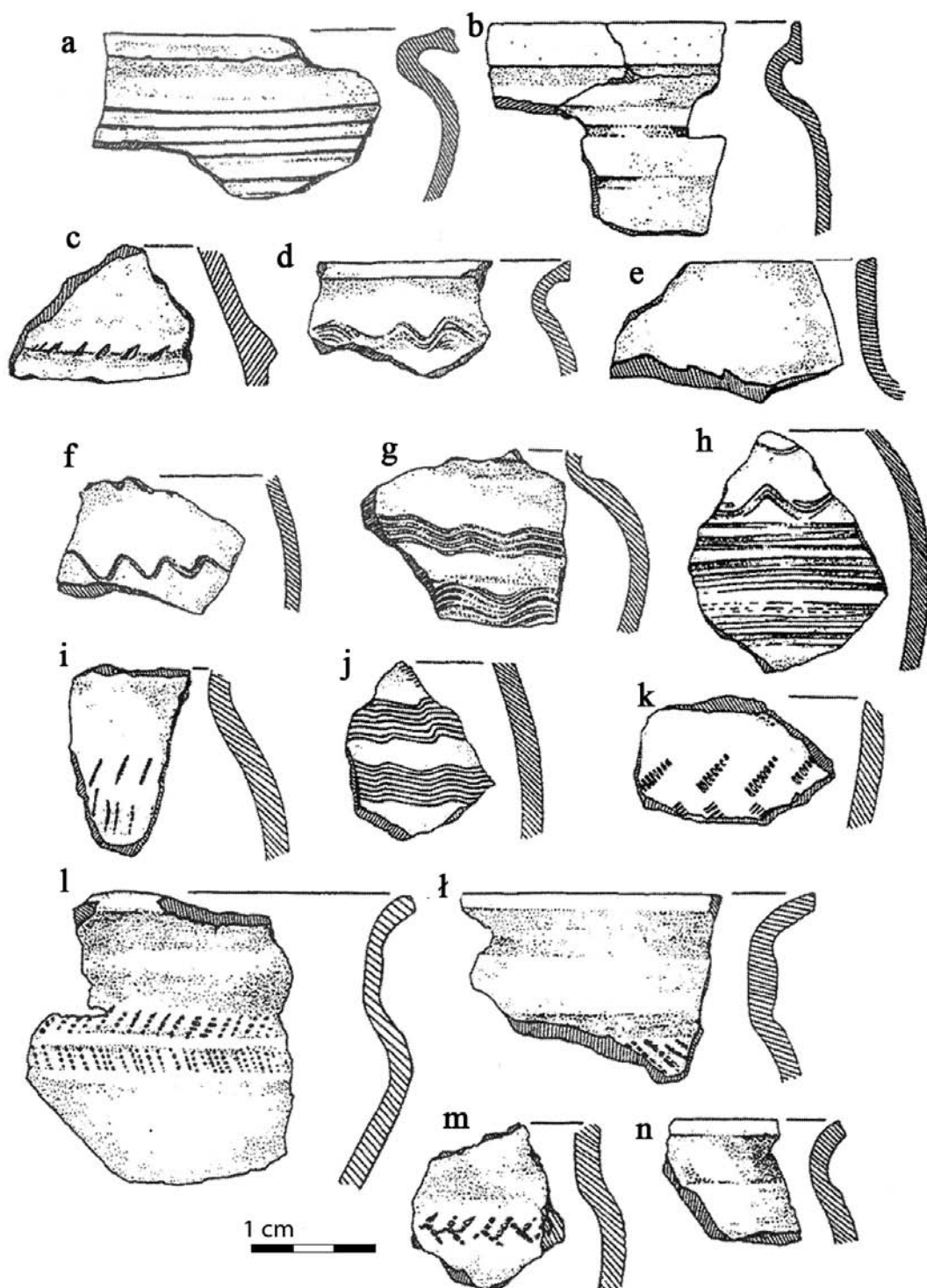
Ryc. 21. Bytom Odrzański, pow. nowosolski. Ceramika z grodziska: a – obiekt 177 (za Moździoch 2002, s. 260, ryc. 2j); b – warstwa V (za Moździoch 2002, s. 261, ryc. 3d); c – wykop I, obiekt 23 (za Moździoch 2002, s. 267, ryc. 9g); d – wykop I, obiekt 12 (Moździoch 2002, s. 263, tabl. 5f); e – wykop I, ob. 13 (za Moździoch 2002, s. 264, ryc. 6h); f – wykop I, warstwa 2 (za Moździoch 2002, s. 271, ryc. 13c); g – wykop II, warstwa 2 (za Moździoch 2002, s. 275, ryc. 17i); h – wykop XXVI, warstwa IV (za Moździoch 2002, s. 284, ryc. 26d); i – wykop XI, obiekt 142 (za Moździoch 2002, s. 281, ryc. 23k); j – wykop II, obiekt 31 (za Moździoch 2002, s. 274, ryc. 16c); k – wykop I, obiekt 14 (za Moździoch 2002, s. 263, ryc. 5f, g); l – wykop I, warstwa 1 (za Moździoch 2002, s. 269, ryc. 11c); ł – wykop XI, obiekt 125 (za Moździoch 2002, s. 281, ryc. 23k, l)

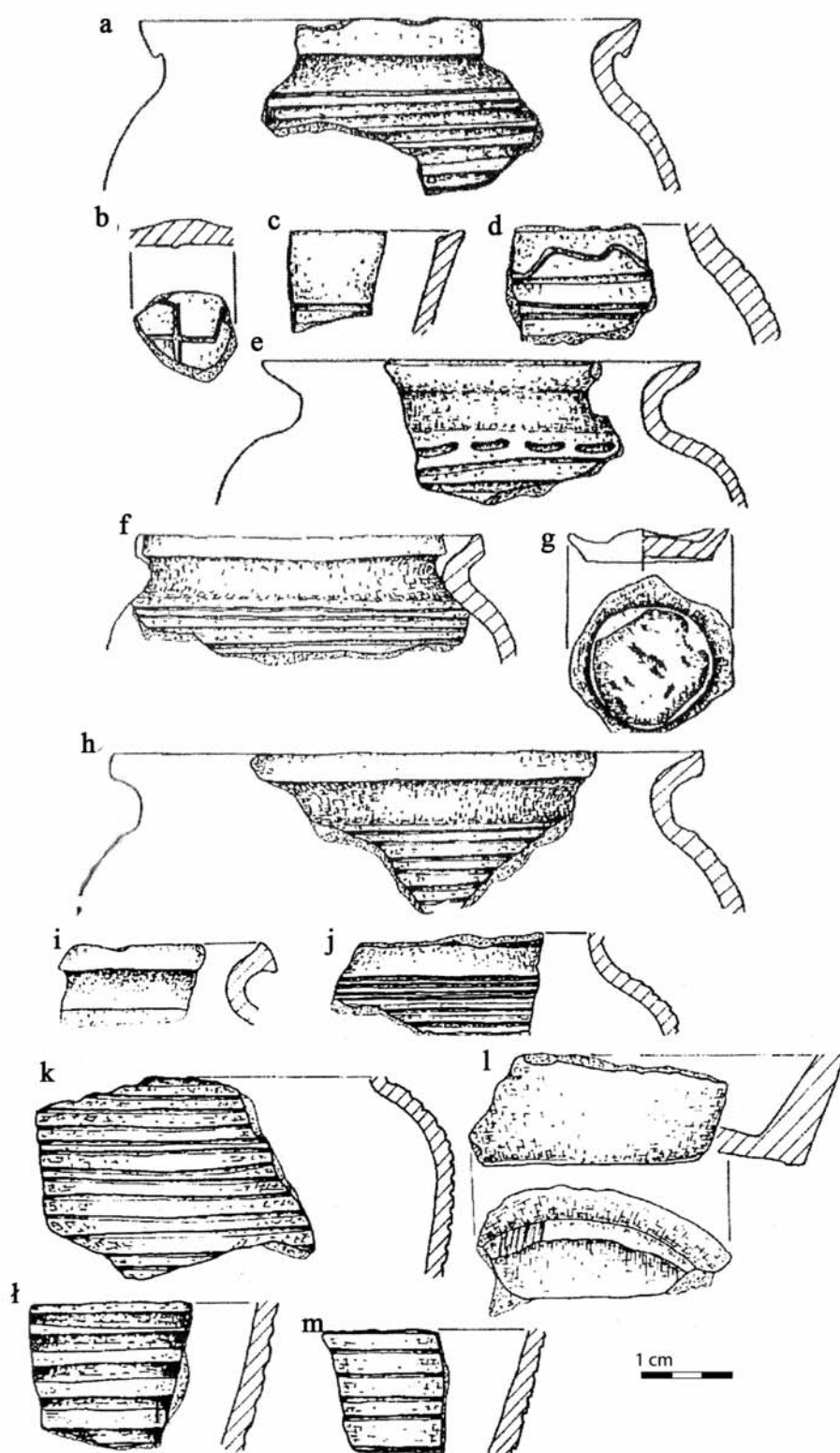
Ryc. 22. Ceramika z grodzisk dolnośląskich: a – Dobrzejów, pow. legnicki (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 53, ryc. 51); b – Działawice, pow. oleśnicki (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 54, ryc. 54); c – Gierów, pow. brzeski (za Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszek 1977, s. 128, ryc. 91)

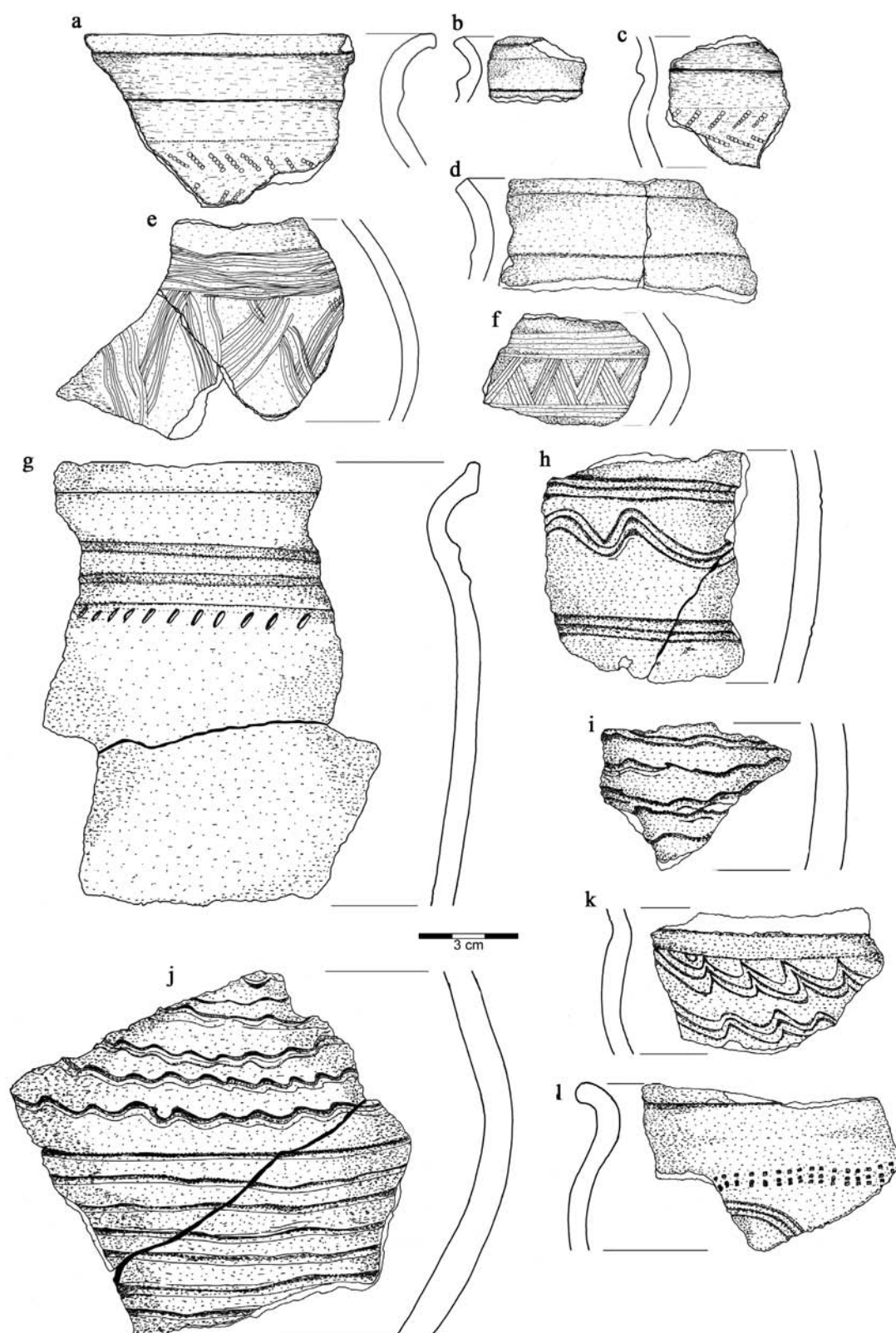
Ryc. 23. Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2. Ceramika: a-i – z wykopu II/82, z najniższych nawarstwień kulturowych (za Hendel 1985, tabl. XVII/1, 2, 4, 5, XVIII/1, 3, XIX/1, 5, 6)

Ryc. 24. Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2. Ceramika z wykopu III/83-84: a-e – warstwa kulturowa IV (za Hendel 1986, ryc. 3d-e, k-ł); f-g – warstwa VIII; h – warstwa XI; i-n – warstwa XII (za Hendel 1986, ryc. 4c-l)

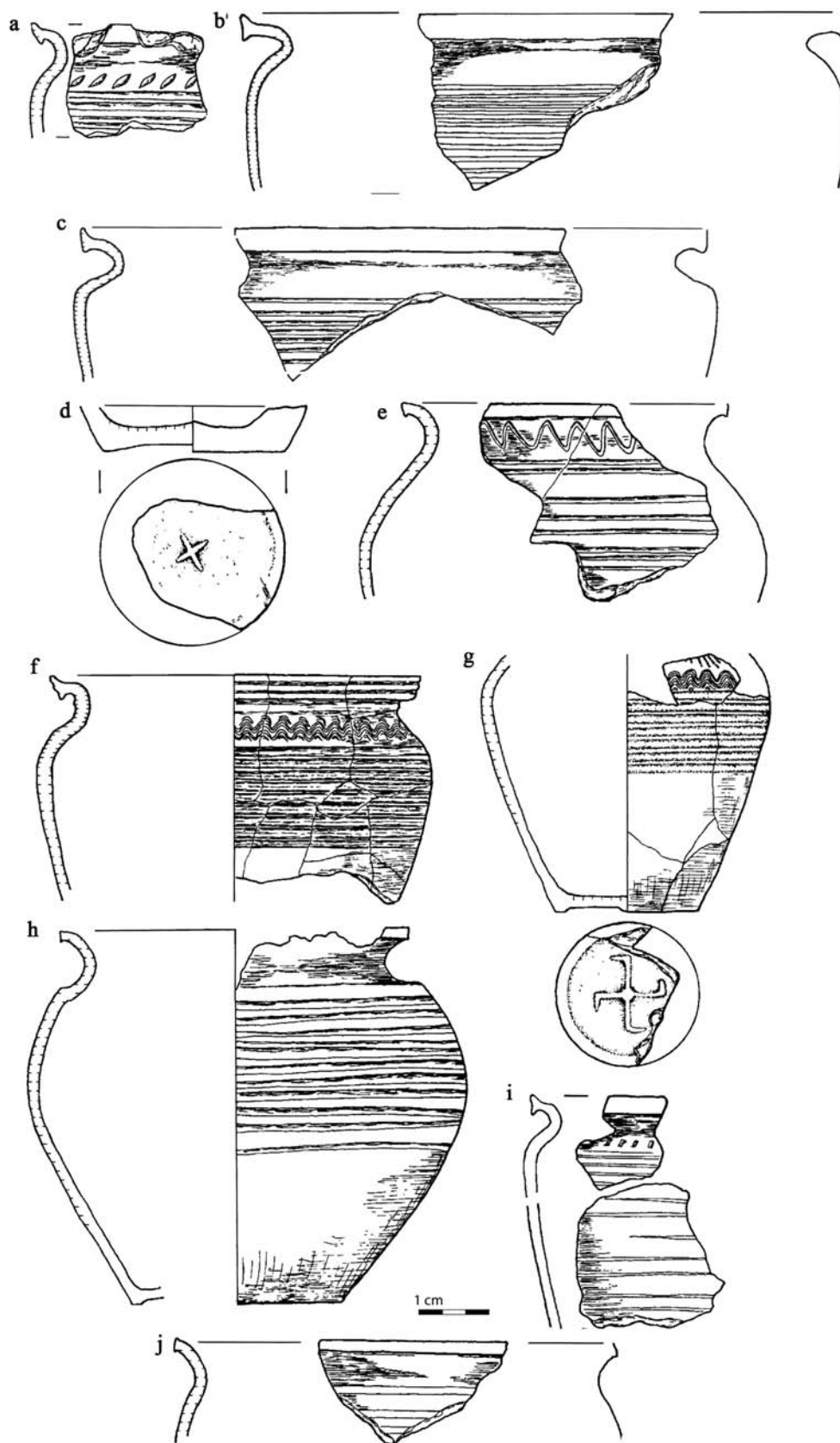
Ryc. 25. Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2. Ceramika: a-e – z wnętrza kolegiaty, z wykopu VII/95, z warstwy zasypiskowej (za Hendel 1997, s. 186, ryc. 7h, l, n, o, r); f-m – z warstwy kulturowej nr 3 (za Hendel 1997, s. 187, ryc. 8b, d, h, i, l, 9; 188, ryc. 9a-b, d-l)

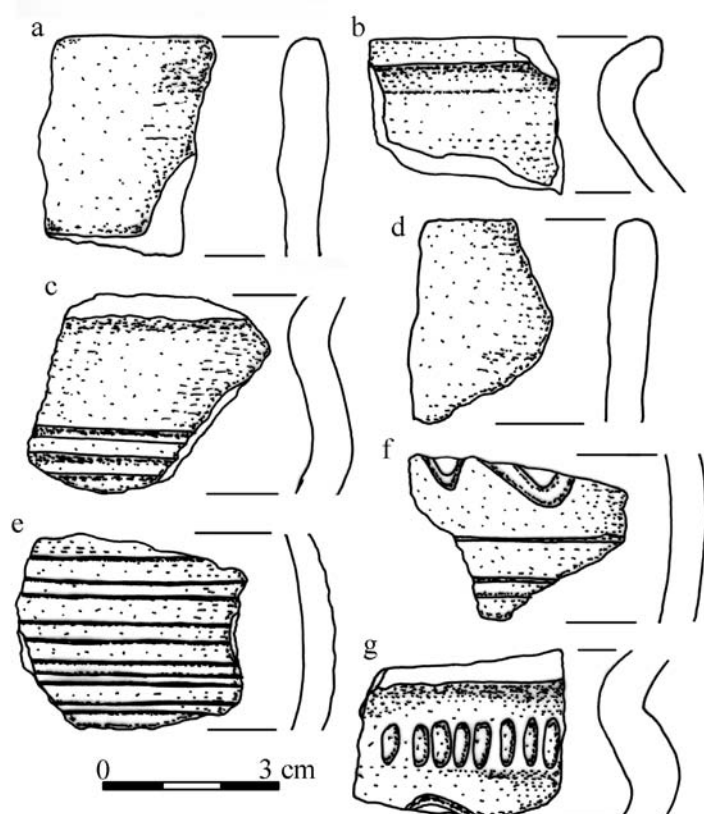
Ryc. 26. Ceramika z grodzisk dolnośląskich: a-f – Bolesławiec (za Rodak 2010, s. 4-5); g-l – Gniewków, pow. świdnicki (za Rodak, Werczyński 2011, s. 51, ryc. 6)

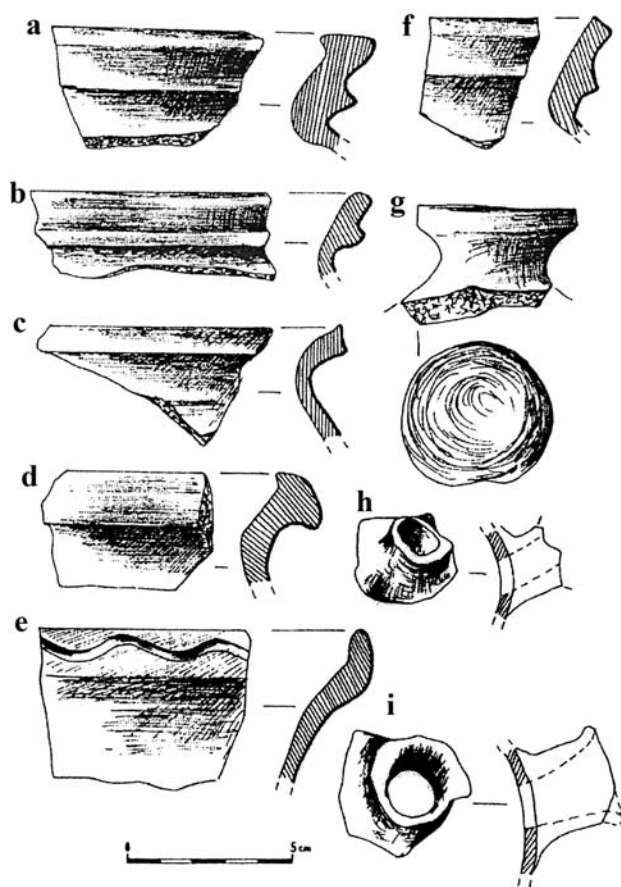
Ryc. 27. Grodziszczce, pow. polkowicki. Ceramika z grodziska: a-d – z badań sprzed 1945 r. (zbiory: MA Wrocław; fot. S. Rodak)

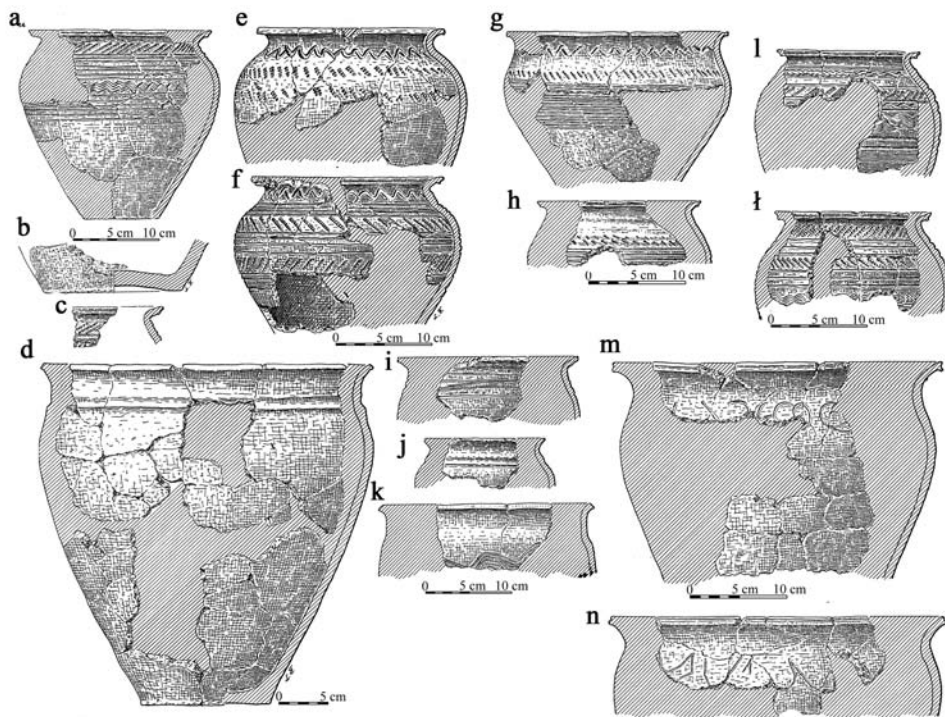
Ryc. 28. Grodziszcze, pow. świdnicki. Ceramika z grodziska: a-c – człon C, wykop II, obiekt 5 (za Pankiewicz 2005, s. 129, ryc. 33j, s. 132, ryc. 36a, e) d-j – człon C, wykop II obiekt 15 (za Pankiewicz 2005, s. 142, ryc. 46)

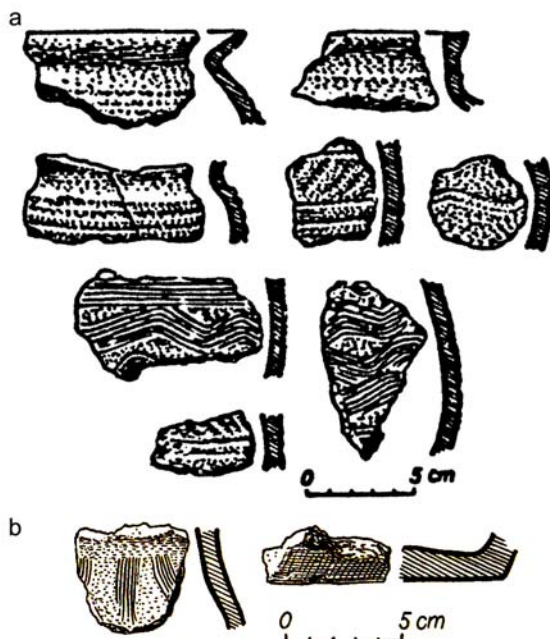
Ryc. 29. Goświnowice, pow. nyski, stan. 12: a-g – ceramika z grodziska (zbiory: Muzeum w Nysie, rys. S. Rodak)

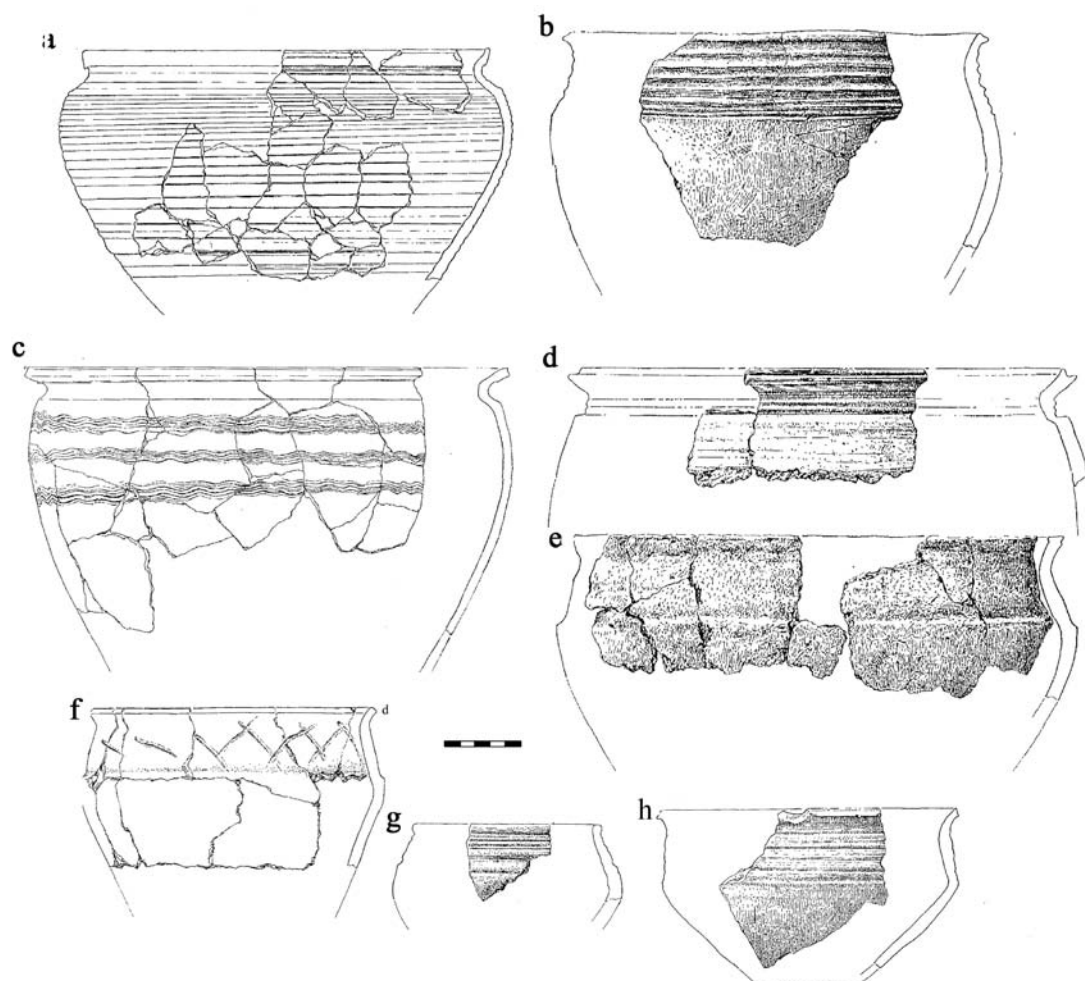
Ryc. 30. Jelenia Góra, Wzgórze Krzywo-ustego: a-i – ceramika z wykopu I/97 (za Firszt 1998, s. 57)

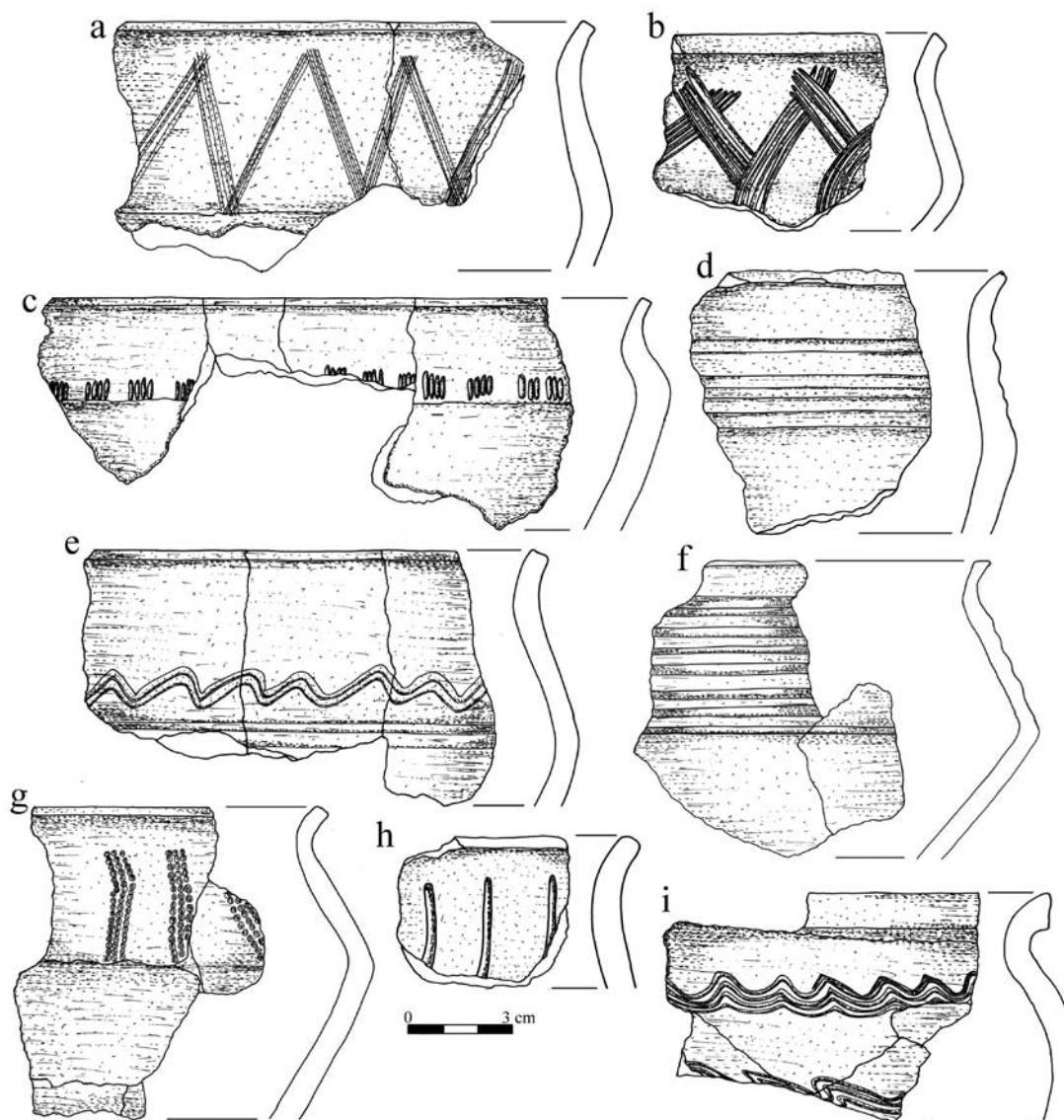
Ryc. 31. Kaszowo, pow. milicki. Ceramika z grodziska: a-c, e, f – naczynia obtaczane całkowicie, faza A; d, i-k – naczynia górą obtaczane, faza A; g, h, l, ł – naczynia obtaczane całkowicie, faza B; m, n – naczynia obtaczane górą, faza B (za Dzieduszycki 1972, s. 432-434, 436-437, 439, ryc. 11, 12/1-4, 7, 9, 13/1-2, 16/1-2, 17/2-3, 20/1, 3)

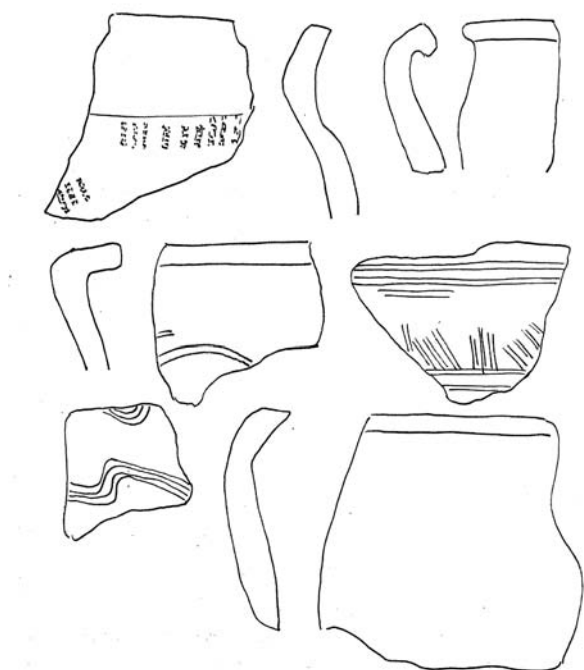
Ryc. 32. Ceramika z grodzisk dolnośląskich: a – Kędzie, pow. trzebnicki (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 71, ryc. 81); b – Nawojów Śląski, pow. lubański (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 92, ryc. 120)

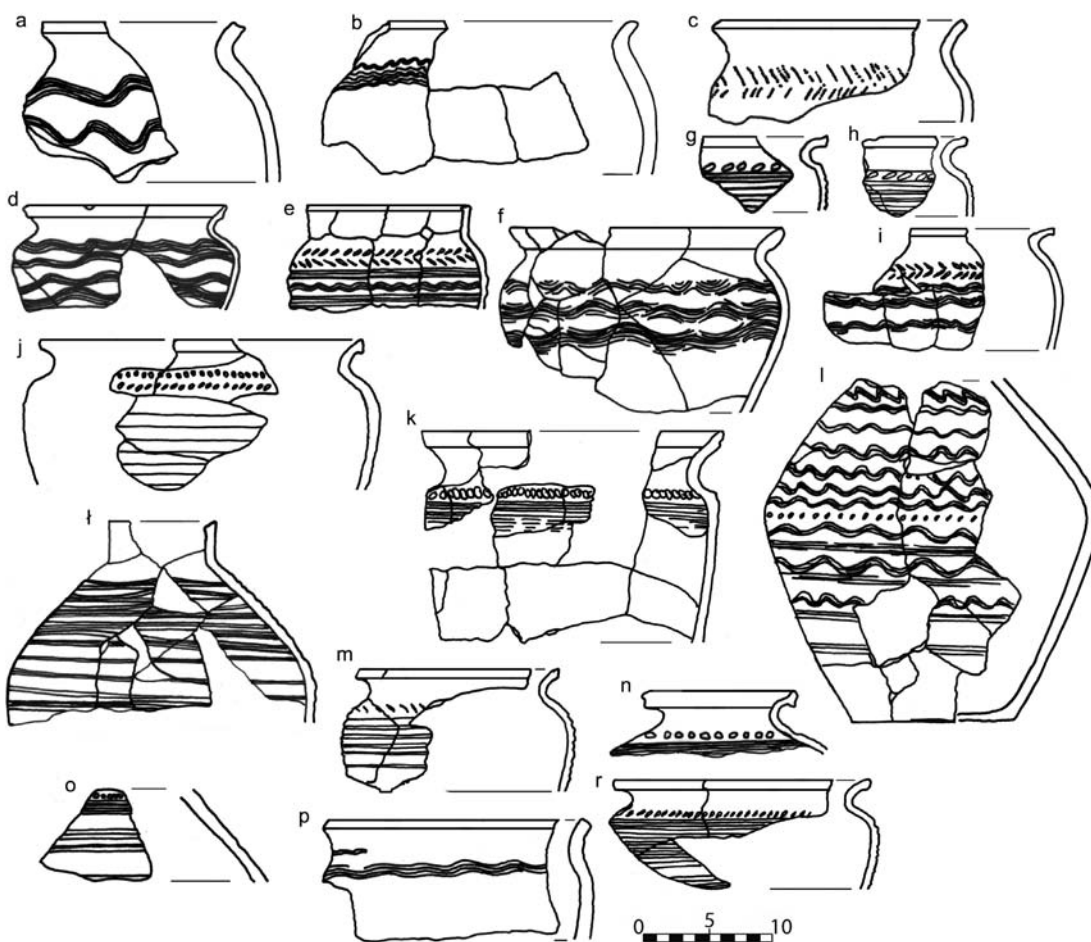
Ryc. 33. Krosno Odrzańskie. Ceramika z grodziska z badań przeprowadzonych w 1960 r.: a – warstwa IIIA; b – warstwa VII; c – warstwa III (za Dąbrowski 2006, s. 93, ryc. 2, 3); d – warstwa X/XI; e – wykop I, warstwa VI/VII; f – warstwa XI; g – wykop I, warstwa VII/VIII (za Dąbrowski 2006, s. 94-96, ryc. 4/1, 5, 6, 7/1)

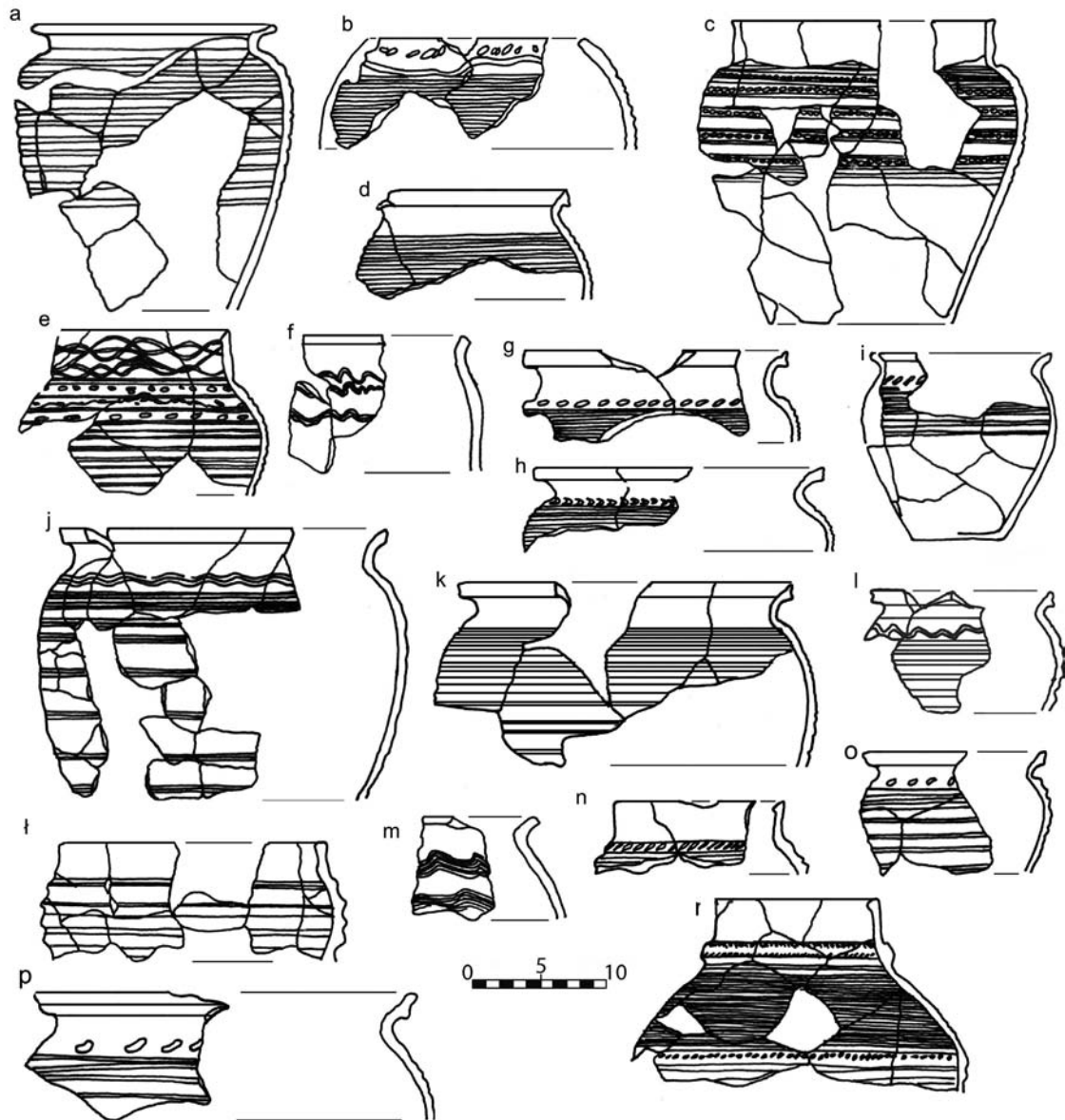
Ryc. 34. Krosno Odrzańskie. Ceramika z grodziska: a – nr inw. 24/60; b – nr inw. 31/62; c – nr inw. 148/61; d – nr inw. 69/62; e – nr inw. 109/61, 113/61, 114/61; f – nr inw. 129/61, 172/61; g – nr inw. 168/61, 181/61; h – nr inw. 154/62; i – nr inw. 33/61 (zbiory MAŚN Zielona Góra, rys. S. Rodak)

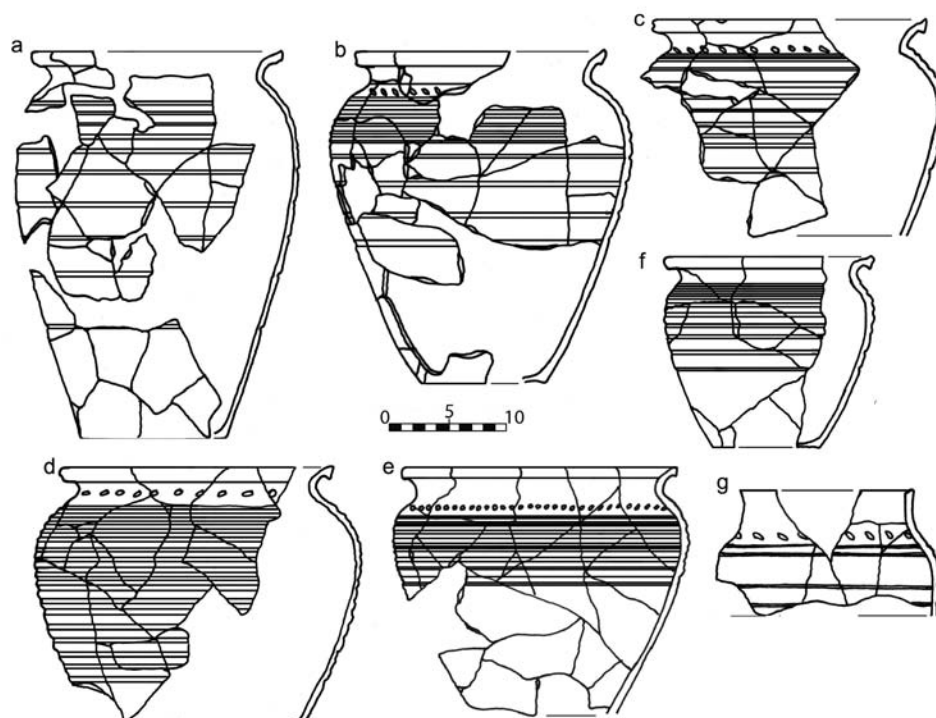
Ryc. 35. Krzeczyn Wielki, pow. lubiński. Ceramika z grodziska (APW WSPŚ, sygn. 729)

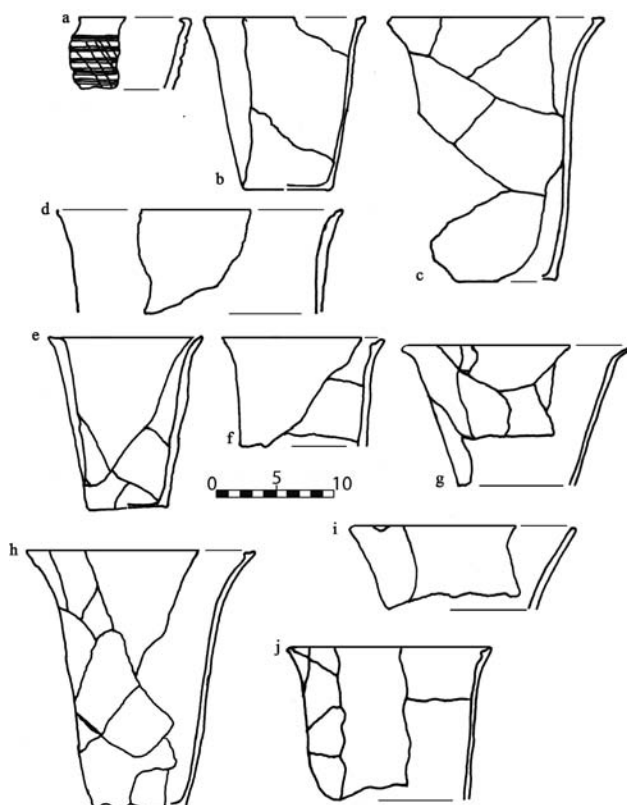
Ryc. 36. Legnica. Ceramika z wykopu 1, 1a: a-c – warstwa G (za Lasota 1980, ryc. 36/1, 3-4); d-i – warstwa F2, F1-F (za Lasota 1980, ryc. 36/2, 5-8, 10); j-r – warstw E1-E (za Lasota 1980, ryc. 36/14, 16-18, ryc. 37/2, 7, 10, 14-15; korekta S. Rodak)

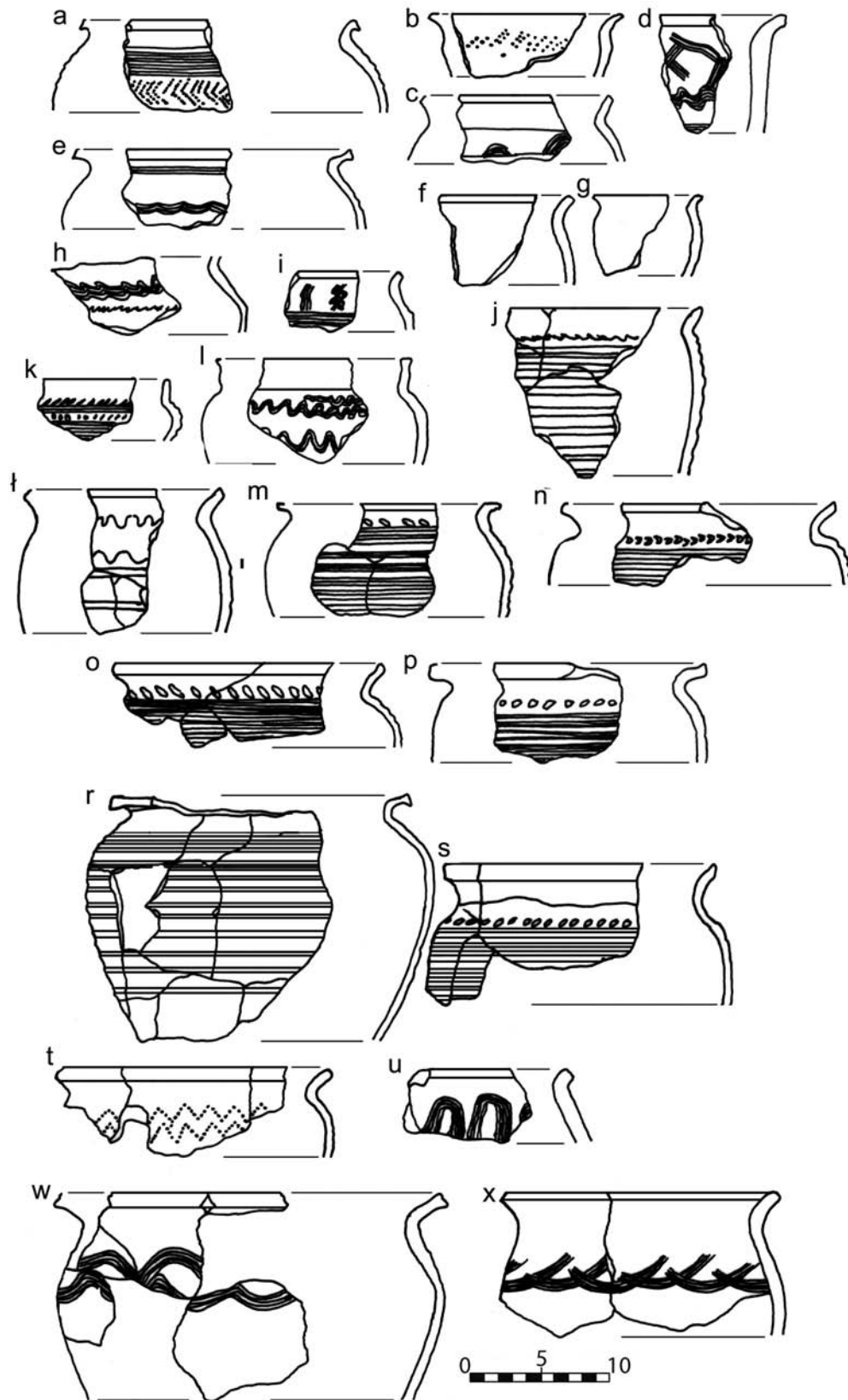
Ryc. 37. Legnica. Ceramika z wykopu 1, 1a: a-h – warstwa D2-D1, D (za Lasota 1980, ryc. 38/ 7, 11-13, ryc. 38/10, ryc. 39/1, 2, 5); i, j – warstwa C (za Lasota 1980, ryc. 40/9, 11); k, l – warstwa A1 (za Lasota 1980, ryc. 42/8, 9), ł-r – warstwa C2-C1 (za Lasota 1980, ryc. 39/8-9, 12-14, ryc. 40/2; korekta S. Rodak)

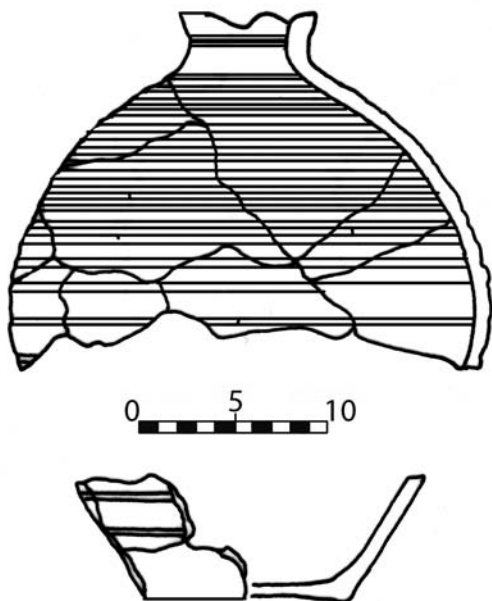
Ryc. 38. Legnica. Ceramika z wykopu 1, 1a: a-c – warstwa A1 (za Lasota 1980, ryc. 41/8, 11, 42/6); d-g – warstwa A1 (za Lasota 1980, ryc. 41/1, 3, 5-6; korekta S. Rodak)

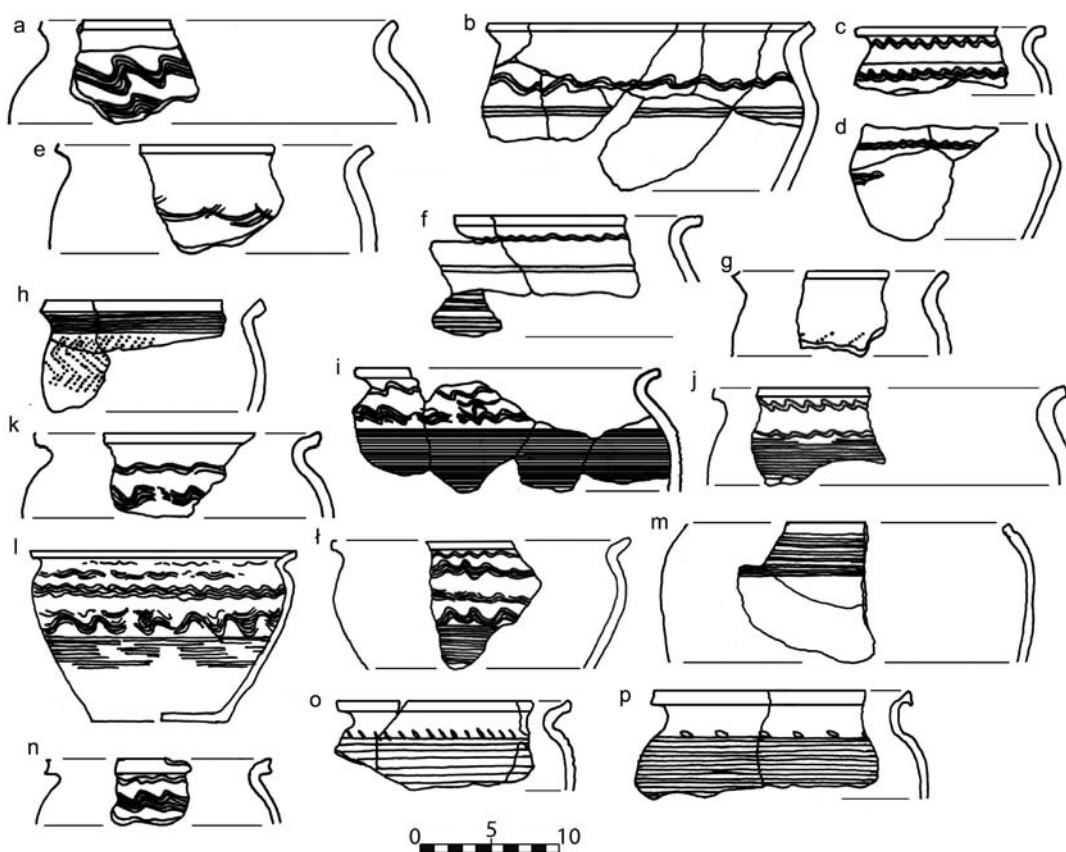
Ryc. 39. Legnica. Ceramika z wykopu 1, 1a: a, b, c – warstwa C2-C1; d – warstwa A3 (za Lasota 1980, ryc. 39/15-16, 40/1, 5), e-j – warstwa A1 (za Lasota 1980, ryc. 41/2, 9, ryc. 42/1, 3-4, 10; korekta S. Rodak)

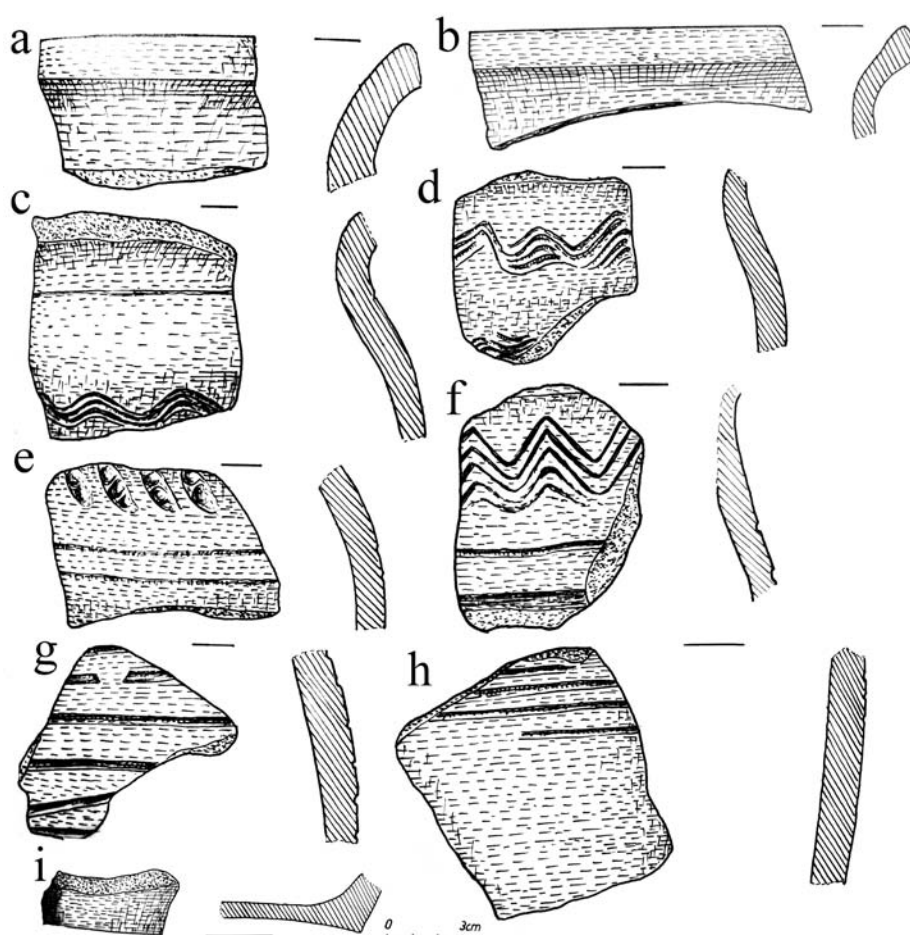
Ryc. 40. Legnica. Ceramika z wykopu 5, odc. I/II: a-g – warstwa N (za Lasota 1980, ryc. 43/1, 2, 4, 5, 8, 10, 12); h-i – warstwa N, odc. I/II; j-n – warstwa NO, odc. III (za Lasota 1980, ryc. 43/6, 13, 15-19, 22); o-s – warstwa KL (za Lasota 1980, ryc. 43/23, 24; 44/5, 10); t – warstwa J, odc. III; u-x – warstwa E, odc. III (za Lasota 1980, ryc. 44/3, 6, 7; korekta S. Rodak)

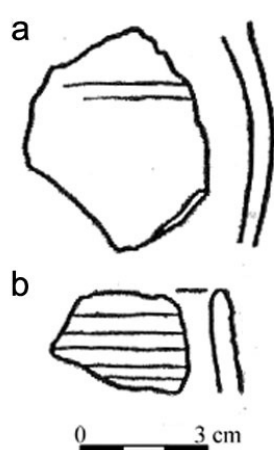
Ryc. 41. Legnica. Flaszka: wykop 5, poziom H
(za Lasota 1980, ryc. 44/1, korekta S. Rodak)

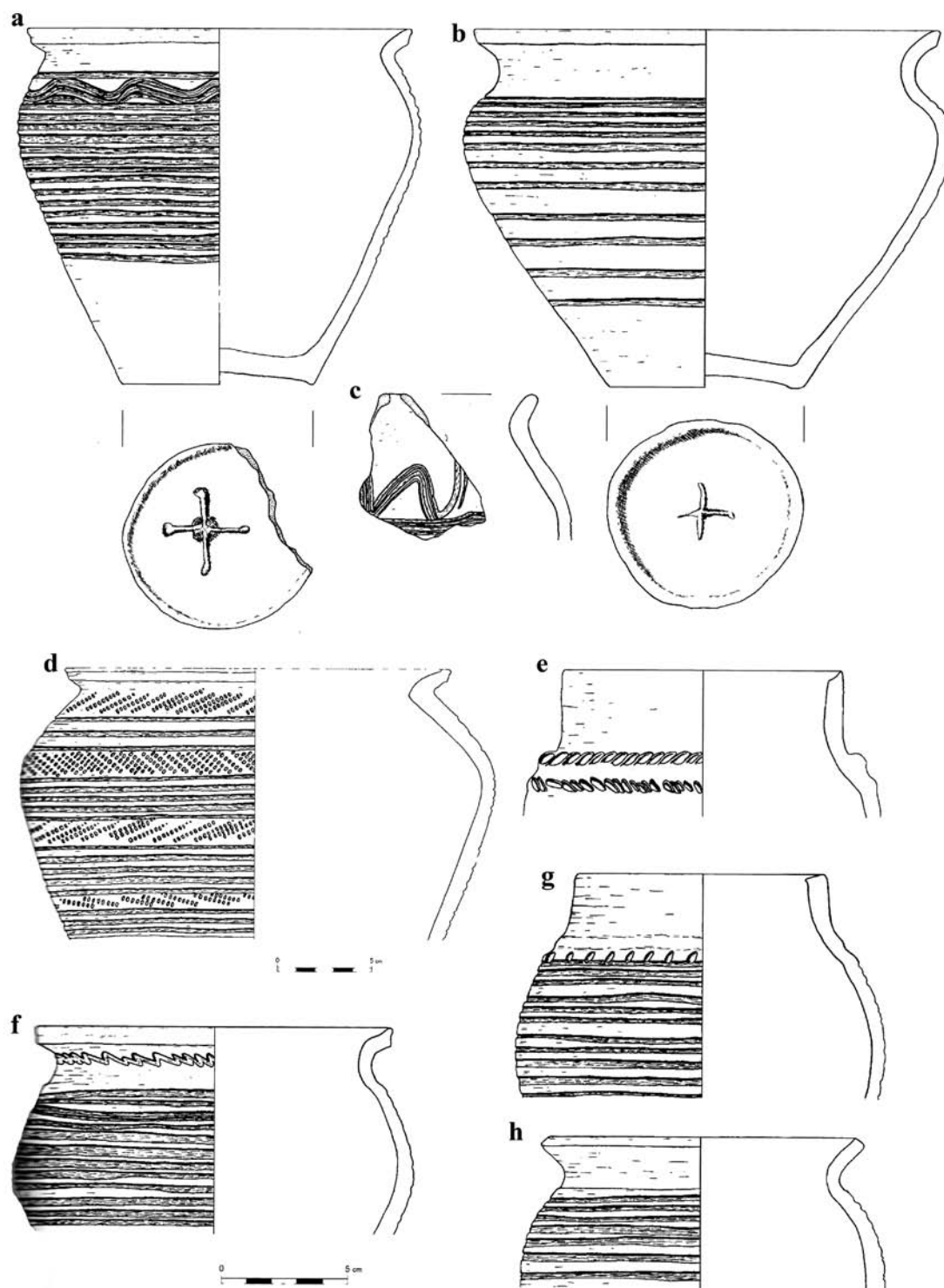
Ryc. 42. Legnica. Ceramika z wykopu 6: a-f – warstwa H (za Lasota 1980, ryc. 46/2-5, 7, 8); g-k – warstwa G-G1 (za Lasota 1980, ryc. 46/10, 12, 14-16); l, ł, n, o – warstwa G-G1 (za Lasota 1980, ryc. 47/1-3,7); m, p – warstwa C (za Lasota 1980, ryc. 47/16, 20; korekta S. Rodak)

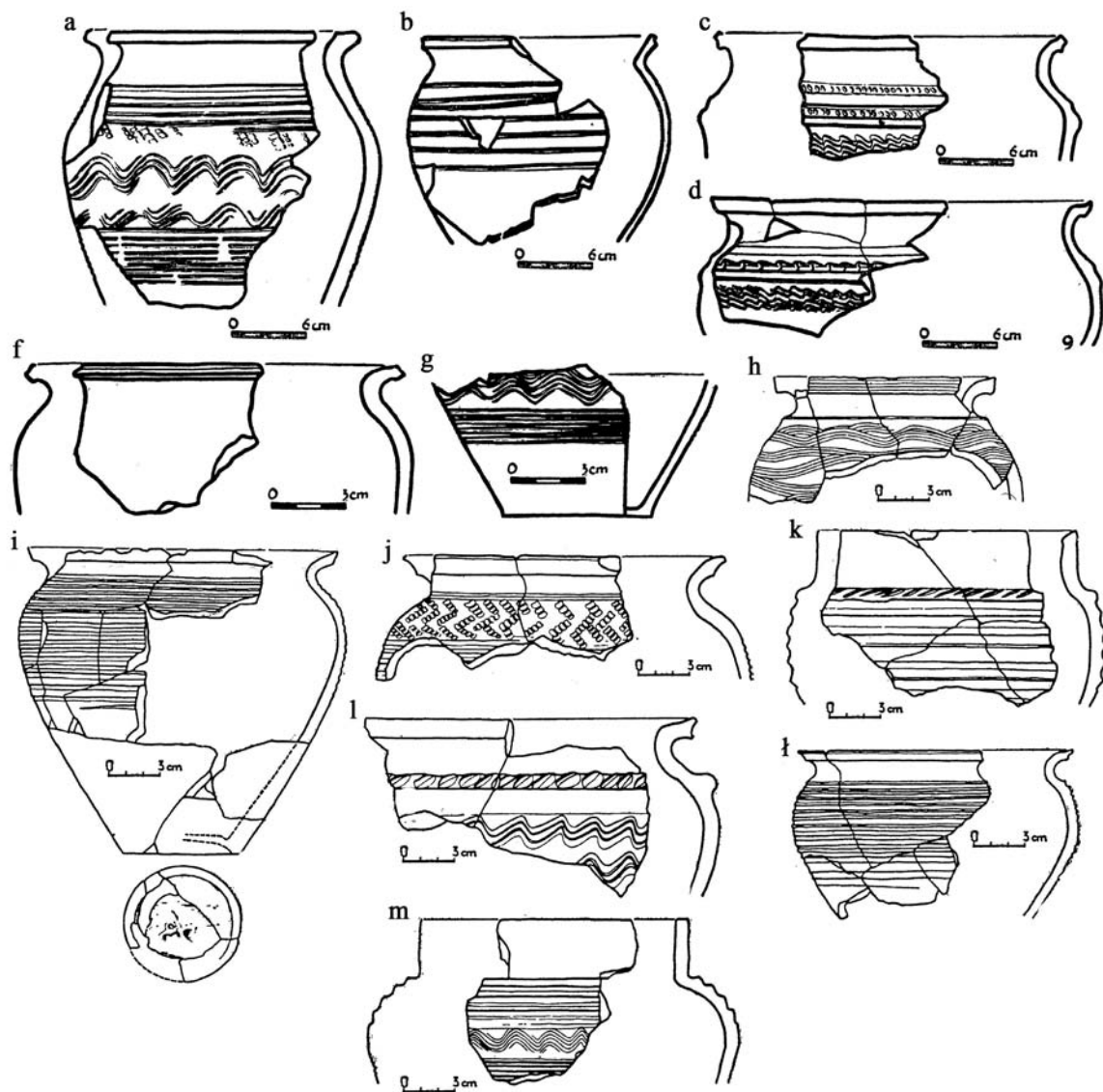
Ryc. 43. Lipki, pow. brzeski. Ceramika z badań sondażowych: a-i (za Romanow 1986a, s. 9)

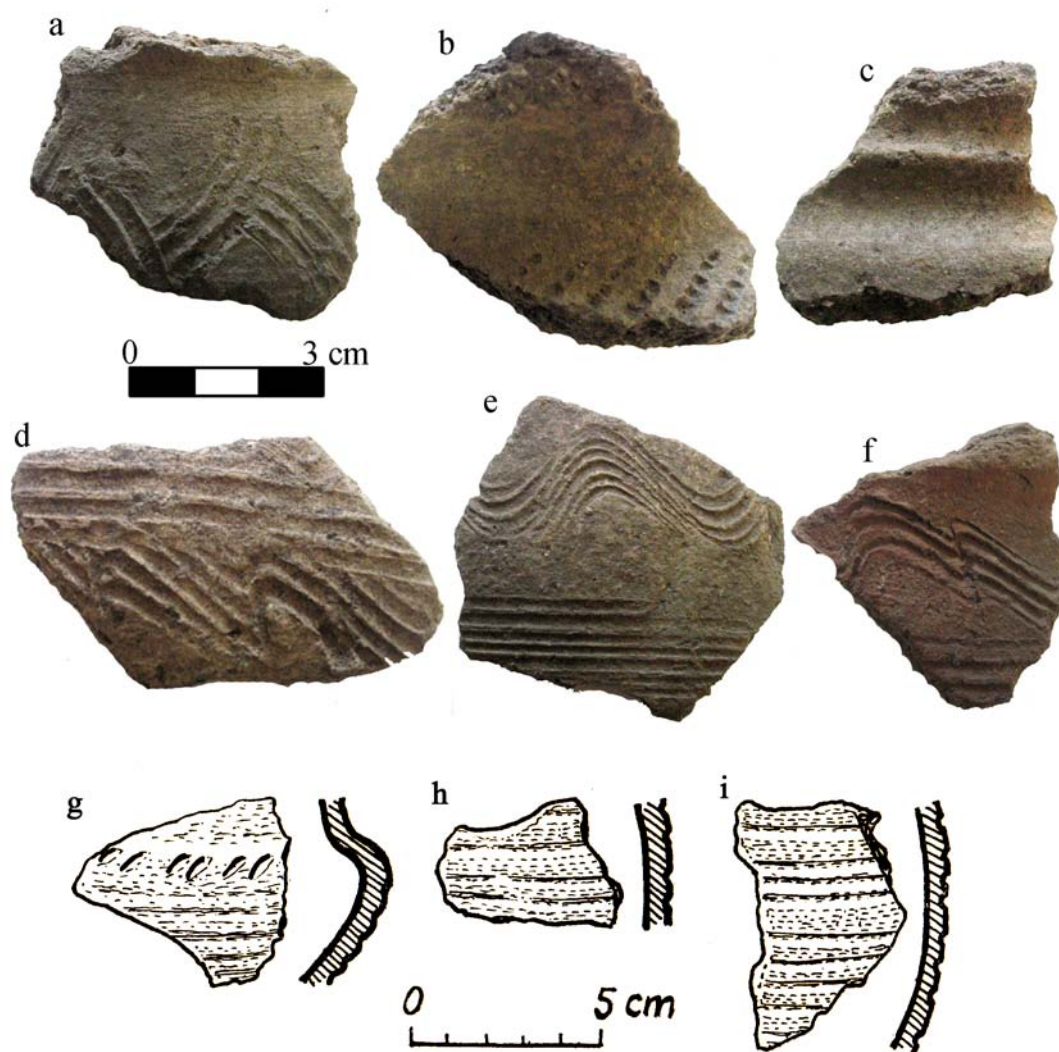
Ryc. 44. Miechowa, pow. kluczborski: a-b – ceramika z grodziska (za Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977, s. 293, ryc. 256)

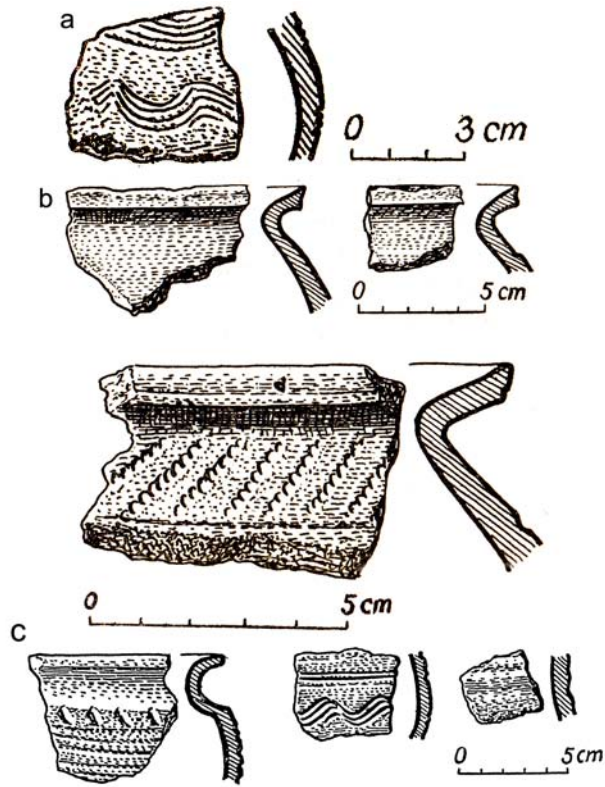
Ryc. 45. Milicz, Ceramika z grodziska: a-h – wykop III/05 (za Kolenda 2008, s. 45, ryc. 25)

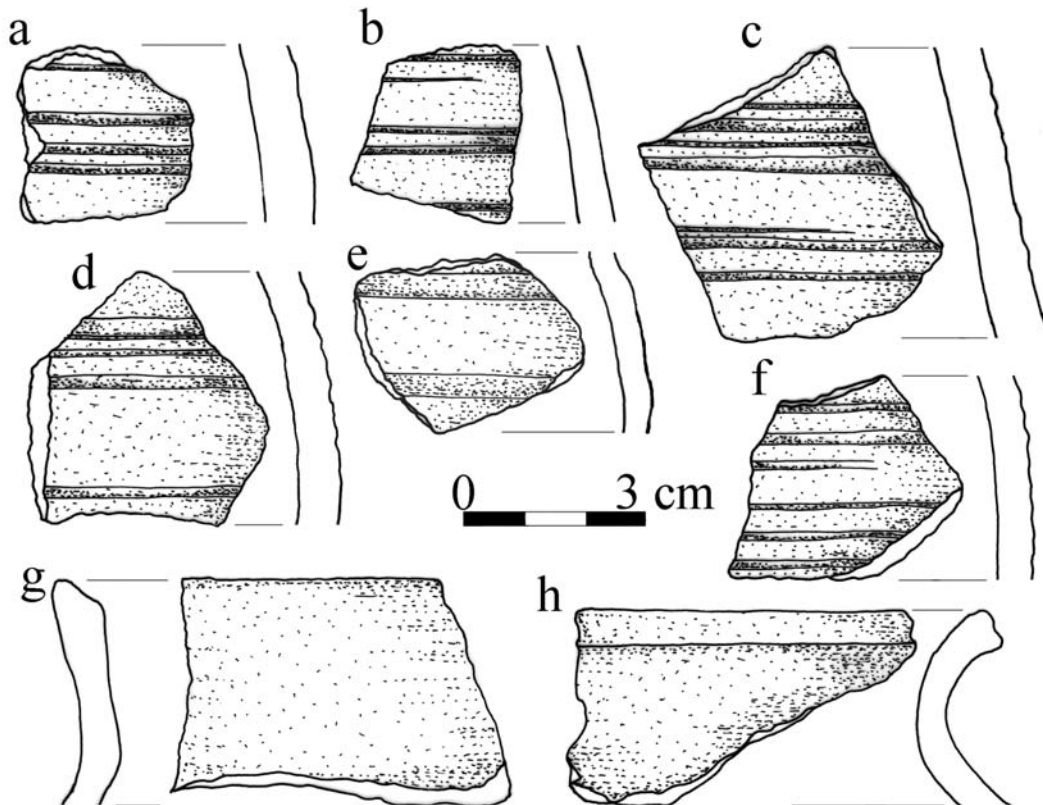
Ryc. 46. Niemcza, pow. dzierzoniowski. Ceramika: a- m – z grodziska, z wykopu II (za Hołubowicz, Kaźmierczyk 1963, s. 305-306, ryc. 10/6, 7, 9, 10, 11/1-2; Kaźmierczyk 1965, s. 232, ryc. 2a, d-h, k)

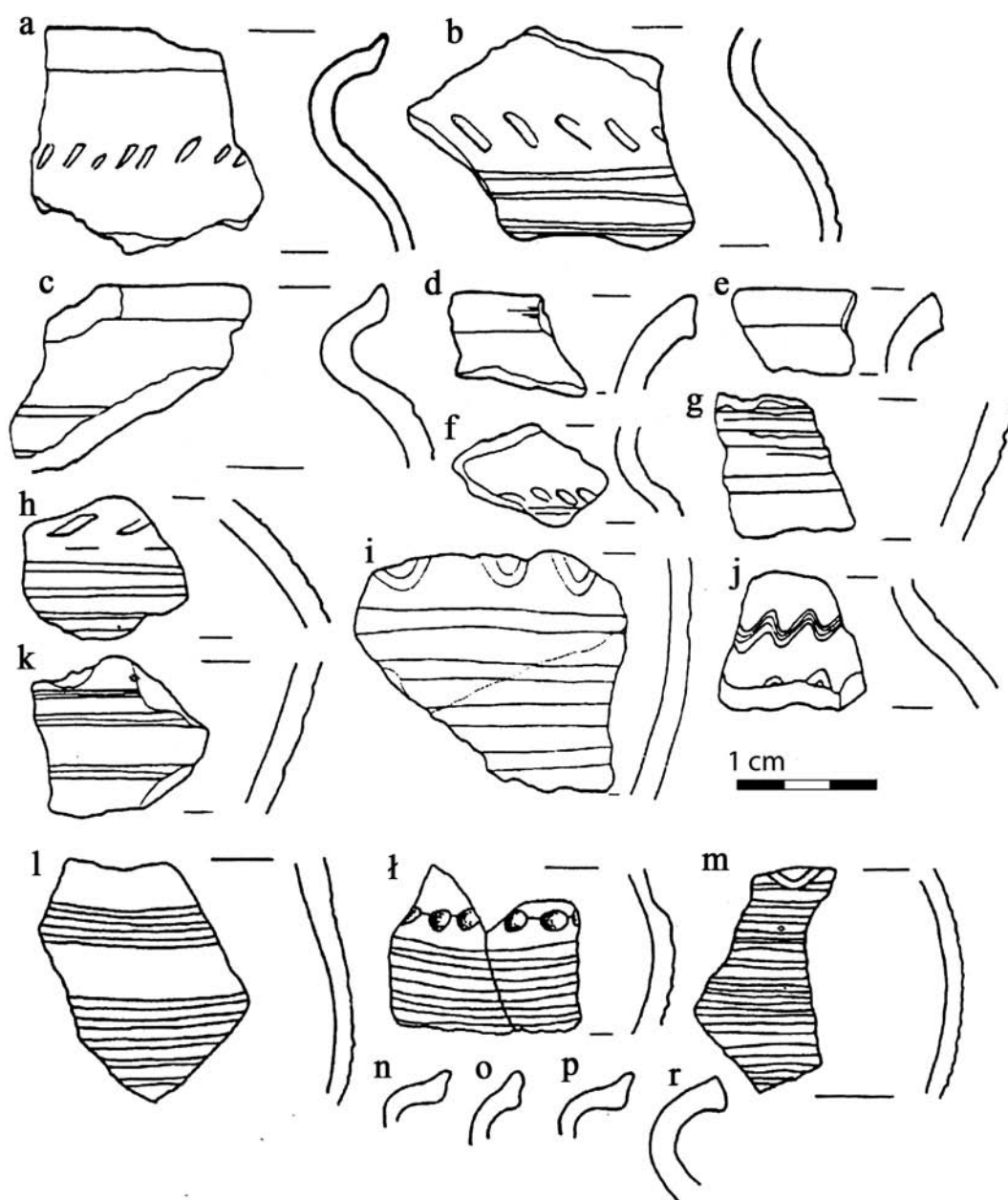
Ryc. 47. Olszany, pow. lubiński. Ceramika z grodziska: a-f – z badań przed 1945 r. (zbiory: MA Wrocław; fot. S. Rodak); g-i – z badań po 1945 r. (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 111, ryc. 148)

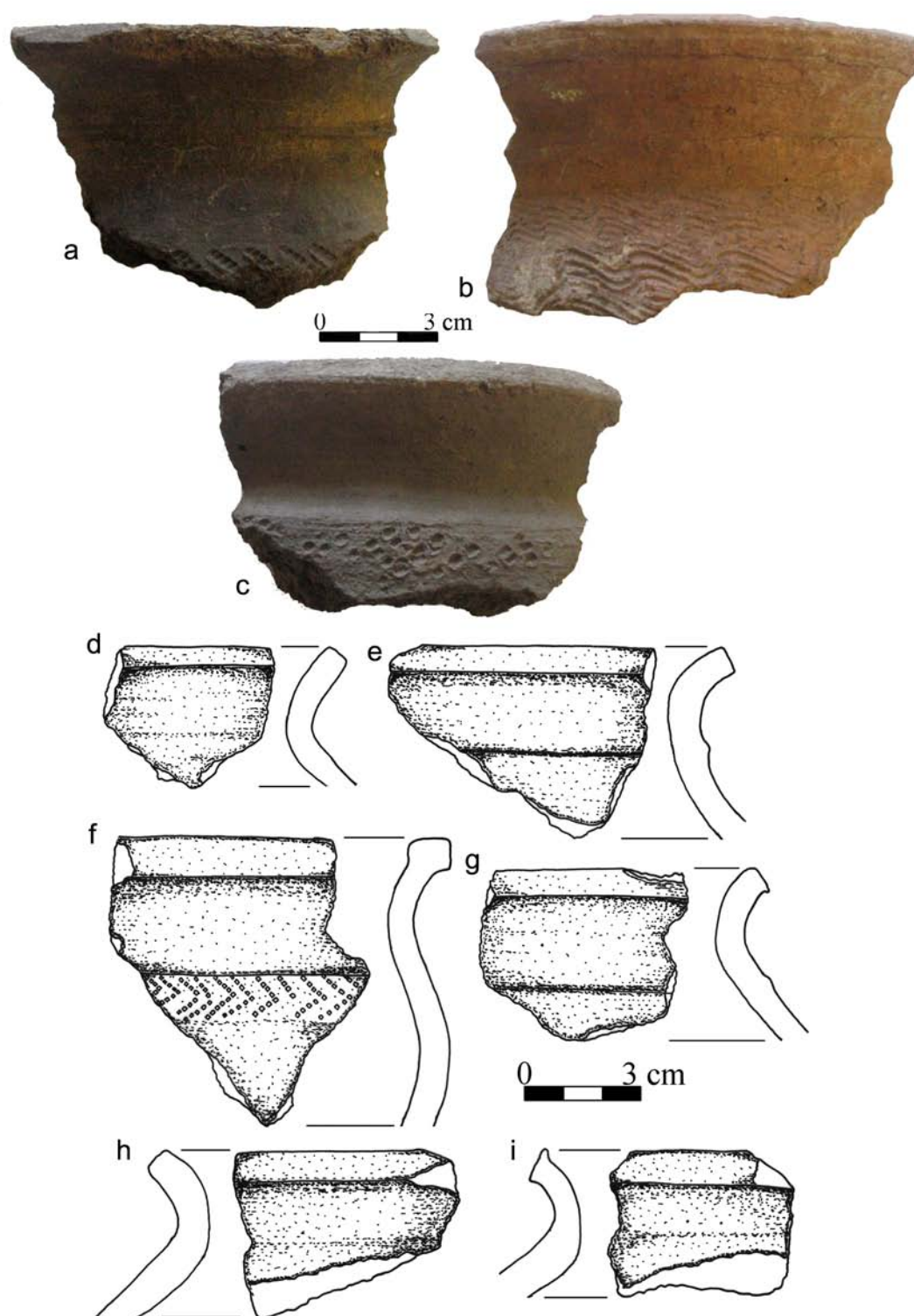
Ryc. 48. Ceramika z grodzisk dolnośląskich:
a – Otok, pow. bolesławiecki (za Kaletynowie,
Lodowski 1968, s. 114, ryc. 156); b – Szarżyna,
pow. trzebnicki (za Kaletynowie, Lodowski
1968, s. 140, ryc. 201); c – Rokitnica, pow. złotoryjski (za Kaletynowie, Lodowski 1968,
s. 124, ryc. 177)

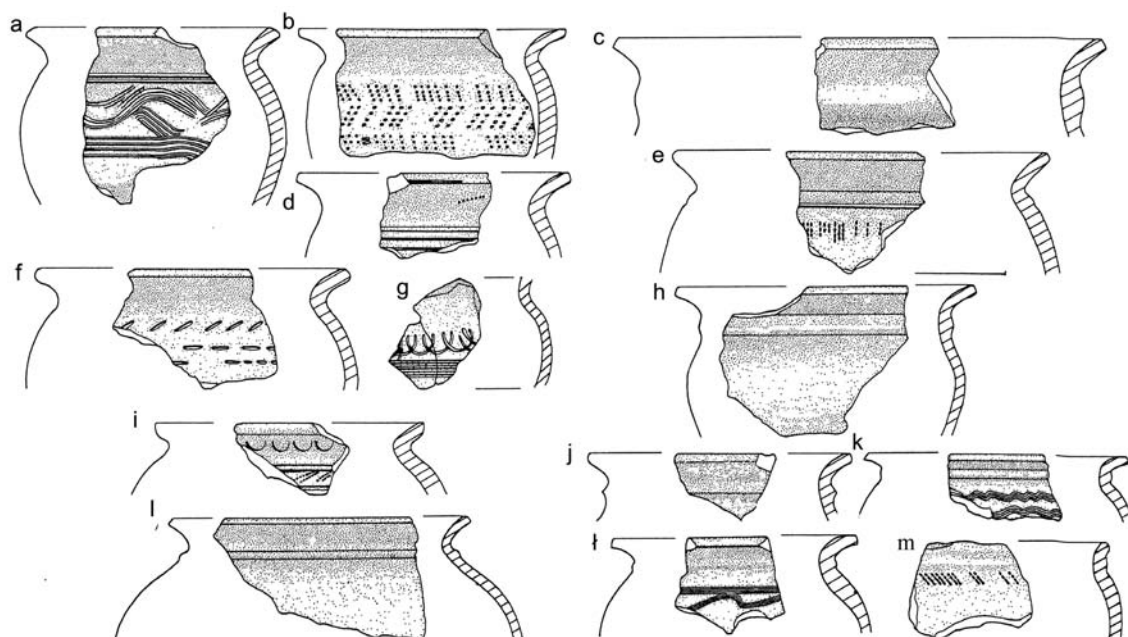
Ryc. 49. Otmuchów, pow. nyski, a-h – ceramika z grodziska (zbiory z badań przed 1945 r. –
Muzeum w Nysie; rys. S. Rodak)

Ryc. 50. Pietrzyków, pow. świdnicki. Ceramika z grodziska: a-k (za Boguszewicz 1998, s. 397, ryc. 2);
l-r – wykop I/99 (za Pozorski 2000, s. 502, ryc. 2)

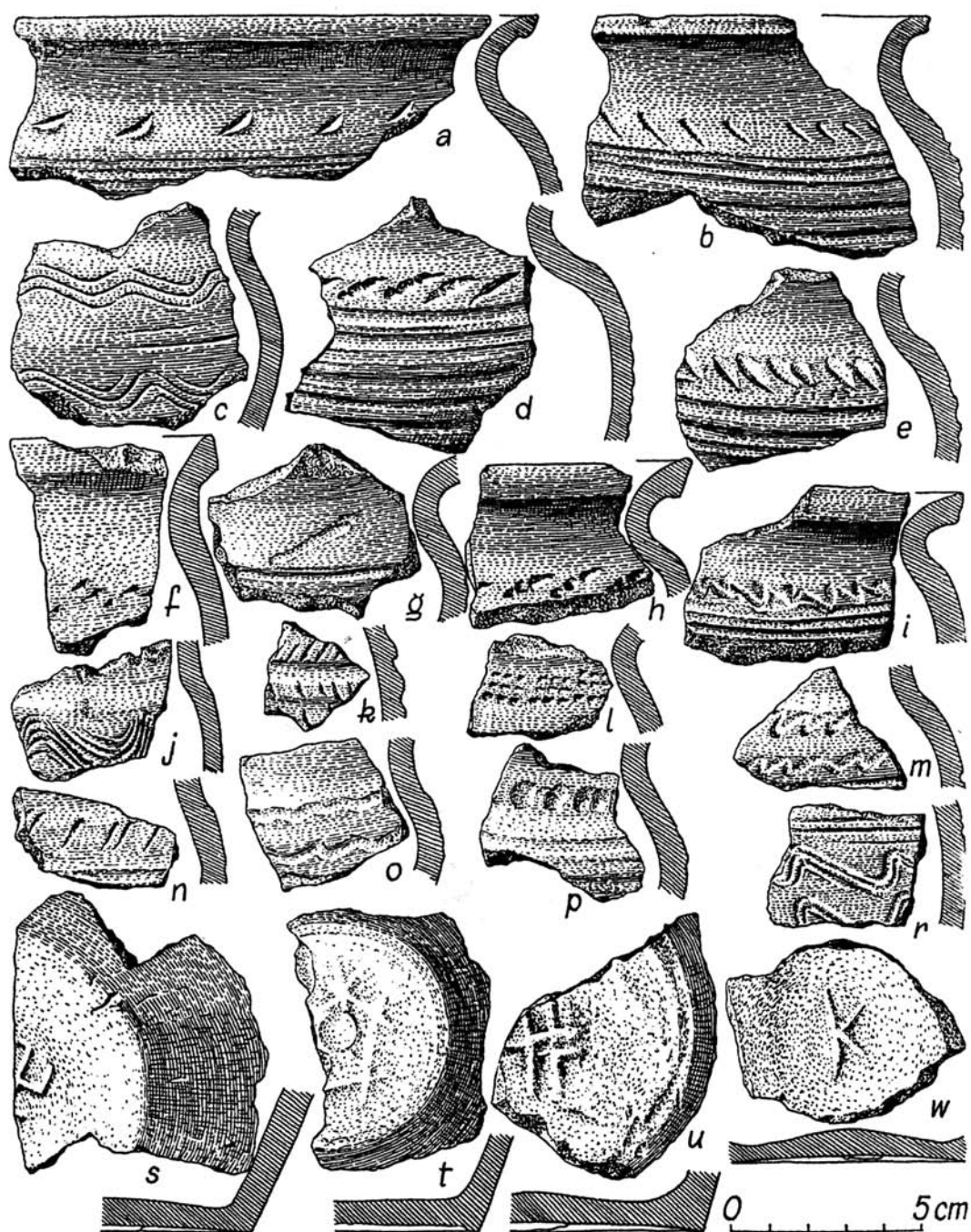
Ryc. 51. Przedmoście, pow. głogowski. Ceramika z grodziska: a-i (zbiory MA Wrocław; fot. i rys. S. Rodak)

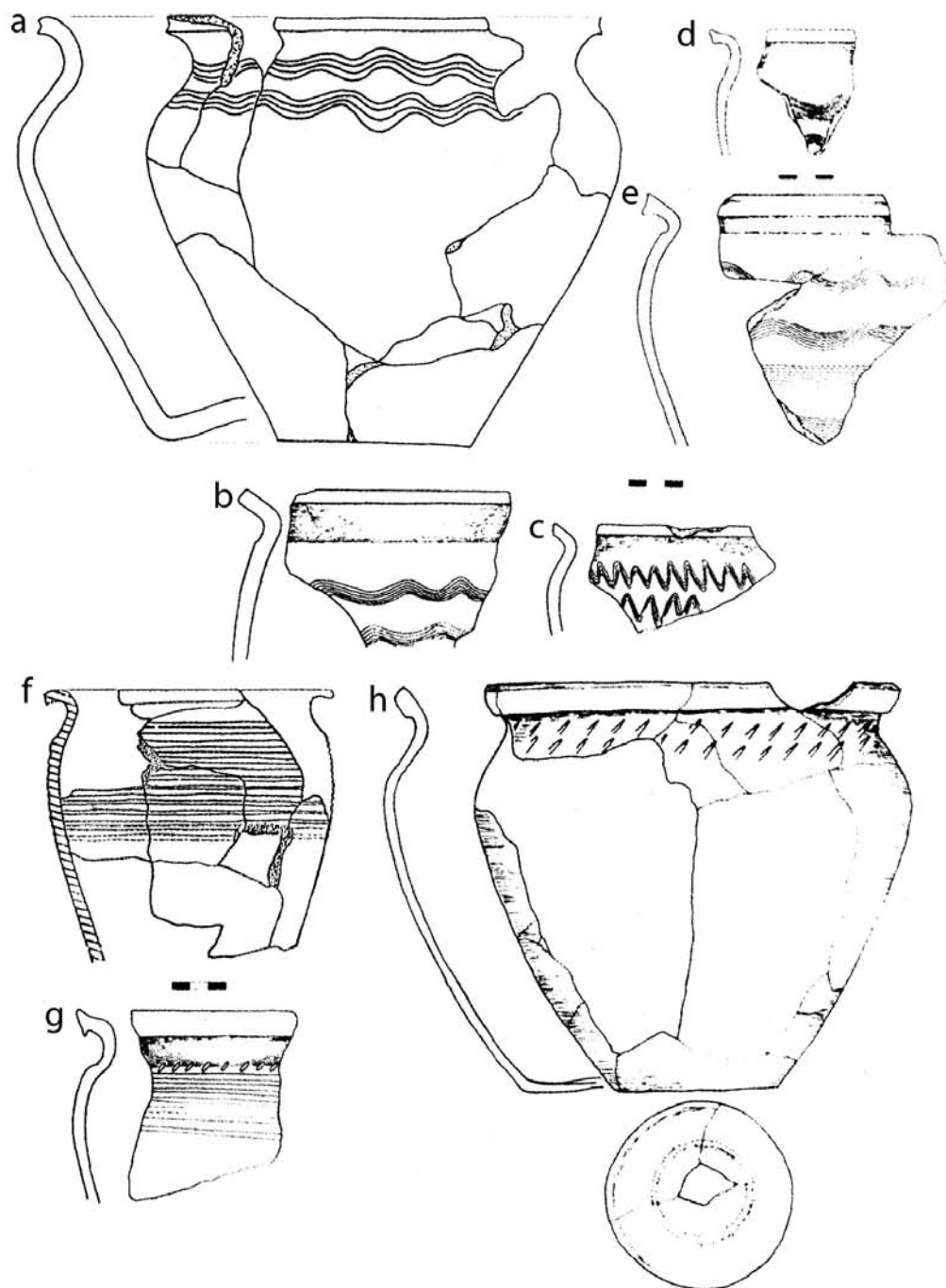
Ryc. 52. Przedmoście, pow. głogowski. Ceramika: a-m (za Czapla 2005, s. 28-29, ryc. 8-9)

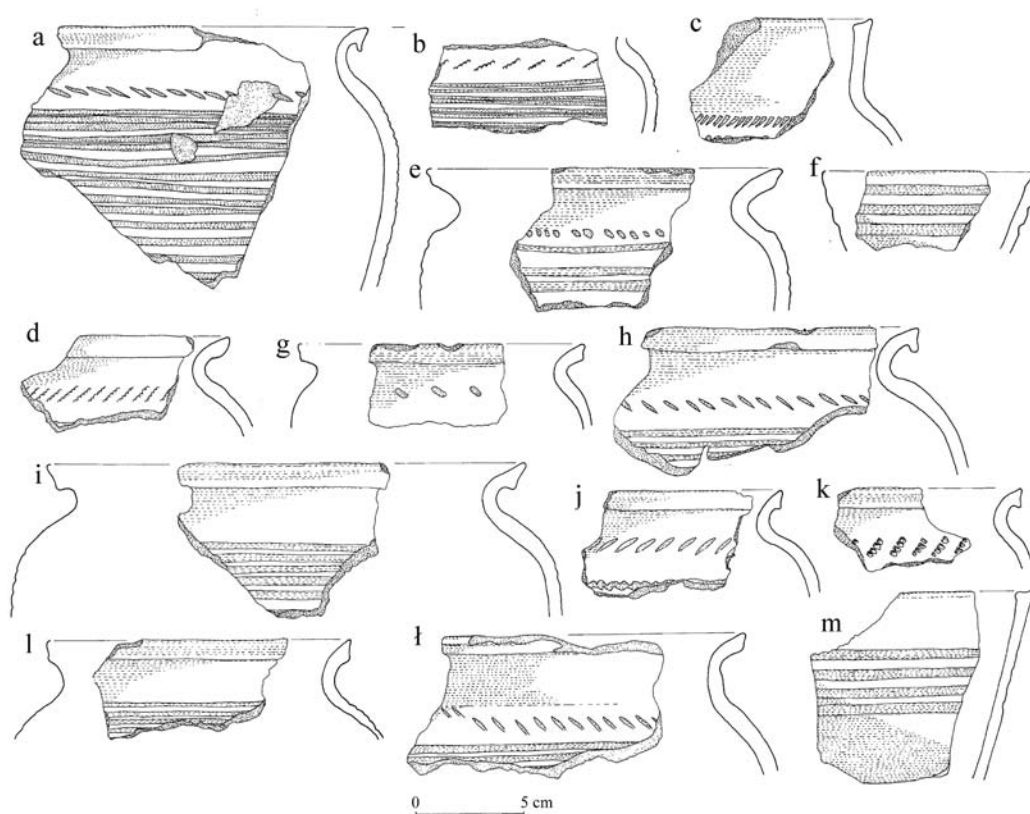
Ryc. 53. Bystrzyca, pow. oławski (grodzisko ryczyńskie, stan. 1): a-h – ceramika z grodziska (wykop IV/2004 (fot. S. Rodak))

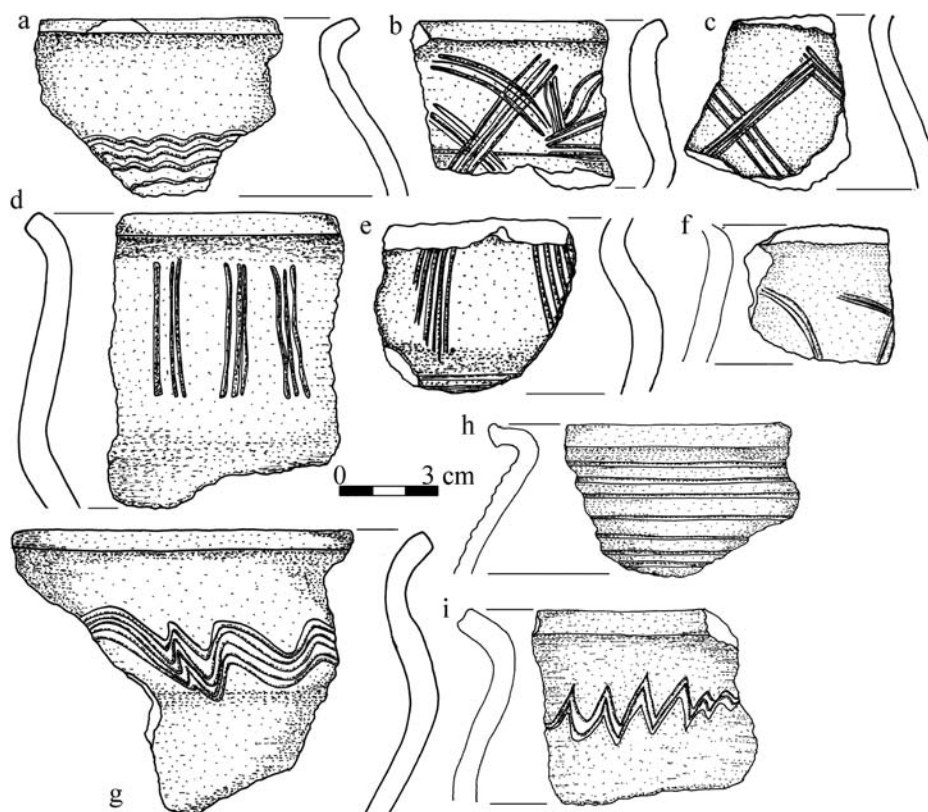
Ryc. 54. Bystrzyca, pow. oławski (grodzisko ryczyńskie, stan. 2). Ceramika: a-w – z wykopu II/59, warstwa 3 (za Kramarek 1969, s. 53, ryc. 17)

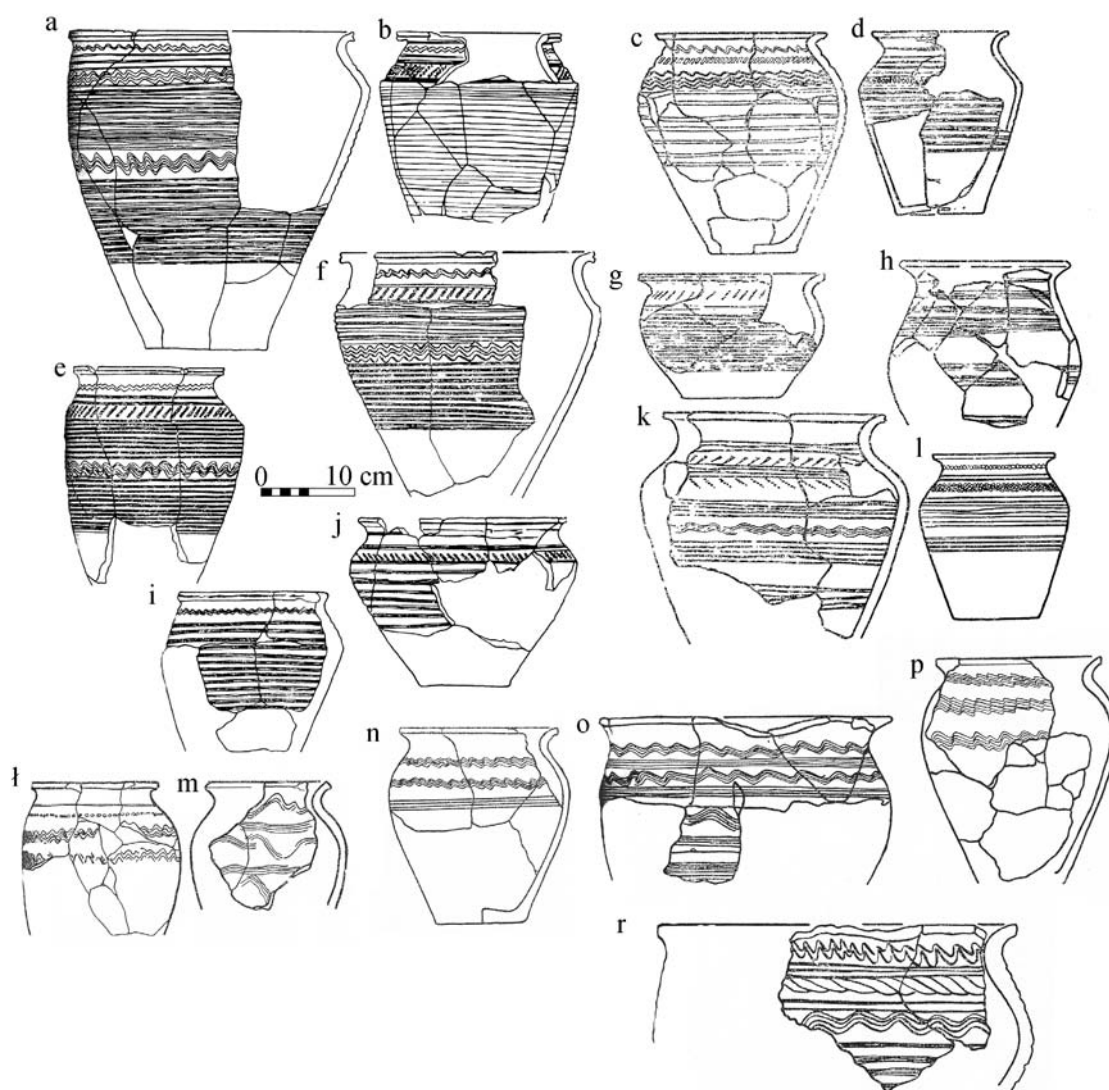
Ryc. 55. Rzymówka, pow. złotoryjski. Ceramika z grodziska: a, f – obiekt 4a; b-c – obiekt 26; e, g – obiekt 38
(za Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 273, ryc. 1)

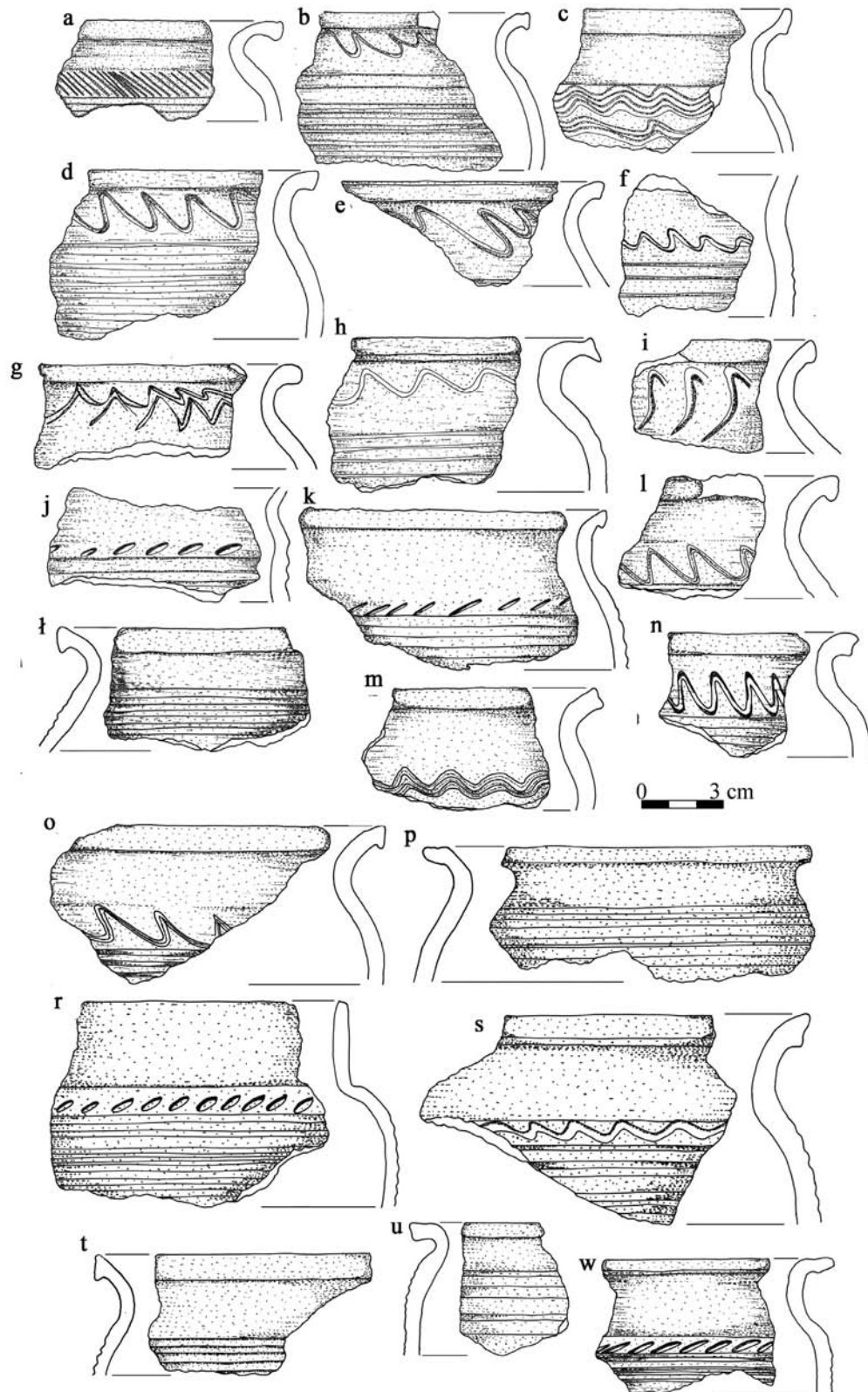
Ryc. 56. Lechitów, pow. górowski, stan. 4 (Sądowel). Ceramika: a-m – za Nowakowski 2008, s. 180, ryc. 7b, e, l; s. 181, ryc. 8b-d; s. 182, ryc. 9a, d; s. 183, ryc. 10h, j; s. 188, ryc. 14c, f-h)

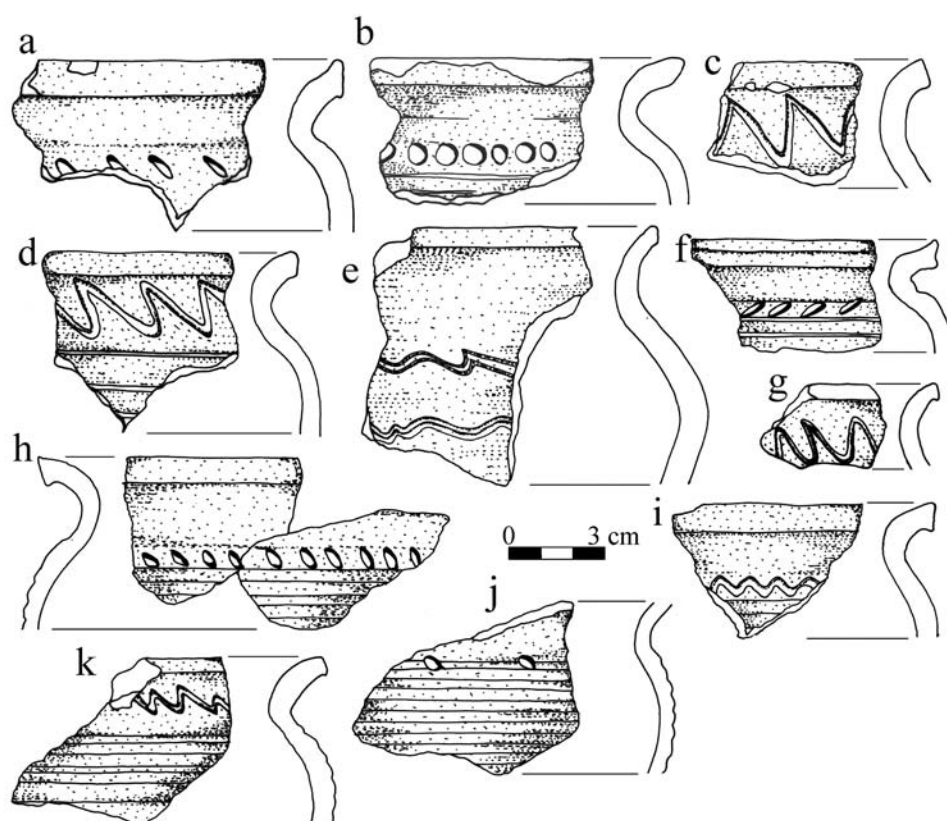
Ryc. 57. Solniki, pow. nowosolski. Ceramika: a-i – zbiory: MA Wrocław (rys. S. Rodak)

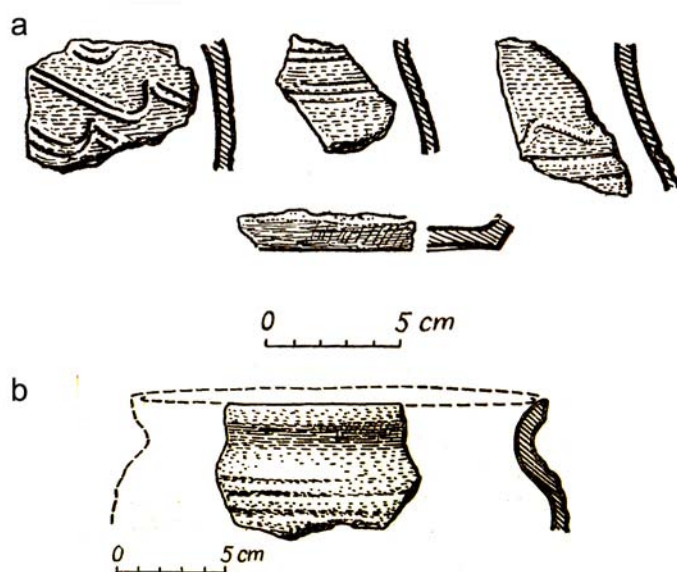
Ryc. 58. Strachów, pow. wrocławski. Ceramika: a-r – z badań w latach 1973-1974
(za Łodowski 1980a, s. 213-215, ryc. 5-7)

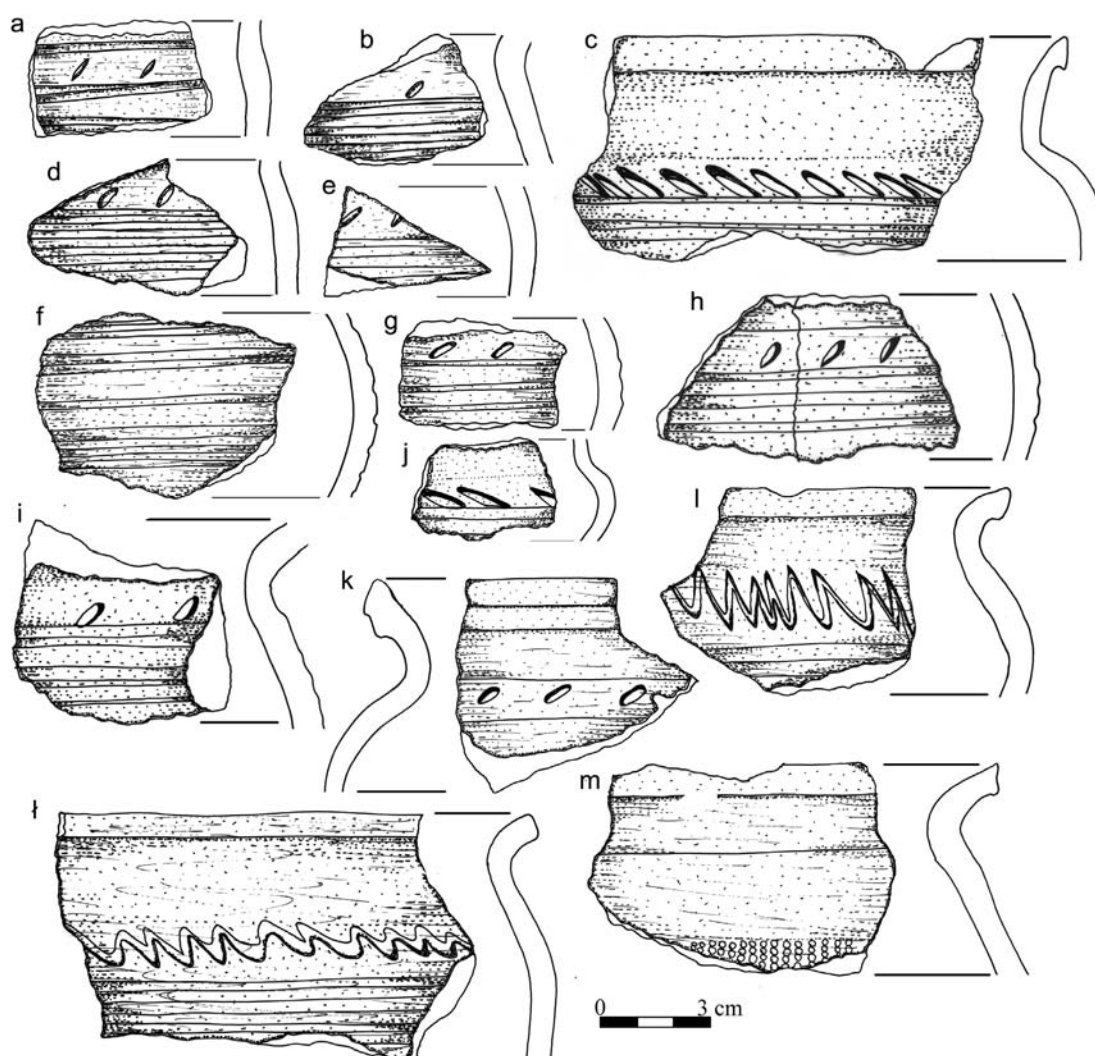
Ryc. 59. Strzegom, góra Szeroka pow. świdnicki, Ceramika z badań przed 1945 r.: a-b, d, e - nr inw. MMW/A/1909; c - nr inw. MMW/A/IV/1913; f, i, j - nr inw. MMW/A/IV/1917; g, h, l - nr inw. MMW/A/IV/1918; k - nr inw. MMW/A/IV/1919; ł, n, o - nr inw. MMW/A/IV/1925; m - nr inw. MMW/A/IV/1919; p - nr inw. MMW/A/IV/1957; r - nr inw. MMW/A/IV/1939; s, t - nr inw. MMW/A/IV/1930; u, w - nr inw. MMW/A/IV/1928 (zbiory: MA Wrocław; rys. S. Rodak)

Ryc. 60. Świny, pow. jaworski. Ceramika z grodziska z badań w 1982 r.: a, j, k – wykop IA (nr inw. 41/82); b – wykop IB (nr inw. 39/82); c – wykop IA (nr inw. 17/2010); d – wykop IA (nr inw. 22/2010); e – wykop IA (nr inw. 24/82); f – wykop IA (nr inw. 38/82); g, i – wykop IA (nr inw. 6/82); h – wykop IA (nr inw. 26/82; IA UW; rys. S. Rodak)

Ryc. 61. Ceramika z grodzisk dolnośląskich: a – góra Wielisławka koło Sędziszowej, pow. złotoryjski (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 148, ryc. 216); b – Żmigródek, pow. trzebnicki (za Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 170, ryc. 244)

Ryc. 62. Łupki, pow. lwówecki. Zamek Wleń: a-j – ceramika z wykopu XII, warstwa 6;
k-m – ceramika z warstwy wczesnośredniowiecznej (rys. S. Rodak)

Grody dolnośląskie w średniowiecznych źródłach pisanych

Dla młodszych faz wczesnego średniowiecza dysponujemy nielicznymi źródłami pisanymi, w których wymienione są nazwy niektórych grodów (tab. 16). Cennych informacji dla odtworzenia dziejów państwa wczesnopiastowskiego i pozostającego w jego granicach Dolnego Śląska, dostarczają przede wszystkim zapiski kronikarzy z Niemiec (Thietmar z Merseburga), Czech (Mnich Sazawski, Kosmas) i Polski (Gall Anonim).

Nieocenionym źródłem wiedzy o dolnośląskich grodach jest powstałe na początku XI w. – dzieło, biskupa merseburskiego Thietmara – *Thietmari merseburgiensis episcopi chronicon*⁶⁸. Opisywane przez kronikarza stosunki polsko-niemieckie (w tym liczne zatargi zbrojne z początku XI w.), przedstawiają obraz państwa Piastów, w tym Dolnego Śląska, pod koniec X i na początku XI w. W swojej kronice Thietmar dokładnie opisał wydarzenie, jakim był zjazd gnieźnieński w roku 1000, na którym spotkali się w miejscowości *Ilua* (utożsamianej z Iławą będącą obecnie częścią Szprotawy) cesarz Otton III z Bolesławem Chrobrym (Thietmar VI, 45, 46). Jednym z najważniejszych dla państwa wczesnopiastowskiego postanowień tego spotkania było powołanie trzech (Kraków, Wrocław, Kołobrzeg), nowych biskupstw podległych metropolii gnieźnieńskiej, w tym wrocławskiego z biskupem Janem na czele. Następnie utworzył zaraz arcybiskupstwo, zgodnie z prawem, jak przypuszczam, lecz bez zgody wymienionego tylko co biskupa, którego diecezja obejmowała cały ten kraj. Arcybiskupstwo to powierzył bratu wspomnianego męczennika Radzimowi i podporządkował mu z wyjątkiem biskupa poznańskiego Ungera następujących biskupów: kołobrzieskiego Reinberna, krakowskiego Poppona i wrocławskiego Jana. Również ufundował tam ołtarz i złożył na nim uroczyste święte relikwie (Thietmar IV, 45). To pierwszy, najstarszy zapis nazwy wrocławskiego grodu (*Wrotizlaensem*), zlokalizowanego na podstawie badań archeologicznych na dawnej wyspie Ostrów Tumski.

Dalsze – znaczące dla dziejów Polski wydarzenia – opisywane przez Thietmara, dotyczą wojny pomiędzy Bolesławem Chrobrym a Henrykiem II, toczonej w latach 1002-1018. W trakcie walk rozgrywających się na Dolnym Śląsku ważną rolę odegrał gród zlokalizowany u ujścia Bobru do Odry – *Crosno* – wzmiankowany dwukrotnie pod datą 1005 r. – *Owóz, te tak różne i pod różnym przewodnictwem kroczące oddziały dotarły wnet do Odry i rozbiły namioty nad krętą rzeką, zwaną po słowiańsku Bóbr, po łacinie zaś Castor. Bolesław jednak obwarowawszy brzeg tej rzeki i usadowiwszy się z wielkim wojskiem w Krośnie, przeszkadzał, jak mógł, w przeprawieniu się ich na drugą stronę (...)* (Thietmar VI, 26), a następnie 1015 r. – *Stąd też pociągnął cesarz aż do Odry, do miejscowości zwanej Krosno (...)* (Thietmar VII, 17). Na tej podstawie uważa się, że Krosno Odrzańskie było ośrodkiem pogranicznym o ważnym znaczeniu militarnym, strzegącym przeprawy przez Odrę. W swoich zapiskach o przebiegu wojny władcy polskiego z Henrykiem II, Thietmar wymienia pod datą 1010

⁶⁸ *Kronika Thietmara*, tłum. M. Z. Jedlicki, Kraków 2005.

r. gród w Głogowie – *Gdy wymienieni tu wielmoże przechodzili w szyku bojowym koło grodu zwanego Głogów (...)* (Thietmar VI, 58) i 1017 r. – (...) *pustosząc wszystko po drodze dotarł 9 sierpnia do grodu Głogowa (...)* (Thietmar VII, 59) oraz ponownie gród we Wrocławiu (*Bolesław oczekiwał z niepokojem we Wrocławiu na wynik oblężenia (...)*) – 1017 r. (Thietmar VII, 64). Wzmianka pod datą 1017 r. w dziele kronikarza niemieckiego dotyczy również słynnej obrony grodu niemczańskiego (*Nemci urbs*), który według Thietmara (...) *niegdyś przez nas* [czyli Niemców – S. R.] *został założony* (Thietmar VII, 59, 60).

W czeskiej kronice Mnicha Sazawskiego pod datą 990 rok pojawia się wzmianka o Niemczy, utożsamianej z grodem, zlokalizowanym na południe od Wrocławia, który został w tym czasie utracony przez Czechów na rzecz Piastów (...) *Niemcza została utracona*⁶⁹.

Chronica Boëmorum praskiego kanonika Kosmasa, obrazująca dzieje państwa czeskiego, powstała w 1. poł. XII w.⁷⁰ Zawarte są w niej wzmianki o kilku grodach dolnośląskich, głównie znajdujących się na pograniczu polsko-czeskim. Najazd Brzetysława na Polskę w 1038 r., według Kosmasa, doprowadził do spustoszenia Śląska na długim odcinku doliny Odry, od grodu ryczyńskiego aż do Głogowa – *Tak ją mianowicie spustoszył częstymi (...), że z tej strony rzeki, od grodu Ryczyna do grodu Głogowa (...)*; (Kosmas III, 1). W tym samym miejscu wspomina również o Niemczy – *Nemci oppidum* (tłum. M. Wojciechowska; Kosmas III, 1).

Po najezdzie Brzetysława do 1050 r. Śląsk pozostawał w rękach czeskich. Po jego odzyskaniu przez Kazimierza Odnowiciela, Polska została zmuszona płacić trybut na rzecz Czechów. Kosmas pod datą 1096 r. wspomina także o zniszczeniu grodu w Bardzie (*Brido*) nad Nysą Kłodzką przez księcia czeskiego Brzetysława II, podczas kolejnego najazdu na Polskę i zbudowaniu przez niego własnego grodu na skale, który otrzymał nazwę Kamieniec (...) *Albowiem w tym czasie książę Brzetysław z całym swoim wojskiem, w Polsce, nad brzegiem rzeki zwanej Nysą, po zburzeniu ich grodu zwanego Bardo, daleko dalej nad tą samą rzeką podobnie zbudował bardzo mocny gród na wysokiej skale, skąd wziął [ów gród] nazwę Kamieniec (...)* (Kosmas III, 4). W dalszej części swojej kroniki przywołuje także najazd cesarza Henryka V na Polskę w latach 1108-1109, wymieniając grody w Głogowie – *Glogov* i w Ryczynie – *castrum Recen* (Kosmas III, 27) oraz w Świnach – *Zvini* (Kosmas III, 23). Dzięki tym informacjom wiadomo, jak znaczącą rolę odegrywał gród głogowski, którego nieudane oblężenie zmusiło cesarza do odwrotu (Leciejewicz 2000, s. 92).

Ostatnim dziełem kronikarskim jest najmłodsza spośród wyżej wymienionych – kronika Galla Anonima, powstała w XII w. na dworze księcia polskiego Bolesława Krzywoustego⁷¹. Autor opisując zbrojny konflikt o tron polski pomiędzy braćmi Zbigniewiem a Bolesławem, w który zaangażowały się sąsiednie kraje, wspomina o ważnych ośrodkach grodowych. Po datą 1109 r. Gall opisuje gród w Bytomiu Odrzańskim, jako (...) *uzbrojony i obwarowany (...)* (Gall III, 3). Jedną z istotnych informacji jest również opis walecznych mieszkańców *castrum* w Głogowie podczas najazdu cesarza w 1109 r., których autor określa mianem zawziętych chłopów – *rustici mordates* (tłum. M. Grodecki; Gall III, 23).

Istotną informacją jest również wzmianka u Galla Anonima dotycząca ważniejszych ośrodków grodowych w Polsce, określonych przez niego jako główne siedziby królestwa – *sedes regni principalis* (Gall II, 7-8), wśród których obok Krakowa i Sandomierza znalazł się Wrocław – *Vratislav*.

⁶⁹ *Item eodem Nemci perdita est* (Mnich Sazawski I, XXVIII).

⁷⁰ *Chronica Boëmorum*, tłum. M. Wojciechowska, Warszawa 1968.

⁷¹ *Gall Anonim. Kronika Polska*, tłum. M. Grodecki, Wrocław 2003.

Tabela. 16. Grody kasztelańskie wspomniane w dokumentach pisanych (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Data wystawienia dokumentu	Informacja w źródłach pisanych	Publikacje źródłowe
1	Bardo, pow. ząbkowski, stan. 1	1096	kasztelania <i>Brido</i> – <i>castrum</i>	Kosmas III, 4
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>civitates, castella, villas, curtes et plebes</i> (...) <i>Gradice Barda</i>	SUB I, nr 28
		1203	kasztelan <i>Zobeslaus tunc de Bardo</i> – Sobiesław	SUB I, nr 83
		1206-1208	kasztelan <i>Petrus castellanus de Bardo</i> – Piotr	SUB I, nr 335, 340
		1223	kasztelan <i>Peregrini de Bardo castellanis</i> – Peregryn?	SUB I, nr 227
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Bardo</i> (...) <i>castris</i>	SUB II, nr 287
		1276	kasztelan <i>comes Iohannes castellanus de Bardo</i> – Jan	SUB IV, nr 281
2	Bolesławiec, m. pow., stan. 2	1202	kasztelan <i>Nancerus castellanus de Bolezlauezc</i> – Nanker	SUB I, nr 77
		1203	kasztelan <i>Nanker tunc de Bolezlauech</i> – Nanker	SUB I, nr 83
		1209	kasztelan <i>Stephano magno castellano de Boleslauecz</i> – Stefan	SUB I, nr 343
		1218	kasztelan <i>Stephanus castellanus de Bolezlauec</i> – Stefan	SUB I, nr 171
		1222-1223	kasztelan <i>Stephane castellano de Bolezlauec</i> – Stefan	SR CDS VII, nr 252, 374; SUB I, brak nru
		1224	kasztelan <i>Radslaus de Boleslaucicz castellanus</i> – Radosław	falsyfikaty z 2. poł. XIV wieku; SUB I, nr 359
		1227	kasztelania <i>Bolezlauech</i>	SUB I, nr 281
3	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 i 34 (grodziska ryczyńskie, stan. 1 i 2)	1230	kasztelan <i>Stephano castellano de Bolezlawicz</i> – Stefan	SUB I, nr 314
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Bolezlauecz</i> (...) <i>castris</i>	SUB I, nr 287
		1093	gród (...) <i>a castro Recen</i>	Kosmas III, 1
		1109	kasztelania <i>castrum Recen</i>	Kosmas III, 27
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>civitates, castellum Trecen</i>	SUB I, nr 28
		1203 – 1263	imiona kasztelanów ryczyńskich (zob. Młynarska-Kaletynowa 2006, s. 161-166)	Młynarska-Kaletynowa 2006, s. 161-166
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Rechen</i>	SUB II, nr 287

Tabela. 16. Grody kasztelańskie wspomniane w dokumentach pisanych (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Data wystawienia dokumentu	Informacja w źródłach pisanych	Publikacje źródłowe
4	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1	1109	gród castrum Bytom	Gall III, 3
		1157	kasztelania – <i>munitissima castra Glogowa et Bitum</i>	SUB I, nr 32
		1203	kasztelan <i>Zieczlaus tunc de Bitom</i> – Sieciesław?	SUB I, nr 83
		1206-1208	kasztelan <i>Nencerus castellanus Buthomiensis</i> – Nanker	SUB I, nr 335, 337-340
		1223	kasztelan <i>Stephani de Bitom</i> – Stefan	SR CDS VII, nr 252; SUB I, nr 227, 230, 236, 358, 361
		1222-1228	kasztelan <i>Andrea de Bito</i> – Andrzej	SUB I, nr 222, 291
		1227	kasztelania <i>Bytom</i>	SUB I, nr 281
		1237	kasztelania <i>Bytomensi</i>	SUB II, nr 140
		1243-1244	kasztelan <i>Boguslao de Bitom</i> – Bogusław	SUB II, nr 241, 276
		1251-1273	imiona kasztelanów bytomskich (zob. Możdzioch 2002, s. 87)	Możdzioch 2002, s. 87
5	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2	1010	gród <i>urbem Glogua</i>	Thietmar VI, 58
		1109	gród <i>castrum</i>	Gall III, 5
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>Glogov</i>	SUB I, nr 28
		1157	kasztelania <i>munitissima castra Glogowa et Bitum</i>	SUB I, nr 32
		1202	kasztelan <i>Andreas castellanus de Glogov</i> – Andrzej	SUB I, nr 77
		1203	kasztelan <i>Andrey tunc de Glogov</i> – Andrzej	SUB I, nr 83
		1206-1208	kasztelan <i>Gebardus de Glogou castellanus, Gebhardus castellanus Glogouiensis</i> – Gebhard	SUB I, nr 116, 117, 335, 340
		1218	kasztelan <i>Predzlaus castellanus Glogouiensis</i> – Przeclaw?	SUB I, nr 171
		1222-1223	kasztelan <i>Prezlauo Glogouiensi castellano, Predzlaui de Glogau</i> – Przeclaw?	SR CDS VII, nr 252, 374; SUB I, nr 227
		1224	kasztelan <i>Stephanus castellanus de Glogow</i> – Stefan	SUB I, nr 359
6	Grodziec, pow. zlotoryjski	1245 – bulla papieska	<i>districtu Glogouiensi et Bytomiensis, Glogou</i>	SUB II, nr 287
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>civitas castellum Godiuce</i>	SUB I, nr 28
		1175	kasztelania <i>castrum Grodz</i>	SUB I, nr 45
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>castrum Grodez</i>	SUB II, nr 287
		1250	kasztelan <i>comite Iohanne castellano de Grodez</i> – Jan	SUB II, nr 411

Tabela. 16. Grody kasztelańskie wspomniane w dokumentach pisanych (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Data wystawienia dokumentu	Informacja w źródłach pisanych	Publikacje źródłowe
7	Grodziszczce, pow. świdnicki	1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>Gramolin</i>	SUB I, nr 28
8	Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, m. pow.	1291	kasztelania <i>Hirschberg in castro</i>	SR CDS VII, nr 2182; SUB IV, nr 6
		1299	gród <i>Hirschberg und der Burg</i>	SR CDS VII, nr 2572; SUB IV, nr 415
9	Kamieniec Ząbkowicki, pow. ząbkowicki	1096	gród <i>Kamenec</i>	Kosmas III, 4
10	Krosno Odrzańskie, m. pow.	1005, 1015	gród <i>Crosno</i>	Thietmar VI, 26; VII, 17
		1203	kasztelan <i>Viszlaus tunc de Crosten</i> – Wisław	SUB I, nr 83
		1206	kasztelan <i>Boguchwał</i> – Boguchwał	SUB I, nr 335
		1223	kasztelan <i>Conradi de Croscen</i> – Konrad	SUB I, nr 227
		1227	kasztelania <i>Crosten</i>	SUB I, nr 181
		1230	kasztelan <i>Conrado castellano de Crozna</i> – Konrad	SUB I, nr 314
11	Lechitów, pow. górowski, stan. 4 (jako Sądowel)	1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>Sandoul</i>	SUB I, nr 28
		1202	kasztelan <i>Chastobor castellanus de Zudouel</i> – Chastobor	SUB I, nr 77
		1203	kasztelan <i>Chastobor tunc de Zadouel</i> – Chastobor	SUB I, nr 83
		1206-1208	kasztelan <i>Czanstoborius castellanus de Zandouel</i> – Chastobor	SUB I, nr 335, 340
		1223	kasztelan <i>Pribizlai de Sudouel</i>	SUB I, nr 227
		1201-1288	zestawienie kasztelanów sądowelskich (zob. Nowakowski 2008, tabl. 1, s. 173)	Nowakowski 2008, tabl. 1, s. 173
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Sandouel</i>	SUB II, nr 287
12	Legnica, m. pow.	1149	(...) <i>et capellam sancti Benedicti in Legnice</i>	SR CDS VII, nr 33; SUB I, brak nru
		1175	(...) <i>potestate Legenicensi</i>	SUB I, nr 45
		1202	kasztelan <i>Stephanus castellanus de Legnicz</i> – Stefan	SUB I, nr 77
		1203	kasztelan <i>Stephanus tunc de Legnich</i> – Stefan	SUB I, nr 83
		1206-1208	kasztelan <i>Stephanus de Legnich castellanus, Stephanus castellanus Legnicensis</i> – Stefan	SUB I, nr 116, 117, 335, 340)
		1218	kasztelan <i>Petrus castellanus Legnicensis</i> – Piotr	SUB I, nr 171
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>castrum Legnicheck, territorium de Legniz</i>	SUB I, nr 287

Tabela. 16. Grody kasztelańskie wspomniane w dokumentach pisanych (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Data wystawienia dokumentu	Informacja w źródłach pisanych	Publikacje źródłowe
13	Łupki, pow. Iwówce- ki (zamek Wleń)	1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>civitates, castella Valan</i>	SUB I, nr 28
		1206	kasztelan <i>Artnmann</i>	SUB I, nr 335
		1227	kasztelania <i>Wlen</i>	SUB I, nr 281
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Wlan castris</i>	SUB II, nr 287
14	Lubin, m. pow.	1281	kasztelan <i>Mathyas de Wlen castellanus</i> – Maciej	SR CDS VII, nr 1667; SUB IV, 418
		1224	kasztelan Ulryk	SUB I, nr 246
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Lubyn</i>	SUB II, nr 296
15	Milicz, m. pow.	1136 – bulla gnieźnieńska	kasztelania (...) <i>Miliche castello</i>	SUB I, nr 9
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>Milice, Milich</i>	SUB I, nr 28
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Mylicz</i>	SUB II, nr 287
		1249	kasztelania <i>vicina, castellania, districtus</i> – Milicz	SUB II, nr 375
		1291	kasztelan <i>Mrochco</i> – Mroczo grodu <i>Militsch</i>	SR CDS VII, nr 2185
16	Niemcza, pow. dzier- żonowski, stan. 1	990	gród <i>Nemeci per dita est</i>	Mnich Sazawski, I, XXVIII
		1017	kasztelania <i>Nemzi urbs</i>	Thietmar VII, 59
		1093	kasztelania <i>Nemci oppidum</i>	Kosmas, III, 1
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>Nemechi civitates castella</i>	SUB I, nr 28
		1206	kasztelan <i>Santzivoy</i> – Sędziwoj	SUB I, nr 335
		1230	kasztelan <i>Iarozlao castellano de Nemizc</i> – Jarosław	SUB II, nr 314
17	Nowogród Bobrzański, pow. zielonogórski	1224	kasztelan <i>Stephanus castellanus de Nympech</i> – Stefan	SUB I, nr 359
		1243	kasztelan <i>Boguszlao castellano de Nempczii, B(oguszlao) castellano de Nemchi</i> – Bogusław	SUB II, nr 241, 245
		1245 – bulla papieska	kasztelania <i>Nemchi castrum</i>	SUB II, nr 287
		1202	kasztelan <i>Vizlaus castellanus de Nouo Castro</i> – Wisław	SUB I, nr 77
18	Otmuchów, pow. nyski	1217	kasztelania <i>montis castris</i>	SUB I, nr 352
		1226	kasztelania <i>castrum</i>	SUB I, nr 270
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania <i>civitates, castella Otemochov</i>	SUB I, nr 28

Tabela. 16. Grody kasztelańskie wspomniane w dokumentach pisanych (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Data wystawienia dokumentu	Informacja w źródłach pisanych	Publikacje źródłowe
19	Strzegom, góra Szeroka, pow. średzki (także Góra Bazaltowa)	1154/1155 – bulla papieska	kasztelania civitates, castella Ztrigom	SUB I, nr 28
		1245 – bulla papieska	kasztelania castrum Stregom	SUB II, nr 287
		1292, 1299	kasztelan Apecko de Siliz castellanus in Strigun – Apecko	SUB IV, nr 65; SR CDS VII, nr 2531
20	Szpotała - Iława, pow. żagański (gród Iłwa)	1000	gród Iłwa	Thietmar IV, 45
21	Świny, pow. jaworski, stan. 1	1108	kasztelania Zvini	Kosmas III, 23
		1154/1155 – bulla papieska	kasztelania civitates, castella Zpini	SUB I, nr 28
		1230	kasztelan Tader castellano de Svina	SUB I, nr 314
22	Witostowice, pow. ząbkowicki, stan. 2	1245 – bulla papieska	kasztelania Suini	SUB II, nr 287
		1. poł. XIII w.	kasztelania Colassow	Księga Henrykowska, lib. II, 2, s. 254
		1000	biskup Wrocławia Iohannem Wrotizlaensem – Jan	Mal. CDS I, nr 4, s. 13; Thietmar IV, 45, 46
23	Wrocław-Ostrów Tumski	1017	kasztelania Wortizlava	Thietmar VII, 64
		1093, 1097	gród Wratizlaw	Gall II, 7
		1099	kasztelania sedes regni principalis	Gall II, 8
		1209	kasztelan Zobeclaus castellanus Wrotizlaensis – Sobiesław	SUB I, nr 171
		1218	kasztelan Sobeslao castellano Wratizlaensis – Sobiesław	SUB I, nr 343
		1224	kasztelan Boguslaus Wratizlaie castellanus – Bogusław	SUB I, nr 359
		1243	kasztelan Radzlao castellano de Wratizlaia - Radosław	SUB II, nr 245
		1245 – bulla papieska	kasztelania Wratizlaia, territorium Wratizlaensis	SUB II, nr 287
		1250	kasztelan comite Albrachto castellano Wratizlaensis – Albrecht	SUB II, nr 411
24	Żagań, m. pow.	1202	kasztelan comes Stephanus – Stefan kasztelan castellanus Sagan	SUB I, nr 77
		1227	kasztelania Zagan	SUB I, nr 281
25	Żmigród, pow. trzebnicki	1154/1155 – bulla papieska	kasztelania Zunigrod	SUB I, nr 28

Cennymi źródłami pisanymi, które wymieniają nazwy grodów są dokumenty papieskie. Dla obszaru Śląska dysponujemy dwiema bullami papieskimi, w których znalazły się nazwy miejscowości i grodów, wchodzących w skład ówczesnego uposażenia biskupstwa wrocławskiego. Najstarszym takim przekazem jest bulla papieża Hadriana IV z 1154/1155 r., która wymienia następujące grody: Cieszyn (*Tescin*), Grodziec Gołęszycki – Hradec (*Gradice Golensicezke*), niezidentyfikowany gród (*Szobolezke*), oraz grody omawiane w tej pracy: Ryczyn (*Trecen*), Otmuchów (*Otemochov*), Bardo (*Gradice Barda*), Niemcza (*Nemechi*), Grodziszczewo w pow. świdnickim (*Gramolin* nazwa utożsamiana właśnie z Grodziszczem), Strzegom (*Gradicem Ztrigom*), Świny (*Zpini*), Wleń (*Valan*), Grodziec (*Godiuice*), Głogów (*Glogov*), Sądowel (w pierwszej części bulli – *Sezezko*, dalej *Sandoul*) oraz Milicz (*Milice*)⁷².

Bulla papieża Innocentego IV powstała 100 lat później w 1245 r. Znalazły się w niej nazwy grodów znanych z wcześniejszego źródła: Cieszyn (*Tesin*), Koźle (*Cozli*), Otmuchów (*Otomuchou*), Ryczyn (*Rechen*), Niemcza (*Nemchi*), Bardo (*Bardo*), Strzegom (*Stregom*), Świny (*Suini*), Milicz (*Milich*), Sądowel (*Sandouel*), Głogów (*Glogou, in districtu Glogouiensi*), Grodziec (*Grodez*) i Wleń (*Wlan*) oraz inne, występujące po raz pierwszy: Legnica (*Legnichez, territorium de Legniz*), Wrocław (*Vratizlauia, territorium Vratizlauiensi*), Bytom Odrzański (*In districtu (...) et Bitomiensi*), Krosno Odrzańskie (*Crosten*), Żagań (*Sagan*), Bolesławiec (*Bolezlauez*) oraz Racibórz (*Ratibor*), Toszek (*Thosech*), Opole (*Opol*)⁷³. Przedstawiona kolejność okręgów grodowych w obu bullach pozwala tym samym wytyczyć zewnętrzną i wewnętrzną linię grodów prowincji wrocławskiej. Zewnętrzna strzegła granicy polsko-czeskiej (Cieszyn, okręg Gołęszycki, Otmuchów, Bardo, Niemcza, Gramolin, Strzegom, Świny, Wleń, Grodziec, dalej Żagań), wewnętrzna znajdowała się na śląsko-wielkopolskiej granicy regionu (Sądowel, Milicz, Głogów, może gród ryczyński). Brak najważniejszych ośrodków grodowych we Wrocławiu i Legnicy w starszej bulli papieskiej z 1154/1155 r., tłumaczy się tym, że wyznaczała ona zasięg biskupstwa. Stąd zabrakło w niej grodów zlokalizowanych w centrum ówczesnego Dolnego Śląska (Arnold 1927, s. 96 i n.; Wojciechowski 1933, s. 144 i n.; Lalik 1967, s. 19). W młodszej bulli papieskiej z 1245 r. dla Legnicy i Wrocławia użyto również określenia: *territorium de Legniz, territorium Vratizlauiense* (SUB II, nr 287), odpowiadające prowincjom znanym z Kroniki Galla Anonima (Lalik 1967, s. 12 i n.). Wzmianka o kasztelanii milickiej została także zawarta w bulli gnieźnieńskiej papieża Innocentego II wystawionej w 1136 r. – *Miliche castello* (SUB I, nr 9)⁷⁴.

Pod datą 1157 r. ośrodki bytomski i głogowski został określony jako *munitissima castra Glogowa et Bitum* (SUB I, nr 32). W 1175 r. w dokumencie wystawionym w Grodźcu (*castrum Grodiz*) przez Bolesława Wysokiego, terytorium legnickie zostało określone jako *potestas Legenicensi* (SUB I, nr 45).

W XIII w. pojawiają się imiona kasztelanów, figurujących często jako świadkowie wystawianych dokumentów. Są to najczęściej akty darowizny, przekazania lub zwolnienia od zobowiązań na rzecz różnych instytucji kościelnych, zatwierdzane przez władze świeckie i duchowne. W tych dokumentach znajdujemy imiona kasztelanów grodów w Bardzie, Bolesławcu, Bytomiu Odrzańskim, Głogowie,

⁷² (...) *In quibus hec propriis duximus exprimenda vocabulis: civitates, castella, villas, curtes et plebes Trecen, Tescin, Gradice Golensicezke, Otemochov, Gradice Barda, Nemechi, Gramolin, Gradicem Ztrigom, Zpini, Valan, Godiuice, Szobolezke, Glogov, Sezezko, Milice* (...) (SUB I, 28).

⁷³ (...) *quod habes in Tesin, Ratibor, Cozli, Thosech, Opol, Otomuchou, Rechen, Nemchi, Bardo, Stregom, Suini, Legnichez, Vratizlauia, Milich, Sandouel, Glogou, Bithom, Crosten, Sagan, Bolezlauez, Grodez et Wlan castris* (...) (SUB II, nr 287).

⁷⁴ (...) *de Miliche castello, quod est de Vratizlauensi episcopatu, plenarie decimationes per totum ex hac parte Bariche* (SUB I, nr 9).

Grodźcu, Krośnie Odrzańskim, Legnicy, Lubinie, Miliczu, Niemczy, Nowogrodzie Bobrzańskim, Ryczynie, Sądowlu, Strzegomiu, we Wleniu, Żaganiu oraz we Wrocławiu.

Najstarszy tego rodzaju przekaz pochodzi z 1202 r. Wśród świadków dokumentu zatwierdzającego darowizny księcia Henryka Brodatego na rzecz klasztoru w Lubiążu wystąpili kasztelanowie: Andrzej z Głogowa, Nanker z Bolesławca, Stefan z Legnicy, Wisław z Nowogrodu Bobrzańskiego, Stefan z Żagania oraz *Chastobor* z Sądowla⁷⁵. W młodszym dokumencie z 1218 r., biskup wrocławski Wawrzyniec zatwierdzając posiadłości tegoż klasztoru, na świadków prosił kasztelanów grodów w Bolesławcu, Wrocławiu, Głogowie oraz Legnicy⁷⁶.

W licznych dyplomach wystawionych przez Henryka Brodatego dla klasztoru cysterek trzebnickich, również jako świadkowie wymienieni są kasztelanowie. Fundację samego klasztoru potwierdza dokument z 1203 r., w którym widnieją imiona: Sieciesław (*Zicezlaus*), Andrzej (*Andrey*), Sobiesław (*Zobelzaus*), Nanker (*Nanker*), Stefan (*Stephanus*), Chastobor (*Chastobor*) oraz Wisław (*Viszlaus*) zwiadujący grodami w Bytomiu, Głogowie, Bardzie, Bolesławcu, Legnicy, Sądowlu oraz Krośnie (SUB I, nr 83)⁷⁷. W innych dokumentach tego księcia, wystawionych w latach 1206-1208 r. pojawiają się jako świadkowie: Gebhard, Nanker, Piotr, Stefan i Częstobor, kasztelanowie grodów w Głogowie, Bytomiu, Bardzie, Legnicy i Sądowlu⁷⁸ oraz Boguchwał, Sędziwój?, Artman, kasztelanowie w Krośnie, Niemczy i Wleniu⁷⁹. Inny dokument z 1223 r. wymienia: Jarosława z Ryczyna, Przeclawa z Głogowa, Stefana z Bytomia, Przybysława z Sądowla, Konrada z Krosna, Peregryna z Barda⁸⁰, natomiast z 1224 r. Sobiesława z Krosna, Stefana z Głogowa, Bogusława z Wrocławia, Radosława z Bolesławca oraz Stefana z Niemczy⁸¹.

W nadaniu Władysława Odonica z 1208 r. dla klasztoru trzebnickiego, pojawiają się Stefan i Gebhard, kasztelanowie grodów w Legnicy oraz w Głogowie⁸². Z kolei akt przekazania dla klasztoru w Kamieńcu z 1276 r. wymienia Jana – kasztelana grodu w Bardzie⁸³. Kasztelan Bolesławca Stefan widnieje również jak świadek w dokumencie Henryka Brodatego z 1209 r., zatwierdzającego dobra klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu⁸⁴ oraz w innym dokumencie pod datą 1222-1223 r. wystawionym na rzecz klasztoru w Nowogrodzie Bobrzańskim⁸⁵.

⁷⁵ (...) *Andreas castellanus de Glogov, Nancerus castellanus de Bolezlauezc, (...) Stephanus castellanus de Legnicz, Vizlaus castellanus de Nouo Castro, Stephanus de Sagan castellanus, Chastobor castellanus de Zudouel* (...) (SUB I, nr 77).

⁷⁶ (...) *Stephanus castellanus de Bolozlauec, Zobelzaus castellanus Wrotilauiensis, Predzlaus castellanus Glogouiensis, Petrus castellanus Legnicensis* (...) (SUB I, nr 171).

⁷⁷ *Barones Zicezlaus tunc de Bitom, Andrey tunc de Glagov, Zobelzaus tunc de Bardo, Nanker tunc de Bolezlauech, Stephanus tunc de Legnich, Chastobor tunc de Zadouel, Vizlaus tunc de Crosten, hi sunt castellani* (SUB I, nr 83).

⁷⁸ *Testes hii sunt: Gebhardus castellanus Glogouiensis, Nancerus castellanus Buthomiensis, Petrus castellanus de Bardo, Stephanus castellanus Legnicensis, Czanstoborius castellanus de Zandouel* (...) (SUB I, nr 340).

⁷⁹ *Z. die Kastellane Gebhard v. Glogau, Nanker v. Beuthen, Pet. v. Wartha, Stephan v. Liegnitz, Steph. von Sagan, Czanstobor v. Sandewalde, Boguchwal v. Krossen, Santzivoy v. Nimptsch, Mirozlaus Tribun v. Glogau, Artmann Kastell. v. Lähn* (...) (SUB I, nr 335).

⁸⁰ (...) *Iarozlai de Recen, Predzlai de Glogou, Stephani de Bitom, Pribizlai de Sudouel, Conradi de Croscen, Peregrini de Bardo castellanis* (...) (SUB I, nr 227),

⁸¹ (...) *Sobeslaus comes de Crosten, Stephanus castellanus de Glogow, Boguslaus Vratislauie castellanus, Radslaus de Boleslauicz castellanus* (...), *Stephanus castellanus de Nympcz* (...) (SUB I, nr 359).

⁸² (...) *Stephanus de Legnich castellanus* (...), *Gebardus de Glagou castellanus* (...) (SUB I, nr 116, 117).

⁸³ (...) *comes Iohannes castellanus de Bardo* (SUB IV, nr 281).

⁸⁴ *Acta et ordinata sunt hec anno domini M^oCC nono, sexto ydus maii, presentibus hiis testibus: Sobeslao castellano Wratislaviensi, comite Stephano magno castellano de Boleslauecz* (...) (SUB I, nr 343).

⁸⁵ *Stephano castellano de Bolezlauec* (SR CDS VII, nr 374).

Pierwsza wzmianka o Sobiesławie, kasztelanie grodu w Bardzie pochodzi z 1203 r. (SUB I, nr 83). W latach 1206-1208 figuruje w wystawianych dokumentach Piotr (SUB I, nr 335, 340), następnie w 1223 r. pojawia się imię zarządcy grodu – Peregryn (SUB I, nr 227). Ostatnim wzmiankowanym w źródłach kasztelanem Barda jest komes Jan, wymieniony w dokumencie z 1276 r. (SUB IV, nr 281; tab. 16). Urząd kasztelana bolesławieckiego w latach 1202-1203 pełnił – *Nancerus, Nanker* – Nanker (SUB I, nr 77, 83). W młodszych dokumentach z lat 1209-1223 oraz w 1230 r. figuruje Stefan (SUB I, nr 343, 171, SR CDS VII, nr 252, 374; SUB I, brak nru; 314), natomiast w 1224 r. pojawia się kasztelan Radosław (SUB I, nr 359; tab. 16)⁸⁶.

Poszczególni kasztelanowie grodu bytomskiego wzmiankowani są w źródłach pisanych od 1203 r. do 1244 r. jako: Sieczesław, Nanker, Stefan, Andrzej oraz Bogusław (tab. 16). Pierwszym znanym z XIII-wiecznych dokumentów kasztelanem Głogowa był natomiast Andrzej, odnotowany w latach 1202-1203 (SUB I, nr 77, 83)⁸⁷. Następnie urząd ten pełnili po kolei Gebhard, Przecław oraz Stefan. Wzmiankowani w źródłach kasztelanowie grodu w Świnach, Lubinie, Grodźcu oraz w Miliczu to: *Tader* (1230 r.), *Ulryk* (1224 r.), Jan (1250 r.) oraz *Mroczo* (1291 r.); (SUB I, nr 246; SUB II, nr 411; SR CDS VII, nr 2185). W 1202 r. kasztelanem grodu w Nowogrodzie Bobrzańskim był *Wisław* (SUB I, nr 77)⁸⁸. Według średniowiecznych zapisków urząd kasztelana grodu w Krośnie pełnili w latach 1203-1230 po kolei: *Wisław*, *Boguchwał* i *Konrad* (SUB I, nr 83, 181, 227, 314, 335). Znanymi ze źródeł pisanych kasztelanami grodu legnickiego byli Stefan oraz Piotr (SUB I, nr 77, 83, 116, 117, 171, 335, 340). W przypadku Niemczy źródła poświadczają imiona zarządców: *Sędziwój*, *Jarosław* oraz *Stefan* (SUB I, nr 314, 335, 359). Dla grodu ryczyńskiego i sądowskiego dokumenty wymieniają imiona kasztelanów w latach 1203-1263 oraz 1201-1288 (tab. 16). Kasztelan grodu w Strzegomiu wzmiankowany jest dopiero w dokumentach wystawionych w 2. poł. XIII w. (SUB IV, nr 65; SR CDS VII, nr 2531). Zarządcy Wlenia pojawiają się w dokumentach wystawionych w 1206 oraz 1281 r. (SUB I, nr 335; SUB IV, 418). W latach 1209-1224 wzmiankowani są kasztelanowie grodu we Wrocławiu – *Sobiesław* i *Bogusław* (SUB I, nr 171, 343, 359)⁸⁹.

Dla omawianego okresu oprócz grodów związanych niewątpliwie z administracją państwową, pojawia się również wzmianka o założeniu obronnym będącym własnością prywatną. Chodzi tu o gród kmiecia książęcego *Kołacza* – *Colassow - castellum*, wspominany w „Księdze Henrykowskiej”, nie potwierdzony do tej pory jednoznacznie źródłami archeologicznymi („Księga Henrykowska”, lib. II, 2, s. 254), choć istniała hipoteza, dotąd niezwyfikowana, że obiektem tym mogło być grodzisko w Witostowicach koło Henrykowa (Hołubowicz 1959, s. 160-161; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 151-154 (tam starsza literatura); Łodowski 1965c, s. 318-322; 1966).

Nadal problemem pozostaje kwestia interpretacji informacji o grodach zawartych w źródłach pisanych. Wymieniają one nazwy grodów oraz imiona kasztelanów – zarządców zaledwie kilkunastu

⁸⁶ *Actum Trebnicz intrando maium primo die, sub presencia testium fidelium subscriptorum, quorum nomina hec sunt: Sobeslaus comes de Crosten, Stephanus castellanus de Glogow, Boguslaus Vratislaui castellanus, Radslaus de Boleslauicz castellanus, Iaworius iudex meus, Grzimislaus Conradi filius, Stephanus castellanus de Nympcz (...)* (SUB I, 359).

⁸⁷ (...) *Andreas castellanus de Glogov, Nancerus castellanus de Bolezlauetz, Voyzlaus iudex curie, Stephanus castellanus de Legnizc, Vizlaus castellanus de Nouo Castro, Stephanus de Sagan castellanus, Chastobor castellanus de Zudouel (...)* (SUB I, nr 77).

⁸⁸ Zestawienie źródeł – Nowakowski 2008a, s. 370.

⁸⁹ Imiona wszystkich kasztelanów wraz ze źródłami pisanyymi, zostały zawarte w tabeli nr 16.

grodów z tego okresu. Pozostałe założenia obronne datowane na koniec X–początek XIII w. na Dolnym Śląsku, uwzględnione w niniejszej pracy, nie znajdują potwierdzenia w historycznych przekazach źródłowych.

Inne metody określania chronologii zabytków

Obok zaprezentowanych kategorii zabytków ruchomych pochodzących z badań archeologicznych, dla określenia chronologii bezwzględnej grodzisk duże znaczenia odgrywają metody pozaarcheologiczne. Dla wczesnego średniowiecza, w przypadku dobrze zachowanych konstrukcji drewnianych ważną rolę odgrywa metoda dendrochronologiczna. Na jej podstawie oraz na opracowanej sekwencji dendrochronologicznych, możliwe staje się precyzyjne określenie daty ścięcia drzewa, użytego do wzniesienia budynku mieszkalnego lub wału obronnego.

Stan badań dendrochronologicznych dla grodów z końca X – początku XIII w. na Dolnym Śląsku jest w dalszym ciągu niewystarczający. Do tej pory tego rodzaju analizy wykonano z kilku stanowisk grodowych – z Głogowa, z Kaszowa, z Milicza, z Niemczy, z grodziska ryczyńskiego, z Rzymówki, z Ostrowa–Tumskiego we Wrocławiu oraz z Wrocławia.

Analiza dendrochronologiczna próbek drewna pobranego z wału grodu głogowskiego, odsłoniętego w południowej części Ostrowa Tumskiego (wykop I/90), pozwoliła określić czas jego budowy na rok 989 (-6/+9) AD. Natomiast pochodząca z tego samego wykopu młodsza palisada została wzniesiona w pierwszych latach XIV w. (1279 i 1300 AD; Kara, Krąpiec 2000, s. 309; Hendel 1995, s. 174-175; Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995, s. 147). Czas budowy najstarszego wału grodu wrocławskiego, zlokalizowanego we wschodniej części Ostrowa Tumskiego (wykop III przy ul. Kanoniej), określa się na lata 940-960 AD. Próbką drewna pochodzącego z wału rusztowego, odsłoniętego w trakcie badań przeprowadzonych w latach 1996/1997 przy ulicy św. Marcina (zachodnia część Ostrowa Tumskiego), pozwoliła ustalić czas jego wzniesienia na rok 985 AD (Kara, Krąpiec 2000, s. 309).

Budowę grodu ryczyńskiego po 983 i 984 r. potwierdzają również analizy dendrochronologiczne wykonane na kilkunastu próbkach drewna, pochodzących z wykopu IV/04-08 w północno-wschodniej jego partii oraz z wykopu VII/04-08 w południowo-wschodniej części majdanu. Jedne dranice dębowe zalegały na głębokości około 3 m i nie były związane z konstrukcją wału grodziska. Drugie belki stanowiły element podstawy wału (Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 239, 243, 249).

Na podstawie analiz dendrochronologicznych budowę trzech dolnośląskich założeń grodowych: we Wrocławiu, w Głogowie oraz w Ryczynie można określić na lata 80. X w. Ich powstanie w tym okresie należy wiązać ze zmianami organizacyjno-społecznymi dokonywanymi przez Mieszka I na omawianym terenie. Obecność na grodzie wrocławskim wału starszego datowanego na lata 940-960 AD., nadal jest tematem dyskusji, prowadzonej przez zarówno historyków, jak i archeologów. Przypuszcza się, że założenie obronne z połowy X w., nie jest związane z wczesnopiastowską inicjatywą budowlaną na Dolnym Śląsku.

Budowa pozostałych założeń obronnych została określona na 2. poł. X w.: po 960 r. w Miliczu (próba drewna dębowego z odsłoniętych konstrukcji umocnień: Kolenda 2008, s. 44), po 949 r. w Kaszowie (9 próbek zwęglonego drewna pochodzącego z zachodniej części wału, z badań w 1967 r.: Kara, Krąpiec, Teske 2006, s. 127, 131-132, tab. 2) oraz po 996 r. we Wrocławicach (11 próbek zwęglonego drewna, pochodzącego z południowego odcinka wału: Kara, Krąpiec, Teske 2006, s. 129, 134, tab. 6). Analizę dendrochronologiczną wykonano również dla archiwalnych próbek drewna, pochodzących z badań prowadzonych po 1945 r. badań na grodzisku w Niemczy (wykop II/1961) oraz w Rzymówce (1978-1980: Krąpiec 2006, 2006a; Pankiewicz 2012, s. 98-100, tab. 1). Analizie poddano fragmenty konstrukcji wału niemczańskiego wyeksplorowanego z warstwy kulturowej określonej literą E. Najmłodsze daty wskazują na budowę umocnień po 967 r. oraz 963 r. Pozostałe próby sytuują się około 2. połowy X w. (daty po 954, 958, 962, 967, 967; Krąpiec 2006; Pankiewicz 2009, s. 81; 2012, s. 98-100, tab. 1). Wykonane ekspertyzy stoją w sprzeczności z wnioskami wysuniętymi przez archeologów po przeprowadzonych badaniach archeologicznych, którzy warstwę E datowali na okres po 990 r. (Hołubowicz, Kaźmierczyk 1963, s. 294-303). Analiza dendrochronologiczna 15 próbek drewna z Rzymówki z obiektu 16 pozwala określić czas budowy grodu po 975 roku (pozostałe pozyskane daty ścięcia drzew to 990 r., 995 r., 1018 r., 1014 r. (Krąpiec 2006a; Pankiewicz 2012, s. 103).

Wyniki innych badań pozaarcheologicznych, takich jak: petrograficzne czy fizykochemiczne, również okazują się pomocne przy określeniu chronologii i funkcji grodów. Cennym źródłem informacji są analizy petrograficzne zabytków kamiennych, w tym przypadku głównie przేశlików z różowego łupku wołyńskiego. Początkowo tego typu badania geologiczne przeprowadzono tylko na przేశlikach kamiennych z Legnicy, potwierdzając ich wschodnią proveniencję. Szersze studia petroarcheologiczne nad tą kategorią zabytków ze wczesnośredniowiecznych stanowisk dolnośląskich zostały przedstawione przez E. Lisowską w osobnej monografii (Lisowska 2013, s. 136-138).

W ostatnich latach analizom fizyko-chemicznym poddawano między innymi fragmenty naczyń ceramicznych pochodzących z różnych wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych. Dzięki zastosowaniu tej metody możliwe stało się dokładne określenie rodzaju i pochodzenia gliny oraz użytej do niej domieszki schudzającej. Badaniom takim poddano kilka fragmentów naczyń z grodziska w Bardzie. Swoimi cechami technologiczno-stylistycznymi, określonymi na podstawie analizy makroskopowej, nawiązywały do ceramiki obcej kulturowo, niezwiązanej z lokalną, wczesnopolską wytwórczością garncarską. Mikroskopowa analiza wykonana przez H. Stoksika potwierdziła obecność ziaren grafitu dodanego do gliny jako domieszki schudzającej (Stoksik 2007, s. 148-178). Stosowanie takiego rodzaju domieszki nie jest cechą wczesnośredniowiecznej produkcji naczyń ceramicznych, z terenu Dolnego Śląska. Tego rodzaju formy naczyń powszechne są na obszarze Moraw i Czech, skąd przypuszczalnie w wyniku interregionalnych kontaktów przedostawały się do południowo-zachodniej Polski. Obecność naczyń z domieszką grafitu odnotowano na kilku stanowiskach śląskich datowanych od XI do XIII w. (Wrocław, Opole-Ostrówek, Legnica: Rodak 2010a, s. 115-116 – tam starsza literatura).

Weryfikacja chronologii grodów z końca X-początku XIII w. na Dolnym Śląsku

Stopień rozpoznania grodzisk opisanych w tej pracy oraz przede wszystkim stan opublikowania materiałów źródłowych z nich pochodzących, ma zasadniczy wpływ na ponowne ustalenia dokładnego funkcjonowania tych obiektów. Przedstawiona powyżej analiza wybranych kategorii zabytków ruchomych, pochodzących z dolnośląskich grodzisk wykazała, że większość ma szerokie ramy chronologiczne, które można ogólnie zamknąć w młodszych fazach wczesnego średniowiecza, tj. od końca X do 1. poł. XIII w. Mimo to, zabytki te pozwalają wnieść nowe ustalenia w dyskusji nad chronologią dolnośląskich założeń obronnych. Potencjał źródeł służących do określenia chronologii poszczególnych stanowisk, jest różny. Na potrzeby niniejszej pracy potencjał ten podzielono na siedem kategorii, uszeregowanych od najbardziej lakonicznych do najpełniejszych (tab. 17). Do pierwszej grupy zaliczono stanowiska grodowe, dla których brakuje w literaturze jakichkolwiek przesłanek źródłowych dla uściślenia zaproponowanej chronologii (kategoria I). Na kolejną kategorię składają się obiekty badane głównie w latach 50. i 60. XX w., rozpoznane za pomocą badań sondażowych i powierzchniowych. Słaby stan opublikowania zabytków archeologicznych (głównie fragmentów naczyń ceramicznych), wobec braku dostępu do tych materiałów, pozwala na tym etapie, najczęściej jedynie zaakceptować datowanie zaproponowane w starszej literaturze przez poszczególnych badaczy (kategoria II). Są to głównie stanowiska, dla których materiały przechowywane są w magazynie byłego Konserwatora Zabytków Archeologicznych na dawne województwo wrocławskie. W dalszej części zwrócono także uwagę na stopień rozpoznania stratygrafii poziomej, jak i pionowej odsłoniętej na stanowiskach, na których prowadzone były prace na dużej przestrzeni (kategoria III). Do tej kategorii zaliczono również obiekty, dla których, pomimo przeprowadzonych wykopalisk, stan opublikowania wyników tych badań jest znikomy. Analiza zabytków ruchomych (militariów, części oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego, ozdób, części stroju i elementów pasa, wyrobów z kości i poroża, zabytków kamiennych, monet, odważników i elementów wag, dewocjonaliów oraz fragmentów naczyń ceramicznych) pochodzących z takich obiektów, posiadających kontekst stratygraficzny, pozwalający określić chronologię względną grodów (kategorie IV i V). Istotną informacją stają się również wzmianki o danym grodzie w średniowiecznych źródłach pisanych – nazwa grodu lub imiona kasztelanów (kategoria VI). Ważnym wyznacznikiem chronologicznym jest przeprowadzona analiza dendrochronologiczna zachowanych próbek drewna, dzięki której możliwe staje się dokładne określenie czasu budowy wałów, czyli datowania bezwzględnego (kategoria VII).

W przypadku jednego grodziska brakuje archeologicznych podstaw jego datowania (tabl. 17 – kategoria I). Jest to obiekt nr 4 w Kijach. W literaturze nie ma informacji o jakichkolwiek badaniach przeprowadzonych na tym grodzisku. Zostało całkowicie zniszczone w latach 60. XX w. Wobec braku zabytków z tego obiektu chronologia proponowana przez różnych autorów: faza B, C-E lub B-C, D-E

wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce wg periodyzacji W. Hensla (Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 238) albo VIII-X, XI-XII w. (Moździoch 1998, s. 287), nie ma żadnego naukowego uzasadnienia. Trudno też podtrzymać tezę o domniemanych dwóch fazach stanowiska. Warto zaznaczyć, że w Kijach zlokalizowano do tej pory jeszcze dwa inne grodziska średniowieczne. Jedno z nich (AZP 1/1/58-14), datowane na fazę plemienną, znajduje się na południe od opisywanego wyżej stanowiska. Drugie stanowisko (AZP 5/5/58-14) lokalizowane jest w północno-wschodniej części wsi i utożsamiane z gródkiem stożkowatym (Kowalenko 1938, s. 229; Śmigielski 1961, s. 296-297; Kołodziejski, Kres 1962, s. 43-45; Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 238; Nowakowski 2008a, s. 482-483). Wobec przytoczonej chronologii innych obiektów grodowych we wsi Kije, można przypuszczać, że stanowisko nr 4 związane jest także z młodszymi fazami wczesnego średniowiecza.

Słaby stan rozpoznania wielu stanowisk, badanych jedynie powierzchniowo lub poprzez założenie na nich niewielkich sondaży, często nie pozwala na wiarygodną weryfikację ich chronologii. Ceramika z tych obiektów stanowi podstawową – i często jedyną kategorię źródeł archeologicznych – pomocnych w ich datowaniu. Materiały te w zdecydowanej większości pochodzą z badań przeprowadzonych w latach 50. i 60. XX w. z inicjatywy Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków na dawne województwa: wrocławskie, zielonogórskie i opolskie. Są one niedostępne, a stan ich opublikowania jest niezadowalający. Bardzo często pojedyncze fragmenty naczyń zostały zaprezentowane tylko w formie krótkiego opisu, bez rycin. Trudno na podstawie kilku opublikowanych (lub nie) fragmentów naczyń, bez kontekstu stratygraficznego, wnioskować o chronologii całego obiektu. Niepełne informacje o zabytkach powodują trudności przy zweryfikowaniu datowania grodziska. To z tego powodu podstawy datowania wielu założeń obronnych ujętych w niniejszym opracowaniu są zbyt ogólne, a ich chronologia została określona jako domniemana (tab. 17 – kategoria II). Do tej kategorii grodzisk należą stanowiska zlokalizowane w różnych rejonach Dolnego Śląska i Ziemi Lubuskiej: na północnym-wschodzie: Grodziszcz, pow. świebodziński i Świebodzin, Mieszkowo, Kargowa i Trzebiechów, na północy: Osiek, Szarżyna i Kędzie, na zachodzie: Nawojów Śląski i Otok, na wschodzie: Cieszanowice, Siedlce, Dzieszławice oraz Komorzno i Miechowa, na południu: Sędziszowa (góra Wielisławka) i Przyszonie. Wśród nich znalazły się również stanowiska znajdujące się w centralnej części omawianego regionu: Czarnków, Dobrzejów.

Pomimo przeprowadzonych w latach 1963-1964 badań wykopaliskowych na stan. nr 1 w Grodziszczu, pow. świebodziński, trudno, wobec krótkiej wzmianki o wynikach badań, ustosunkować się do propozycji jego datowania, określanego wg periodyzacji W. Hensla na fazę B-B/C, E? (Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151), C-D/E (Lewczuk 1993, s. 477), albo na fazę B-C, D (Lewczuk 1999, s. 238)⁹⁰. Brakuje również podstaw do określenia chronologii grodu w Świebodziźnie. Materiały z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 60. XX w. nie zostały dotąd szerzej opublikowane. W literaturze gród datuje się szeroko na fazę B-C oraz fazę E-F (Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151; Nowacki 1992, s. 115; 1994, s. 87; 1998, s. 108; Lewczuk 1993, s. 478; 1999, s. 239). Przypuszcza się, że starsza faza związana jest z osadą otwartą, na której w młodszych fazach wczesnego średniowiecza zbudowano gród (Nowacki 1994, s. 87; Nowakowski 2008a, s. 398). Na starsze fazy wczesnego średniowiecza wskazują bardzo skromnie przedstawione w publikacji materiały z wykopalisk na grodzisku w Kargowej. W dotychczasowej litera-

⁹⁰ W latach 2015-2016 Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polski, oddział Lubuski przeprowadziło badania wykopaliskowe na grodzisku w ramach projektu pt. „Opracowanie wyników badań wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Grodziszczu, pow. świebodziński, woj. lubuskie”, finansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Wyniki badań nie zostały jeszcze opublikowane.

turze gród datowano różnie, początkowo na fazę B-C, D-E/F lub fazę C-D, E wg periodyzacji W. Hensla, zaproponowanej dla wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (Śmigieński 1961, s. 294; Kurnatowska, Łosiński 1983, tabela) lub VIII-IX, X-XI w. (Moździoch 1998, s. 287). Niektórzy badacze zwracali uwagę na funkcjonowanie obiektu tylko w VII-VIII oraz IX w. (Kołodziejski 1969, s. 184; Dąbrowski 1967, s. 308). Z informacji zawartych w literaturze wynika, że brakuje zabytków datujących gród na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (na koniec X i na XI w.).

Na stanowisku w Trzebiechowie przeprowadzono w 1975 r. badania sondażowe (Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151), które pozwoliły datować gród oraz fazę B lub fazę B-C-D wg W. Hensla (Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151; Lewczuk 1993, s. 479; 1999, s. 239). Inne grodzisko z okolic Zielonej Góry (Mieszkowo) zostało rozpoznane w trakcie badań powierzchniowych, przeprowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Przypuszczalnie podstawą określenia jego chronologii na fazę C-D wg W. Hensla, były fragmenty naczyń ceramicznych (36 fragmentów – informacja z karty ewidencji stanowiska – AZP 5/36/60-16; Lewczuk 1993, s. 477; 1999, s. 239). Niestety, z tych prac są to materiały niepublikowane. Przypuszczalnie fragmenty ceramiki pochodzące zarówno z badań wykopaliskowych, jak i z późniejszych penetracji powierzchniowych, stały się wyznacznikiem chronologii tych założeń obronnych. Na tym, dość słabym etapie rozpoznania stanowisk oraz publikacji materiałów, trudno zgodzić się z zaproponowanym przez badaczy stanowisk datowaniem grodu. Bez podjęcia stacjonarnych badań na tych grodach lub ponownych badań gabinetowych, nie można zweryfikować proponowanej chronologii.

Brakuje również podstaw dla uściślenia chronologii grodów w Osieku i Szarzynie. Krótka charakterystyka ułamków naczyń, bez ich ilustracji, nie pozwala potwierdzić datowania pierwszego z nich na XI-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 113) lub X/XI-XIII w. (Moździoch, 1998, 288). Kilka publikowanych fragmentów naczyń (ryc. 48b) opublikowanych z grodu w Szarzynie, pozwala jedynie domniemywać, że gród ten funkcjonował w XII-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 139-140, ryc. 201; Moździoch 1998, s. 289).

Ułamki naczyń pochodzące z badań wykopaliskowych w Kędziach stały się podstawą datowania tutejszego grodziska na IX-XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 71, ryc. 81), a następnie na IX-X oraz XI-XII(?) w. (Moździoch 1998, s. 287). Kilka opublikowanych fragmentów naczyń, bez kontekstu stratygraficznego, sugeruje, że gród ten mógł istnieć w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (zachowane górne partie naczyń zdobionych dookołnymi żłobkami poziomymi: ryc. 32a). W opublikowanym zespole ceramicznym zwracają uwagę fragmenty brzuśca (brak możliwości określenia zasięgu obtaczania), zdobione wielokrotną, delikatną linią falistą, niekiedy ze żłobkami poziomymi. Ten rodzaj zdobnictwa naśladuje tzw. wczesną lokalną ceramikę całkowicie obtaczaną, którą na podstawie analogicznych form z terenów Dolnego Śląska można datować na 2. poł. X i 1. poł. XI w.

Ceramika z badań powierzchniowych i sondażowych przeprowadzonych w latach 60. XX w. na grodzisku w Nawojowie Śląskim, została również opublikowana w niewielkim zakresie. Przedstawiony na rycinie 32b fragment płaskiego dna oraz górnej części brzuśca ornamentowanego za pomocą krótkich pionowych żłobków (ornament nawiązujący do ceramiki typu Menkendorf) sugeruje funkcjonowanie obiektu w fazie plemiennej, tj. w IX-X w. (Lodowski 1980, s. 224; 1990, s. 180; Moździoch 1990, s. 192; 1998, s. 288). Brakuje podstaw do potwierdzenia młodszej fazy funkcjonowania grodu w XI-XII w., jak to zaproponowano w literaturze przedmiotu (Lodowski 1980, s. 224; 1990, s. 180; Moździoch 1990, s. 192; 1998, s. 288). Zabytki te obecnie są niedostępne.

Tabela. 17. Podstawy datowania grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak)

L.p.	Stanowisko	Kategoria I – brak podstaw datowania	Kategoria II – domniemane pod- stawy datowania stanowiska	Kategoria III – rozpoznana straty- grafia grodu	Kategoria IV – analiza fragmentów naczyń ceramicznych	Kategoria V – analiza zabytków wydzielonych	Kategoria VI – informacje zawarte źródłach pisanych	Kategoria VII – analiza dendrochro- nologiczna
1	Bardo, pow. ząbkowicki, stan. 1			tak	tak	tak	tak	
2	Będkowice, pow. wroc- ławski, stan. 1			tak	tak			
3	Bolesławiec, m. pow., stan. 2						tak	
4	Bystre, pow. oleśnicki			tak	tak			
5	Bystrzyca, pow. olaw- ski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan.1)			tak	tak	tak	tak	tak
6	Bystrzyca, pow. olaw- ski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie stan. 2)			tak	tak	tak	tak	
7	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1			tak	tak	tak	tak	
8	Cieszanowice, pow. nyski		tak					
9	Czarnków, pow. legnicki (dawniej Czerszków)		tak					
10	Dobrzejów, pow. legnicki		tak					
11	Dziesławice, pow. oleśnicki		tak					
12	Gierów, pow. brzeski			tak	tak			
13	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2			tak	tak	tak	tak	tak
14	Gniewków, pow. świd- nicki			tak	tak	tak		
15	Gostchorze, pow. kroś- nieński, stan. 1			tak	tak	tak		

Tabela. 17. Podstawy datowania grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Kategoria I – brak podstaw datowania	Kategoria II – domniemane pod- stawy datowania stanowiska	Kategoria III – rozpoznana straty- grafia grodu	Kategoria IV – analiza fragmentów naczyni ceramicznych	Kategoria V – analiza zabytków wydzielonych	Kategoria VI – informacje zawarte źródłach pisanych	Kategoria VII – analiza dendrochro- nologiczna
16	Grodziec, pow. złotoryjski						tak	
17	Grodziszcz, pow. polko- wicki (na AZP oznaczone jako Krzydłowice)				tak			
18	Grodziszcz, pow. świe- bodziński, stan. 1		tak					
19	Grodziszcz, pow. świd- nicki			tak	tak	tak	tak	
20	Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, m. pow.			tak	tak		tak	
21	Goświnowice, pow. nyski, stan. 12 (dawniej Janczowice)				tak			
22	Kamieniec Ząbkowicki, pow. ząbkowicki						tak	
23	Kargowa, pow. zielono- górski		tak					
24	Kaszowo, pow. milicki, stan. 1			tak	tak			tak
25	Kędzie, pow. trzebnicki		tak					
26	Kije, pow. zielonogórski, stan. 4	tak						
27	Komorzo, pow. kluc- borski		tak					
28	Krosno Odrzańskie, m. pow.			tak	tak		tak	
29	Krzeczyn Wielki, pow. lubiąński				tak			

Tabela. 17. Podstawy datowania grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Kategoria I – brak podstaw datowania	Kategoria II – domniemane pod- stawy datowania stanowiska	Kategoria III – rozpoznana straty- grafia grodu	Kategoria IV – analiza fragmentów naczyni ceramicznych	Kategoria V – analiza zabytków wydzielonych	Kategoria VI – informacje zawarte źródłach pisanych	Kategoria VII – analiza dendrochro- nologiczna
30	Lechitów, pow. górowski, stan. 4 (jako Sądowel)			tak	tak	tak	tak	
31	Lęgnica, m. pow.			tak	tak	tak	tak	
32	Lipki, pow. brzeski			tak	tak	tak		
33	Lubin, m. pow.						tak	
34	Łupki, pow. lwówecki (zamek Wleń)				tak		tak	
35	Miechowa, pow. klucz- borski		tak					
36	Mieszkowo, pow. zielo- nogórski		tak					
37	Milicz, m. pow.			tak	tak	tak	tak	tak
38	Nawojów Śląski, pow. lubański		tak					
39	Niemcza, pow. dzierz- nowski, stan. 1			tak	tak	tak	tak	tak
40	Niesulice, pow. świebo- dzinski				tak	tak		
41	Nowogród Bobrzański, pow. zielonogórski						tak	
42	Olszany, pow. lubiński				tak			
43	Osień, pow. trzebnicki		tak					
44	Otmuchów, pow. nyski				tak		tak	
45	Otok, pow. bolesławiecki		tak		tak			
46	Pietrzyków, pow. świd- nicki, stan. 1			tak	tak	tak		

Tabela. 17. Podstawy datowania grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Kategoria I – brak podstaw datowania	Kategoria II – domniemane pod- stawy datowania stanowiska	Kategoria III – rozpoznana straty- grafia grodu	Kategoria IV – analiza fragmentów naczyni ceramicznych	Kategoria V – analiza zabytków wydzielonych	Kategoria VI – informacje zawarte źródłach pisanych	Kategoria VII – analiza dendrochro- nologiczna
47	Podgórzycze, pow. zielo- nogórski, stan. 1				tak	tak		
48	Przedmoście, pow. gło- gowski, stan. 1			tak	tak			
49	Przystronie, pow. dzier- żoniowski		tak		tak			
50	Rokitnica, pow. złotoryj- ski, stan. 1,			tak	tak		tak	
51	Rzymówka, pow. złoto- ryjski, stan. 1			tak	tak	tak	tak	tak
52	Siedlce, pow. oławski		tak					
53	Sędziszowa, góra Wiel- sławka, pow. złotoryjski		tak					
54	Solniki, pow. nowosolski			tak	tak			
55	Strachów, pow. wroc- ławski			tak	tak			
56	Strzegom, góra Szeroka, pow. świdnicki (także Góra Bazaltowa)			tak	tak	tak	tak	
57	Szaryna, pow. trzebnicki		tak					
58	Szprotawa - Ilawa, pow. żagański (gród <i>Ilua</i>)						tak	
59	Świebodzin, m. pow., stan. 11		tak					
60	Świny, pow. jaworski, stan. 1				tak	tak	tak	
61	Trzebiechów, pow. zielo- nogórski		tak					

Tabela. 17. Podstawy datowania grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

L.p.	Stanowisko	Kategoria I – brak podstaw datowania	Kategoria II – domniemane pod- stawy datowania stanowiska	Kategoria III – rozpoznana straty- grafia grodu	Kategoria IV – analiza fragmentów naczyni ceramicznych	Kategoria V – analiza zabytków wydzielonych	Kategoria VI – informacje zawarte źródłach pisanych	Kategoria VII – analiza dendrochro- nologiczna
62	Wądroże Wielkie, pow. jaworski					tak		
63	Witostowice, pow. ząb- kowski				tak		tak	
64	Wrocław-Ostrów Tumski			tak	tak	tak	tak	tak
65	Wrocławwice, pow. milicki				tak			tak
66	Żagań, m. pow.						tak	
67	Żmigród, pow. trzebnicki						tak	
68	Żmigródek, pow. trzeb- nicki, stan. 2				tak			

Nie przeprowadzono do tej pory również żadnych badań weryfikacyjnych na grodzisku w Otoku. Opublikowany jeden fragment ceramiki (ryc. 48a), zdobiony grzebykową linią falistą, nie pozwala jednoznacznie potwierdzić chronologii funkcjonującej w literaturze: X/XI-XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 114, ryc. 156) lub IX-X, XI-XII w. (Moździoch 1998, s. 288). Bez podjęcia badań terenowych trudno wnioskować o możliwości funkcjonowania grodu zarówno w fazie plemiennej, jak i wczesnopanstwowej, jak i również o jego funkcji w stosunku do pobliskich grodzisk bolesławieckich (stan. 1 i 2).

Znalezione w 1960 r. w czasie badań powierzchniowych fragmenty naczyń obtaczanych, wykonanych z gliny schudzonej drobnoziarnistym piaskiem, barwy szarej, niezdobione, stały się podstawą do datowania grodu w Cieszanowicach na X-XII w. (Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkan 1977, s. 90-92). Późniejsza penetracja stanowiska w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, zaowocowała odkryciem zaledwie jednego (niepublikowanego) fragmentu ceramiki, przy jednoczesnym braku innych zabytków datujących. Nie można zatem zweryfikować dotychczasowego datowania grodziska: XI-XIII w. (Moździoch 1998, s. 286).

Podobnie przedstawia się sytuacja ze stanem rozpoznania grodu w Siedlcach. Z prac powierzchniowych pochodzą fragmenty naczyń obtaczanych, zdobione wielokrotną linią falistą i dookolnymi żłobkami poziomymi (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 133). Na tej podstawie można jedynie domniemywać, że gród ten funkcjonował w X/XI-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 133) lub X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289).

Na okres X/XI-XII w. datuje się również założenie obronne w Dzieszławicach (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 55; Moździoch 1990, s. 192; 1998, s. 286). Pojedyncze ułamki naczyń ceramicznych (2 fragmenty wylewu, 3 fragmenty brzuśca zdobionego dookolnymi żłobkami: ryc. 22) pochodzące zapewne z badań sondażowych wykonanych w latach 60. XX w., mogą potwierdzać zaproponowaną chronologię grodziska.

Krótką charakterystyka skorup z grodziska zlokalizowanego w Komorznie (fragmenty naczyń obtaczanych, wykonanych z gliny schudzonej drobnoziarnistym piaskiem i tłucznem, zdobionych dookolnymi żłobkami poziomymi), nie została podparta żadnymi ilustracjami. Zaproponowana chronologia grodziska, określana na X-XIII w. (Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkan 1977, s. 204, 294; Moździoch 1990, s. 194; 1998, s. 287-288), może być traktowana jedynie jako chronologia domniemana, wymagająca w przyszłości weryfikacji.

Analogiczna sytuacja przedstawia się z kilkoma opublikowanymi fragmentami naczyń ceramicznych z grodziska w Miechowej, które sugerują funkcjonowanie grodu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza tj. koniec X-początek XIII w. (ryc. 44; Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkan 1977, s. 294; Moździoch 1998, s. 288; ryc. 127).

Przedstawione w publikacji ryciny kilku ułamków naczyń obtaczanych, ornamentowanych motywem linii falistej, niekiedy łączonej ze żłobkami poziomymi, lub samymi dookolnymi żłobkami poziomymi oraz mających płaskie dno (ryc. 61a), stały się podstawą datowania grodu na górze Wielisławce koło Sędziszowej na XII-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 148, ryc. 216; Moździoch 1998, s. 289). Cechy stylistyczne zaprezentowanych zabytków, mogą jednak wskazywać na funkcjonowanie grodu w IX-X w.

Brakuje również podstaw do określenia czasu funkcjonowania grodu w Przysztoniu. W literaturze pojawiły się wzmianki o zabytkach wydzielonych ze stanowiska, takich jak groty

czy podkowa, nie poparto ich jednak żadnymi ilustracjami czy też charakterystyką znalezisk. Na obecnym etapie słabego rozpoznania obiektu, jego chronologię określaną na XI-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 121) lub X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 288), należy uznać za archeologicznie nieudokumentowaną.

Analogicznie przedstawia się sytuacja z założeniem obronnym w Czarnkowie. Nie wiadomo, na jakiej podstawie określono chronologię na X/XI-XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 48) lub XII-XIII w. (Moździoch 1998, s. 286). W literaturze pojawiła się tylko informacja o pozyskaniu „fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych”, bez dokładnej charakterystyki i ilustracji (Kaletyn 1964, s. 92; 1964a, s. 203; 1964b, s. 175-176; 1966, s. 207). Na podstawie takich informacji trudno uznać, który z tych dwóch proponowanych zakresów chronologicznych jest poprawny.

Z grodziska w Dobrzejowie opublikowano 2 fragmenty naczyń z badań powierzchniowych z 1964 r. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 53, ryc. 51). Zachowany górny fragment naczynia zdobionego dookołnymi żłobkami poziomymi z wyodrębnioną od strony barku szyjką oraz fragment wklęsłego dna (ryc. 22a), mogą wskazywać na funkcjonowanie obiektu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza. Brak innych zabytków umożliwiających potwierdzenie chronologii grodu na okres XII-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 53; Moździoch 1998, s. 286).

Ceramika z powyższych stanowisk jest obecnie niedostępna, co uniemożliwia zweryfikowanie proponowanej w dotychczasowej literaturze chronologii. Niewątpliwie, zaprezentowane w publikacjach ułamki naczyń swoimi cechami stylistycznymi nawiązują do ceramiki wczesnopolskiej, którą na Śląsku można datować na XI-XII w. Należy jednak z pewną ostrożnością podejść do datowania całego stanowiska na podstawie zaledwie kilku fragmentów naczyń ceramicznych, pochodzących głównie z badań powierzchniowych. Niewykluczone jednak, że przedstawiona chronologia przez cytowanych autorów jest poprawna.

Na dotychczasowym etapie rozpoznania grodów dolnośląskich można przypuszczać, że analiza fragmentów naczyń glinianych, wobec braku innych materiałów datujących, stała się jedyną podstawą określenia chronologii kilku stanowisk ujętych w niniejszej pracy (tab. 17 – kategoria IV). Szczególną uwagę zwrócono przede wszystkim na zabytki dostępne, dla których możliwa stała się ponowna analiza. Do tej kategorii zaliczono następujące stanowiska: Krzczyn Wielki, Olszany, Żmigródek, oraz Janczowice, i Grodziszcz pow. polkowicki oraz Witostowice.

Domniemane zabytki z grodziska w Krzczynie Wielkim znane są tylko z dawnych rysunków, znajdujących się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Zaprezentowane fragmenty naczyń swoimi cechami stylistycznymi nawiązują zdecydowanie do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego: brak zdobnictwa, przypuszczalnie tzw. ceramika gładka; nacięcia wykonane grzebykiem, ukośne lub pionowe żłobki (ryc. 35). Trudno zatem zgodzić się z sądami zaproponowanymi przez różnych badaczy, sugerującymi funkcjonowanie grodu w XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 83) lub XII-XIII w. (Moździoch 1998, s. 287). Warto również zwrócić uwagę, że na terenie wsi, w dawnym parku zamkowym, istniała jeszcze przypuszczalnie siedziba rycerska datowana na późne średniowiecze (Nowakowski 2008a, s. 492).

Analiza technologiczno-stylistyczna materiałów pochodzących sprzed 1945 r. z grodziska w Olszanach, przechowywanych obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, wskazuje na funkcjonowanie obiektu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza, tj. w IX-X w. W dostępnym zbiorze naczyń dominują formy częściowo obtaczane, zdobione ornamentem grzebykowym

w górnej części brzuśca i na załomie. Wśród tych form zaobserwowano również ornament plastyczny na szyjce (ryc. 47a). Występowanie pojedynczych garnków nawiązujących do ceramiki o cechach wczesnopolskich może wskazywać na funkcjonowanie obiektu również w 1. poł. XI w. Brakuje innych zabytków datujących. Na podstawie wyżej wymienionych cech zbioru ceramicznego, gród w Olszanych można datować na IX-X oraz 1. poł. XI w. (Czapla 2014, s. 199). Brakuje elementów wskazujących na funkcjonowanie grodu w XII w., co sugerowali niektórzy badacze (Moździoch 1998, s. 289).

Wśród źródeł pochodzących z odkryć sprzed 1945 r. na grodzisku w Żmigródku, stan. 2, znalazły się skorupy (ryc. 61b), które swoimi cechami technologiczno-stylistycznymi nawiązują do starszego i młodszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego. Na tym etapie można uznać poprawność datowania grodu w Żmigródku na X-XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 169) lub X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289).

Analiza kilkudziesięciu zachowanych fragmentów naczyń glinianych (ryc. 29) z grodziska w Goświnowicach, potwierdza chronologię tego obiektu na młodsze fazy wczesnego średniowiecza. W tym zbiorze występują formy całkowicie obtaczane, wykonane z gliny schudzonej piaskiem drobno- i średnioziarnistym, zdobione dookólnymi żłobkami poziomymi, niekiedy zwieńczonymi pojedynczym fryzem. Wszystkie ułamki garnków pochodzą z badań powierzchniowych, dla których brakuje kontekstu stratygraficznego. Na tym etapie słabego rozpoznania założenia obronnego, zaproponowaną przez badaczy chronologię stanowiska tj. XII-XIII w., mogą potwierdzać opisane wyżej fragmenty naczyń ceramicznych (Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977, s. 173; Moździoch 1998, s. 287).

Problem pojawia się również z poprawnym datowaniem grodu w Grodziszczu, pow. polkowicki na IX-X w. (Czapla 2014, s. 186) oraz IX-X, XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 228; Moździoch 1998, s. 287). Na podstawie zachowanych z badań sprzed 1945 r. fragmentów naczyń ceramicznych, można podtrzymać tezę o starszej fazie użytkowania grodu (ryc. 27). Po II wojnie światowej na stanowisku nie były prowadzone żadne prace weryfikacyjne. Dodatkowo, według informacji zawartych w dawnej literaturze, z grodziska pochodzą znaleziska dwóch przesłików z różowego łupku (Kurtz 1936, s. 38), których obecność na grodzie sugeruje, że założenie funkcjonowało przypuszczalnie w młodszych fazach wczesnego średniowiecza.

Zapewne analiza fragmentów naczyń stała się podstawą określenia chronologii założenia obronnego w Witostowicach, stan. 2 na IX-X w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 153). W starszej literaturze gród ten wiązano z grodem Kołacza, wzmiankowanym w *Księdze Henrykowskiej* z XIII w. (Księga Henrykowska, lib. II, 2, s. 254; Hołubowicz 1959, s. 160-161). Brakuje archeologicznych podstaw do przyjęcia tej tezy. Badania sondażowe przeprowadzone na grodzisku w latach 1969-1970 dostarczyły ceramiki pradziejowej, wskazującej na funkcjonowanie osady obronnej kultury łużyckiej, na ruinach której powstał gród wczesnośredniowieczny. Na podstawie odkrytych fragmentów naczyń ceramicznych oraz relikwów kamiennej oblicówki kamiennej wałów, gród ten można datować na IX-X w. (Górska, Paderewska 1970, s. 339; 1971, s. 218-219; 1972, s. 218-223; Moździoch 1984, s. 180-188; 1998, s. 289; Jaworski 2005, s. 87-89)⁹¹. Datowanie takie potwierdzają nowsze badania terenowe, wykonane na stanowisku w latach 2014-2015 (Samborski, Sych 2015, s. 24-25). W Witostowicach znajduje się jeszcze jedno założenie grodowe, oznaczone jako stanowisko nr 1. Wyniki badań sondażowych na grodzisku pozwoliły datować obiekt na epokę brązu oraz na X/XI-XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 152). Tylko podjęcie badań w terenie mogłoby zweryfikować chronologię drugiego obiektu.

⁹¹ Po kilkudziesięciu latach materiały z tych badań zostały odnalezione. Obecnie znajdują się w zbiorach IAI PAN Wrocław.

Chronologię kilkunastu stanowisk można natomiast oprzeć nie tylko na analizie dostępnych fragmentów naczyń ceramicznych (kategoria IV), ale także na pojedynczych zabytkach wydzielonych (kategoria V), pozyskanych w trakcie badań archeologicznych zakrojonych na różną skalę (kategoria III). W wielu przypadkach stopień przebadania grodów nie jest współmierny do stopnia opublikowania, zarówno odsłoniętej stratygrafii, jak i materiałów źródłowych. W efekcie dysponujemy tylko lakonicznymi informacjami o nawarstwieniach kulturowych, z których pozyskano analizowany materiał archeologiczny (tab. 17 – kategoria III, IV i V).

Dość słabo opublikowane są materiały pochodzące z badań prowadzonych, często w latach 60. XX w. na grodziskach w południowo-wschodniej części Ziemi Lubuskiej i północno-zachodniej części Dolnego Śląska (Podgórzycze, Gostchorze, Niesulice, Solniki i Przedmoście). Brakuje zabytków pozwalających datować obiekt w Podgórzycach na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (Lewczuk 1993, s. 478; 1999, s. 239). Liczne znaleziska podków późnośredniowiecznych oraz fragmentów ceramiki wskazują na funkcjonowanie w tej miejscowości zamku typu przejściowego, datowanego na 2. połowę XIII-XIV w. (Nowakowski 2008a, s. 375-376, ryc. 83).

Analogiczna sytuacja dotyczy wielosezonowych badań w Gostchorzu. Na podstawie opublikowanych danych grodzisko można datować na IX-X w. W dawnej literaturze obiekt datowano nawet na 2. poł. VII-1. poł. VIII w. (Dąbrowski 1982, s. 171, 300). Analiza materiałów ceramicznych skłoniła badaczy do gruntownej weryfikacji tej chronologii i znaczne jego „odmłodzenie”, na okres IX/X – pocz. XI w. (Dąbrowski 1991, s. 167). W licznych zbiorze naczyń z Gostchorza, znajdującym się w Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry, dominowały formy częściowo obtaczane, zdobione ornamentyką grzebykową, nawiązujące często do ceramiki typu Feldberg oraz Tornow. Taka ceramika potwierdza proponowaną początkowo chronologię. Najprawdopodobniej był to gród, który pod koniec X w. lub na początek XI w. przestał być użytkowany. Funkcję strażnicy przejścia przez Odrę przejął wówczas gród w Krośnie Odrzańskim.

Do tej pory nie zostały szerzej opublikowane materiały z założenia obronnego w Niesulicach. W trakcie badań archeologicznych rozpoznano dwie fazy zagospodarowania grodu: z wczesnego (faza E) oraz późnego średniowiecza (Nowakowski 2008a s. 366). Zabytki znajdujące się w zbiorach Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza (groty strzał typu II wg Nadolskiego i groty bełtów) niewątpliwie związane są z gródkiem stożkowatym funkcjonującym w miejscu starszego założenia obronnego. Odkrycie ostrogi z haczykowatymi zaczepami, może wskazywać, że gród funkcjonował również w starszych fazach wczesnego średniowiecza, co sugerowali W. Śmigielski, Z. Kurnatowska i A. Łosińska (Śmigielski 1961, s. 308; Hensel, Kurnatowska 1972, s. 201-202; Kurnatowska, Łosiński 1983, tabela; Nowakowski 2008a s. 366). Na tej podstawie trudno ustalić jednoznacznie, bez podjęcia badań stacjonarnych, istnienie grodu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza.

Analiza fragmentów naczyń glinianych z przedwojennych badań grodziska w Solnikach wskazuje na funkcjonowanie grodu w IX-X w. (ryc. 57). Materiały z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku w 1965 r., nie zostały do tej pory szerzej opublikowane⁹². Oprócz dwóch grotów strzał typu II wg Nadolskiego (ryc. 6s, t), brakuje innych wyznaczników, wskazujących na możliwość datowania grodu na młodsze fazy wczesnego średniowiecza, tj. koniec X-XIII w. (Lodowski 1980, s. 248; Moździoch 1998, s. 289).

⁹² Liczne zabytki ceramiczne z tych badań znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznym Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry. Kwerenda wykonana przez autorkę, potwierdza datowanie stanowiska na IX-X w.

Analogiczna sytuacja przedstawia się ze stanem opublikowania zabytków z badań stacjonarnych przeprowadzonych 2005 r. na grodzisku w Przedmościu w Zaprezentowane w sprawozdaniu fragmenty naczyń ceramicznych (ryc. 52) potwierdzają datowanie obiektu na starsze fazy wczesnego średniowiecza (Czapla 2005, s. 22). Podobny zbiór pochodzi z wcześniejszych penetracji dokonanych na grodzie pod koniec XIX w. oraz w 1. połowie XX w. (magazyn Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu; ryc. 51). Wśród niego znajdują się liczne formy z bogatą ornamentyką, złożoną z motywów grzebykowych i plastycznych charakterystycznych dla Pradoliny Głogowskiej i Wzgórz Dalkowskich (tzw. ceramika dalkowsko-obrzańska). Taka ceramika wystąpiła na okolicznych grodziskach i osadach przygodowych m.in. w Obiszowie i Bienkowie, pow. polkowicki oraz Gostyniu, pow. głogowski i w Głogowie. Jest ona charakterystyczna dla końca IX i X w. (Siemianowska 2010 – tam zestawienie literatury). Na tej podstawie zasadne wydaje się wydzielenie drugiej fazy funkcjonowania grodu, przypadającej na 2. poł. X i 1. poł. XI w. (Czapla 2005, s. 22).

We wschodniej partii omawianego regionu na uwagę zasługuje grodzisko w Gierowie. Fragmenty naczyń ceramicznych ze stanowiska początkowo pozwoliły wydzielić dwie fazy użytkowania założenia obronnego, tj. w IX-X oraz X-XII w. (Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszek 1977, s. 128). Opublikowana krótka charakterystyka tych zabytków wskazuje jednak, że gród ten najprawdopodobniej należy wiązać z IX-X w. W analizowanym zbiorze dominują fragmenty naczyń obtaczanych z płaskim dnem, zdobionych pasmami grzebykowej linii falistej lub egzemplarze niezdobione (prawdopodobnie tzw. ceramika gładka). Cechy technologiczno-stylistyczne zaprezentowanych ułamków naczyń nawiązują do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego (ryc. 22c; Pankiewicz 2012, s. 85). Badania sondażowe na grodzisku prowadzone w 2014 r. przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, dostarczyły pojedynczych skorup, które można datować także na młodsze fazy wczesnego średniowiecza⁹³.

Wielosezonowe prace wykopaliskowe na zlokalizowanym u stóp Ślęży grodzisku w Będkowicach, nie zostały do tej pory szerzej zaprezentowane. Chronologię założenia obronnego określono głównie na podstawie wydobytych fragmentów naczyń. Wśród nich dominowały formy nawiązujące do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego, które określają pierwszą fazę użytkowania grodu przypadającą na IX-X w. (ryc. 19a-c, e-i, k-l; Pankiewicz 2012, s. 73-80, 82-84, 86-90). Obecność ceramiki całkowicie obtaczanej, znalezionej w spągu warstwy kulturowej wiąże się z kolejną fazą, którą można określić na koniec X–1. poł. XI w. (ryc. 19d, j, m; Gosławska 1965, s. 45-46; Śledzik-Kamińska 1985, s. 44; Domański 2002, s. 64)⁹⁴. Na podstawie informacji oraz rycin zawartych w sprawozdaniach z badań, można niewątpliwie zgodzić się z chronologią zaprezentowaną w literaturze. Obecność naczyń całkowicie obtaczanych w takim zespole może wskazywać na funkcjonowanie grodu w 1. poł. XI w. Brak innych elementów datujących gród w Będkowicach na ten okres. Odkrycie podkowy o cechach późnośredniowiecznych sugeruje jej wtórną depozycję (Śledzik-Kamińska 1980, tabl. XIII d).

Analiza technologiczno-stylistyczna pozyskanych naczyń z grodziska w Strachowie, stała się podstawą określenia chronologii grodu na 2. poł. X-XI w. lub X/XI w. (Łodowski 1980, s. 240; 1990, s. 185; Moździoch 1990, s. 197; 1998, s. 289). W tym zbiorze są formy zarówno częściowo obtaczane, nawiązujące do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego, jak i całkowicie obtaczane

⁹³ Materiały te nie zostały jeszcze opublikowane. Informacja ustna P. Samborskiego.

⁹⁴ W literaturze przedmiotu chronologia grodu jest określana na IX-X oraz X-XI w. (Śledzik-Kamińska 1985, s. 44). Pomimo nakładania się na siebie zakresów chronologicznych dwóch faz użytkowania grodu, w nowszej literaturze obiekt nadal jest tak datowany (Domański 2002, s. 64).

(ryc. 58). Wśród tych ostatnich zwraca uwagę obecność bogatego strefowego wątku zdobniczego, na który składają się wątki wykonane techniką klucia, jak i rycia (ryc. 58a-c, e-g, i-l, r). Analogiczne formy znane są na na innych stanowiskach dolnośląskich takich jak Kaszowo, Legnica, gdzie występują w zespołach datowanych właśnie na 2. poł. X i 1. poł. XI w.

W starszej literaturze w szerokich ramach chronologicznych zamykano również funkcjonowanie grodu we wsi Bystre. Początkowo jego chronologię określano na okres od IX do XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 42), następnie wydzielono dwie fazy zagospodarowania założenia obronnego: w IX-X oraz w XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 238; 1990, 185; Możdzioch 1998, s. 286). Przypuszczalnie taka chronologia została oparta na pozyskanych fragmentach naczyń ceramicznych (ryc. 20a; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 43, ryc. 29). Po powtórnej ich analizie zaproponowano datowanie obiektu na młodsze fazy wczesnego średniowiecza, tj. 2. poł. X–początek XIII w. (ryc. 20b; Lodowski 2009, 94). Według krótkiego opisu cech technologiczno-stylistycznych niewielkiego zespołu naczyń, można wnioskować, że ceramika ta jest jednak charakterystyczna dla starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego (obtaczanie częściowe, ornamentyka grzebykowa, listwa plastyczna na szyjce). Na poparcie takiej właśnie tezy wskazują również ilustracje zawarte w publikacji J. Lodowskiego (ryc. 20b; Lodowski 1990, s. 96, ryc. 5) oraz M. i T. Kaletynów i J. Lodowskiego (ryc. 20a; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 43, ryc. 29). W zbiorze naczyń z grodziska uwagę zwraca obecność naczyń charakterystycznych dla okresu późnego średniowiecza – ceramika stalowoszara z taśmowatymi krawędziami wylewów (Lodowski 1990, s. 94-96, ryc. 5). Można zatem sądzić, że gród ten niewątpliwie funkcjonował w IX-X w., na co wskazują cechy technologiczno-stylistyczne zespołu ceramicznego. Brak bezpośredniego dostępu do tych materiałów nie pozwala, zweryfikować przedstawionej powyżej chronologii.

Z założenia obronnego w Wądrożu Wielkim, pochodzi kilka militariów, odkrytych przed 1945 r. Ponowna analiza wykazała, że można je wiązać z okresem późnego średniowiecza (podkowa – typ IV/2 wg Kaźmierczyka, groty bełtów typ I wg Nadolskiego i ostroga z kółkiem gwiaździstym – zbiory MA Wrocław). Bez podjęcia stacjonarnych badań archeologicznych niemożliwe staje się potwierdzenie chronologii grodziska na XI-XII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 146; Możdzioch 1998, s. 289).

Analiza niewielkiego zbioru ceramicznego z grodziska w Pietrzykowie, może potwierdzać chronologię grodu określoną na XI-XII oraz 1. poł. XIII w. (Boguszewicz 1998a, s. 398; Pozorski 2000, s. 503). Dominują w niej formy nawiązujące swoimi cechami technologiczno-stylistycznymi do ceramiki wczesnopolskiej, którą można datować ramowo na XI-XII w. (ryc. 50). Opublikowany fragment podkowy o późnośredniowiecznej metryce (typ IV/3 wg Kaźmierczyka, w publikacji mylnie określony jako typ III/2) może wskazywać na funkcjonowanie obiektu również w 1. poł. XIII w., jak sugerował badacz stanowiska (Pozorski 2000, s. 502, ryc. 2a).

Część grodzisk omawianych w tej pracy (25 stanowisk) znana jest ze średniowiecznych źródeł pisanych i identyfikowana z kasztelaniami (tab. 16). Chronologię ośmiu z nich można określić tylko na podstawie informacji zawartych w dawnych dokumentach, gdyż nie udało się dotąd odkryć ich relikwów w terenie (kategoria VI). Jest tak w przypadku dawnych grodów w Bolesławcu, stan. 2, w Żaganiu i Szprotawie-Ilawie, w Nowogrodzie Bobrzańskim, w Lubinie, w Grodźcu, w Żmigrodzie oraz w Kamieńcu Ząbkowickim. Grody te zostały całkowicie zniszczone w późniejszym czasie, przez budowę zamków późnośredniowiecznych (Grodziec, Nowogród Bobrzański, Kamieniec Ząbkowicki, Lubin) lub miast lokacyjnych (Żmigród).

Pierwsza wzmianka o kasztelanie Bolesławca pochodzi z 1202 r. Późniejsze przekazy źródłowe wymieniające nazwę grodu lub imiona kasztelanów, pozwoliły datować obiekt na XII-XIV w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 37; Moździoch 1990, s. 192) lub XII-XIII w. (Moździoch 1998, s. 286). Lokalizacja tego założenia obronnego nie została do tej pory ustalona. Przypuszcza się, że obiekt znajdował się na lewym brzegu Bobru, i zniszczony został pod koniec XIX w. Ze względu na brak archeologicznych podstaw określenia chronologii bolesławieckiego założenia obronnego, na podstawie historycznych wzmianek, można nadal podtrzymać datowanie zaproponowane przez wymienionych wyżej badaczy. Należy tu wspomnieć, że relikty innego wczesnośredniowiecznego założenia obronnego w Bolesławcu, zlokalizowanego na prawym brzegu rzeki, były niedawno traktowane jako pozostałości właśnie tego grodu kasztelańskiego (Kaletynowie, Lodowski, 1968, s. 37; Moździoch 1990a, s. 221). Podjęte przez autorkę tej pracy w latach 2008-2011 badania wykopaliskowe na tym stanowisku wykazały, że obiekt ten nie mógł być jednak kasztelanią. Analiza technologiczno-stylistyczna pozyskanych fragmentów naczyń ceramicznych (ryc. 26a-f), pozwala wiązać grodzisko z fazą plemienną wczesnego średniowiecza, i datować je na okres od końca IX w. po 2. połowę X w. (Rodak 2009, s. 157-168; 2010, s. 89-101; 2010b, s. 189-202).

Poszukiwania terenowe grodu w Szprotawie-Ilawie, nie przyniosły pozytywnych rezultatów (IA 2005, Badania 1996, s. 240). Nadal nie wiadomo, gdzie położony był gród *Ilua*, wzmiankowany w Kronice Thietmara (Thietmar IV, 45). Kolejnym grodziskiem nad Bobrem jest obiekt w Żaganiu. W dokumentach pisanych z XIII w. pojawia się imię Stefana, kasztelana grodu *Sagan*, *Zagan* (SUB I, nr 77; nr 281). Na tej podstawie oba grody datuje się na X/XI-XII w. (Moździoch 1990a, s. 30).

Miejsce lokalizacji grodu kasztelańskiego w Nowogrodzie Bobrzańskim jest nadal wątpliwe. Teren, na którym przypuszczalnie wzniesiono obiekt, został mocno zniszczony przez prace niwelacyjne nad rzeką. Na przełomie XIII/XIV w. wzniesiono w tym miejscu zamek książęcy, wielokrotnie przebudowywany i rozebrany w 1945 roku (Nowakowski 2008a, s. 368-371). Źródła pisane wspominają pod datą 1202 r. kasztelana Wisława – *Vizlaus de Nouocastro* (SUB I, nr 77). W innym dokumencie z 1217 r. pojawia się gród *montis castri* (SUB I, nr 352) w Nowogrodzcu⁹⁵. Wzmianki w źródłach pisanych sugerują zatem funkcjonowanie w XII-XIII w.? grodu kasztelańskiego (Nowakowski 2008a, s. 371).

Założenie obronne w Lubinie, znane z późnośredniowiecznych źródeł pisanych, lokalizowane jest na terenie obecnego miasta. W trakcie badań inwestycyjnych odsłonięto przypuszczalnie relikty fosy okalającej wzgórze, na którym mógł znajdować się gród. Na dnie fosy znaleziono jeden fragment naczynia z młodszych faz wczesnego średniowiecza (Mularczyk 1992/1993). Warto podkreślić, że w wypełniku tej fosy dominowały fragmenty naczyń nowożytnych i ułamki kafli. Trudno na podstawie jednej skorupy określać chronologię całego założenia obronnego, a tym samym ustalić jego lokalizację w terenie. Gród w Lubinie można datować tylko na podstawie informacji zawartych w źródłach pisanych na XII-XIII w. (Moździoch 1998, s. 288) lub XI-XIII w. (Nowakowski 2008a, s. 358).

Datowanie grodu w Grodzcu zostało ustalone tylko na podstawie informacji zawartych w źródłach pisanych. Brakuje innych, archeologicznych podstaw datowania grodu. Przypuszczalnie budowa zamku w XIII w. doprowadziła do całkowitego zniszczenia wcześniejszego założenia grodowego. Gród *Godiuice* lub *Grodez* wymieniony został w dwóch bullach papieskich z 1154/1155 r. oraz 1245 r. (SUB I,

⁹⁵ Dalsze zestawienie, młodszych źródeł pisanych związanych z zamkiem, publikuje D. Nowakowski (2008a, s. 370).

nr 28; SUB II, nr 287). W 1175 r. Bolesław Wysoki wystawił na *castrum Grodiz* dokument fundacyjny dla klasztoru cystersów w Lubiążu (SUB I, nr 45). Ostatnia wzmianka w źródłach o kasztelanie Janie z Grodźca pochodzi z 1250 r. (SUB II, nr 411). Powyższe przekazy źródłowe potwierdzają istnienie grodu w XII-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 62; Moździoch 1998, s. 287).

Chronologię grodziska w Żmigrodzie można określić na podstawie informacji zawartych w źródłach pisanych. Krótka wzmianka o *Zunigrod*, utożsamianym ze Żmigrodem, znana jest z bulli papieskiej z 1154/1155 (SUB I, nr 28). Przypuszcza się, że obiekt został zniszczony w czasie budowy miasta lokacyjnego. Na tym etapie można uznać poprawność jego datowania na XI/XII-XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 168) lub koniec X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289).

Na pograniczu polsko-czeskim ważną rolę odegrał gród w Kamieńcu Ząbkowickim. O grodzie *Kamenec* położonym w dolinie Nysy Kłodzkiej wspominał kronikarz czeski Kosmas (Kosmas III, 4) oraz piszący na dworze polskich Piastów Gall Anonim. Przed 1945 r. w miejscu, gdzie mogło znajdować się założenie obronne, czyli w miejscu neogotyckiego, XIX-wiecznego zamku, prowadzono prace powierzchniowe, które nie przyniosły jednak żadnych efektów. Chronologię grodziska w Kamieńcu Ząbkowickim określono na podstawie wzmianek zawartych w źródłach pisanych na XI-XII wiek (Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 66; Moździoch 1998, s. 287).

Do kolejnej grupy można zaliczyć grody kasztelańskie, znane również ze średniowiecznych źródeł pisanych (kategoria VI), zniszczone często przez budowę późnośredniowiecznych zamków. Badania wykopaliskowe na zamkach, dostarczyły materiałów, wskazujących na funkcjonowanie w tym miejscu dawnych kasztelani (Otmuchów, Świny, Wleń oraz Żmigródek).

Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazuje nieliczny zbiór fragmentów naczyń z Otmuchowa. Pojedyncze ułamki naczyń o cechach wczesnopolskich (ryc. 49), pochodzące przed 1945 r. prac ziemnych prowadzonych (ryc. 49) na terenie zamku, wskazują na możliwość istnienia obiektu w XI-XII w. Pojedyncze ułamki form o cechach wczesnopolskich (ryc. 49), pochodzące z prac ziemnych prowadzonych przed 1945 r. na terenie zamku, wskazują na możliwość istnienia obiektu w XI-XII w.

Na zamku w Świnach w 1959 r. oraz 1982 r. podejmowano próbę odsłonięcia pozostałości dawnego grodu, poprzez założenie niewielkich sondży. Brak zachowanej dokumentacji nie pozwala precyzyjnie określić i zlokalizować położenia wykopów w terenie. Na podstawie krótkiego sprawozdania (Rośkowicz 1985, s. 71-73) z badań można wnioskować, że warstwa, z której wydobyto przemieszany materiał archeologiczny jest warstwą spływową z wyższych partii zamku. W dostępnym zbiorze obok naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych, znajdują się również skorupy wczesnośredniowieczne. Dominują wśród nich formy całkowicie obtaczane, osadzone na wklęsłym dnie (ryc. 60a-d, f-k), nawiązujące swoimi cechami stylistycznymi do ceramiki wczesnopolskiej. Obok nich wystąpiły również naczynia częściowo obtaczane, z płaskim dnem, zdobione grzebykowym ornamentem (ryc. 60e). Najstarsze zabytki można zatem datować na 2. poł. X w. Potwierdza to również wysoko umieszczony ornament na szyjce naczyń w postaci pojedynczej linii falistej (ryc. 60c, d, g). Wiele zatem wskazuje na funkcjonowanie osadnictwa wczesnośredniowiecznego od 2. poł. X w. na terenie skalistego wyniesienia w Świnach. Podkreślić należy brak innych zabytków datujących. Wydobyta podkowa o cechach młodszych, związana jest najpewniej z późnośredniowiecznym zamkiem.

Informacji o grodzie kasztelańskim we Wleniu dostarczają liczne wzmianki w średniowiecznych źródłach pisanych (tab. 16). Wieloletnie badania wykopaliskowe przeprowadzone na terenie zamku, który powstał w miejscu wcześniejszego założenia obronnego, nie przyniosły jednoznacz-

nej odpowiedzi. W obrębie murów zamkowych (zamku górnego, średniego i dolnego) odsłonięto nawarstwienia wczesnośredniowieczne, zalegające bezpośrednio na podłożu calcowym, z ceramiką charakterystyczną dla okresu XI-XII w.: całkowite obtaczanie, domieszka drobnoziarnistego piasku, ornament tzw. fryzowy lub w postaci dookólnych żłobków poziomych (ryc. 62). Pozyskane fragmenty naczyń glinianych można łączyć albo z relikami osadnictwa grodowego, albo z najstarszą fazą budowy zamku przypadającą według ustaleń badaczy na koniec XII w. Odsłonięcie na terenie Wleńskiego Gródka śladów osadnictwa z X w. (stan. Łupki 7), może świadczyć o ciągłości osadniczej na szczycie wzgórza, pomiędzy okresem przedpiastowskim a młodszymi fazami wczesnego średniowiecza, choć brak na to jednoznacznych dowodów (Buśko, Dymek, Piekalski 1994, s. 436-440).

Trudno również potwierdzić chronologię grodziska w Żmigródku na młodsze fazy wczesnego średniowiecza. Zachowane w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu pojedyncze fragmenty naczyń ceramicznych z badań sprzed 1945 r., nie wiadomo czy pochodzą z grodziska. Wśród nich zaobserwowano formy nawiązujące zarówno do starszego, jak i młodszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego. Na podstawie tak lakonicznych informacji, trudno jednakże wnioskować o poprawności chronologii zaproponowanej w literaturze dla tego grodu w Żmigródku – X-XII w. (Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 169) lub X-XIII w. (Moździoch 1998, s. 289).

Na pozostałych stanowiskach, omawianych w tej pracy, w toku niekiedy kilku sezonów badań stacjonarnych, rozpoznano stratygrafię obiektu (kategoria III), a analiza pozyskanego inwentarza ruchomego (kategoria IV i V) miała wpływ na określenie czasu użytkowania danego obiektu (tab. 17). Duże znacznie przy ustaleniu chronologii miały informacje zawarte w źródłach pisanych (kategoria VI) oraz wykonana analiza dendrochronologiczna (kategoria VII). Niestety większość grodzisk została opublikowana w niezadowalającym stopniu, który uniemożliwia zweryfikowanie chronologii funkcjonującej w literaturze. Ponowna analiza dostępnych materiałów źródłowych pozwala uściślić datowanie wielu z nich. Wśród poniższego zestawienia zwraca uwagę niewielka liczba stanowisk (7 obiektów), dla których możliwe stało się wykonanie analizy dendrochronologicznej (kategoria VII).

W tej grupie na uwagę zasługuje kilka grodzisk, które dawniej datowano na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, Gniewków, Rokitnica i Grodziszczce, pow. świdnicki), a podjęcie nowych badań wykopaliskowych lub studiów gabinetowych umożliwiło zweryfikowanie ich chronologii.

W starszej literaturze podawano, że na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze istniał wzmiankowany w XIII-wiecznych źródłach pisanych, gród kasztelański, wzniesiony przez Bolesława Krzywoustego jeszcze w XII w. (Sarnowska 1960; Kramarek 1961c). Dopiero nowe badania wykopaliskowe prowadzone w latach 90. XX w. przez ówczesne Muzeum Okręgowe w Jeleniej Górze, negatywnie zweryfikowało dotychczasową chronologię. Obecnie na podstawie fragmentów naczyń ceramicznych, charakterystycznych dla późnego średniowiecza (ryc. 30) z całą pewnością obiekt ten może być datowany się na 2. poł. XIII, XIV-XV w. (Firszt 1998).

Wznowienie badań wykopaliskowych na grodzisku w Gniewkowie (dawniej w Bolkowicach) również umożliwiło weryfikację chronologii obiektu. Analiza technologiczno-stylistyczna fragmentów naczyń ceramicznych z warstwy kulturowej wykazała, że obiekt ten funkcjonował u schyłku IX i w X w.: obtaczanie częściowe sięgające do załomu brzuśca, gruboziarnista domieszka tłuczni, ornamentyka grzebykowa, płaskie dno (ryc. 26g-l). Analogiczne formy naczyń można odnaleźć na pobliskim grodzisku w Dobromierzu, na Górze Bazaltowej w Strzegomiu oraz w Granicznej Górnej, w pow.

świdnickim (Rodak, Werczyński 2008, s. 85-93; 2011; Werczyński 2009; Werczyński, Rodak 2012), które datowane są na X w. Na tej podstawie można całkowicie wykluczyć funkcjonowanie grodu w Gniewkowie w XI w. (Lodowski 1980, s. 234; Moździoch 1998, s. 286).

Grodzisko w Grodziszczu, pow. świdnicki utożsamiane jest z kasztelanią *Gramolin*, wzmiankowaną w bulli papieskiej z 1154/1155 r. (Pankiewicz 2005 – tam dalsza literatura) Podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2000-2001, na południowym członie C grodu odsłonięto ślady osadnictwa głównie z 2. poł. IX-X w. (Pankiewicz 2005, s. 59-65). Pojedyncze zabytki wydzielone, takie jak np. ostroga (typ I/2 oraz typ II/2 lub 3 wg Hilczerówny – ryc. 7c-d), grot strzały (typ II wg Nadolskiego – ryc. 6e), kabłączek skroniowy (typ I wg Kóčki-Krenz; Pankiewicz 2005, 130, ryc. 34f) oraz fragmenty naczyń ceramicznych pochodzące z obiektów nieruchomych (tzw. grupa 5 wydzielona w materiale ceramicznym; ryc. 27, 28), wskazują na użytkowanie tego obszaru również w 1. poł. XI w. (Pankiewicz 2005). Niestety materiały z badań pozostałych członów grodziska (A i B), nie zostały do tej pory opublikowane. Osadnictwo w tej części założenia datowane jest na okres od poł. XII w. do poł. XIII w. i następnie do końca XIII w. (Boguszewicz 2001, s. 40). Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza mogą wskazywać znaleziska ostróg typu II wg Hilczerówny (ryc. 7c, e), pochodzące z północnego członu A. Pozostałe zabytki, takie jak groty beltów czy ostroga z kółkiem gwiazdzistym, poświadczają zagospodarowanie tego terenu w 2. poł. XIII w. Dotychczasowy stan badań grodziska w Grodziszczu, pow. świdnicki wskazuje na brak ciągłości osadniczej pomiędzy poszczególnymi członami założenia, od połowy XI do połowy XII w. Osadnictwo plemienne obejmowało tylko południową część grodu (człon C), następnie – od poł. XII w. – budowa grodziska objęła północną część wyniesienia w zakolu rzeki Piławy (człony A i B).

W starszej literaturze obiekt w Rokitnicy datowano na XI-XIII w. (ryc. 48c – Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 124). Później czas jego funkcjonowania ustalono na VIII?, IX-X w. (Lodowski 1980, s. 231) lub IX-X w. (Moździoch 1998, s. 288). W zbiorze ceramiki z badań prowadzonych w 1995 r. wystąpiły skorupy charakterystyczne dla okresu przed X w. i fazy wczesnopanstwowej oraz późnośredniowieczne (Biszkont, Smerdak 1996, s. 379-381). Na podstawie lakonicznej charakterystyki naczyń ceramicznych z grodziska, nie popartej żadnymi ilustracjami, trudno wnioskować o chronologii grodu (IX-X, XI-XII, XIII-XV w.: Biszkont, Smerdak 1996, s. 379-381).

Wśród grodzisk z Dolnego Śląska, na których przeprowadzono badania stacjonarne, zwraca uwagę bardzo słaby stopień opublikowania ich wyników. Dotyczy to m.in.: grodziska w Krośnie Odrzańskim, w Głogowie, grodzisk ryczyńskich oraz w Lipkach.

Duże znaczenie odrywała warownia w Krośnie Odrzańskim, położona przy ujściu Bobru do Odry. Do tej pory nie ukazały się drukiem wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1960-1964 na grodzisku. Opublikowano zaledwie jeden profil przedstawiający układ stratygraficzny odsłoniętych nawarstwień kulturowych (Dąbrowski 2006, s. 91, ryc. 1). Lakoniczna charakterystyka zabytków pochodzących z poszczególnych jednostek stratygraficznych, uniemożliwia weryfikację chronologii ustalonej przez badacza obiektu na VIII/IX-XII w. (Dąbrowski 1962, s. 30; 1967, 1968). Liczne zbiory naczyń, znajdujące się w magazynach Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry wymagają szczegółowego opracowania. Dzięki uprzejmości pracowników tego Muzeum miałam możliwość zapoznania się z tym zbiorem. Dominują w nim naczynia częściowo obtaczane, wykonane z gliny schudzonej grubo- i średnioziarnistą domieszką tłuczni, często z dwustożkowatym załomem, nawiązujące do naczyń obcych kulturowo typu Tor-

now i Menkendorf, które tym samym wyznaczają najstarszy horyzont funkcjonowania grodu w fazie plemiennej (ryc. 33b, e-g; 34a-h). Pozostałe zabytki ruchome, zaprezentowane w części analitycznej pracy (grot oszczepu, kabłączki skroniowe typu I wg Kóćki-Krenz, sprzączki typu II wg Czerskiej), nie pozwalają potwierdzić funkcjonowania grodu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza, tj. XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 244), X/XI-XII/XIII w. (Moździoch 1990, s. 199) lub XI-XII w. (Moździoch 1998, s. 287). Nadal brakuje archeologicznych przesłanek, wskazujących na rozwój kasztelanii w okresie po połowie XI w. aż do początku XIII w., kiedy to rozpoczęła się budowa zamku krośnieńskiego. Badania wykopaliskowe na zamku w Krośnie Odrzańskim, na terenie miasta lokacyjnego wskazują, że został on zbudowany na początku XIII w., na tzw. „surowym korzeniu” (analiza dendrochronologiczna próbek drewna z konstrukcji drogi wjazdowej na zamek od strony wschodniej, lub z konstrukcji wzmacniającej podłoże). Brakuje śladów wcześniejszego, starszego osadnictwa, które można ewentualnie wiązać z kasztelanią (Magda-Nawrocka 2006, s. 70; Dziedzic 2006, s. 99). Chronologię kasztelanii krośnieńskiej potwierdzają przede wszystkim źródła pisane. Pierwsze wzmianki o grodzie pochodzą z kroniki Thietmara – 1005 r., 1015 r. (Thietmar VI, 19, 17). Dokumenty z XIII w. wymieniają imiona kasztelanów: Wisława (SUB I, nr 83), Boguchwała (SUB I, nr 335) oraz Konrada (SUB I, nr 227; SUB I, nr 314).

Prowadzone z przerwami od 1963 r. zakrojone na różną skalę prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim w Głogowie nie doczekały się również pełnej syntezy, będącej podsumowaniem stanu rozpoznania grodu piastowskiego. Z krótkich sprawozdań wynika, że chronologia grodu została określona na podstawie stratygrafii, analizy zabytków ruchomych oraz wzmianek w źródłach pisanych. Stopień opublikowania materiałów archeologicznych jest jednak daleko niezadowalający. W trakcie kwerendy mogłam dotrzeć tylko do niewielkiej części zabytków. Bardzo liczny zbiór fragmentów naczyń wymaga przede wszystkim gruntownej analizy i osobnego opracowania.

Obiekt w Głogowie datowany jest na okres od schyłku X po I. poł. XIII w. (Hendel 1986, s. 166-167). Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazują pojedyncze znaleziska: topora (typu IVa? wg Nadolskiego), ostrogi (typu II/4 wg Hilczerówny), podków (typu I-III wg Kaźmierczyka), esowatych kabłączków skroniowych⁹⁶ oraz przęślików z różowego łupku, które zamykają się w szerokich ramach chronologicznych pomiędzy końcem X a XIII w. Brak kontekstu stratygraficznego dla większości tych zabytków, nie pozwala podjąć dalszej ich interpretacji. Opublikowana krótka charakterystyka fragmentów naczyń z wykopu II, zlokalizowanego w północnej części grodu, pozwala wysunąć wnioski o jego stratygrafii. W warstwie wału oraz warstwie pod wałem zalegały fragmenty naczyń nawiązujących do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego: obtaczanie częściowe, płaskie dno, zdobnictwo grzebykowe, listwa plastyczna na szyjce, naczynia z ostrym załomem tzw. dwustożkowate (ryc. 23b-e; 24c, d, f, g, i, j, k, l, m, n). Najprawdopodobniej ten kulturowy poziom można wiązać z osadnictwem plemiennym, rozwijającym się na Wyspie Tumskiej przed powstaniem grodu piastowskiego, bez możliwości określenia jego charakteru (gród lub być może osada?).

W głogowskim materiale ceramicznym młodsze fazy wczesnego średniowiecza reprezentują formy całkowicie obtaczane, wkłęsłodenne, niekiedy ze znakiem garncarskim, zdobione dookołnymi żłobkami poziomymi lub tzw. ornamentem fryzowym (ryc. 23f-i; 23a, b, e, h; 24a-l). Najstarszy wczesnopiastowski horyzont wyznacza pojawienie się naczyń bogato zdobionych, nawiązujących do tzw.

⁹⁶ Dwa egzemplarze uwzględnione w tabeli pochodzą z grobów, z wnętrza kolegiaty, znajdującej się na Ostrowie Tumskim w Głogowie.

ornamentu strefowego, znanego na terenie Wielkopolski w 2. połowie X i 1. połowie XI w. (ryc. 23a). Najmłodszy okres funkcjonowania grodu wyznaczają naczynia w kształcie odwróconego stożka, tzw. puchary, które znane są w materiałach wrocławskich z końca XII i 1. poł. XIII w. (ryc. 25ł, m).

Powyższe spostrzeżenia potwierdzają wyniki analiz dendrochronologicznych prób drewna wału oraz słupów palisady, pobranych podczas badań w 1990 r. Dzięki nim udało się określić czas bezwzględny budowy wału na rok 989 (-6/+9) AD a palisady na XIII wiek (1279 i 1300 AD; Kara, Krąpiec 2000, s. 309). Chronologię grodu oparto również na średniowiecznych zapiskach kronikarskich Thietmara oraz Galla Anonima. Głogowski gród był również wzmiankowany w dwóch bullach papieskich z połowy XII i połowy XIII w. (SUB I, nr 28, SUB II, nr 287). W dokumentach źródłowych z XIII w. występują, jako świadkowie wystawianych dokumentów, kasztelanowie grodu w Głogowie (tab. 16). Obiekt ten pełnił, obok Wrocławia i Legnicy we wczesnym średniowieczu znaczącą rolę strategiczną i handlową w dorzeczu Odry. Można tylko żałować, że tak istotny gród piastowski wzmiankowany w źródłach pisanych i dość dobrze przebadany wykopaliskowo, nie został szerzej opracowany przez archeologów.

Na grodziskach ryczyńskich podstawą ich datowania była konfrontacja odsłoniętej stratygrafii z inwentarzem zabytków, odkrywanych w poszczególnych nawarstwieniach kulturowych. Pierwsze badania stacjonarne na grodzisku podjęte pod koniec lat 50. i na początku lat 60. XX w., przyniosły pojedyncze znaleziska toporów⁹⁷, grotów strzał (typu I wg Nadolskiego oraz grotów kolcowatych: Kramarek 1969, s. 52, 91, ryc. 16z, 34o), kabłączków skroniowych (Kramarek 1969, s. 144, ryc. 59), których chronologia zamyka się w szerokich ramach chronologicznych pomiędzy końcem X a początkiem XIII w. Takie datowanie stanowiska potwierdziła również analiza ceramiki, zaprezentowana przez J. Kramarkę. Wznowienie badań wykopaliskowych na grodzie w roku 2004 (z przerwami prace archeologiczne trwały do 2017 r.) doprowadziło do znacznego powiększenia zbioru zabytków ruchomych, które jeszcze nie zostały w całości opracowane. Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazują znaleziska ostróg typu II wg Hilczérówny (ryc. 8f, g), przęślików z różowego łupku oraz monet (Butent-Stefaniak, Malarczyk 2009, s. 122), które można uznać za niezależne wyznaczniki chronologii. Wszystkie opracowane monety pochodzą z obiektów nieruchomych. Ich analiza potwierdza funkcjonowanie całego założenia obronnego od 2. ćw. XI w. W trakcie ostatnich badań pojawił się jednak problem interpretacji odkrytych obiektów na majdanie grodu. Na podstawie analizy stratygrafii odsłoniętej w północno-wschodniej partii majdanu, badacze stanowiska sugerują, że w okresie wczesnego średniowiecza w miejscu grodziska funkcjonował kurhan związany z „miejscem kultu” (Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008). Dalsze badania na grodzisku ryczyńskim oraz opublikowanie w szerszym zakresie dotychczasowych wyników, może doprowadzić do wyjaśnienia tej teorii.

Chronologię grodziska ryczyńskiego – koniec X do początku XIII w. – potwierdza analiza ceramiki pochodzącej z wykopu IV/2004, zlokalizowanego w północno-wschodniej partii majdanu. W całym zbiorze dominują naczynia całkowicie obtaczane (przy niewielkim udziale form obtaczanych częściowo), nawiązujące do ceramiki wczesnopolskiej (wkłęsłodenne, zdobione tzw. ornamentem fryzowym lub dookólnymi żłobkami poziomymi: ryc. 53), które można datować na XI-XII w. Występowanie w analizowanym zbiorze ceramiki o cechach archaicznych (częściowe obtaczanie, płaskie dno, ornamentyka grzebykowa) pozwala określić chronologię najstarszej fazy zagospodarowania grodu na

⁹⁷ Nowsze badania nad tą kategorią zabytków, wykazały, że topory z grodziska ryczyńskiego należy go wiązać z okresem późnego średniowiecza (Kramarek 1969, 91, ryc. 34a, d, j; Kotowicz 2014, s. 218).

koniec X – początek XI w. Początki grodu ryczyńskiego potwierdzają również analizy dendrochronologiczne wykonane na próbkach drewna, pochodzącego z dwóch wykopów, zlokalizowanych na majdanie grodziska. Na ich podstawie budowę grodu określa się na lata 983-984 r. (Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2008, s. 239, 243, 249).

Na okres trwający od końca X do początków XIII w. można datować również drugi gród ryczyński. Zabytki wydzielone, takie jak groty strzał typu I wg Nadolskiego (ryc. 6o), przęśliki z różowego łupku, sprzączki oraz kabłączki skroniowe o szerokich ramach chronologicznych, wskazują ogólnie na datowanie obiektu na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (Kramarek 1969, s. 56, 58, 122, 126, ryc. 18y, 19j-k, 49e, 50b; Przysiężna-Pizarska 2010). Potwierdzają to również fragmenty ceramiki, analogiczne do form odkrytych na głównym grodzie ryczyńskim (ryc. 53). Materiały ze stan. nr 2, odkryte podczas badań prowadzonych w latach 2004-2008 nie zostały jeszcze szerzej opublikowane. Powstaje zatem pytanie dotyczące roli grodów, funkcjonujących w tym samym czasie, a ułożonych w niewielkiej odległości od siebie.

Badania wykopaliskowe na grodzisku w Lipkach, leżącym w pobliżu grodzisk ryczyńskich, dostarczyły kilkudziesięciu fragmentów naczyń, będących wobec braku innych zabytków datujących, podstawą określenia chronologii obiektu. W całym zbiorze występują zarówno formy starszych naczyń związanych z fazą plemienną wczesnego średniowiecza, jak i formy młodsze nawiązujące swoimi cechami stylistyczno-technologicznymi do ceramiki wczesnopolskiej (ryc. 43: Kramarek 1964, s. 137, ryc. 3). Na tej podstawie można wnioskować o dwufazowości zagospodarowania grodu: w IX-X oraz XI-XII w. (Moździoch 1998, s. 287). Niewątpliwie założenie obronne w Lipach było związane z grodziskami ryczyńskimi położonymi po drugiej stronie Odry. Niezbędne są dalsze badania terenowe, dzięki którym można określić jego funkcję i potwierdzić datowanie.

Jednym z lepiej przebadanych, i opracowanych stanowisk grodowych na Dolnym Śląsku jest grodzisko w Bytomiu Odrzańskim. Wieloletnie badania wykopaliskowe prowadzone przez S. Moździocha, wykazały, że to założenie obronne funkcjonowało w dwóch fazach: poł. XI-poł. XII w. oraz poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162). Większość zabytków ruchomych charakteryzuje się długim czasem użytkowania, który można zamknąć w młodszych fazach wczesnego średniowiecza, czyli w XI-XIII w. Należą do nich groty strzał i oszczepu, topór (ryc. 4a, 5a, 6b-d), niektóre ostrogi typu II wg Hilczerówny (ryc. 7b), fragmenty podków typu I-III wg Kaźmierczyka (ryc. 10a-h), ozdoby i części stroju: kabłączki skroniowe, sprzączki do pasa (ryc. 11a-h, 13a-e), przęśliki z różowego łupku, odważniki żelazne oraz fragmenty naczyń ceramicznych o cechach wczesnopolskich (ryc. 21). Analiza cech technologicznych i formalnych dokonana przez S. Moździocha pozwoliła podzielić ceramikę bytomską na dwie grupy: starszą, datowaną na 2. poł. XI w. i XII w. (faza A) oraz młodszą z 2. poł. XII w. i 1. poł., a nawet z 2. poł. XIII w. (faza B).

W zespole zabytków z Bytomia Odrzańskiego zwracają uwagę nieliczne przedmioty, które mogą wyznaczać najstarszy horyzont użytkowania grodu. Są to przede wszystkim monety: denary krzyżowe, polskie i obce, datowane głównie na okres po poł. XI w. (tab. 13) oraz ceramika nawiązująca jeszcze do starszego nurtu garncarstwa. Najmłodszy horyzont funkcjonowania grodu, trwający od połowy XII do połowy XIII w., reprezentują między innymi oktagonalna głowica miecza typu I wg Głowska (ryc. 3b), ostrogi z kółkiem gwiazdzystym typu III wg Hilczerówny (Moździoch 2002, s. 308, tabl. 54/1) oraz podkowy typu IV-VI wg Kaźmierczyka o cechach późnośredniowiecznych (Moździoch 2002, s. 292, 301, 308, tabl. 34/4, 43/3, 55/2, 4). Obecność pojedynczych zabytków późnośredniowiecz-

nych w warstwie kulturowej może wskazywać na użytkowanie terenu grodu nawet po połowie XIII w. Chronologię kasztelanii potwierdzają również przekazy pisane (tab. 16). Pierwsze wzmianki o bytomskim grodzie pochodzą z 1109 r. z kroniki Galla Anonima (Gall III, 3) oraz z 1157 r. – *munitissima castra Glogowa et Bitum* (SUB I, nr 32). W dokumentach z XIII w. wymienione są imiona kasztelanów grodu – Sieczesława (1203 r.: SUB I, nr 83), Nankera (1206-1208 r.: SUB I, nr 335, 337-340), Stefana (1223 r.: SR CDS VII, nr 252; SUB I, nr 227, 230, 236, 358, 361), Andrzeja (1222-1228 r.: SUB I, nr 222, 291) i Bogusława (1243-1244 r.: SUB II, nr 241, 276) oraz sama kasztelania – *Bytom* (1227 r.: SUB I, nr 281) i *Bytomensi* (1237 r.: SUB II, nr 140). W świetle powyższych danych należy zgodzić się z datacją grodu w Bytomiu Odrzańskim zaproponowaną przez badacza tego miejsca na czas od poł. XI do poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162).

W dolinie Baryczy, na pograniczu śląsko-wielkopolskim, znanych jest kilka grodów przebadanych wykopaliskowo. Pozyskane w wyniku tych prac materiały (głównie ceramika), umożliwiły precyzyjniejsze datowanie. Dodatkowo są to obiekty, na których przeprowadzono analizy dendrochronologiczne drewna.

Kasztelania milicka potwierdzona jest w średniowiecznych przekazach pisanych. Pierwsza wzmianka pochodzi już z 1136 r., z bulli gnieźnieńskiej, następne z bulli papieskich z 1154/1155 r. oraz 1245 r. Po pierwszych badaniach wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku w 1953 r., na podstawie ceramiki gród w Miliczu został datowany na XII-XIII w. (Gałuszka, Młynarska 1957, s. 82). W wyniku prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 2003-2006, ustalono, że gród funkcjonował od końca X do 2. poł. XII w. (Kolenda 2008, s. 9-63). Jego chronologia została określona na podstawie analizy stratygrafii, pojedynczych zabytków wydzielonych (w tym znalezisk monet) oraz fragmentów naczyń ceramicznych (ryc. 45). Ceramika milicka jest nadal w toku opracowania. Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazują znaleziska ostróg typu II wg Hilczerówny, pochodzące zarówno ze starszych, jak i młodszych badań (ryc. 8a-e). Podstawą określenia datowania bezwzględne grodu milickiego jest analiza dendrochronologiczna drewna dębowego pochodzącego z badań w 2004 r., z odsłoniętych konstrukcji umocnień. Pozwoliła ona określić przypuszczalny moment wzniesienia wału na rok 960 (Kolenda 2008, s. 44).

Początkowo grodzisko w Sądowlu (stan. 4 w miejscowości Lechitów) zostało rozpoznane tylko w wyniku badań sondażowych, przeprowadzonych na początku lat 60. XX w.⁹⁸. Chronologię oparto przede wszystkim na analizie fragmentów naczyń glinianych (Łodowski 1972). Badania wykopaliskowe prowadzone w 2005 r. pozwoliły uściślić chronologię grodu. W najstarszych nawarstwieńiach zalegały fragmenty naczyń nawiązujących do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego (obtaczanie częściowe, gruboziarnista domieszka piasku i tłucznia, płaskie dno, ornamentyka grzebykowa). Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazują fragmenty naczyń wczesnopolskich, charakteryzujących się całkowitym obtaczaniem, osadzone na wklęsłym dnie oraz zdobione ornamentem tzw. fryzowym lub dookólnymi żłobkami poziomymi (ryc. 56). W tym zbiorze wystąpiły również puchary, wyznaczające młodszy horyzont użytkowania grodu w 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (ryc. 56f, m). Zwraca również uwagę obecność grupy technologicznej A ceramiki późnośredniowiecznej, nawiązującej swoimi cechami do garncarstwa wczesnośredniowiecznego. W trakcie badań natrafiono rów-

⁹⁸ Na większą skalę badaniami archeologicznymi objęto osadę w Czeladzi Wielkiej zlokalizowaną koło grodziska oraz cmentarzysko szkieletowe.

niez na ślady osadnictwa późnośredniowiecznego, związanego z gródkiem stożkowatym, wzniesionym w miejscu wcześniejszego założenia obronnego (Nowakowski 2008, s. 171-211)⁹⁹.

Datowanie grodu w Sądowlu na młodsze fazy wczesnego średniowiecza potwierdzają wzmianki w średniowiecznych źródłach pisanych. Kasztelania ta pojawiła się w dwóch bullach papieskich z 1155 r. i 1245 r. (tab. 16). Młodsze przekazy pisane wymieniają imiona kasztelanów grodu w Sądowlu (Nowakowski 2008, tab. 1, s. 173; tab. 14).

Szczegółowa analiza technologiczno-stylistyczna ceramiki wydobytej z grodziska w Kaszowie, posłużyła do określenia czasu funkcjonowania założenia. Gród w Kaszowie datowany jest, na podstawie analogicznych materiałów zabytkowych, odkrytych na innych stanowiskach wczesnośredniowiecznych z Dolnego Śląska i południowej Wielkopolski, na okres od 2. poł. X w. do 1. poł. XI w. Potwierdza to zbiór ceramiki, w którym występują naczynia nawiązujące swoimi cechami do starszego (obtaczanie częściowe, płaskie dno, ornament wykonany grzebykiem: ryc. 31d, i, j, k, m, n) i młodszego (obtaczanie całkowite, wklęsłe dna ze znakami garncarskimi, zdobnictwo w postaci dookólnych żłobków poziomych: ryc. 31a-c, e-h, l, ł) nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego. Wśród nich pojawiają się naczynia z listwą plastyczną, w przewężeniu pod szyjką oraz ceramika obca kulturowo typu Menkendorf. Wyznaczają one X-wieczną metrykę grodu. Datowanie grodziska na 2. poł. X oraz 1. poł. XI w. potwierdzają przede wszystkim naczynia całkowicie obtaczane zdobione tzw. ornamentem strefowym, łączącym w sobie wątki kłute i ryte, które pojawiają się w Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku w tym okresie (Dzieduszycki 1972, s. 391-444; Dzieduszycka 1977, s. 287-288). Tę chronologię potwierdzają analizy dendrochronologiczne, wskazujące na budowę umocnień w okresie po 949 r. (Kara, Krąpiec, Teske 2006, s. 127, 131-132, tabl. 2). Odsłonięte ślady przepalonych elementów drewnianych wału świadczą o pożarze obiektu w połowie XI w., który doprowadził do jego likwidacji (Dzieduszycki 1972, s. 391-444; Dzieduszycka 1977, s. 287-288).

Brakuje szczegółowego opisu oraz charakterystyki ceramiki pozyskanej w trakcie badań prowadzonych na grodzisku we Wrocławicach (Kolenda, Monczak 2015, s. 8-9). Chronologię założenia obronnego można zatem oprzeć tylko na wynikach analizy dendrochronologicznej próbek drewna z odsłoniętego wału. Wskazują one czas budowy wału po 996 r. (Kara, Krąpiec, Teske 2006, s. 129, 134, tabl. 6).

Jednym z lepiej przebadanych wykopaliskowo założeń obronnych w południowej części Dolnego Śląska jest zlokalizowane nad Nysą Kłodzką grodzisko w Bardzie. Jego chronologia została ustalona, przede wszystkim na podstawie analizy zespołu naczyń ceramicznych z wykopu IX/91 (Rodak 2010a). Na datowanie grodu w Bardzie na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazuje przede wszystkim wyraźna dominacja ceramiki całkowicie obtaczanej, z zachowanym wklęsłym dnem (z niekiedy zachowanymi znakami garncarskimi), zdobionej tzw. ornamentem fryzowym lub samodzielnymi żłobkami poziomymi (ryc. 18a-e, g, i, ł, m, p). Cechy technologiczno-stylistyczne zachowanych fragmentów naczyń ściśle nawiązują do ceramiki wczesnopolskiej, którą można datować ramowo na XI-XII w. Wśród tego zbioru zaobserwowano również formy naczyń całkowicie obtaczanych, charakteryzujące się wyodrębnioną od strony barku szyjką i stosunkowo mocno wywiniętym wylewem (tzw. typ A:3 naczyń z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego, wyróżniony w zespołach datowanych na XI-XII w. (ryc. 18d: Rzeźnik 1995, ryc. 36b, 46d, e, 53b, c, 54d). Obok nich pojawiły się również pojedyncze

⁹⁹ W artykule D. Nowakowskiego zaprezentowano głównie zabytki wydzielone z gródka stożkowatego (Nowakowski 2008, s. 171-211).

egzemplarze naczyń z cylindryczną szyjką, których znikoma liczba w tym zespole pozwala określić warstwę na XI w. (ryc. 18i, p).

Brak zachowanych pełnych form naczyń, które mogą reprezentować wczesną, lokalną ceramikę całkowicie obtaczaną, zdobioną grzebykową linią falistą, nie pozwala jednoznacznie datować całego zespołu na 2. poł. lub na schyłek X w. Najstarszy horyzont użytkowania grodziska w Bardzie (1 poł. XI w.) mogą wyznaczać pojedyncze fragmenty naczyń nawiązujących do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego (częściowe obtaczanie, gruboziarnista domieszka tłuczni, ornamentyka grzebykowa oraz płaskie dno). Pojawienie się takich form w zbiorze ceramiki wczesnopolskiej, nie przesądza jednak – o starszym niż XI w. – datowaniu całego stanowiska. Młodszy horyzont funkcjonowania założenia obronnego w Bardzie w końcu XII i w początku XIII w. wyznacza obecność ceramicznego pucharu (ryc. 18f), a także ceramiki zdobionej stemplem obrotowym i ceramiki grafitowej o stylistyce morawskiej (ryc. 18h, j-l, n, o; Rodak 2010a).

Zaproponowaną powyżej chronologię grodu potwierdzają także pojedyncze znaleziska militariów i części oporządzenia jeździeckiego oraz informacje zawarte w źródłach pisanych. Grot strzały typu I wg Nadolskiego (ryc. 6a) oraz fragment ostrogi z bodźcem kolcowatym typu II/3 wg Hilczerówny (ryc. 7a), pozwalają określić czas funkcjonowania grodu na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (XI-XII w.). Pojawienie się w takim zespole grotu bełtu typu I wg Nadolskiego charakterystycznego dla późnego średniowiecza, może świadczyć o młodszych przemianach osadniczych, następujących na tym terenie, już po zaprzestaniu użytkowania grodu. Źródła historyczne potwierdzają istnienie grodu w Bardzie już od końca XI w. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1096 r. (Kosmas III, 4). Nazwy *Gradice Barda*, pojawiły się także w dwóch bullach papieskich wystawionych w poł. XII i poł. XIII w. (SUB I, nr 28; SUB II, nr 287). Ostatni kasztelan grodu Jan wymieniony jest w dokumencie z 1276 r. (SR CDS VII, nr 1499; SUB IV, nr 281).

Interesującym przykładem grodu, który funkcjonował na przełomie X i XI w., ale nie został włączony w struktury organizacji wczesnopiastowskiej jest stanowisko w Rzymówce. Na dwie fazy użytkowania grodu wskazuje tamtejsza stratygrafia oraz analiza zabytków. Na majdanie grodu rozpoznano obiekty, które można uznać jako zespoły zwarte, stanowiące podstawę określenia chronologii założenia obronnego. Obiekt 26 był datowany na schyłek X – 1. połowę XI w. (Bykowski 1982, s. 67). W jego obrębie odkryto liczne przedmioty wykonane z żelaza: fragment żelaznej misy typu śląskiego, topór w typie czeskim (ryc. 4e) oraz grot włóczni typu V wg Nadolskiego (ryc. 5b), żelazną radlicę oraz wędzidło. W świetle ponownej analizy materiału ceramicznego z grodziska (ryc. 55), obiekt ten związany jest niewątpliwie ze starszą fazą użytkowania grodu, którą można określić na 2. poł. X w. (Pankiewicz, Rzeźnik 2006, s. 271-285).

W narożniku innego obiektu noszącego numer 36, odkryto kolejny zbiór przedmiotów. W jego skład wchodziły wyroby związane z kowalstwem, jelec i głowica miecza zaliczonego do typu X wg Petersena (ryc. 3a), datowane na XI w. oraz pochewka grzebienia (ryc. 15f), znajdująca analogie w materiałach wrocławskich z 1. poł. XI w. Obecność w opisywanym zespole zwartym zabytków dobrze datowanych, pozwala określić chronologię obiektu 36 właśnie na 1. poł. XI w. Takie datowanie potwierdzają również analizy dendrochronologiczne próbek drewna z grodu, wskazujące na budowę umocnień w 2. poł. X w. (Krąpiec 2006a; Pankiewicz, Rzeźnik 2006).

Początkowo chronologię założenia obronnego na górze Szerokiej (Bazaltowej) w Strzegomiu opierano na średniowiecznych źródłach pisanych. Funkcjonowanie kasztelanii strzegomskiej

potwierdzają bulle protekcyjne z 1154/1155 r. oraz 1245 r. (SUB I, nr 28; SUB II, nr 287). Obiekt obecnie nie istnieje, został całkowicie zniszczony przez eksploatacją granitu. Pierwsze badania szerokopłaszczyznowe na reliktach grodu przeprowadzono już na początku XX w. Wyniki wielosezonowych prac terenowych stały się kilkadziesiąt lat później tematem pracy G. Bersu (1930). Zabytki ruchome znajdujące się obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu nigdy nie zostały szerzej opracowane, ani opublikowane. Na podstawie analizy reliktyw umocnień obronnych oraz fragmentów ceramiki J. Kaźmierczyk wyróżnił dwie fazy budowy wału grodu w Strzegomiu – starszą, przypadającą na IX-X w.¹⁰⁰ i młodszą z XI w. (Kaźmierczyk 1978, s. 33-49; Jaworski 2005, s. 188). Na 2. poł. X oraz 1. poł. XI w. funkcjonowania grodu, wskazuje topór z wachlarzowatym ostrzem typu II wg Nadolskiego (ryc. 4d), najprawdopodobniej pochodzący ze Skandynawii. Na młodsze fazy wczesnego średniowiecza wskazują pojedyncze znalezisko podkowy – typu I/1 wg Kaźmierczyka (ryc. 10k) oraz esowate kabłączków skroniowe (ryc. 12a-e). Są to jednak zabytki zamykające się w szerokich ramach chronologicznych. Chronologię grodu potwierdza analiza technologiczno-stylistyczna fragmentów naczyń z badań sprzed 1945 r. W zbiorze tym dominują formy całkowicie obtaczane, nawiązujące do ceramiki wczesnopolskiej, którą można datować na XI-XII w. (ryc. 59a, c, f, j-m, o-w). Z najstarszego horyzontu grodu kasztelańskiego z 2. poł. X w. i 1. poł. XI w. pochodzą naczynia z wysoko ulokowanym ornamentem na szyjce w postaci pojedynczej linii falistej (ryc. 59b, d, e, g, h, i, n). Występowanie naczyń górą obtaczanych, wykonanych z gliny schudzonej domieszką piasku i tłucznią różnej granulacji, może wyznaczać horyzont użytkowania grodu w IX-X w.

Kilka stanowisk można uznać za dobrze rozpoznane i opublikowane grody kasztelańskie. Pomimo wieloletnich prac na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, nadal kontrowersyjna jest kwestia topografii grodu. Na ten temat powstały i wciąż powstają nowe hipotezy (Kóčka, Ostrowska 1955; Kaźmierczyk 1991, ryc. 5, 6; Moździoch 2000, s. 43, ryc. 6). Wyniki badań prowadzonych z przerwami od 1948 r. do 2004 r. były na bieżąco prezentowane w literaturze, wciąż jednak zwraca się uwagę na brak synchronizacji i korelacji nawarstwień kulturowych, odsłoniętych przez różne ekipy badawcze w wielu partiach Ostrowa Tumskiego. Kilkakrotnie zajmowano się tym zagadnieniem (Jaworski, Kaźmierczyk, Rzeźnik 1991, s. 157-173; Moździoch 2004a, s. 319-338; Robak 2008, s. 85-121)¹⁰¹.

Chronologię grodu oparto przede wszystkim na analizie stratygrafii oraz zabytkach wydzielonych. W świetle dotychczasowego stanu wiedzy nad chronologią nawarstwień kulturowych zaproponowanych przez badaczy stanowiska, trzeba uznać ich poprawność. Chronologia wrocławskiego Ostrowa Tumskiego była przedstawiona przez – J. Kaźmierczyka, J. Kramarkę i C. Lasotę (wykop I-II/72-78: Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979), J. Kaźmierczyka (wykop III i jego aneksy: Kaźmierczyk 1991, 1993, 1995), S. Moździocha (wykop IV: Moździoch 2004a) oraz ostatnio przez A. Limisiewicza i A. Pankiewicza (wykop IIIF: Limisiewicz, Pankiewicz 2015 (red.)). Ewentualne dalsze uszczegółowienie chronologii nawarstwień wrocławskiego grodu, wiąże się z podjęciem osobnych studiów nad korelacją poszczególnych jednostek stratygraficznych

¹⁰⁰ Na tak wczesne datowanie grodu na górze Szerokiej wskazuje także jeden zabytek nieceramiczny, znany obecnie tylko z publikacji M. Jahna (1928). Jest to grot z rozdwojonym trzpieniem, który początkowo – ze względu na kontekst znaleziska – datowano na VI/V wiek p.n.e. K. Jaworski zwrócił uwagę na podobieństwo przedmiotu z innymi grotami, występującymi na stanowiskach na Morawach i na terenie Czech, datowanymi na początek X wieku. Obecność zabytków o proveniencji węgierskiej na stanowiskach wczesnośredniowiecznych w Polsce została już potwierdzona (Jaworski 2005, s. 69-70).

¹⁰¹ Dyskusyjna wciąż kwestia lokalizacji i datowania najstarszego grodu na Ostrowie Tumskim z 1. poł. X w., ze względu zakres chronologiczny niniejszej pracy została ona pominięta (Robak 2008 – tam dalsza literatura).

oraz analizą zabytków wydzielonych łącznie z materiałem masowym, jakim jest w tym wypadku ceramika. Pozyskane w trakcie wieloletnich badań fragmenty naczyń wymagają podjęcia osobnych studiów. Materiały te były najczęściej wybiórczo przedstawiane w poszczególnych sprawozdaniach z badań, i nie stały się tematem osobnego opracowania (Kóčka, Ostrowska 1955; Ostrowska 1957, 1959, 1960, 1961, 1963, 1964; Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980; Kaźmierczyk 1991, 1993). Dopiero praca P. Rzeźnika wypełniła tę lukę. Jest ona do tej pory jedyną syntezą ceramiki z najstarszych nawarstwień oznaczonych literami G, F1-4, E1-4 w wykopie III przy ul. Kanoniej. Zaprezentowana analiza technologiczno-stylistyczna wskazuje na zaleganie w najniższych nawarstwień grodu naczyń o cechach nawiązujących do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego, jak i młodszego wczesnopolskiego (Rzeźnik 1995)¹⁰².

Podstawą określenia czasu powstania wrocławskiego grodu piastowskiego jest przede wszystkim analiza dendrochronologiczna. Na podstawie uzyskanych dat „dendro” z wału rusztowego odsłoniętego przy ul. św. Marcina (badania 1996/1997), budowę umocnień określa się na lata 80. X w. – 985 AD (Kara, Krąpiec 2000, s. 309). Jest to tzw. 2. faza przeobrażeń zachodzących na obszarze Ostrowa Tumskiego¹⁰³. Kolejne zmiany w zagospodarowaniu wyspy nastąpiły przed poł. XI w., w trakcie tzw. reakcji pogańskiej (od lat 30. XI w. do około lat 50. XI w. – faza 2/3). Proces odbudowy grodu związany z powiększeniem jego obszaru wraz z budową nowej katedry nastąpił po uspokojeniu sytuacji w państwie (lata 50. XI w. do około poł. XII w. – faza 3.). W poł. XII w. pojawiły się następne zmiany w topografii grodu, trwające do około poł. XIII w. – faza 4 (Robak 2008, s. 91).

Kryzys w funkcjonowaniu grodu nastąpił zapewne w trakcie relacji pogańskiej, która miała swoje odbicie w budowie świątyni (pogańskiej) na reliktach starszego wału. Moment ten wyznacza data dendrochronologiczna, wskazująca na budowę obiektu w 1032-1033 r. (Moździoch 2000, s. 43). Potwierdzają to liczne daty „dendro” pozyskane z konstrukcji mieszkalnych w wykopie VI na podgrodziu, powstałych zapewne po tych wydarzeniach. Oscylują one pomiędzy 980 a 1000 r., co sugeruje wtórne użycie starszych belek, ze względu na wzrastające zapotrzebowanie na ten rodzaj surowca budowlanego. Kolejne uzyskane daty „dendro” pozwalają określić chronologię młodszej wydzielonej jednostki stratygraficznej w wykopie VI na podgrodziu na okres 2. tercji XI w. (Moździoch 2004a).

Trudno w całym zbiorze materiałów znaleźć przedmioty, które jednoznacznie potwierdziłyby datowanie poszczególnych poziomów osadniczych, zaproponowanych przez autorów badań. Wśród militariów, takich jak topory, groty strzał, ostrogi zwracają uwagę formy, charakterystyczne ogólnie dla młodszych faz wczesnego średniowiecza, które występują na obszarze całej Polski i są datowane szeroko. Starszy okres funkcjonowania grodu mogą wyznaczać ostrogi z długim bodźcem typu I/1 i I/2 wg Hilczerówny (ryc. 9b, c, j) oraz paradna ostroga w typie Lutomiersk (Wachowski 2001, ryc. 17; 2006, s. 157, ryc. 2). Licznie występują one na wielkopolskich stanowiskach grodowych i cmentarzyskach, gdzie są datowane na 2. poł. X i 1. poł. XI w. (Kurnatowska 1991, s. 83). Na podstawie zaproponowanej chronologii poszczególnych nawarstwień kulturowych, znaleziska z Wrocławia również można datować na koniec X i XI w. Już sama autorka stworzonej kilkadziesiąt lat temu typologii tej kategorii zabytków, zwracała uwagę, że ostrogi te można uznać za najstarszą formę występującą na stanowiskach

¹⁰² Na uwagę zasługuje również ostatnia analiza fragmentów naczyń glinianych z wykopu IIIF/2000-2001 opracowana przez A. Pankiewicz (2015).

¹⁰³ Do 1. fazy zalicza się wspomniane w przypisie nr 99 starsze założenie obronne. Jego datowanie opiera się na wynikach analiz dendrochronologicznych relików wału odsłoniętego w wykopie III przy ul. Kanoniej, którego budowę określa się na lata 940-960 AD (Kara, Krąpiec 2000, s. 309).

z końca X i z XI w. (Hilczerówna 1956, s. 31). Wnioski te potwierdzają znaleziska wrocławskie z nawarstwień datowanych od 3. ćw. X w. do 3 ćw. XI w. Pozostałe liczne ostrogi z bodźcem kolcowatym typu II wg Hilczerówny charakterystyczne dla młodszych faz wczesnego średniowiecza, występują w nawarstwieniach datowanych od XI w. do 1. poł. XIII w. (ryc. 9e-i). Analogicznie przedstawia się sytuacja ze znaleziskami podków typu I-III wg Kaźmierczyka, które są formami wczesnośredniowiecznymi (ryc. 10j, l). Wśród nich zwracają jednak uwagę podkowy z charakterystyczną głęboką bruzdą dookoła, które nie znajdują swojego odpowiednika wśród typologii zaproponowanej przez J. Kaźmierczyka (ryc. 10l). Identyczne formy pochodzą z grodu legnickiego, gdzie również zostały zarejestrowane w nawarstwieniach z XI w. Zapewne mamy do czynienia z nową, dotąd nieodnotowaną w literaturze archeologicznej formą podkowy, która użytkowana była najprawdopodobniej w XI w. Na obecnym etapie badań tej kategorii zabytków można przyjąć, że ten właśnie wariant może być najstarszą, przynajmniej na Dolnym Śląsku, odmianą podków.

Wśród ozdób głowy trudno także doszukiwać się niezależnych wyznaczników chronologii. Esowate kabłączki skroniowe typu III wg Kóćki-Krenz o różnej średnicy ogólnie wskazują na datowanie grodu na młodsze fazy okresu wczesnego średniowiecza (tab. 8). Podobnie przedstawia się sytuacja z formami sprzączek, które nie są czułe chronologicznie (tab. 9). Lepiej przedstawia się stan opracowania rogowych i kościanych grzebieni, pochewek do nich i ich okładzin (Jaworski 1990). Zwraca uwagę ich kumulacja w nawarstwieniach z XI w. oraz charakterystyczne dla jego 1. połowy zdobnictwo w postaci tzw. wątków oczkowo-liniowych, mających najprawdopodobniej genezę wielkopolsko-kujawską (Jaworski 1998, s. 419-428).

Dobrymi datownikami są monety odkryte na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (tab. 13). Chronologię warstwy P w wykopie I/72-78 ustalono na 1. poł. XI w. wyznacza odkryty w obrębie wypełniska budynku 3a, denar stanowiący naśladownictwo denara Ottona i Adelajdy. Zagadką jest moneta z 4. ćw. XI w., odkryta w warstwie G1 datowanej na 3 ćw. XI w. Na podstawie tej monety można zaproponować przesunięcie datowania warstwy G1 właśnie na 4 ćw. XI w. Denar Władysława Hermana wybity w latach 1080-1100, potwierdza chronologię warstwy F w wykopie I/72-78, z której został wyeksplorowany, na przełom XI i XII w. Kolejna moneta z wykopu III/85 na podgrodzium, z 2. poł. XI w., pozwala również przesunąć chronologię warstwy E4 z 1. ćw. XI na czasy po połowie XI w. Denar króla węgierskiego Andrzeja, odkryty w palenisku w budynku 1, wskazuje na możliwość datowania obiektu odsłoniętego w warstwie B8-B9 na okres po poł. XI w. Problemu dostarczają monety pochodzące ze starszych badań prowadzonych na podgrodzium w wykopie VI. W tym wypadku trudno uznać je za wyznaczniki chronologii, ponieważ denary krzyżowe wybite w 4. ćw. XI w., zostały odkryte w nawarstwieniach młodszych, określonych na poł. XII do poł. XIII w. Wiele może jednak wskazywać na dłuższy okres obiegu tych monet, nawet do poł. XII w. Tym samym wyznaczałyby najstarszy horyzont odsłoniętych jednostek stratygraficznych w wykopie.

Warto również zaznaczyć obecność w najstarszych nawarstwieniach Ostrowa Tumskiego zapinek podkowiastych (warstwa F1 – przełom X i XI w.: Kaźmierczyk 1991, s. 82-83, ryc. 51a). Zabytek ten, razem z licznymi odkrywanymi przeszłikami z różowego łupku stanowi niewątpliwie import z terenów ruskich (Kóćka-Krenz 1993, s. 128; Olejarsz 2011; Wołoszyn 2007; Jończyk 2013).

Chronologię grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu określają również liczne informacje zawarte w źródłach pisanych. O randze wrocławskiego grodu w państwie wczesnopiastowskim świadczy fakt powstania w 1000 r. biskupstwa wrocławskiego z biskupem Janem na czele (Mał. CDS I,

nr 4; Thietmar IV, 45, 46). Obiekt ten w Kronice Galla Anonima znalazł się wśród innych polskich grodów, traktowanych jako *sedes regni principalis* (Gall II, 8). Kolejna istotna wzmianka o wrocławskim Ostrowie Tumskim pochodzi z bulli papieskiej z 1245 r. (SUB II, nr 287). Przekazy pisane z XIII w. wymieniają imiona kasztelanów – Sobiesława, Bogusława, Radosława (tab. 16 – tam dalsze zestawienie).

Jednym z lepiej rozpoznanych grodów jest założenie obronne w Legnicy. Wyniki wielosezonalnych prac wykopaliskowych stały się tematem rozprawy doktorskiej C. Lasoty, która niestety nigdy nie ukazała się drukiem (Lasota 1980). Fragmenty naczyń ceramicznych pozyskanych w trakcie badań archeologicznych, stanowiące najliczniejszą kategorię zabytków archeologicznych, były podstawą do określenia chronologii poszczególnych nawarstwień kulturowych odsłoniętych w wykopie 1, 1a, 5 oraz 6. Głównym celem przeprowadzenia powtórnej analizy było bowiem, zarejestrowanie cech diagnostycznych ceramiki z poszczególnych nawarstwień archeologicznych datowanych po połowie X w., z różnych wykopów zlokalizowanych w obrębie stanowiska.

W najstarszych warstwach kulturowych związanych z powstaniem w Legnicy pod koniec X w. grodu (wykop 1, 1a – warstwa F2; wykop 5, odc. I/II odc. III – warstwa N/S; wykop 6 – warstwa I, H), zaobserwowano obecność fragmentów naczyń nawiązujących jeszcze do starszego nurtu garncarstwa wczesnośredniowiecznego: częściowy zasięg obtaczania, ornamentyka grzebykowa, płaskie dno, ceramika obca kulturowo typu Menkendorf (ryc. 36a-c; 36m; 40a-g, h-i, k-l, t-x; 42a-h, k), jak i dominującą liczbę ceramiki charakterystycznej dla wczesnopolskiej techniki garncarskiej (obtaczanie całkowite, zdobnictwo za pomocą dookólnych żłobków poziomych, zwieńczonych często dodatkowo fryzem nad nimi, wklęsłe dno ze znakiem garncarskim: ryc. 36g, h, j, k, m, n, r; 37a-j, n-r; 40j, m-s; 42o, p). Na powstanie grodu pod koniec X w. wskazują również formy bogato zdobione tzw. ornamentem strefowym (ryc. 36e, i) lub pasowym (ryc. 36e), nawiązujące do fazy D w Wielkopolsce, oraz ceramika tzw. przejściowa: całkowicie obtaczana, wklęsłodenna, zdobiona wielokrotną linią falistą, niekiedy ze żłobkami poziomymi (ryc. 36d, f).

Funkcjonowanie grodu legnickiego w młodszych fazach wczesnego średniowiecza wskazuje zdecydowana przewaga – we wszystkich nawarstwieńiach kulturowych – form o cechach ceramiki wczesnopolskiej, całkowicie obtaczanej, z wklęsłym dnem i ornamentowanych za pomocą dookólnych żłobków poziomych i tzw. ornamentu fryzowego (ryc. 36g, h, j, k, m, n, r; 37a, d, g-j, n, o, p; 38d-g; 40j, m-s). W zbiorze ceramiki z Legnicy zaobserwowano również występowanie naczyń obcych kulturowo: form flaszowatych (ryc. 36l, ł, o; 37r; 41) i ceramiki grafitowej (ryc. 36p; 37f), która znajduje analogie na innych wczesnopolskich stanowiskach grodowych na Dolnym Śląsku.

Najmłodszy horyzont użytkowania grodu w Legnicy – koniec XII i na początek XIII w. – wyznaczają naczynia w kształcie odwróconego stożka, tzw. puchary (ryc. 39) oraz tzw. garnki pucharowate nawiązujące do tradycji wczesnośredniowiecznej (ryc. 37k, l; 38a, c).

Z Legnicy pochodzi niewielki zbiór zabytków wydzielonych – militaria (topór, 2 groty strzał), części oporządzenia jeździeckiego (fragment ostrogi i pojedyncze podkowy), ozdób i części stroju (kabłączki skroniowe i sprzączki), wyrobów z kości i poroża (grzebień rogowy) oraz zabytków kamiennych (nieliczny zbiór przęślików z różowego łupku). Nie stanowią one podstaw do precyzyjnego określenia chronologii warstw kulturowych, z których zostały pozyskane. Wszystkie wyżej wymienione kategorie zabytków zamykają się w szerokich ramach chronologicznych, pomiędzy końcem X do początku XIII w. Taką chronologię grodu w Legnicy potwierdzają również liczne wzmianki w źródłach pisanych. Z 1149 r. pochodzi zapiska o istnieniu na terenie grodu kaplicy św. Benedykta, identyfiko-

wanej z relikdami świątyni odkrytej podczas badań archeologicznych (SR CDS VII, nr 33; SUB I, brak nru). Młodsze źródła określają kasztelaninę legnicką jako (...) *potestate Legenicensi* (1175 r. – SUB I, nr 45) lub *territorium de Legniz* (1245 r. – SUB I, nr 287). Zapisane są także imiona kasztelanów grodu w Legnicy – Stefana (SUB I, nr 77) i Piotra (SUB I, nr 171). Analiza cech technologiczno-stylistycznych ceramiki z grodu stanowi podstawę datowania grodu w Legnicy. Chronologia poszczególnych nawarstwień kulturowych zaproponowana przez C. Lasotę jest moim zdaniem poprawna.

Wielu problemów w interpretacyjnych następcza Niemcza. Przeprowadzone w latach 60. XX w. badania wykopaliskowe, skupiły się głównie na odsłonięciu i analizie umocnień (Hołubowicz, Kaźmierczyk 1963; Kaźmierczyk 1963; 1964a; 1964b; 1965, 1968; 1971, 1972, 1972-1973, 1974). Datowanie tamtejszych konstrukcji obronnych opierało się na materiale ruchomym, wydobytym podczas eksploracji jednostek stratygraficznych w wykopie II przylegającym do wału, w południowo-wschodniej partii grodu. Na podstawie sprawozdań J. Kaźmierczyka z kilku sezonów badań, trudno uznać ustaloną przez niego chronologię za pewnik. W toku eksploracji wykopu II/1950-1964 wyróżniono 7 faz budowy umocnień. Według autora, wał fazy 6, zbudowany w konstrukcji przekładkowej z oblicówką kamienną, wzniesiono po włączeniu Śląska do państwa wczesnopiastowskiego. Na reliktach tego wału, w kolejnej fazie założono wał przekładkowy z licem kamiennym, który według J. Kaźmierczyka był elementem słynnej obrony Niemczy w 1017 roku¹⁰⁴.

Na funkcjonowanie grodu w Niemczy od końca X w. w granicach administracyjnych państwa piastowskiego, wskazują nieliczne zabytki wydzielone, niestety bez kontekstu stratygraficznego, ceramika (ryc. 46) oraz informacje zawarte w źródłach pisanych. Wśród militariów zwracają uwagę liczne groty strzał typu I wg Nadolskiego, których datowanie zamyka się w szerokich ramach chronologicznych. Groty beltów typu I wg Nadolskiego związane są niewątpliwie z późnośredniowiecznymi przeobrażeniami, następującymi na terenie Niemczy, już po zaprzestaniu użytkowania grodu. Liczny zbiór podków późnośredniowiecznych, pochodzi z prac archeologicznych związanych z różnymi inwestycjami przeprowadzonymi na terenie rynku niemczańskiego w latach 70. XX w. (Rodak 2014). Pozostałe artefakty takie jak: sprzączki, przęślik z różowego łupku oraz 2 denary krzyżowe określone na 1. poł. XI w. (brak ich szczegółowego opisu oraz charakterystyki), należy wiązać z grodem wczesnopiastowskim. Brakuje zabytków o wąskich ramach chronologicznych (oprócz monet), dzięki którym możliwe stałoby się precyzyjnie określenie chronologii poszczególnych warstw kulturowych, wyróżnionych przez J. Kaźmierczyka. Bardzo liczny zbiór ceramiki znajdujący się w Dziale Archeologicznym Starej Kopalnia w Wałbrzychu wymaga ponownej weryfikacji i osobnego opracowania. Jego analiza umożliwiłaby określenia chronologii względnej poszczególnych nawarstwień kulturowych¹⁰⁵.

Liczne źródła pisane potwierdzają funkcjonowanie grodu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (tab. 16). Pierwsza wzmianka o Niemczy pochodzi z 990 *Nemeci perđita est* (Mnich Sazawski I, XXVIII). Kolejne pojawiły się u Thietmara pod datą 1017 r. – *Nemzi urbs* (Thietmar VII, 59) oraz Kosmasa, pod datą 1093 r. – *Nemci oppidum* (Kosmas III, 1). Gród niemczański był również wzmiankowany w dwóch bullach papieskich – 1154/1155 r. – *Nemechi civitates castella* (SUB I, nr 28) oraz 1245 r. – *Nemchi castrum* (SUB II, nr 287). Młodsze dokumenty wymieniają imiona kasztelanów

¹⁰⁴ Więcej informacji o funkcjonowaniu grodu w fazie plemiennej podaje K. Jaworski (2005).

¹⁰⁵ Warto wspomnieć o analizie ceramiki z najstarszych nawarstwień kulturowych związanych z grodem funkcjonującym w Niemczy w fazie plemiennej. (Pankiewicz 2009, s. 62-74; 2012).

grodu: *Santzivoy* – 1206 r. (SUB I, nr 335), Jarosław – 1230 r. (SUB II, nr 314), Stefan – 1224 r. (SUB I, nr 359) oraz Bogusław – 1243 r. (SUB II, nr 241, 245).

Analiza dendrochronologiczna próbek drewna z wykopu II, z warstwy E, potwierdza przypuszczalną budowę wału w 2. poł. X w. Związany jest on z wpływami czeskimi na Śląsku w tym okresie (Krąpiec 2006; Pankiewicz 2009, s. 81; 2012, s. 98-100, tab. 1). Powyższą hipotezę potwierdza unikatowe cmentarzysko szkieletowe, na którym rozpoznano groby datowane na 2. poł. X wieku. Funkcjonowanie cmentarzyska o tak wczesnej metryce w pobliżu wzgórza niemczańskiego, sugeruje, że gród mógł być użytkowany w X w. przez Czechów (Jaworski 2005, s. 84-87).

Na podstawie przeprowadzonych badań, jedenaście stanowisk, uznawanych do tej pory za grody funkcjonujące w młodszych fazach wczesnego średniowiecza, należy wykluczyć z powyższego zestawienia (tab. 19; ryc. 63A). Na obecnym stanie badań osiem z nich z całą pewnością można datować na okres do końca X w. (Bystre, Gierów, Gniewków, Grodziszczce, pow. świdnicki (człon C), Kargowa, Nawojów Śląski, Sędziszowa, góra Wielisławka, Witostowice), pozostałe trzy zaś funkcjonowały w późnym średniowieczu (Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, Podgórzycze, Wądroże Wielkie).

W przypadku aż 20 stanowisk ujętych w niniejszej pracy, trudno na obecnym etapie ich rozpoznania uznać poprawność chronologii zaproponowanej w starszej literaturze, dlatego w niniejszym zestawieniu została ona określona jako domniemana. Są to grodziska z następujących miejscowości: Cieszanowice, Czarnków, Grodziszczce, pow. polkowicki, Grodziszczce, pow. świebodziński, Kije, Krzeczyn Wielki, Komorzno, Miechowa, Mieszkowo, Nowogród Bobrzański, Niesulice, Osiek, Otok, Przysstronie, Siedlce, Solniki, Szarżyna, Świebodzin, Wądroże Wielkie oraz Trzebiechów (tab. 19; ryc. 63B) dla których brakuje pewnych archeologicznych podstaw do datowania na młodsze fazy wczesnego średniowiecza. Wśród tej grupy znalazły się również obiekty wielofazowe, których funkcjonowanie w fazie plemiennej wczesnego średniowiecza lub w późnym średniowieczu zostało potwierdzone archeologicznie, a datowanie na okres po X w. jest nadal niepewne (Grodziszczce, pow. polkowicki, Grodziszczce, pow. świebodziński, Kije, Krzeczyn Wielki, Mieszkowo, Niesulice, Otok, Solniki, Świebodzin, Trzebiechów, Wądroże Wielkie (tab. 19; ryc. 63A, B). Zatem z całą pewnością na okres od końca X w. do początku XIII w., spośród 68 stanowisk uwzględnionych w niniejszej pracy, możemy datować tylko 38 dolnośląskich grodów (tab. 19).

W grupie pewnych wczesnopaństwowych grodów dolnośląskich znajduje się 9 obiektów, które funkcjonowały tylko do 1. poł. XI w. lub przełomu X i XI w., a zatem weszły w zakres chronologiczny niniejszej pracy, chociaż niektóre z nich mogą mieć metrykę wcześniejszą, „plemienną” (Będkowice, Gostchorze, Kaszowo, Kędzie, Olszany, Przedmoście, Strachów, Rzymówka oraz Wrocławice; tab. 19; ryc. 63D). Są to grody zlokalizowane w różnych częściach Dolnego Śląska, w strefie północno-zachodniej (Gostchorze, Olszany, Przedmoście), północno-wschodniej w rejonie nadbaryckim (Kaszowo, Kędzie oraz Wrocławice) oraz południowej części Dolnego Śląska (Rzymówka, Będkowice, Strachów). Interesujące, że nie ma w tej grupie obiektów znajdujących się w centralnej części Dolnego Śląska, na obszarze Niziny Wrocławskiej. Możliwe, że przyczyną likwidacji tych peryferyjnych ośrodków, należy doszukiwać się we wzrastającej ponadregionalnej roli współczesnym im ośrodkom w Głogowie (Olszany, Przedmoście), Krośnie Odrzańskim (Gostchorze), Miliczu (Kaszowo, Kędzi i Wrocławice), Legnicy (Rzymówka) i Niemczy (Będkowice, Strachów). Swoją dominującą rangę w poszczególnych regionach zachowały do schyłku wczesnego średniowiecza

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak)

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:						Inne
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998	
1	Bardo, pow. ząbkowicki, stan. 1	2. poł. X-XIII w.			X/XI-XII/XIII w.		XI-XIII w.	2. poł. X-XIII w. (Markiewicz 1993, s. 273)
2	Będkowice, pow. wrocławski, stan. 1	X-XII w.			VIII-X/XI w.	VIII-IX, X-XII w.	VIII-X, XI-XII w.	IX-X w., X-XI w. (Śledzik-Kamińska 1985, s. 44; Domański 2002, s. 64)
3	Bolesławiec, pow. bolesławiecki, stan. 2	XII-XIV w.			XII-XIV w.		XII-XIII w.	
4	Bystre, pow. oleśnicki	IX-XII w.				IX-X, XI-XII w.	IX-X, XI-XII w.	2. poł. X-pocz. XIII w. (Lodowski 2009, s. 64)
5	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)	X/XI-XIII w.			X/XI-XII/XIII w.		X/XI-XIII w.	X-XIII w. (Kramarek 1969)
6	Bystrzyca, pow. oławski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)	XII-XIV w.					X/XI-XIII w.	X-XIII w. (Kramarek 1969)
7	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1				X/XI-XII-XIII w.		XI-XIII w.	poł. XI-poł. XII w. oraz poł. XII-poł. XIII w. (Moździoch 2002, s. 162)
8	Cieszanowice, pow. nyski		X-XII w.				XI-XIII w.	
9	Czarnków, pow. legnicki (dawniej Czerszków)	X/XI-XII w.					XII-XIII w.	

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak), c.d.

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:						Inne
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998	
10	Dobrzęjów, pow. legnicki	XII-XIII w.					XII-XIII w.	
11	Dziesławice, pow. oleśnicki	X/XI-XII w.			X/XI-XII w.		X/XI-XII w.	
12	Gierów, pow. brzeski		IX-X, X-XII w.				IX-X, XI w.	IX-X, XI? w. (Lodowski 1980, s. 234)
13	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2				IX-XIII w.	IX, X-XIII w.	X-XIII w.	2 poł. lub schyłek X-1 poł. XIII w. (Hendel 1985, s. 62; 1986, s. 167-168; 1993, s. 30, 39; Lasota, Pogorzelski, Wiśniewski 1995, s. 153-154)
14	Gniewków, pow. świdnicki (dawniej Bolkowice)	X/XI-XII w.					VIII-IX, X-XI w.	VIII-IX, 1. poł. X w. (wg Lasota 1980, 304); VIII-IX, X-XI w. (Lodowski 1980, 234);
15	Gostchorze, pow. krośnieński, stan. 1							2. poł. VII-1. poł. VIII w. następ- nie IX/X-pocz. XI w. (Dąbrowski 1982, s. 171, 300; 1991, s. 167)
16	Grodziec, pow. złotoryjski	XII-XIII w.					XII-XIII w.	
17	Grodziszcz, pow. polkowicki (na AZP oznaczone jako Krzydłowice)						IX-X, XI-XII w.	IX-X oraz XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 228); IX-X w. (Czapla 2014, s. 186)
18	Grodziszcz, pow. świebodziński, stan. 1			faza B-C, D lub C-D/E				VI-XIII w. (Kołodziejski 1969, s.180; Kurnatowska, Łosińska 1990, s.151)
19	Grodziszcz, pow. świdnicki				X-XIII w.		X/XI-XIII w.	X-XIII w. (Kramarek 1962, s.257)

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak), cd..

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:						Inne
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkau 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998	
20	Goświnowice, pow. nyski, stan. 12 (dawniej Janczowice)		XII-XIII w.				XII-XIII w.	
21	Jelenia Góra, Wzgórze Krzywo- ustego, m. pow.	XII-XV w.			XII-XIII w.			XII-XIII w. (Sarnowska 1960; Kramarek 1961c)
22	Kamieniec Ząbkowicki, pow. ząbkowicki	XI-XII w.					XI-XII w.	
23	Kargowa, pow. zielonogórski						VIII-IX, X-XI w.	VIII-IX w. (Kołodziejski 1969, s. 184), VII-IX (Dąbrowski 1967, s. 308): faza B-C, D-E/F; faza D (Śmigiełski 1961, s. 294); C-D, E (Kurnatowska, Łosiński 1983, tabela)
24	Kaszowo, pow. milicki, stan. 1				X/XI w.	2. poł. X-XI w.	X-XI w.	schyłek X-początek XI w. do poł. XI w. (Hilczertówna 1969, s. 174)
25	Kędzie, pow. trzebnicki	IX-XII w.					IX-X oraz XI-XII(?) w.	
26	Kije, pow. zielonogórski, stan. 4			faza B, C-E lub B-C, D-E			VIII-X, XI-XII w.	
27	Komorznów, pow. kluczborski		X-XIII w.		X-XIII w.		X-XIII w.	
28	Krosno Odrzańskie, m. pow.				VII-IX/X, X/XI-XII/ XIII w.		VIII-X, XI-XII w.	VIII/IX-XII w. (wg Dąbrowski 1962, s. 30; 1967, 1968), VII/VIII-X, XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 244)

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak), cd.

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:						Inne
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkau 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998	
29	Krzeczyn Wielki, pow. lubiński	XII w.					XII-XIII w.	
30	Lecitów, pow. górowski, stan. 4 (jako Sądowel)	X?, XI-XIV w.			X/XI-XII/XIII w.		X/XI-XIII w.	XI-XII w. oraz 2. poł. XIII-XIV w. (Lodowski 1972, s. 128)
31	Legnica, m. pow.				X/XI-XII/XIII w.	VIII-X, XI-XIII w.	X/XI-XIII w.	
32	Lipki, pow. brzeski				X-XIII, XIV w.		IX-X, XI-XII w.	sprzedaż X w., wczesne średniowie- cze i późne średniowiecze (Kra- marek, 1961, s. 222; 1964, s. 141)
33	Lubin, m. pow.						XII-XIII w.	XI-XIII w. (Nowakowski 2008a, s. 358)
34	Łupki, pow. lwówecki (zamek Wleń)	XII-XIII w.					XI-XIII w.	
35	Miechowa, pow. kluczborski		X-XIII w.				X-XIII w.	
36	Mieszkowo, pow. zielonogórski			faza C-D				
37	Milicz, m. pow.				X/XI-XII/XIII w.		X-XIII w.	XII-XIII w. (Gałuszka, Młynarska 1957, s. 82)
38	Nawojów Śląski, pow. lubański	IX-XI w.			VIII-IX/X-XII w.	VIII-IX, X-XII w.	VIII-X, XI-XII w.	VIII-IX/X-XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 224)
39	Niemcza, pow. dzierzoniowski, stan. 1				X/XI-XII/XIII w.	VIII-X, XI-XIII w.	VIII-X, XI-XIII w.	VIII-X, XI-XIII w. (Lodowski 1980, s. 236)

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak), cd.

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:					
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkau 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998
40	Niesulice, pow. świebodziński						
41	Nowogród Bobrzański, pow. zielonogórski			wczesne śred., faza F, późne śred.			
42	Olszany, pow. lubuski	X/XI-XII w.					VIII-IX, XI-XII w.
43	Osień, pow. trzebnicki	XI-XIII w.					X/XI-XIII w.
44	Otmuchów, pow. myski		XII-XIII, XIV w.		XII-XIII w.		X-XIII w.
45	Otok, pow. bolesławiecki	X/XI-XII w.					IX-X, XI-XII w.
46	Pietrzyków, pow. świdnicki, stan. 1						XI-XII, 1. poł. XIII w. (Boguszewicz 1998, s. 398; Pozorski 2000, s. 503)
47	Podgórzycę, pow. zielonogórski, stan. 1			wczesne śred. lub faza D-E			2. poł. XIII-XIV w. (Nowakowski 2008a, 37/5)
48	Przedmoście, pow. głogowski, stan. 1				VIII-IX/X w.		VIII-IX/X, XI-XII? w. (Lodowski 1980, 231); 2. poł. X-1. poł. XI w. (Czapla 2014, s. 205)
49	Przystronie, pow. dzierzoniowski	XI-XIII w.					X-XIII w.
50	Rokitnica pow. złotoryjski, stan. 1	X-XIII w.					VIII?, IX-X w. (Lodowski 1980, s. 231)

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak), cd.

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:						Moździoch 1998	Inne
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkau 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998		
51	Rzymówka, pow. złotoryjski, stan. 1	X/XI-XII w.			IX-X/XI w.	IX-X, XI w.	IX-X, XI w.	VIII?, IX-X, XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 231)	
52	Siedlce, pow. oławski	X/XI-XIII w.					X-XIII w.		
53	Sędziszowa, góra Wielistawka, pow. złotoryjski	XII-XIII w.					XII-XIII w.		
54	Solniki, pow. nowosolski			VII-XIII w.	X-XIII w.		VII-IX, X-XIII w.	VII-XIII w. (Kołodziejski 1969, s. 184) VII/VIII-IX, X-XIII w. (Lodowski 1980, s. 248)	
55	Strachów, pow. wrocławski				X/XI w.	2 poł. X-XI w.	X/XI w.	IX-X - poł. XI w. (Lodowski 1957, s. 173; 1974, s. 51-52); 2. poł. X-XI w. lub X/XI w. (Lodowski 1980, s. 240)	
56	Strzegom, góra Szeroka, pow. świd- nicki (w lit. jako Bazaltowa Góra)	XI-XIII w.			X/XI-XII/XIII w.		X/XI-XIII w.	również IX-X w. (Kaźmierczyk 1978, s. 38; Jaworski 2005, s. 68-70)	
57	Szarzyna, pow. trzebnicki	XII-XIII w.					XII-XIII w.		
58	Szprowata - Ilawa, pow. żagański (gród <i>Ilua</i>)				X/XI-XII w.		wczesne średnio- wecze		
59	Świebodzin, m. pow., stan. 11			faza B-C, E-F lub E-F				faza B-C i E-F (Nowacki 1992; 1993; 1998; Kurnatowska, Łosińska 1990, s. 151)	
60	Świny, pow. jawor- ski, stan. 1	XII-XIII w.			X/XI-XII-XIII w.		X-XIII w.		

Tabela. 18. Datowanie grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku (oprac. S. Rodak), cd.

Lp.	Stanowisko	Chronologia według:						Inne
		Kaletynowie, Lodowski 1968	Kaźmierczyk, Macewicz, Wuszkán 1977	Lewczuk 1993, 1999	Moździoch 1990	Lodowski 1990	Moździoch 1998	
61	Trzebiechów, pow. zielonogórski			faza C-D lub B-C, D			VIII-IX/X w.	faza B (Kurnatowska, Łosińska 1990, s.151)
62	Wądroże Wielkie, pow. jaworski	XI-XII w.					XI-XII w.	
63	Witostowice, pow. ząbkowicki	X/XI-XII w.						
64	Wrocław-Ostrów Tumski	X-XIII w.			VIII-XII/XIII w.		X-XIII w.	
65	Wrocławice, pow. milicki					IX, X-XI w.	IX-X, X-XI w.	VIII?, IX-X, XI-XII w. (Lodowski 1980, s. 240)
66	Żagań, m. pow.				X/XI-XII w.		wczesne średnio- wecze	
67	Żmigród, pow. trzebnicki	XI/XII-XIII w.					X-XIII w.	
68	Żmigródek, pow. trzebnicki, stan. 2	X-XII w.					X-XIII w.	

Tabela. 19. Szczegółowa chronologia grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak)

Lp.	Stanowisko	do 1. poł. X w.	koniec X w. – poł. XI w.	poł. XI w. – poł. XII w.	2. poł. XII w. – poł. XIII w.	Chronologia całego założenia
1	Bardo, pow. ząbkowski, stan. 1			*	*	XI-początek XIII w.
2	Będkowice, pow. wrocławski, stan. 1	*	*			IX-X w. oraz 1. poł. XI w.
3	Bolesławiec, pow. bolesławiecki, stan. 2			*	*	XII-XIII w.
4	Bystre, pow. oleśnicki	*	*			IX-X w.
5	Bystrzyca, pow. olawski, stan. 33 (grodzisko ryczyńskie, stan. 1)		*	*	*	schyłek X – XIII w.
6	Bystrzyca, pow. olawski, stan. 34 (grodzisko ryczyńskie, stan. 2)		*	*	*	schyłek X – XIII w.
7	Bytom Odrzański, pow. nowosolski, stan. 1			*	*	poł. XI-poł. XII w. oraz poł. XII-poł. XIII w.
8	Cieszanowice, pow. nyski		*?	*?	*?	X-XII w. lub XI-XIII w.?
9	Czarnków, pow. legnicki (dawniej Czerszków)		*?	*?	*?	X/XI-XII w. lub XII-XIII w.?
10	Dobrzejów, pow. legnicki			*	*	XI-XII w.
11	Dziesławice, pow. oleśnicki			*	*	XI-XII w.
12	Gierów, pow. brzeski	*				IX-X w.
13	Głogów-Ostrów Tumski, stan. 2		*	*	*	2. poł. lub schyłek X-1. poł. XIII w.
14	Gniewków, pow. świdnicki	*	*			schyłek IX-X w.
15	Gostchorze, pow. kroszeński, stan. 1	*	*			IX-początek XI w.
16	Grodziszcz, pow. złotoryjski			*	*	XII-XIII w.
17	Grodziszcz, pow. polkowicki (na AZP oznaczone jako Krzydłowice)	*	*	*?	*?	IX/X-X, XI-XII w.?
18	Grodziszcz, pow. świebodziński, stan. 1	*				faza C-D/E lub B-C, D?
19	Grodziszcz, pow. świdnicki	człon C: *			człon A, B: *	człon A, B: XII w., poł. XII w.-koniec XIII w.
20	Goświnowice, pow. nyski, stan. 12 (dawniej Janczowice)			*	*	XII-XIII w.
21	Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, m. pow.					2. poł. XIII, XIV-XV w.
22	Kamieniec Ząbkowski, pow. ząbkowski			*	*	XI-XII w.
23	Kargowa, pow. zielonogórski	*				VIII-IX, X w.
24	Kaszowo, pow. milicki, stan. 1	*	*			2. poł. X-1. poł. XI w.

Tabela. 19. Szczegółowa chronologia grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

Lp.	Stanowisko	do 1. poł. X w.	koniec X w. – poł. XI w.	poł. XI w. – poł. XII w.	2. poł. XII w. – poł. XIII w.	Chronologia całego założenia
25	Kędzie, pow. trzebnicki	*	*			IX-X w. oraz 1. poł. XI w.
26	Kije, pow. zielonogórski, stan. 4	*	*?	*?	*?	VIII-X, XI-XII w.?
27	Komorzo, pow. kluczborski		*?	*?	*?	X-XIII w.?
28	Krosno Odrzańskie, m. pow.	*	*	*	*	VIII-X, XI-XIII w.
29	Krzeczyn Wielki, pow. lubiński	*		*?	*?	IX-X, XII-XIII w.?, późne średniowiecze
30	Lechitów, pow. górowski, stan. 4 (jako Sądowel)		*	*	*	X/XI lub 1. poł. XI w. – XIII/XIV w. oraz 2. poł. XIV-XV w. i XVI w.
31	Legnica, m. pow.		*	*	*	koniec X-początek XIII w.
32	Lipki, pow. brzeski			*	*	IX-X, XI-XII w.
33	Lubin, m. pow.			*	*	XI-XIII w.
34	Łupki, pow. lwówecki (zamek Wleń)			*	*	XI-XIII w.
35	Miechowa, pow. kluczborski		*	*	*	koniec X-XIII w.
36	Mieszkowo, pow. zielonogórski	*	*?			faza C-D?
37	Milicz, m. pow.		*	*	*	po roku 960 – 2. poł. XII w.
38	Nawojów Śląski, pow. lubański	*				IX-X w.
39	Niemcza, pow. dzierzoniowski, stan. 1		*	*	*	VIII-X, 2. poł. X-pocz. XIII w.
40	Niesulice, pow. świebodziński	*			*?	faza E? oraz późne średniowiecze
41	Nowogród Bobrzański, pow. zielonogórski			*?	*?	XII-XIII w.?, XIII/XIV-XV w.
42	Olszany, pow. lubiński	*	*			IX-X oraz 1. poł. XI w.
43	Osiek, pow. trzebnicki		*?	*?	*?	X/XI-XIII w.?
44	Otmuchów, pow. nyski		*	*	*	koniec X- początek XIII w.
45	Otok, pow. bolesławiecki	*	*	*?	*?	IX-X w., XI-XII w.?
46	Pietrzyków, pow. świdnicki, stan. 1			*	*	XI-XII oraz 1. poł. XIII w.
47	Podgórzycze, pow. zielonogórski, stan. 1					2. poł. XIII-XIV w.
48	Przedmoście, pow. głogowski, stan. 1	*	*			poł. IX-1. poł. X w., 2. poł. X-1. poł. XI w.
49	Przysrone, pow. dzierzoniowski		*?	*?	*?	X-XIII w.?
50	Rokitnica pow. zlotoryjski, stan. 1,			*	*	IX-X, XI-XII, XIII-XV w.
51	Rzymówka, pow. zlotoryjski, stan. 1	*	*			poł. X-poł. XI w.

Tabela. 19. Szczegółowa chronologia grodzisk dolnośląskich z końca X – początku XIII w. (opr. S. Rodak), cd.

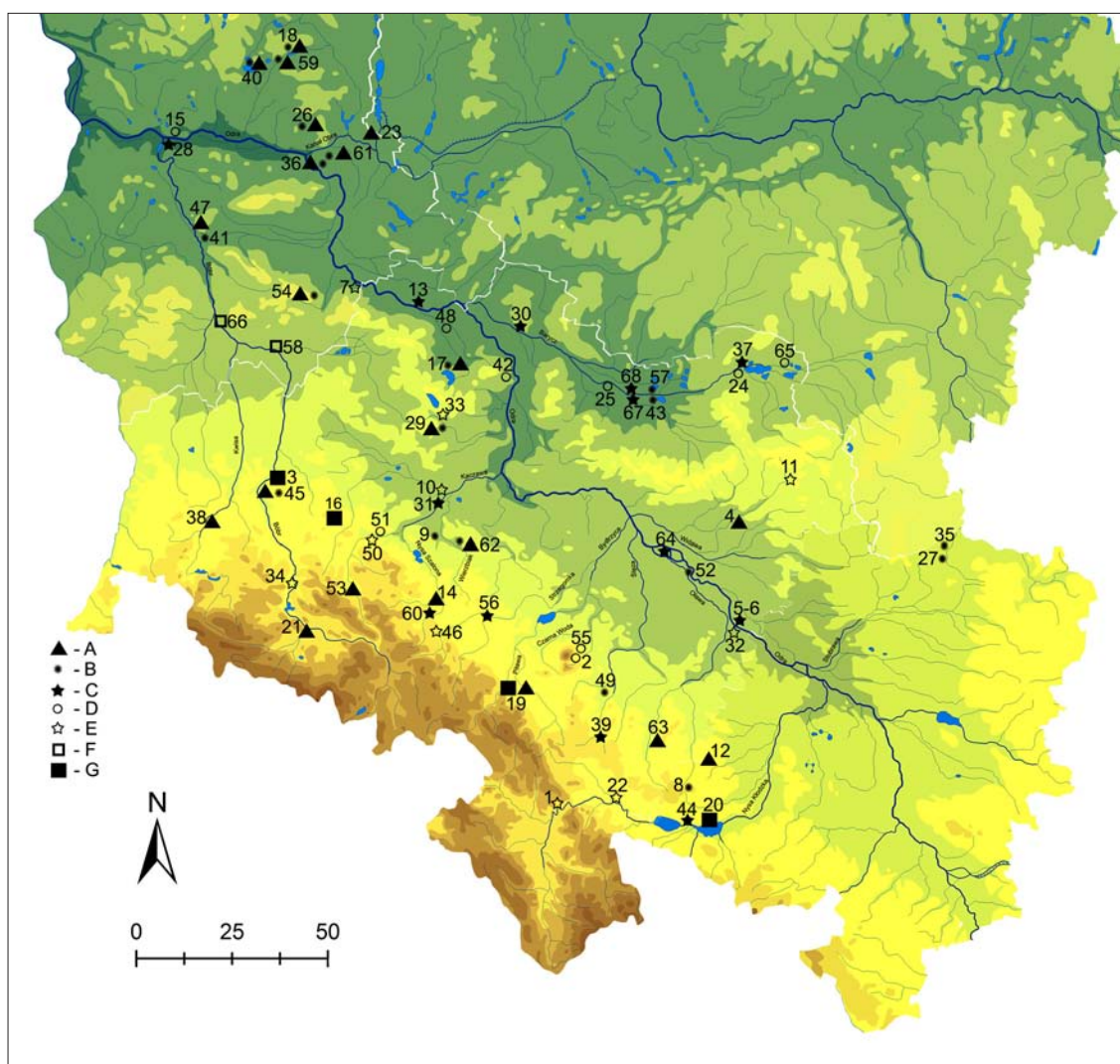
Lp.	Stanowisko	do I. poł. X w.	koniec X w. – poł. XI w.	poł. XI w. – poł. XII w.	2. poł. XII w. – poł. XIII w.	Chronologia całego założenia
52	Siedlce, pow. olawski		*?	*?	*?	X-XIII w.?
53	Sędziszowa, góra Wielisławka, pow. złotoryjski	*				IX-X w.
54	Solniki, pow. nowosolski	*	*?	*?	*?	IX-X w., X-XIII w.?
55	Strachów, pow. wrocławski	*	*			2. poł. X-XI w. lub X/XI w.
56	Strzegom – góra Szeroka, (Bazaltowa Góra) pow. świdnicki		*	*	*	2. poł. X – pocz. XIII w.
57	Szaryna, pow. trzebnicki			*?	*?	XII-XIII w.?
58	Szprotawa - Ilawa, pow. żagański (gród <i>Ilua</i>)		*	*		X/XI-XII w.
59	Świebodzin, m. pow., stan. 11	*	*	*?	*?	faza B-C (osada), faza E-F (grodzisko)?
60	Świny, pow. jaworski, stan. 1		*	*	*	2. poł. X-XIII w.
61	Trzebiechów, pow. zielonogórski	*	*?			faza C-D lub B-C, D?
62	Wądroże Wielkie, pow. jaworski			*?	*?	późne średniowiecze
63	Witostowice, pow. ząbkowicki	*				IX-X w.
64	Wrocław-Ostrów Tumski		*	*	*	koniec X-początek XIII w.
65	Wrocławice, pow. milicki	*	*			IX-X w., 1. poł. XI w.
66	Żagań, m. pow.		*	*		X/XI-XII w.
67	Żmigród, pow. trzebnicki		*	*	*	koniec X-XIII w.
68	Żmigródek, pow. trzebnicki, stan. 2		*	*	*	koniec X-XIII w.

Znacznie dłużej użytkowana była kolejna grupa 16 grodów, których początków można doszukiwać się również w końcu X w. (tab. 19; ryc. 63C, F). Są to grody, które funkcjonowały do 2 poł. XII w. lub do początku XIII w. Większość część z nich znana jest z młodszych źródeł pisanych, w których określone zostały jako kasztelanie. Kumulowały się one w centrum nowej dzielnicy państwa wczesnopiastowskiego (Wrocław, Głogów, Legnica, Niemcza, grody ryczyńskie) oraz na jej obrzeżach (Żagań, Szprotawa-Iława, Krosno Odrzańskie, Sądowel, Milicz, Żmigród, Żmigródek, Otmuchów, Strzegom, Świny). Analiza materiałów z tych grodów potwierdza ich budowę już w początkowej fazie powstania organizacji państwowej na Dolnym Śląsku.

Analiza materiałów archeologicznych i źródeł historycznych wykazała, że tylko trzy grody: w Bardzie, w Bytomiu Odrzańskim oraz w Kamieńcu Ząbkowickim z całą pewnością powstały po połowie XI w., wyznaczając prawdopodobnie kolejny etap w rozwoju państwa wczesnopiastowskiego. Ich budowa mogła nastąpić dopiero po ustabilizowaniu się sytuacji na Śląsku, po tzw. reakcji pogańskiej i dotkliwym w skutkach najeździe księcia czeskiego Brzetysława. Przypuszcza się, że w tym okresie i w XII w. mogły również zostać zbudowane grody w Bolesławcu, Dobrzejowie, Dzieszławicach, Grodziecu, Lubinie, Pietrzykowie, Rokitnicy, w Lipkach i we Wleniu (tab. 19; ryc. 63E, G).

Z grupy stanowisk powstałych po połowie XI w., a nawet z grupy obiektów o wczesnośredniowiecznej metryce, trzeba też usunąć obiekt na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze, mimo, iż przez całe stulecie uważany był przez historyków za założenie powstałe w 1108 r. (Steć, Walczak 1962, s. 66-67; Kaletynowie, Łodowski 1968, s. 63-65).

Grody analizowane w niniejszej pracy można datować ogólnie na okres XI-XII w., XII-XIII w., lub XI-XIII w. bez możliwości, przynajmniej na obecnym etapie badań, wydzielenia węższych ram chronologicznych. Dziś trudno wnioskować, czy moment budowy niektórych nowych grodów nastąpił przed, czy też już po wydarzeniach z lat 30. i 40. XI w.

Ryc. 63. Chronologia grodów dolnośląskich ujętych w pracy (oprac. S. Rodak):

A – grody funkcjonujące w fazie plemienną wczesnego średniowiecza: 4 – Bystre; 12 – Gierów; 14 – Gniewków; 17 – Grodziszcz, pow. polkowicki; 18 – Grodziszcz, pow. świebodziński; 19 – Grodziszcz, pow. świdnicki (człon C); 23 – Kargowa; 26 – Kije; 36 – Mieszkowo; 38 – Nawojów Śląski; 45 – Otok; 53 – Sędziszowa, góra Wielisławka; 54 – Solniki; 59 – Świebodzin; 61 – Trzebiechów; 63 – Witostowice; 21 – Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego; 29 – Krzeczyn Wielki; 40 – Niesulice; 47 – Podgórzyc; 62 – Wądroże Wielkie;

B – grody domniemane, funkcjonujące w młodszych fazach wczesnego średniowiecza: 8 – Cieszanowice; 9 – Czarnków; 17 – Grodziszcz, pow. polkowicki; 18 – Grodziszcz, pow. świebodziński; 26 – Kije; 27 – Komorzno; 29 – Krzeczyn Wielki; 35 – Miechowa; 36 – Mieszkowo; 40 – Niesulice; 41 – Nowogród Bobrzański; 43 – Osiek; 45 – Otok; 49 – Przysrone; 52 – Siedlce; 54 – Solniki; 57 – Szarżyna; 59 – Świebodzin; 61 – Trzebiechów; 62 – Wądroże Wielkie;

C – grody z 2. poł. X w. lub końca X w., funkcjonujące do XII lub początków XIII w.: 5-6 – grodziska ryczyńskie; 13 – Głógów; 28 – Krosno Odrzańskie; 30 – Sądowel; 31 – Legnica; 37 – Milicz; 39 – Niemcza; 44 – Otmuchów; 56 – Strzegom; 60 – Świny; 64 – Wrocław-Ostrów Tumski; 67 – Żmigród; 68 – Żmigródek;

D – grody funkcjonujące do poł. XI w.: 2 – Będkowice; 15 – Gostchorze; 24 – Kaszowo; 25 – Kędzie; 42 – Olshany; 48 – Przedmoście; 51 – Rzymówka; 55 – Strachów; 65 – Wrocławice;

E – grody powstałe w XI w. i funkcjonujące do XII w.: 10 – Dobrzejów; 11 – Dzieszławice; 22 – Kamieniec Ząbkowicki; 32 – Lipki; 50 – Rokitnica, lub do 1. poł. XIII w.: 1 – Bardo; 7 – Bytom Odrzański; 33 – Lubin; 34 – Łupki-Wleń; 46 – Pietrzyków;

F – grody funkcjonujące od przełomu X i XI w. poprzez XII w.: 58 – Szprotawa-Iława; 66 – Żagań;

G – grody powstałe w XII w. i funkcjonujące do XIII w.: 3 – Bolesławiec; 16 – Grodziec; 20 – Goświnowice

Wnioski końcowe

Rzeczony sieci grodów dolnośląskich pomiędzy końcem X a początkiem XIII w.

Tworzenie i rozwój sieci grodów na Dolnym Śląsku, określanych często jako kasztelańskie, związany jest ściśle z organizacją państwową rozwijającą się od końca X do początku XIII w. Nazwy kasztelanii tworzących podstawy systemu terytorialno-grodowego i zarazem kościelnego, wyznaczające zasięg biskupstwa wrocławskiego, występują w dokumentach papieskich dopiero w poł. XII i poł. XIII w. (SUB I, nr 28; SUB II, nr 287). Imiona kasztelanów grodów śląskich pojawiają się w źródłach pisanych stosunkowo późno. Pierwsza wzmianka pochodzi dopiero z 1202 r., w dokumencie wystawionym w kancelarii śląskiego księcia Henryka Brodatego. Przypuszcza się, że instytucja kasztelana pojawiła się na Śląsku pod wpływem impulsów z Czech, na terenie których urząd ten rejestruje się już od 1159 r. (Cetwiński 1989, s. 4 – tam starsza literatura).

Problem powstania oraz funkcjonowania organizacji grodowej w Polsce piastowskiej, a tym samym na Śląsku, od lat jest tematem ożywionej dyskusji pomiędzy mediewistami (Lalik 1967; Buczek 1969; Modzelewski 1975; Cetwiński 1989; Gawlas 1996) a archeologami (Moździoch 2002; Bogusiewicz 2011). Niektórzy historycy dopatrują się funkcjonowania organizacji państwowej w Polsce, opierającej się na prawie książęcym już za czasów panowania Bolesława Chrobrego, pomimo braku jednoznacznych przekazów pisanych dla tego okresu. Wnioski wysnute z analizy dokumentów z XIII w., dotyczących głównie systemu osad służebnych, będących nieodłącznym elementem gospodarki państwa piastowskiego, upoważniają do zastosowania retrogresji. Tym samym skłania to niektórych badaczy do twierdzenia, iż za czasów panowania Kazimierza Odnowiciela, a następnie Bolesława Śmiałego nie doszło do powstania systemu prawa książęcego. Po najeździe Brzetysława czeskiego na Polskę, nastąpiła tylko odbudowa struktur organizacyjnych, powstałych znacznie wcześniej. Analizując XIII-wieczne dokumenty źródłowe, powstanie organizacji państwa można dopatrywać się już na początku XI w. (Modzelewski 1975, s. 8 i n.).

Inną koncepcję przedstawia S. Gawlas, który uważa, że przemiany ustrojowo-społeczne prowadzące do budowy administracji grodowej nastąpiły dopiero za czasów panowania Władysława Hermana, czyli w 2. poł. XI i na początku XII w. Realizatorem tej polityki był możnowładca Sieciech, opierający się zapewne na wzorcach cesarza niemieckiego Henryka IV. Usunięcie palatyna od władzy, nie musiało oznaczać całkowitej rezygnacji ze stosowanej przez niego polityki wzmacniania roli możnowładców w państwie (Gawlas 1996, s. 73-74).

Część historyków twierdzi, że organizacja kasztelańska powstała dopiero po poł. XII w. Zawarte w źródłach pisanych z IX-XI w. informacje dotyczące tylko terytoriów plemiennych na Śląsku, trudno wiązać z późniejszą instytucją kasztelana. Osobnym zagadnieniem jest możliwość łączenia

okręgów kasztelanii, wzmiankowanych w źródłach dopiero od 1202 r., z wcześniejszymi jednostkami administracyjnymi takimi jak np. *potestas Legnicensis*. Tym samym wskazują na możliwość interpretacji powiązania funkcji kasztelana w XIII w. z powstaniem zupełnie nowej organizacji, zastępującej wcześniejszy system prawa książęcego (Uhtenwoldt 1938, s. 56-60; Cetwiński 1989, s. 4 i n.).

Jednym z ostatnich głosów w przedstawionej dyskusji są uwagi archeologa S. Moździocha. Badacz ten próbuje łączyć powyższe wnioski, wskazując na dynamiczny i sukcesywny rozwój organizacji grodowej od czasów panowania pierwszych Piastów do przełomu XII i XIII w. (Moździoch 2002, s. 189-195).

Po przyłączeniu Śląska do państwa Mieszka I rozpoczęła się budowa nowego aparatu administracyjno-skarbowego. Grody wznoszono przede wszystkim wzdłuż ważniejszych szlaków handlowych i komunikacyjnych. Ważnym elementem wpływającym na lokalizację ośrodka grodowego było również jego zaplecze gospodarcze. Decyzja o budowie grodu musiała być przemyślana. Podejmował ją władca, aby sprawować kontrolę administracyjną i militarną na nowym obszarze. Budowa nowych ośrodków centralnych była równoznaczna z rozwojem aparatu administracyjno-militarnego (Moździoch 2002, s. 51-55).

Źródła archeologiczne wskazują na budowę najstarszych „wczesnopolskich” założeń grodowych na Dolnym Śląsku już w latach 80. X w. (Wrocław, Głogów, grodziska ryczyńskie). Potwierdzają to uzyskane datowania bezwzględne fragmentów drewnianych konstrukcji wałów odsłoniętych na tych stanowiskach (Wrocław – 985 r.¹⁰⁶, Głogów – 989 r., grody ryczyńskie – 983 i 984 r.). Pod koniec X w. powstał gród w Legnicy, jak wykazała interpretacja stratygrafii nawarstwień kulturowych oraz analiza pozyskanych zabytków archeologicznych – głównie ceramiki (Lasota 1980). Analogiczna sytuacja przedstawia się z grodem w Niemczy, którego budowę również można określić na schyłek X w. (Jaworski 2005, s. 84-85). Są to późniejsze kasztelanie wzmiankowane w młodszych źródłach pisanych, znajdujące się w centrum powstałego w 1000 r. biskupstwa wrocławskiego. Zakładanie nowych ośrodków grodowych w miejscach związanych z wcześniejszym osadnictwem plemiennym, można utożsamiać z ekspansją terytorialną Mieszka I. Włączenie terenów Dolnego Śląska w obręb państwa gnieźnieńskiego początkowo związane było z przejęciem kontroli nad starszymi ośrodkami grodowymi, położonymi w centrum osadnictwa. Źródła archeologiczne potwierdzają pozostałości osadnictwa starszych faz wczesnego średniowiecza na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, w Głogowie oraz w Legnicy.

Już w 2. poł. X w. funkcjonowały grody w dorzeczu Baryczy na północnych peryferiach Dolnego Śląska, na pograniczu wielkopolsko-śląskim. Są to ośrodki, których budowa nastąpiła po 949 r. (Kaszowo), po 960 r. (Milicz), po 996 r. (Wrocławice) oraz w 2. poł. X lub na przełomie X/XI w. (Sądowel). We wczesnym średniowieczu obszar dorzecza Baryczy znajdował się na peryferiach największych okręgów grodowych tworzącego się państwa gnieźnieńskiego oraz nowych ośrodków powstałych na terenie Śląska: we Wrocławiu, w Legnicy czy w Głogowie. Równocześnie grodziska te odgrywały znaczącą rolę w kontaktach pomiędzy Wielkopolską a Śląskiem, stanowiąc rodzaj pomostu pomiędzy tymi regionami (Młynarska-Kaletynowa 1993, s. 31). Ich lokalizacja na zabagnionej dolinie Baryczy, została podyktowana także przede wszystkim kontrolą przepraw przez rzekę na kilku dogodnych odcinkach (w okolicach Żmigrodu oraz Milicza). We wczesnym średniowieczu biegleły tedy

¹⁰⁶ Datowanie starszego wału odsłoniętego we wschodniej części Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu na lata 940-960 można łączyć z panowaniem czeskim na Dolnym Śląsku.

ważne ciągi komunikacyjne prowadzące z Czech do Wielkopolski o zasięgu lokalnym i tranzytowym. Potwierdzają to odkrycia fragmentu drogi średniowiecznej w okolicach Żmigrodu (Śledzik 1976; Moździoch 1990a, s. 28). Analiza ceramiki z grodów, położonych w rejonie nadbaryckim wskazuje na duży wpływ impulsów docierających tu z Wielkopolski, objawiających się obecnością form nawiązujących do naczyń znanych z wielkopolskiej fazy D (2. poł. X – 1. poł. XI w.). Tylko część grodów przetrwała w nowych strukturach wczesnopaństwowych. Zniszczeniu, najprawdopodobniej około poł. XI w. uległy grody w Kaszowie i we Wrocławicach, o czym świadczą relikty spalonych wałów. Rolę pograniczną, strzegącą przeprawy przez Barycz, do początku XIII w., pełniły dwie kasztelanie wzmiankowane w późniejszych źródłach. Były to grody w Miliczu oraz w Sądowlu. Potwierdzają to także wyniki badań archeologicznych. Brak źródeł archeologicznych (stanowiska zniszczone całkowicie, znajdujące się na terenie obecnych miast) nie pozwala określić początków grodu w Żmigrodzie i Żmigródku. Można jedynie domniemywać o ich funkcjonowaniu od przełomu X i XI w. do początku XIII w. Obiekt w Działawicach mógł pełnić rolę fortpoczty dla grodu w Miliczu od XI w.

Tworzenie organizacji grodowej wymuszało także zabezpieczenie granic obszaru nowej dzielnicy, włączonej w obręb państwa piastowskiego. Zasięg biskupstwa wrocławskiego, potwierdzony w źródłach pisanych może wskazywać, że na wschodniej rubieży dzielnicy funkcjonowały grodziska ryczyńskie oraz gród w Otmuchowie. Najstarszym obiektem w tym rejonie jest gród ryczyński, którego początki sięgają końca X w. Razem z grodem w Lipkach, leżącym na przeciwnym, lewym brzegu Odry, mogły pełnić rolę strażnic. Źródła archeologiczne wskazują na funkcjonowanie w tym samym czasie obu założeń obronnych. Rangę Ryczyna podnosi również wzmianka w źródłach, wskazująca, że w poł. XI w. mógł być miejscem schronienia dla biskupów wrocławskich, uciekających z pobliskiego Wrocławia, w trakcie tzw. reakcji pogańskiej.

Trudno natomiast wypowiadać się o początkach grodu w Otmuchowie. Zniszczenie starszego grodu kasztelańskiego podczas budowy zamku późnośredniowiecznego sprawiło, że można tylko domniemywać, iż odnotowana w bulli papieskiej z 1154/55 r. kasztelnia istniała już w XI w. Wcześniejszą metrykę grodu mogłyby potwierdzać pojedyncze znaleziska skorup. Są one jednak ogólnie datowane na XI-XII w. Brak przesłanek wskazujących na budowę grodu pod koniec X w. Nie wiadomo, jaką rolę na wschodnich rubieżach Dolnego Śląska odgrywał gród w Cieszanowicach oraz w Goświnowicach. Na podstawie nielicznych zabytków archeologicznych można jedynie domyślać się czasu ich powstania – pierwszego pod koniec X w., drugiego dopiero w XII w.

Południową granicę Dolnego Śląska według wzmianek źródłowych – wyznaczały kasztelanie we Wleniu, w Groźcu, w Świnach, w Strzegomiu, w Grodziszczu, pow. świdnicki, w Niemczy, w Kamieńcu Ząbkowickim oraz w Bardzie. Najstarszymi założeniami militarnymi, powstałymi pod koniec X w. w granicach państwa piastowskiego były grody w Niemczy¹⁰⁷ oraz w Strzegomiu. Początków obydwu założeń należy doszukiwać się już w fazie plemiennej wczesnego średniowiecza (Jaworski 2005, s. 68-70, 83-87). Niemczańskie założenie obronne odegrało znaczącą rolę w trakcie wojen polsko-niemieckich, wsławiając załogę grodu słynną obroną w 1017 r. (Thietmar VII, 59). Analiza fragmentów ceramiki z założenia obronnego na szczycie Góry Szerokiej w Strzegomiu, wskazuje na możliwość funkcjonowania grodu już pod koniec X w. lub na przełomie X i XI w.

¹⁰⁷ Analizy dendrochronologiczne wskazują na budowę jednej fazy umocnień w latach 60. i 70. X w., które najpewniej można łączyć z panowaniem czeskim na Śląsku.

Młodszy ośrodek grodowy broniący południowej granicy nowego państwa, na szlaku wiodącym przez na Ziemię Kłodzką do Czech, był obiekt w Bardzie. Wzniesiony został dopiero w poł. XI w., choć nie można wykluczyć jego wcześniejszej metryki. Materiały archeologiczne wskazują na ożywione kontakty mieszkańców grodu z południowymi sąsiadami do początku XIII w., kiedy zapewne nastąpił kres kasztelanii. W Kronice Kosmasa pojawia się wzmianka o wzniesieniu przez Czechów pod koniec XI w. grodu w Kamieńcu Żąbkowickim, jego lokalizacja do tej pory jest kwestią sporną, a datowanie i funkcja niewyjaśnione. Badania archeologiczne przeprowadzone na grodzisku w Grodziszczu, pow. świdnicki, wskazują na możliwość funkcjonowania obiektu dopiero od poł. XII w. (Boguszewicz 2001, s. 40; 2011, s. 51-52). Osadnictwo plemienne, rozpoznane na południowym członie C, zanika w ciągu 1. poł. XI w. (Pankiewicz 2005). Kasztelania *Gramolin* wymieniona w dokumencie z 1154/1155 r., powstała w północnej części pierwotnego założenia obronnego obejmując tzw. człony A i B w zakolu rzeki Piławy. Łączenie grodu w Grodziszczu z wzmiankowanym „Gramolinem” jest hipotezą wysuniętą przez M. Treblina, przyjętą przez większość późniejszych badaczy (Treblin 1906, s. 314; Pankiewicz 2005, s. 7-8).

Zapewne pod koniec X lub dopiero w ciągu XI w. powstały ośrodki kasztelańskie w Świnach, we Wleniu i w Grodźcu, wzmiankowane w dokumentach papieskich. Nieliczne źródła archeologiczne (fragmenty naczyń ceramicznych oraz moneta Bolesława Śmiałego) mogą jednak sugerować istnienie już w 2. poł. lub pod koniec X w. osadnictwa obronnego na szczycie skalistego wyniesienia w Świnach. Wzmianki źródłowe wymieniają kasztelanię dopiero w XII w. Pierwsza wzmianka o kasztelanie grodu w Świnach pochodzi dopiero z 1108 r. (Kosmas III, 23). Nawarstwienia kulturowe z wczesnośredniowiecznym, często przemieszonym materiałem zabytkowym, odsłonięte na zamku we Wleniu, wskazują na możliwość powstania tego ośrodka w końcu X w. Brakuje na to jednak jednoznacznych dowodów. Ceramikę pozyskaną z najniższych warstw na zamku, o cechach wczesnopolskich, można ogólnie datować na XI-XII w. Sugeruje to jednak intensyfikację osadnictwa na szczycie wyniesienia dopiero w XII w. i na początku XIII w., związaną zapewne z budową zamku. Stwierdzenie istnienia w obrębie wzgórza zamkowego śladów osadnictwa z X w. (stan. Łupki 7), pozwala domniemywać o ciągłości osadniczej od X do XIII w. (Buśko, Dymek, Piekalski 1994, s. 436-440). Inaczej rysuje się sytuacja z kasztelanią w Grodźcu, na której nie przeprowadzono badań archeologicznych. Na podstawie źródeł pisanych uznajemy, że kasztelania ta funkcjonowała dopiero od XII w.

W oparciu o źródła archeologiczne trudno ustalić czas budowy grodów na zachodniej granicy Dolnego Śląska, wzdłuż lewobrzeżnych dopływów Odry – Bobru i Kwisy. Lokalizacja obiektów została uwarunkowana przede wszystkim środowiskiem naturalnym. Oprócz pasa żyznych madow rozciągającego się wzdłuż dolin rzecznych, w tym rejonie występują przeważnie nieurodzajne gleby bielcowe, wytworzone z różnych piasków. Dodatkowo obszar na północ od Bolesławca w kierunku Żagania zajmowała puszcza, która razem z systemem umocnień tzw. wałów śląskich stanowiła dogodne zabezpieczenie zachodniej granicy nowoformującego się państwa piastowskiego (Kowalczyk 1987, s. 36-103).

W środkowym biegu Bobru, przypuszczalnie dopiero od XII w. rozwinęły się grody w Bolesławcu, i Nowogrodzie Bobrzańskim. Brakuje archeologicznych przesłanek do potwierdzenia wcześniejszego osadnictwa w tym rejonie, oprócz XIII-wiecznych informacji źródłowych. Od przełomu X i XI w. funkcjonowały grody w Żaganiu i Szprotawie, dla których dysponujemy tylko przekazami pisany. Ich rozmieszczenie wzdłuż Bobru (Bolesławiec, Szprotawa-Iława, Żagań) zostało podyktowane kontrolą istniejących, dogodnych przepraw przez rzekę i tym samym funkcjonowania szlaków handlowych biegnących na zachód i północ w kierunku Lipska oraz Poznania. O przeprawie przez Bóbr w Szprotawie-

łławie, wspomina już niemiecki kronikarz Thietmar pod datą 1000 r. (Thietmar IV, 45; Nowakowa 1953, s. 78-86). Funkcję strażnicy wobec grodu kasztelańskiego w Bolesławcu mógł pełnić obiekt w Otoku, dla którego brakuje archeologicznych podstaw datowania na XI-XII w. (Moździoch 1990a, s. 30).

Ważnym ośrodkiem grodowym w państwie wczesnopiastowskim było Krosno Odrzańskie, usytuowane przy ujściu Bobru do Odry, które już w końcu X w. odgrywało znaczącą rolę militarną w walkach polsko-niemieckich. Duży wpływ na rozwój osadnictwa w tym rejonie miały również żyzne gleby, rozciągające się wzdłuż Odry, po obu jej brzegach. Na pozostałym terenie dominują mało urodzajne gleby wytworzone z piasków, porośnięte lasem. Razem z Gostchorzem przypuszczalnie strzegły szlaków prowadzących z zachodu do Wielkopolski, oraz z Pomorza na Śląsk. W momencie włączenia tego obszaru do państwa Piastów, Gostchorze straciło na swoim znaczeniu, a rolę wiodącą na skrzyżowaniu szlaków handlowych przejęło Krosno, które po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych już pod datą 1005 r. (Dąbrowski 2006, s. 81-98; Nowakowa 1953, s. 89-91). Słabo opublikowany zbiór zabytków pochodzących z badań w Krośnie Odrzańskim, pozwala domniemywać, że obiekt ten funkcjonował do początku XIII w.

Na połowę XI w. przypada powstanie kolejnego ważnego grodu nad Odrą — w Bytomiu Odrzańskim, który jak wykazały badania wykopaliskowe funkcjonował do poł. XIII w. Razem z pozostałymi ośrodkami kasztelańskimi we Wrocławiu, w Legnicy, w Głogowie i grodami ryczyńskimi, pełnił ważną funkcję w administracji państwowej. Jego budowa, doprowadziła do likwidacji grodziska w Dobrzejowicach, które zapewne w fazie plemiennej kontrolowało przeprawę przez rzekę (Czapla 2014).

Od XI w. na obszarze Dolnego Śląska istniały inne grody, niepotwierdzone w średniowiecznych źródłach pisanych. Są to obiekty w Dobrzejowie, w Dzieszławicach, w Lipkach oraz w Osieku. Źródła archeologiczne wskazują, że obiektu w Witostowicach nie można łączyć z tzw. „grodem Kołacza”, znanym z „Księgi Henrykowskiej” (Księga Henrykowska, lib. II, 2, s. 254).

Istotne zmiany w organizacji grodowej na Dolnym Śląsku nastąpiły w 1. poł. XI w. Duży wpływ na dalszy rozwój sieci grodów miała tzw. reakcja pogańska i najazd Brzetysława czeskiego w latach 30. XI w. Po tych wydarzeniach można zaobserwować likwidację obiektów zakładanych w starszych fazach okresu wczesnego średniowiecza: w Będkowicach, w Gostchorzu, w Grodziszczu, pow. świdnicki, w Kaszowie i Wrocławicach, w Olszanach, w Przedmościu, w Rokitnicy i w Rzymówce oraz w Strachowie. Na obiektach lepiej rozpoznanych, które przetrwały wewnętrzny kryzys państwa wczesnopiastowskiego, takich jak np. wrocławski gród, można zauważyć swojego rodzaju załamanie kultury materialnej w warstwach datowanych na lata 30. i 40. XI w. Dostrzegali to również badacze tego miejsca, którzy dokonali „wewnętrznej periodyzacji” nawarstwień kulturowych, odsłoniętych w wykopie I-II na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978).

Na podstawie dotychczasowego stanu badań nad chronologią dolnośląskich grodów, można zauważyć, że prawdopodobnie z początkiem XII w. nastąpił kolejny etap zakładania nowych obiektów grodowych na analizowanym obszarze. Wówczas mogły powstać grody w Goświnowicach, w Bolesławcu i Groźcu.

Upadek organizacji grodowej na Dolnym Śląsku związany jest z licznymi przeobrażeniami społeczno-ustrojowymi następującymi od początku XIII w. Zmiany te doprowadzają do likwidacji grodów związanych z ustrojem prawa książęcego. Rozpoczyna się etap lokowania na prawie niemieckim licznych miast i wsi na tym obszarze.

Nowe spojrzenie na datowanie źródeł archeologicznych a rola grodów dolnośląskich

Podjęte w niniejszej pracy studia nad ruchomymi źródłami archeologicznymi, pochodzącymi z badań wykopaliskowych na dolnośląskich grodziach wczesnopaństwowych, pozwalają ponownie zwrócić uwagę na zagadnienie ich pierwotnej funkcji. Rozpatrując wybrane kategorie zabytków, których analiza zaprezentowana została w poprzednich rozdziałach oraz kontekst ich odkrycia, można zająć głos w dyskusji dotyczącej roli, jaką odgrywały te obiekty na Dolnym Śląsku. Wnioski zawarte poniżej, zostały oparte na dobrze opublikowanych wynikach badań archeologicznych.

Archeologia, jako osobna nauka dysponująca swoimi metodami badawczymi i własnymi źródłami, może wypowiedzieć się na temat funkcji grodów tzw. kasztelańskich na Dolnym Śląsku w ówczesnej organizacji państwa piastowskiego. Do tej pory nieznane są materialne ślady po dworach monarszych z XI-XII w., choć nie można wykluczyć ich całkowitego braku (Modzelewski 1975 s. 86, 90-91). Na ich obecność wskazywać mogą odkryte w trakcie badań archeologicznych, np. na wrocławskim Ostrowie Tumskim liczne przedmioty o charakterze elitarnym.

Zasady funkcjonowania systemu państwa piastowskiego były tematem wieloletniej dyskusji pomiędzy K. Buczkiem (1969) a K. Modzelewskim (1975). Pierwszy z nich optował za tzw. teorią dworską, w której dopatrywał się funkcjonowania na obszarze państwa piastowskiego sieci dworów monarszych i osad służebnych, będących zapleczem gospodarczym tych dworów. Według K. Buczka funkcje dworów monarszych pełniły nie tylko stolice prowincji ówczesnego systemu państwowego, ale również inne grody kasztelańskie z rozwiniętym zapleczem osad służebnych. Większa część pozostałych kasztelanii znanych ze źródeł pisanych, pozbawionych siedzib dworów monarszych i świadczeń ludności służebnej, mogła pełnić tylko funkcje administracyjno-sądowe i militarne (Buczek 1969, s. 216, 224-225). Inną koncepcję, tzw. teorię grodową organizacji państwa piastowskiego, zaproponował K. Modzelewski. Jego zdaniem grody kasztelańskie stanowiły trzon systemu gospodarczo-skarbowego prawa książęcego, polegającego na gromadzeniu świadczeń i posług w grodach na rzecz osoby księcia. Według tego uczonego o funkcjonowaniu dworów książęcych można mówić dopiero dla okresu XIII w. Wcześniej, w XI i XII w. funkcje rezydencjonalne mogły pełnić tylko naczelne grody prowincji i stolica państwa (Modzelewski 1975 s. 86, 90-91)¹⁰⁸.

Gród kasztelański zdaniem K. Modzelewskiego to „ośrodek publicznej władzy sądowo-policyjnej, obejmującej podporządkowany mu okręg administracyjny” (Modzelewski 1975, s. 21). Tym samym grody stawały się centrami organizacji społeczno-gospodarczej państwa piastowskiego, których celem było egzekwowanie od okolicznej ludności służebnej świadczeń i posług wynikających z obowiązującego prawa książęcego (Modzelewski 1975, s. 92 i n.).

Dla wczesnego średniowiecza dysponujemy jednak nielicznymi źródłami pisanymi, dotyczącymi samej organizacji państwa piastowskiego, a teorie naszkicowane wyżej opierają się na interpretacji zapisków, powstałych już w końcowej fazie funkcjonowania prawa książęcego lub nawet po jego całkowitym rozkładzie (Modzelewski 1975, s. 64-76; Moździoch 2002, s. 194).

Budowa nowego aparatu administracyjnego opierała się na zakładaniu ośrodków grodowych w miejscach gęsto zaludnionych (np. Wrocław, Legnica, Głogów) lub w miejscach strategicznych, na wyniesieniach lub w zakolach rzek, dla zabezpieczenia granic nowego organizmu państwowego (np. Wleń, Świny, Bolesławiec, Grodziec: Moździoch 1990a, s. 47). Na funkcję administracyjną grodów,

¹⁰⁸ Uwagi na temat tzw. teorii dworskiej i grodowej – S. Gawlas (1996, s. 65-70).

jako miejsc pobierania danin na rzecz księcia, mogą wskazywać odkrywane w ich obrębie pozostałości magazynów na zboże lub spichlerzy. Takie obiekty zaobserwowano w Legnicy, we Wrocławiu, w Niemczy oraz w Rzymówce (Kosina 1977; Bykowski 1981, s. 54-55; 1982, s.67). Na grodzie legnickim w budynku plecionkowym natrafiono na ziarna zbóż (pszenica, jęczmień, żyto) oraz roślin przemysłowych i konsumpcyjnych (len, konopie: Lasota 1980, s. 162). W Niemczy w trakcie badań odsłonięto 5 magazynów na zboże (pszenicy), których chronologię określono na X i XI w. (Kaźmierczyk 1971, s. 42; Kaźmierczyk 1974, s. 69). Konstrukcja oraz forma tych magazynów nie różni się w zasadniczy sposób od innych budynków wznoszonych wówczas na grodach. Jest to niewątpliwie dowód na rolę ośrodka władzy danej kasztelanii we wczesnym średniowieczu, którego celem było przyjmowanie i gromadzenie owych danin w jednym miejscu (Modzelewski 1975, s. 98 i n.).

Źródła archeologiczne wskazują również na pełnienie przez ośrodki grodowe na Dolnym Śląsku funkcji urzędniczych i gospodarczych. Dowodem na to są liczne znaleziska przedmiotów, służących do wymiany handlowej, pełniące funkcje środka płatniczego, związanego ze sferą wymiany (monety, odważniki żelazne w brązowych koszulkach, elementy wagi). Monety do tej pory odkryto najliczniej na grodzie w Bytomiu Odrzańskim, w Miliczu, na grodzisku ryczyńskim oraz we Wrocławiu. Pojedyncze znaleziska pochodzą z grodzisk: niemczańskiego oraz ze Świn (tab. 13). Wśród tej kategorii znalezisk dominują monety wybite w 2. poł. XI oraz na początku XII w. Liczne odważniki metalowe znaleziono na grodzie w Bytomiu Odrzańskim oraz na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Pojedyncze egzemplarze odnotowano również na grodzisku w Głogowie (tab. 15). Elementy składowe wag pochodzą z Milicza i wrocławskiego Ostrowa Tumskiego (tab. 14). Ich chronologia zamyka się pomiędzy 2. ćw. XI a początkiem XIII w. Grody wczesnopaństwowe musiały zatem odgrywać ważną rolę w organizacji skarbowej księcia. Zwraca również uwagę lokalizacja odkrytych monet, odważników i elementów wag w grodach kasztelańskich. Dobrym przykładem jest obiekt w Bytomiu Odrzańskim, na którym w toku badań zarejestrowano koncentrację tych kategorii zabytków w jednej części grodu. Ta część stanowiska została nazwana przez autora badań *castrum minus*, czyli grodem mniejszym, związanym z siedzibą księcia lub kasztelana nadzorującego aparat administracyjno-gospodarczy w rejonie (Moździoch 2002, s. 95-96).

Na początku lat 20. XX w. Zygmunt Wojciechowski (Wojciechowski 1924) na podstawie analizy map osadniczych opracowanych przez historyków dla okresu wczesnego średniowiecza oraz informacji zawartych w źródłach pisanych, wprowadził do literatury podział grodów na terytorialne i nieterytorialne. Powyższą hipotezę poparł S. Moździoch, który zwrócił uwagę na zapis Galla Anonima dotyczący organizacji państwa Bolesława Chrobrego. Przypuszczalnie kronikarz wyróżniał *civitates* – grody terytorialne wraz z przylegającymi okęgami i *castra* – grody nieterytorialne o funkcji przede wszystkim militarnej, wojskowej (Moździoch 2002, s. 193; Gall I, 12). Zwraca uwagę lokalizacja większości grodów dolnośląskich w dużych skupiskach osadniczych (np. Niemcza, Wrocław, Legnica, Bytom Odrzański, Milicz, Sądowel). Nie ulega zatem wątpliwości, że grody te pełniły rolę centrów organizowania życia społecznego i gospodarczego w danym rejonie. Dotychczasowy stan badań nad rozpoznaniem zaplecza osadniczego grodów kasztelańskich, potwierdza realizowaną tam produkcję rzemieślniczą, odbywającą się poza wałami na potrzeby mieszkańców grodu (Legnica – Lasota 1980; Głogów – Lasota 1972, s. 73-86; Sądowel – Lodowski 1972; Milicz – Kolenda 2008; Niemcza – Moździoch 1990a, s. 82-84; gród ryczyński – Kramarek 1969, s. 47-66). Budowa grodu miała na celu nie tylko tworzenie nowego elementu aparatu administracyjnego na danym terenie, ale także zapewnienie mieszkańcom okolicznych osad bezpieczeństwa.

Po II wojnie światowej, podjęcie badań wykopaliskowych właśnie na grodach wczesnopiastowskich, w tym również na obszarze Dolnego Śląska (Niemcza, Wrocław–Ostrów Tumski, Strachów), zaowocowało odkryciem licznych, często efektownych znalezisk archeologicznych, które w świetle ówczesnej propagandy politycznej, służyły do wykazania wyższości kultury polskiej nad zachodnioeuropejską, już we wczesnym średniowieczu (Kaźmierczyk 1955, s. 74-75). W efekcie doprowadziło to do utożsamiania grodów z wczesnopolskimi miastami. Odkrywanie licznych śladów działalności rękodzielniczej w obrębie grodów kasztelańskich, spowodowało podnoszenie grodów do rangi miast ze złożoną już strukturą społeczno-zawodową, która cechowała miasta okresu późnego średniowiecza. Tworzono różnego rodzaju nadinterpretacje, rzeczywistej funkcji grodów w XI czy XII w. W starszej literaturze często używano zamiennie lub równorzędnie, określeń gród i miasto, doszukując się w regularnym zagospodarowaniu grodów i ich kulturze materialnej najstarszych elementów związanych już z lokacją późniejszych miast (Jażdżewski 1957, s. 324; Kostrzewski 1962, s. 182; Hołubowicz 1962, s. 529). Odkrywane w grodach kasztelańskich zabytki archeologiczne stawały się podstawą do tworzenia teorii o rozwoju już w okresie X-XIII w. warsztatów rzemieślniczych, skupiających tym samym wykwalifikowane grupy rzemieślników (Maleczyński 1960, s. 172 i n.; Jażdżewski 1957, s. 340 i n.). Obecnie o rzemiośle zawodowym możemy mówić dopiero od momentu tworzenia się miast późnośredniowiecznych, dla których jest ono charakterystycznym elementem (Moździoch 2002, s. 195, 198).

Późniejsze badania prowadzone na terenie ośrodków grodowych i osadach otwartych, zwerifikowały wspomniane wyżej poglądy dotyczące funkcji gospodarczej ośrodków grodowych. Obecnie sądzi się, że warsztaty rzemieślnicze, czy też raczej rękodzielnicze, funkcjonowały przeważnie poza obrębem obwałowań, na terenie okolicznych osad, pełniących funkcje służebne wobec grodu. Rola osad polegała na wytwarzaniu produktów dla potrzeb ludności zamieszkującej dane centrum. Produkcja w XI-XII w. miała charakter rzemiosła służebnego a nie zawodowego, jak kiedyś postulowano. Dopiero po zlikwidowaniu prawa książęcego te warsztaty mogły zacząć rozwijać specjalistyczne rzemiosło (Moździoch 2002, s. 200).

Niektóre grody, mające niewielkie zaplecze osadnicze, zlokalizowane w strategicznych punktach regionu, mogły pełnić funkcje militarne (Bolesławiec, Grodziec, Świny, Wleń: Moździoch 1990a, s. 75-76, 187). Trudno jednak wobec nielicznych znalezisk uzbrojenia na tych obiektach, wnioskować o takiej ich funkcji. Na stanowiskach omawianych w niniejszej pracy odkryto do tej pory pojedyncze egzemplarze części składowych mieczy (Bytom Odrzański, Rzymówka oraz Wrocław–Ostrów Tumski)¹⁰⁹, grotów włóczni i oszczepów (Bytom Odrzański, Krosno Odrzańskie, Rzymówka i Wrocław–Ostrów Tumski) oraz toporów (Bytom Odrzański, Głogów, Legnica, Rzymówka, Strzegom–Góra Bazaltowa i Wrocław–Ostrów Tumski). Do nielicznych znalezisk militariów można zaliczyć także groty strzał. Tylko pojedyncze egzemplarze pochodzą z grodów, jak się sądzi o znaczeniu strategicznym (gród w Bardzie – 1 grot; gród w Krośnie Odrzańskim – przypuszczalnie kilka egzemplarzy; gród w Strzegomiu – 1 grot). Najliczniejszy zbiór grotów pochodzi z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego, z Bytomia Odrzańskiego, z grodzisk ryczyńskich oraz z Niemczy. Warto zwrócić tu uwagę, że największa ilość grotów strzał z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu pochodzi z nawarstwień z XI w. Być może ma to związek z reakcją pogańską i najazdem Brzetysława w 1. poł. XI w. Osobny zbiór stanowią elementy oporządzenia jeździeckiego, takie jak ostrogi, które do tej pory zarejestrowano na wielu

¹⁰⁹ Zarówno głowica jak i jelec z Rzymówki nie nosiły śladów użytkowania (Bykowski 1982, s. 67).

grodach kasztelańskich. Żaden dolnośląski zbiór ostróg nie jest tak imponujący, jak zbiór z Ostrówka w Opolu (Wachowski 1984; Możdzioch 1990a, s. 75). Trudno zatem potwierdzić na podstawie źródeł archeologicznych tezę o stacjonowaniu drużyny w obrębie grodów, która stanowiłaby podstawowy potencjał militarny państwa (Możdzioch 1990a, s. 75-76). Zapewne obok urzędników książęcych na grodzie przebywali również pojedynczy wojowie, dbający o bezpieczeństwo w grodzie i nadzorujący aparat administracyjny prawa książęcego (Boguszewicz 2011, s. 61-62).

Istotne znaczenie dla określenia funkcji grodów we wczesnym średniowieczu, miały funkcjonujące przeprawy przez rzekę oraz szlaki handlowe. Wraz z wejściem Śląska w obręb państwa wczesnopiastowskiego, rozpoczął się nadzór władcy nad szeroko pojętym handlem regionalnym i tranzytowym. Rekonstrukcja funkcjonujących w danych ośrodkach grodowych komór celnych w X-XIII w., opiera się na informacjach zawartych w średniowiecznych źródłach pisanych. Na tej podstawie możliwe staje się określenie dróg transportu, a tym samym szlaków handlowych, odgrywających znaczącą rolę w funkcjonowaniu organizacji grodowej na Śląsku (Nowakowa 1953). Grody kasztelańskie, które lokowano na ważnych szlakach handlowych, kontrolowały tym samym rozwijającą się wymianę handlową i czerpały z niej korzyści. Potwierdzają to odkrycia m.in. zabytków obcego pochodzenia, takich jak przęsłiki z różowego łupku, którego złoża znane są w rejonie Owruca na Wołyniu. Duża liczba tych przedmiotów świadczy o kontaktach handlowych z Rusią grodów ryczyńskich, we Wrocławiu, Głogowie, Miliczu i Bytomiu Odrzańskim. Podjęcie studiów nad tą kategorią zabytków wykazało funkcjonowanie transeuropejskiego szlaku handlowego pomiędzy Kijowem a Ratyzboną, który przechodził przez tereny Polski (Wołoszyn 2007; Lisowska 2013, s. 134-138). Unikatem na skalę Polski jest także złoty krzyżyk odkryty na grodzie legnickim, wykonany z lokalnego surowca na styl bizantyjski, którego analogie można odnaleźć na terenie Rusi (Wołoszyn 2003, s. 583 – tam dalsza literatura).

Odkrywane w trakcie badań archeologicznych zabytki potwierdzają dominującą funkcję administracyjną grodów, znanych z bulli papieskich z 1154/1155 r. oraz 1245 r. Powstanie ośrodków grodowych w centrach osadniczych służyło do egzekwowania rozwijającego się prawa książęcego i ściągania danin od okolicznej ludności. Badania archeologiczne wskazują, że produkcja rzemieślnicza rozwijała się poza obszarem grodu. Odkrywanie śladów działalności rękodzielniczej w obrębie wałów świadczy zapewne o produkcji zaspokajającej indywidualne potrzeby mieszkańców grodu.

Od pierwszego katalogu grodzisk wczesnośredniowiecznych na Dolnym Śląsku M. i T. Kaletynów i J. Lodowskiego (1968), stan badań nad tymi obiektami uległ zasadniczym zmianom. Przez ostatnie kilkadziesiąt lat, w trakcie różnych prac terenowych i gabinetowych, weryfikowano dotychczasowe ustalenia badaczy. Powyższe ustalenia mogą stać się podstawą do podjęcia w przyszłości jeszcze bardziej zaawansowanych studiów nad zagadnieniem datowania dolnośląskich grodów powstałych między końcem X a początkami XIII w. Potrzebą chwili jest sprecyzowanie chronologii dużej, bo liczącej ponad kilkanaście grodzisk, grupy stanowisk, bardzo szeroko dotąd datowanych na XI-XIII w. To uszczegółowienie datacji interesujących nas obiektów nie jest tylko celem samym w sobie, przysłowiową sztuką dla sztuki, lecz tym stanem naukowego poznania, który pozwoli na pełniejsze „historyczne” spojrzenie na sytuację polityczną, gospodarczą i kulturową Śląska w interesującym nas okresie. Tylko takie zatomizowanie chronologii grodów umożliwi wyjaśnić problem współistnienia (lub nie) par leżących blisko siebie ośrodków grodowych i funkcji poszczególnych obiektów w takich zespołach (grodziska ryczyńskie i Lipki, Głogów i Bytom Odrzański; Krosno Odrzańskie i Gostchorze), relacji grodów z osadnictwem otwartym czy też odpowiedzieć na wiele innych szczegółowych

pytań, w których pojawiałoby się słowo „gród”. Każde z tych pytań, jeśli byłoby zadane bez znajomości datowania obiektu, byłoby tak naprawdę pytaniem ahistorycznym. Mając taką świadomość, w tej pracy nie koncentrowano się zasadniczo na przedstawianiu roli poszczególnych ośrodków grodowych w szeroko pojętym lokalnym kontekście osadniczym. Tym bardziej, że studiów nad kulturą materialną dolnośląskich osad otwartych z końca X-początku XIII w. nie można nawet określić przymiotnikiem „zaczątkowe”.

Zaprezentowane powyżej konkluzje, wynikające z analizy typologicznej zabytków ruchomych pozyskanych z badań wykopaliskowych, analizy źródeł pisanych oraz badań dendrochronologicznych, pozwalają zatem w szerszym świetle, chociaż jeszcze dalekim od oczekiwanego przez samych archeologów, jak i „kibicującym” im historyków, spojrzeć na rolę i funkcję wczesnopaństwowych grodów na Dolnym Śląsku. Mam nadzieję, że zdopingują też środowisko śląskich archeologów do podjęcia nowych badań archeologicznych na tych tak mało jeszcze przez nas rozpoznanych obiektach.

The grounds of dating of strongholds from the end of the 10th - the beginning of the 13th century in Lower Silesia

Studies of strongholds, known from written sources, often referred to as castellany strongholds, are crucial for the reconstruction of state structures in the early Middle Ages in Lower Silesia. The results of archaeological work carried out in the field often verified and gave more details to information already contained in written sources. Properly performed archaeological works on the strongholds, allow to contribute to the discussion about the function and role of strongholds in the territorial system of the early Piast Period. Issue of dating of many so-called castellany strongholds, which were crucial to the organization of early Piast state in Lower Silesia, is still discussed among both archaeologists and historians.

In this book were analysed 68 strongholds from the Lower Silesia region, referred to in the literature as defence structures, functioning in the period between the end of the 10th and the beginning of the 13th century, i.e. mincorporation of Lower Silesia into the Piast state (around 990 AD), until the economic reforms of Henryk Brodaty (Henry the Bearded), the Duke of Lower Silesia, and his son. The main purpose was to study selected categories of artefacts, which enabled an attempt to determine the relative chronology of the studied strongholds complexes. For stylistic, typological, raw material and metrical analysis, many categories of artefacts were selected: military ones (swords, axes, spearheads, javelin heads, arrowheads), horse riding gear and horse tack (spurs and horseshoes), decorations, dress accessories and belt elements (temple rings, buckles, amulet holders, horseshoe-shaped brooches), bone and antler products (combs, comb cases and their mounts), stone products (pink slate spindle whorls), coins and other artefacts (balance scales, weights and devotional items – among others crosses).

There were gathered (often dispersed in the vast literature) and studied in detail both published and unpublished materials, located in various museums and universities. Based on these artefacts, and additionally enriched by historical sources, the book presents the results of the study on absolute dating of wood from the analysed strongholds. Multifaceted analysis of archaeological artefacts (including their formal features and stratigraphic context) is a kind of attempt of comprehensive presentation and determination whether for younger phases of the early Middle Ages in Lower Silesia archaeology has at its disposal finds with narrow chronological frames allowing to establish precisely the time of stronghold's functioning in the Piast state.

Based on the research, around dozen of sites, considered previously to function in younger phases of the early Middle Ages, should be excluded from the above list (Bystre, Gierów, Gniewków, Grodziszczce, Świdnica district (segment C), Kargowa, Nawojów Śląski, Sędziszowa, Mountain Wielisławka, Witostowice, Jelenia Góra, Wzgórze Krzywoustego, Podgórzycze, Wądroże Wielkie).

In many cases it is difficult to recognize the correctness of the chronology proposed in the existing literature, and this is why the chronology has been defined as 'alleged'. These are strongholds for which there are no certain archaeological grounds enabling dating to the younger phases of the early Middle Ages (Cieszanowice, Czarnków, Grodziszczce, Polkowice district, Grodziszczce,

Świebodzin district, Kije, Krzeczyn Wielki, Komorzno, Miechowa, Mieszkowo, Nowogród Bobrzański, Niesulice, Osiek, Otok, Przysronie, Siedlce, Solniki, Szarzyna, Świebodzin, Wądroże Wielkie and Trzebiechów).

Definitely to the period from the end of the 10th century until the beginning of the 13th century can be dated only 38 strongholds out of 68 sites included in this work. In this group can be distinguished the strongholds which existed only until the first half of the 11th century or the turn of the 10th and the 11th century (Będkowice, Gostchorze, Kaszowo, Kędzie, Olszany, Przedmoście, Strachów, Rzymówka and Wrocławice).

Much longer was used another group of strongholds, which were built at the end of the 10th century. These are structures, which functioned in the early state organization until the second half of the 12th century or early 13th century (Wrocław, Głogów, Legnica, Niemcza, Żagań, Szprotawa-Iława, Krosno Odrzańskie, Sądowel, Milicz, Żmigród, Żmigródek, Ryczyn strongholds, Otmuchów, Strzegom, Świny). Most of them are known from written sources, in which they are called *castellania*. The analysis of archaeological materials and historical sources revealed that some strongholds in Lower Silesia were created in the second half of the 11th century, probably marking a next stage of the Early Piast state development (Bardo, Bytom Odrzański, Kamieniec Ząbkowicki). Construction of these strongholds could have taken place only after the stabilization of the situation in Silesia, following the so-called pagan reaction and the invasion of Bretislav I Duke of Bohemia. It is assumed that in this period, and in the 12th century might have been also constructed strongholds in Bolesławiec, Dobrzewów, Dzieszławice, Grodziec, Lubin, Pietrzyków, Rokitnica, Lipki and Wleń.

Other strongholds analysed in this work may be dated generally to the period of the 11th-12th century, 12th-13th century, or 11th-13th century, without possibility, at least at current stage of research, to set narrower chronological frames.

Study of available archaeological materials and research on existing medieval written sources along with results of dendrochronological examination allowed to shed a new light on dating of some Lower Silesian strongholds and to restart the discussion concerning chronology of individual stronghold complexes.

Literatura

Wykaz skrótów tytułów czasopism i serii wydawniczych::

AAC - Acta Archaeologica Carpathica
AAUL - Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis
AAL – Acta Archaeologica Lodziensia
Alt. – Altschlesien
AB – Altschlesische Blätter
AUW - Acta Universitatis Wratislaviensis
AŚ – Archeologia Śląska
DWP – Dolnośląskie Wiadomości Prahisteryczne
FAP – Fontes Archaeologici Posnanienses
GZM – Głogowskie Zeszyty Muzealne
IA – Informator Archeologiczny
IKZA – Informator Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo wrocławskie
KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KwO – Kwartalnik Opolski
ORM – Opolski Rocznik Muzealny
PA – Przegląd Archeologiczny
RJ – Rocznik Jeleniogórski
SA – Sprawozdania Archeologiczne
StA – Studia Archeologiczne
SW – Studia Wczesnośredniowieczne
Sil. Ant. – Silesia Antiqua
Sl. Ant. – Slavia Antiqua
SSS – Słownik Starożytności Słowiańskich
ŚSA – Śląskie Sprawozdania Archeologiczne
SL – Studia Lednickie
SzL – Szkice Legnickie
WA – Wiadomości Archeologiczne
ZMWiM – Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur
ZOW – Z Otchłani Wieków
ZZM – Zielonogórskie Zeszyty Muzealne

Źródła:

Gall

2003 *Gall Anonim. Kronika Polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław.

Kosmas

1923 *Cosmae Pragensi Chronica Boemorum*, wyd. E. Bretholz, Berlin.

1968 *Kosmasa Kronika Czechów*, przeł. M. Wojciechowska, Warszawa.

Księga Henrykowska

2004 *Księga Henrykowska*, przekł. R. Grodecki, Wrocław.

Mal. CDS

1951-1964 *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, t. 1-3, Wrocław

Mnich Sazawski

Monachi Sazavensis Continuatio Cosmae ad annum 990 [w:] MGH Ss, t. IX, s. 159.

SR CDS

1884 *Regesten zur schlesischen Geschichte*, [w:] Codex Diplomaticus Silesiae, t. 7, cz. 1, wyd. C. Grünhagen, Breslau,

1875 *Regesten zur schlesischen Geschichte*, [w:] Codex Diplomaticus Silesiae, t. 7, cz. 2, wyd. C. Grünhagen, Breslau

1886 *Regesten zur schlesischen Geschichte*, [w:] Codex Diplomaticus Silesiae, t. 7, cz. 3, wyd. C. Grünhagen, Breslau

SUB

1963-1971 *Schlesisches Urkundenbuch*, t. I, z. 1-3, wyd. H. Appelt, Wien-Graz-Köln

1978-1984 *Schlesisches Urkundenbuch*, t. II, III, IV, wyd. W. Irgang, Wien-Graz- Köln

Thietmar

1935 *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, ed. R. Holtzmann, Berlin

2005 *Kronika Thietmara*, tłum. M. Z. Jedlicki, Kraków

Opracowania:

Antoniewicz W., Warołowska Z.

1964 *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław.

Arnold S.

1927 *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej w XII-XIII w.*, Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski, t. 2, Kraków.

Bagniewski Z.

1969 *Sprawozdanie z badań sondażowych na grodziskach w Strzegowie i Gierowie, pow. Grodków*, Terenowe badania archeologiczne na Opolszczyźnie, Rok 1969, Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1969, Opole, s. 37-39.

1970 *Wyniki badań sondażowych na grodziskach w powiecie Kluczbork*, Terenowe badania archeologiczne na Opolszczyźnie, Rok 1970, Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1970, Opole, s. 42-47.

Bagniewski Z., Domański G.

1969 *Sprawozdanie z badań w rejonie Lewina Brzeskiego*, Terenowe badania archeologiczne na Opolszczyźnie, Rok 1969, Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1969, Opole, s. 42-45.

Bagniewski Z., Romanow J.

1970 *Sprawozdanie z badań sondażowych grodzisk powiatu brzeskiego*, Terenowe badania archeologiczne na Opolszczyźnie, Rok 1970, Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1970, Opole, s. 34-38.

- Bal A., Kaźmierczyk J.
1984 *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku szkieletowym w Niemczy z X wieku uzyskane w 1981 roku*, ŚSA, t. 24, s. 47-54.
- Behla R.
1888 *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*, Berlin.
- Bersu G.
1930 *Der Breite Berg bei Striegau. Eine Burgwalluntersuchung. Teil I. Die Grabungen*, Berlin.
- Biszkont J., Smerdak J.
1996 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Rokitnicy, stan. 1, gm. Złotoryja*, ŚSA, t. 38, s. 379-381.
- Błaszczak W.
1973 *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*, FAP, t. 23, s. 120-192.
- Błoński M.
2000 *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, AP, t. 45, s. 53-87.
- Boguszewicz A.
1998 *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym*, [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII w.*, Wrocław, s. 97-111.
1998a *Materiały z badań obiektów obronnych z wczesnego i późnego średniowiecza w Pietrzykowie gm. Dobromierz*, ŚSA, t. 40, s. 395-400.
2001 *Kasztelania Gramolin w Grodziszczu koło Świdnicy w świetle badań wykopaliskowych w 2000 i 2001 roku*, [w:] XII Śląskie Spotkania Archeologiczne: streszczenia komunikatów i referatów, s. 39-40.
2011 *Corona Silesia. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębskiego do połowy XIV w.*, Wrocław.
- Boguszewicz A., Pankiewicz A., Gruszka B.
2000 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na grodzisku Gramolin. Grodziszcze stan. 1, gm. Świdnica. 21.08-21.09.2000*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- Boguszewicz A., Nowakowski D., Pozorski Z.
2001 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na grodzie Gramolin w Grodziszczu stan. 1, gm. Świdnica*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- Bronowicki J.
1994 *Sprawozdanie z ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych za lata 1990-1991*, Sil. Ant., t. 36/37, s. 219-221.
- Bryłowska F.
1984 *Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego za 1982 rok*, Sil. Ant., t. 26, s. 137-143.
- Brzostowicz M.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Buczek K.
1969 *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku IV wieku)*, KHKM, t. 17, s. 193-230.
- Buko A.
1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław.
- Bukowska-Gedigowa J., Gediga B.
1986 *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*, Wrocław.
- Buśko C.
1998 *Śląsk w XII i XIII wieku. Zderzenie kultur*, [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*, Wrocław, s. 155-159.

- Buśko C., Dymek K., Piekalski J.
1990 *Rezultaty badań wykopaliskowych przeprowadzonych na zamku we Wleniu (stan. Łupki 1) w 1988 roku*, ŚSA, t. 31, s. 283-308.
1991 *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku wleńskim w 1989 roku*, ŚSA, t. 32, s. 239-261.
1992 *Zamek Wleń w świetle badań przeprowadzonych w 1990 roku*, ŚSA, t. 33, s. 101-111.
1993 *Badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone na zamku Wleń w 1991 roku*, ŚSA, t. 34, s. 367-384.
1994 *Zamek we Wleniu, woj. jeleniogórskie, w świetle ostatnich badań*, ŚSA, t. 35, s. 427-441.
- Buśko C., Niegoda J., Piekalski J.
1996 *Badania na zamku wleńskim w latach 1993-1994*, ŚSA, t. 37, s. 277-287.
- Butent-Stefaniak B.
2007 *Wstępne wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi znaleziskami monet na Śląsku (X-poł. XII w.)*, ŚSA, t. 48, s. 287-296.
- Butent-Stefaniak B., Malarczyk D.
2009 *Obieg pieniężny na Śląsku we wczesnym średniowieczu (od połowy X do połowy XII wieku)*, Wrocław.
- Bykowski K.
1972 *Sprawozdanie z badań sondażowo-rozpoznawczych grodzisk położonych w rejonie wsi Komorzno-Miechowa, pow. Kluczbork*, s. 1-2, maszynopis w archiwum WUOZ w Opolu.
1980 *Badania w rejonie wsi Rzymówka koło Złotoryi*, ŚSA, t. 21, s. 79-84.
1981 *Wyniki badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Rzymówce, gm. Złotoryja w 1979 roku*, ŚSA, t. 22, s. 53-58.
1982 *Sprawozdanie z badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Rzymówce, gm. Złotoryja, woj. legnickie*, ŚSA, t. 23, s. 64-66.
- Bykowski K., Konczewska M., Konczewski P., Lasota C., Paternoga M., Piekalski J.
2004 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ulicy Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 46, s. 113-150.
- Bykowski K., Limisiewicz A.
2015 *Przedmioty metalowe z wykopu IIIF na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim*, In Pago Silensi, Wrocławskie Studia Archeologiczne, t. 1, Wrocław, s. 143-186.
- Cetwiński M.
1989 *Kasztelanowie i kasztelanie na Śląsku w XIII i XIV wieku*, AUW No 979, Historia t. 69, Studia z dziejów średniowiecza polskiego i powszechnego, s. 3-20.
- Chorowska M., Dudziak T., Jaworski K., Kwaśniewski A.
2009 *Zamki i dwory obronne w Sudetach, Księstwo Jaworskie*, tom II, Wrocław.
- Chorowska M., Jerzyk W., Paszkiewicz B., Piekalski J.
2008 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych zamku Wleń w 2005 roku*, ŚSA, t. 50, s. 303-322.
- Cisek I., Kramarek J.
1960 *Grodziska ryczyńskie, pow. Olawa, w świetle badań w 1958 roku*, Sil. Ant, t. 2, s. 101-140.
- Cisek I., Kramarek J., Niedźwiedzka S.
1958 *Wyniki badań archeologicznych na grodziskach ryczyńskich na Dolnym Śląsku*, KwO, nr 4/16, s. 119-146.
- Ciosek A.
1967 *Badania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łagowie pod Nawojowem, pow. Lubań*, IKZA 1967, Wrocław, s. 63.
- Cnotliwy E.
1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław.

Czapla K.

2005 *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Przedmościu, st. 1, gm. Grębocice*, DWP, t. 6, s. 17-32.

2014 *Dziadoszanie. Plemię zamieszkujące ziemię głogowską w X wieku*, Głogów.

Czerska B.

1971 *Części uzbrojenia i oporządzenie jeździeckie z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu*, AUV, StA, t. IV, s. 199-234.

Dąbrowska E.

1963 *Uwagi o chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Małopolsce*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji PAN, Oddział w Krakowie, styczeń-czerwiec, Kraków, s. 55-63.

Dąbrowski E.

1962 *Wczesnośredniowieczne Krosno Odrzańskie w świetle wyników badań terenowych*, ZOW, R. 28, z. 1, s. 27-38.

1967 *Badania archeologiczne nad wczesnym średniowieczem w woj. zielonogórskim*, [w:] J. Wąsicki (red.), *Pierwsze lata Ziemi Lubuskiej w Polsce Ludowej; Materiały sesji naukowej poświęconej XX-leciu wyzwolenia Ziemi Lubuskiej*, Poznań, s. 193-199.

1968 *Badania Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze nad wczesnym osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Ziemi Lubuskiej*, AP, t. 13, z. 2, s. 299-316.

1982 *Gostchorze, gm. Krosno Odrzańskie, st. 1, IA. Badania 1981 rok*, s. 170-172, s. 299-300.

1983 *Gostchorze, gm. Krosno Odrzańskie, st. 1, IA. Badania 1982 rok*, s. 189-190.

1984 *Gostchorze, gm. Krosno Odrzańskie, st. 1, IA. Badania 1983 rok*, s. 148-149.

1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w woj. zielonogórskim*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce: materiały z konferencji*, Poznań 14-16 grudnia 1987 roku, Poznań, s. 165-172.

1991 *Gostchorze – (hasło)*, [w:] A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (red.), SSS, t. VIII cz. 1, (suplement), Wrocław, s. 166-168.

2006 *Funkcje obronne przejść w rejonie ujścia Bobru za pierwszych Piastów*, [w:] *Archeologia w studiach nad najstarszymi dziejami Krosna Odrzańskiego*, Krosno Odrzańskie, s. 81-98.

2006a *Rola środkowego biegu Odry w czasach kształtowania się państwowości polskiej* [w:] *Archeologia w studiach nad najstarszymi dziejami Krosna Odrzańskiego*, Krosno Odrzańskie, s. 51-57.

2009 *Wczesnośredniowieczny system obronny Krosna Odrzańskiego w świetle badań terenowych na tle kroniki Thietmara*, Krosno Odrzańskie.

Demidziuk K.

1999 *Kreis Löwenberg w świetle archiwaliów archeologicznych do 1945 roku*, DWP, t. 5, s. 201-237.

2000 *Archiwalia do archeologii dawnego Kreis Glogau*, GZN, IV, Głogów.

2001 *Kreis Gross Wartenberg w świetle archiwaliów archeologicznych do 1945 roku*, Sil. Ant., t. 42, s. 305-361.

2005 *Archiwalia do archeologii ziemi chojnowsko-złotoryjskiej (do 1945 roku)*, Chojnów.

2007 *Archiwalia do archeologii ziemi bolesławieckiej (do 1945 roku)*, Bolesławiec.

2014 *Kartoteka grodzisk śląskich Maxa Hellmicha* [w:] K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej*, Wrocław-Głogów, s. 443-464.

Dobrakowski M., Domańska J., Noworyta E., Romanow K.

2000 *Wstępne omówienie wyników ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku Polwica 4, Polwica 5, Skrzypnik 8, gm. Domaniów*, Sil. Ant., t. 41, s. 25-54.

Domański G.

2002 *Ślęza w pradziejach i średniowieczu*, Wrocław.

Drescher R.

1866/1867 *Über den gegenwärtigen Stand der Ermittlungen auf dem Gebiete des Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, t. 1, s. 24-42, 72-81, 85-97.

Duda W.

- 1985 *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych za 1983 rok na obszarze woj. wałbrzyskiego*, Sil. Ant., t. 27, s. 181-182.
- 1986 *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych za 1984 rok na obszarze województwa wałbrzyskiego*, Sil. Ant., t. 28, s. 178-179.
- 1987 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych w 1985 roku na obszarze woj. wałbrzyskiego*, Sil. Ant., t. 29, s. 156-157.
- 1988 *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych za rok 1986 na obszarze woj. wałbrzyskiego*, Sil. Ant., t. 30, s. 188-189.
- 1989 *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych za 1987 rok na obszarze woj. wałbrzyskiego*, Sil. Ant., t. 31, s. 148-149.
- 1990 *Sprawozdanie z ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych za 1988 r. na obszarze woj. wałbrzyskiego*, Sil. Ant., t. 32, s. 202-203.

Dulinicz M.

- 2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny północno-zachodniej*, Warszawa.

Dzieduszycka B.

- 1975 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kaszowie we współczesnym mu systemie militarnym*, SA, t. 27, s. 287-288.
- 1977 *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowiecznego Kaszowa w województwie wrocławskim*, Sl. Ant., t. 24, s. 73-117.

Dzieduszycki W.

- 1972 *Ceramika z wczesnośredniowiecznego Kaszowa w pow. milickim*, AP, t. 17, z. 2, s. 391-444.
- 1998 *Wiek XIII. Przemiany – ich specyfika i znaczenie*, [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wiek*, Wrocław, s. 17-22.

Dziedzic P.

- 2006 *Ceramika naczyniowa z najstarszych poziomów osadniczych Zamku Piastowskiego w Krośnie Odrzańskim*, [w:] *Archeologia w studiach nad najstarszymi dziejami Krosna Odrzańskiego*, Krosno Odrzańskie, s. 99-132.

Firszt S.

- 1989 *Wybrane zagadnienia z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1986 roku przy ul. Rosenbergów w Legnicy*, ŚSA, t. 29, s. 99-103.
- 1998 *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na Wzgórzu Krzywoustego*, RJ, t. 30, s. 41-62.

Francke C.

- 1990 *Bardo, woj. Wałbrzych*, Sil. Ant., t. 32, s. 217-221.
- 1994 *Konserwacja ruin późnośredniowiecznego zamku w Bardzie, woj. Wałbrzych*, Sil. Ant., t. 36-37, s. 135-152.

Francke C., Lodowski J.

- 1991 *Późnośredniowieczny zamek w Bardzie w świetle badań archeologicznych z lat 1982-1988*, SA, t. 20, s. 163-201.

Gałuszka A., Młynarska M.

- 1957 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu*, WA, t. 24, s. 71-87.

Gawlas S.

- 1996 *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa.

Gąsiorowski A.

- 1965 *Kasztelania* (hasło), [w:] SSS, Wrocław, t. II, z. 2, s. 380-390.

Gąssowski J.

- 1983 *Z archeologią za pan brat*, Warszawa.

- Głosek M.
1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV wieku*, Warszawa.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa.
- Gosławska H.
1965 *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Będkowicach, pow. Wrocław*, IKZA 1965, Wrocław, s. 45-46.
1971 *Sprawozdanie z działalności Muzeum Śląskiego w 1969 roku*, Sil. Ant., t. 13, s. 279.
- Goš V.
1977 *Slovanská keramika 10.-13. stol. na severní Moravě*, Vlastivědný věstník moravský, r. 29, z. 3, s. 291-303.
1980 *Wzajemne oddziaływanie północnych Moraw i Śląska we wczesnym średniowieczu na przykładzie znalezisk ceramiki*, Sil. Ant., t. 22, s. 159-174.
- Górecki J.
2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań.
- Górska I., Paderewska L.
1970 *Witostowice II, pow. Strzelin*, IA. Badania 1969 rok, s. 339.
1971 *Witostowice II, pow. Strzelin*, IA. Badania 1970 rok, s. 218-219.
1972 *Grodzisko w Witostowicach*, ZOW, t. 38, z. 3, s. 218-223.
- Grabowski W.
1998 *Sprawozdanie z działalności Działu Archeologiczno-Historycznego Muzeum Okręgowego za rok 1997*, Sil. Ant., t. 39, s. 377-378.
- Gruszka B., Łesiuk M., Pankiewicz A., Paternoga M.
2001 *Prospekcja wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Grodziszczu, pow. Świdnica*, ŚSA, t. 43, s. 553-560.
- Guerquin B.
1957 *Zamki Śląskie*, Wrocław.
1974 *Zamki w Polsce*, Warszawa.
- Haisig M., Kiersnowski R., Reyman J.
1966 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne ze Śląska*, [w:] M. Haisig, R. Kiersnowski, J. Reyman (red.), *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur. Materiały*, Wrocław.
- Hellmich M.
1923 *Die Besiedlung Schlesiens in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Breslau.
1930 *Schlesischen Wehranlagen*, Alt., t. 3, s. 37-47.
1933 *Burg und Kastellanei Bardo*, AB, z. 5, s. 78-79.
1936 *Schlesische Kastellaneien*, Alt., t. 6, s. 332-338.
- Hendel Z.
1985 *Grodzisko wczesnośredniowieczne na Ostrowie Tumskim w Głogowie. Sprawozdanie z badań w 1982 r.*, ŚSA, t. 25, s. 58-64.
1986 *Wyniki badań na Ostrowie Tumskim w Głogowie w latach 1983-84*, DWP, t. 1, s. 146-173.
1993 *Głogów wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych*, GZM, t. 3, s. 25-43.
1994 *Od IV w. p.n.e. do połowy XIII w. n.e.*, [w:] K. Matwijowski (red.), *Głogów. Zarys monografii miasta*, Głogów, s. 42-72.
1995 *Wyniki ratowniczych badań przeprowadzonych w latach 1992-93 w Głogowie na Ostrowie Tumskim, stan. nr 2*, DWP, t. 3, s. 159-190.
1997 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1995 r. w kolegiacie na Ostrowie Tumskim w Głogowie*, DWP, t. 4, s. 175-191.
- Hensel W.
1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań.
1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. III, Warszawa.

- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1987 *Studia i Materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VI, Wrocław.
1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.
1995 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Wrocław.
- Hilczer-Kurnatowska Z., Dymaczewska U.
1968 *Kaszowo, pow. Milicz*, IA. Badania 1967, s. 220-222.
- Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań.
1960 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w pow. gostyńskim*, Poznań.
1961 *Rogownictwo gdańskie w X-XIV wieku*, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, s. 41-144.
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.
1969 *Pierwsze systematyczne prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Kaszowie, pow. Milicz*, SA, t. 21, s. 167-175.
- Hilczerówna Z., Urbańska-Łosińska A.
1970 *Rozwój terenów osadniczych u schyłku starożytności i we wczesnym średniowieczu w południowej części województwa zielonogórskiego*, [w:] Z. Kaczmarek, A. Wędzki (red.), *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2, Zielona Góra, s. 49-114.
- Hołowińska Z.
1963 *Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce*, AP, t. 8, z. 2, s. 385-394.
- Hołubowicz W.
1955 *Wyniki badań przeprowadzonych w 1950 r. w Niemczy Śląskiej*, WA, t. 22, z. 1, s. 146-157.
1956 *Opole w wiekach X-XII*, Katowice.
1957 *Z badań nad wczesnośredniowieczną ceramiką grodziska w Strachowie*, AŚ, t. 1, s. 173-184.
1959 *Witostowice, pow. Strzelin – gród Kołacza*, AŚ, t. 3, s. 160-161.
1962 *Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórz w Opolu na Ostrówku X-XIII w.*, Światowit, t. XXIV, s. 515-556.
1965 *Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian*, AUW, StA, t. 1, Wrocław.
- Hołubowicz W., Kaźmierczyk J.
1963 *Z badań Niemczy Śląskiej w latach 1950-1961*, SA, t. 15, s. 288-315.
- Jahn M.
1928 *Die Skythen in Schlesien*, Schlesien Vorzeit, Neue Folge, t. 9, s. 11-25.
- Jäckel F. W.
1865 *Ringwälle, Steinwälle und Heidenkirchhöfe, besonders in Schlesien*, Schlesische Provinzialblätter, t. 4.
- Jamka R.
1946 *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu*, Komunikat Instytutu Śląskiego, t. V, nr 24, Katowice.
- Jarmołukowa M.
1979 *Kalendarium Jeleniej Góry*, RJ, t. 17, s. 53-78.
- Jastriemska I., Jaworski K.
2010 *Komunikacja. Podkowy*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, *Wratistavia Antiqua* t. 11, Wrocław, s. 186-204, Aneks: s. 357-361.
- Jaworski G., Marcinkiewicz K., Piekalski J., Siemianowska S.
2012 *Badania na zamku Wleń. Budowle 6 i 7 na zamku górnym*, ŚSA, t. 54, s. 243-273.
- Jaworski K.
1990 *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław.

- 1993 *Wytwórczość i użytkowanie wyrobów z kości i poroża na wrocławskim Ostrowie Tumskim w X-XV wieku*, maszynopis pracy doktorskiej w archiwum IA UW.
 - 1997 *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu*, [w:] K. Wachowski (red.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, Wrocław, s. 113-125.
 - 1998 *Uwagi o grzebiennictwie dolnośląskim na przełomie X i XI wieku. Na marginesie rozważań nad dwoma zabytkami z Niemczy i Wrocławia*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, s. 419-428.
 - 2000 *Niemczański zespół grodowy na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około 1000 roku*, Wrocław, s. 149-162.
 - 2002 *Niemcza w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, Niemcza, s. 11-26.
 - 2003 *Wczesnośredniowieczny niemczański zespół osadniczy*, [w:] R. Eysymontt, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV, Śląsk, zesz. 4, Niemcza, Wrocław, s. 5-7.
 - 2003a *Der frühmittelalterliche Siedlungskomplex von Nimptsch*, [w:] R. Eysymontt, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Historischer Atlas Polnischer Städte, Bd. IV, Heft 4, Nimptsch*, Wrocław, s. 19-22.
 - 2005 *Grody w Sudetach (VIII-X wiek)*, Wrocław.
 - 2015 *Wczesnośredniowieczne wyroby z kości i poroża w centralnej części wrocławskiego Ostrowa Tumskiego w świetle badań wykupu III f i sąsiednich*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim*, In Pago Silensi, Wrocławskie Studia Archeologiczne, t. 1, Wrocław, s. 229-259.
- Jaworski K., Kaźmierczyk J., Rzeźnik P.
- 1991 *Przegląd badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1989 roku*, ŚSA, t. 32, s. 157-173.
- Jaworski K., Rzeźnik P.
- 1997 *Materiały późnośredniowieczne z ulicy Kapitulnej na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 39, s. 477-483.
- Jażdżewski K.
- 1957 *Kształtowanie się wczesnośredniowiecznej kultury miejskiej w Polsce w świetle badań w latach 1945-1954*, PSA, s. 319-347, 388-389.
- Kaczkowski M.
- 1971 *Charakterystyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Głogowa od połowy V do połowy XI wieku w świetle źródeł archeologicznych*, ZZM, t. 2, s. 5-37.
 - 1972 *Sprawozdanie Powiatowego Konserwatora Zabytków w Głogowie*, ZZM, t. 3, s. 437-468.
- Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J.
- 2001 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa, s. 262-265.
- Kaletyn T.
- 1961 *Urządzenia obronne koło wsi Osiek Mały*, Biuletyn Informacyjny KZA na województwo wrocławskie 1959-1960, Wrocław, s. 67-68.
 - 1961a *Sprawozdanie z działalności archeologicznej służby konserwatorskiej na terenie województwa wrocławskiego w 1959 r.*, Sil. Ant. t. 3, 1961, s. 207-215.
 - 1961b *Grodzisko na środkowym szczycie Wielisławki k/Sędziszowej*, Biuletyn Informacyjny KZA na województwo wrocławskie 1959-1960, Wrocław, s. 152.
 - 1962 *Wrocławice, pow. Milicz*, Sil. Ant., t. 4, s. 313-314.
 - 1963 *Gruszkowo, pow. Milicz*, Sil. Ant., t. 5, s. 269-270.
 - 1963a *Ślady grodziska w Krzeczynie Wielkim, pow. Lubin Legnicki*, WA t. 29, z. 4, s. 361.
 - 1963b *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bolkowicach, pow. Jawor*, WA, t. 29, z. 4, s. 359-360.
 - 1964 *Grodzisko w Małym Czerszkowie, pow. Legnica*, IKZA 1964, Wrocław, s. 92.

- 1964a *Sprawozdanie z działalności konserwatora zabytków archeologicznych na terenie województwa wrocławskiego w 1962 roku*, Sil. Ant., t. 6, s. 200-207.
- 1964b *Grodzisko w Czerszkowie Małym, pow. Legnica*, WA, t. 30, z. 1/2, s. 175-176.
- 1964c *Grodzisko w Dobrzejowie, pow. Legnica*, WA, t. 30, z. 1/2, s. 176.
- 1964d *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Działawicach, pow. Syców*, IKZA 1964, Wrocław, s. 76.
- 1964e *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Olszanach, pow. Wołów*, WA, t. 30, z. 1/2, s. 180-181.
- 1964f *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Olszanach, pow. Wołów*, IKZA 1964, Wrocław, s. 97.
- 1964g *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Siedlcach, pow. Oława*, IKZA 1964, Wrocław, s. 105.
- 1964h *Osada obronna kultury łużyckiej i grodzisko wczesnośredniowieczne w okolicy Witostowic, pow. Strzelin*, IKZA 1964, Wrocław, s. 62-63.
- 1965 *Grodzisko wczesnośredniowieczne w okolicy wsi Bystre, pow. Oleśnica*, IKZA 1965, Wrocław, s. 57.
- 1965a *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Działawicach*, WA, t. 31, z. 2/3, s. 280.
- 1965b *Grodzisko wczesnośredniowieczne (?) w Łagowie pod Nawojowem Łużyckim, pow. Lubań*, IKZA 1965, Wrocław, s. 81-82.
- 1965c *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Rzymówce, pow. Złotoryja*, WA, t. 31, z. 2/3, s. 281.
- 1965d *Grodzisko wczesnośredniowieczne (?) na górze Wielisławka pod Sędziszową, pow. Złotoryja*, IKZA 1965 Wrocław, s. 106.
- 1966 *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Zabytków Archeologicznych na terenie woj. wrocławskiego w 1964 roku*, Sil. Ant., t. 8, s. 202-215.
- 1967 *Sprawozdanie z działalności konserwatora zabytków archeologicznych na terenie woj. wrocławskiego w 1965 roku*, Sil. Ant., t. 9, s. 232-245.
- 1967a *Inspekcja grodziska wczesnośredniowiecznego w Wielisławce, pow. Złotoryja*, IKZA 1967, Wrocław, s. 67.
- 1968 *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Zabytków Archeologicznych na terenie woj. wrocławskiego w 1966 roku*, Sil. Ant., t. 10, s. 282-299.
- 1969 *Sprawozdanie z działalności archeologicznej służby konserwatorskiej na terenie województwa wrocławskiego w 1967 roku*, Sil. Ant., t. 11, s. 272-287.
- 1969a *Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie wsi Otok, pow. Bolesławiec*, IKZA 1969, Wrocław, s. 57.
- 1969b *Z pradziejów powiatu złotoryjskiego*, SzL, t. 5, s. 43-59.
- 1971 *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Zabytków Archeologicznych na terenie woj. wrocławskiego w 1969 roku*, Sil. Ant., t. 13, s. 296-308.
- 1972 *Sprawozdanie z działalności archeologicznej służby konserwatorskiej na terenie województwa wrocławskiego w 1970 roku*, Sil. Ant., t. 14, s. 266-279.
- 1980 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych w 1978 r. na obszarze woj. jeleniogórskiego*, Sil. Ant., t. 22, s. 191-196.
- 1980a *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony i ratownictwa zabytków archeologicznych na obszarze woj. wrocławskiego i m. Wrocławia w 1978 r., prowadzonej przez WOAK we Wrocławiu*, Sil. Ant., t. 22, s. 245-259.
- Kaletynowie M., T., Łodowski J.
- 1968 *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław.
- Kamińska J.
- 1962 *Badania na stanowisku 1: osada otwarta, gród starszy, gród młodszy*, PiMMAiEŁ, Seria Archeologiczna, nr 7, s. 83-110.
- Kara M.
- 1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław, s. 99-120.

Kara M., Krąpiec M.

- 2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesno-średniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 303-327.

Kara M., Krąpiec M., Teske G.

- 2006 *Wyniki badań archeo-dendrochronologicznych wybranych grodzisk wczesnośredniowiecznych z terenu historycznej Wielkopolski, przeprowadzonych w 2005 roku*, FAP, t. 42, s. 125-144.

Kaźmierczyk J.

- 1955 *Badania archeologiczne na Opolszczyźnie*, KwO, t. 2, s. 65-85.
- 1959 *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku w Legnicy w 1959 roku*, ŚSA, t. 2, s. 44-48.
- 1959a *Wyniki wstępnych badań wykopaliskowych na zamku w Bolkowie i Świnach w 1959 roku*, ŚSA, t. 2, s. 41-44.
- 1959b *Wyniki badań wykopaliskowych na dziedzińcu uniwersyteckim we Wrocławiu*, AŚ, t. 2, s. 223-245.
- 1960 *Sprawozdanie z weryfikacji wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych grodzisk na terenie woj. opolskiego w 1960 roku*, ŚSA, t. 3, s. 33-36.
- 1962 *Z badań wczesnośredniowiecznej Legnicy w 1962 roku*, ŚSA, t. 5, s. 49-53.
- 1963 *Tymczasowe sprawozdanie z badań Niemczy Śląskiej w 1963 roku*, ŚSA, t. 6, s. 35-38.
- 1964 *Z badań wczesnośredniowiecznej Legnicy w 1962 roku*, SA, t. 16, s. 267-273.
- 1964a *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych Niemczy Śląskiej w 1964 roku*, ŚSA, t. 7, s. 37-40.
- 1964b *Z badań wykopaliskowych w Niemczy Śląskiej w 1962 roku*, SA, t. 16, s. 243-253.
- 1964c *Badania archeologiczne w rejonie placu Nowy Targ we Wrocławiu w 1962 r.*, SA, t. 16, s. 232-242.
- 1965 *Z badań Niemczy Śląskiej w 1963 roku*, SA, t. 17, s. 230-239.
- 1966 *Z badań wczesnośredniowiecznej Legnicy*, SzL, t. 3, s. 117-132.
- 1966a *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Wrocław.
- 1968 *Z badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Niemczy Śląskiej w latach 1964-1965*, SA, t. 19, s. 238-247.
- 1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Wrocław.
- 1971 *Sprawozdanie z badań grodu i miasta Niemczy, pow. Dzierżoniów w 1971 roku*, ŚSA, t. 14, s. 41-43.
- 1972 *Komunikat z badań Niemczy, pow. Dzierżoniów w 1972 roku*, s. 1-5, maszynopis w archiwum IA UW.
- 1972-1973. *Dokumentacja opisowa z badań archeologicznych w Niemczy w latach 1972-1973*, maszynopis w archiwum IA UW.
- 1974 *Wyniki badań wykopaliskowych w Niemczy, pow. Dzierżoniów uzyskane w 1973 roku*, ŚSA, t. 16, s. 66-71.
- 1978 *Kamienne elementy obronne grodów śląskich w VIII-XI wieku*, [w:] *Prace Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, nr 12, s. 33-49.
- 1978a *Podkowy na Śląsku w X-XIV w. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław.
- 1990 *Kamień w kulturze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w wiekach X-XIII*, Wrocław.
- 1991 *Ku początkom Wrocławia*, cz.1, Wrocław.
- 1993 *Ku początkom Wrocławia*, cz.2, Wrocław.
- 1995 *Ku początkom Wrocławia*, cz.3, Wrocław.

Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota Cz.

- 1974 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku*, Sil. Ant., t. 16, s. 241-277.
- 1975 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1973 roku*, Sil. Ant., t. 17, s. 183-220.
- 1976 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1974 roku*, Sil. Ant., t. 18, s. 179-225.
- 1977 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku*, Sil. Ant., t. 19, s. 181-240.
- 1978 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1976 roku*, Sil. Ant., t. 20, s. 123-167.
- 1979 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1977 roku*, Sil. Ant., t. 21, s. 119-182.

- 1980 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1978 roku*, Sil. Ant., t. 22, s. 71-158.
- Kaźmierczyk J., Limisiewicz A.
- 1990 *Ogólna charakterystyka badań wykopaliskowych i przegląd ważniejszych wyników uzyskanych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1988 r.*, ŚSA, t. 31, s. 263-276.
- Kaźmierczyk J., Macewicz K., Wuszek S.
- 1977 *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole.
- Kaźmierczyk J., Trudzik Z.
- 1962 *Z pradžejów Ziemi Legnickiej*, SzL, t. 1, s. 7-32.
- Kempke T.
- 1991 *Stargard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts*, Neumünster.
- Kiersnowski R.
- 1964 *Wstęp do numizmatyki wieków średnich*, Warszawa.
- Kirpičnikov A. N.
- 1966 *Drevnerusskoe oružje, 2, Kop'ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv.*, Archeologja SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov, E1-36, Moskwa.
- Kitliński B., Limisiewicz A.
- 2001 *Z ratowniczych badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim przy ulicy Katedralnej 9 we Wrocławiu w 1999 roku*, ŚSA, t. 43, s. 305-320.
- Kóčka W.
- 1953 *Wrocław-Ostrów Tumski*, Archeologické rozhledy, t. 5/6, s. 772-775.
- 1955 *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych we Wrocławiu*, Archeologia, t. 5, s. 326-329.
- Kóčka W., Ostrowska E.
- 1955 *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949-1951*, SW, t. 3, s. 271-275.
- 1956 *Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954*, SA, t. 2, s. 85-95.
- Kóčka-Krenz H.
- 1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Kokosza J.
- 1989 *Materiały archiwalne z byłego powiatu Oleśnica*, Sil. Ant., t. 31, s. 206-238.
- Kolenda J.
- 2008 *Wczesnośredniowieczny Milicz w świetle wykopalisk*, [w:] J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, Wrocław, s. 9-63.
- Kolenda J., Monczak K.
- 2015 *Ceramika z wczesnośredniowiecznego grodziska we Wrocławicach jako przyczynek do studiów nad garn-carstwem pogranicza Śląska i Wielkopolski*, [w:] 2. Międzynarodowe Sympozjum Ceramiki i Szkła. Ceramika i szkło w sztuce. Sztuka w ceramice i szkle, 7-9.10.2015 r., Abstrakty, Wrocław, s. 8-9.
- Kołodziejski A.
- 1966 *Sprawozdanie z działalności zielonogórskiego ośrodka archeologicznego za lata 1958-1964*, Sil. Ant. t. 8, s. 218-229.
- 1969 *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony zabytków archeologicznych w woj. zielonogórskim w latach 1960-1966*, ZZM, t. 1, s. 171-190.
- 1969a *Sprawozdanie z działalności działu archeologicznego Muzeum Okręgowego za lata 1965-1967*, Sil. Ant., t. 11, s. 290-307.
- 1970 *Sprawozdanie z działalności wojewódzkiego konserwatora do spraw archeologicznych na woj. zielonogórskie za 1968 rok*, Sil. Ant., t. 12, s. 269-273.
- 1984 *Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza za rok 1982*, Sil. Ant., t. 26, s. 152-155.
- 1985 *Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza za rok 1983*, Sil. Ant., t. 27, s. 196-198.

Kołodziejki S.

1985 *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Âges*, [w:] A. Kokowski (red.), *Memoires Archeologiques*, Lublin, s. 161-179.

Kołodziejki A., Kres B.

1962 *Na marginesie badań pogranicza śląsko-lubuskiego*, ZOW, t. 28, z. 1, s. 39-45.

Kołomański R.

1990 *Sprawozdanie z ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. jeleniogórskiego za rok 1988*, Sil. Ant., t. 32, s. 182-186.

1991 *Sprawozdanie w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. jeleniogórskiego za rok 1989*, Sil. Ant., t. 33/34, s. 147-150.

Kosina R.

1977 *Wrocławskie spichrze z XI wieku – przyczynek do badań nad gospodarką regionu*, KHKM, t. 25, z. 2, s. 257-267.

Kostrzewski J.

1962 *Kultura prapolska*, Warszawa.

Kowalczyk E.

1987 *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław.

Kowalenko W.

1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań.

Kowalski S.

2001 *Perspektywy badań nad późnym średniowieczem i okresem wczesnonowożytnym w południowej części Środkowego Nadodrza*, SA, t. 42, s. 149-176.

Kotowicz P. N.

2014 *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł*, Rzeszów.

Kozaczewski T.

1970 *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych przeprowadzonych w Głogowie w latach 1963-1965*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra, s. 5-19.

1970a *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych w Głogowie w 1966 roku*, [w:] *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*, Zielona Góra, s. 21-31.

2006 *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów.

Kozłowska W.

1956 *Wczesnośredniowieczne grody woj. opolskiego na tle warunków fizjograficzno-gospodarczych*, KwO, t. 1, s. 6-23.

Kramarek I., J.

1963 *Sprawozdanie z archeologicznych prac badawczych na grodziskach ryczyńskich oraz na grodzisku koło wsi Lipki, pow. Brzeg, w 1959 roku*, ORM, t. 1, s. 97-102.

Kramarek J.

1961 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy koło Grodziszcz, Biuletyn Informacyjny KZA na województwo wrocławskie 1959-1960*, Wrocław, s. 111-113.

1961a *Lipki, pow. Brzeg*, Sil. Ant., t. 3, s. 222.

1961b *Ryczyn, pow. Olawa*, Sil. Ant., t. 3, s. 224-225.

1961c *Badania archeologiczne w Jeleniej Górze*, Sil. Ant., t. 3, s. 181-199.

1962 *Badania na grodzisku Gramolin w Grodziszczu, pow. Świdnica, w 1960 roku*, Sil. Ant., t. 4, s. 241-259.

1962a *Grodziszcz, pow. Świdnica*, Sil. Ant., t. 4, s. 297-298.

1963 *Wczesnośredniowieczne materiały osadnicze z terenu Wrocławia*, Sil. Ant., t. 5, s. 159-197.

1964 *Wyniki badań na grodzisku w Lipkach, pow. Brzeg*, Sil. Ant., t. 6, s. 133-141.

1964a *Ryczyn, pow. Olawa*, Sil. Ant., t. 6, s. 239-240.

- 1969 *Wczesnośredniowieczne grodziska ryczyńskie na Śląsku*, Wrocław.
- Krawczyk M.
2010 *Grody i zamki ziemi nyskiej*, Nysa, s. 9-31.
- Krąpiec M.
2006 *Wyniki analiz dendrochronologicznych prób drewna z grodziska w Niemczy*, maszynopis w archiwum IA UW.
- 2006a *Wyniki analiz dendrochronologicznych prób drewna z grodziska w Rzymówce*, maszynopis w archiwum IA UW.
- Kudła A.
1961 *Wczesnośredniowieczne grodzisko koło wsi Bystre*, Biuletyn Informacyjny KZA na województwo wrocławskie 1959-1960, Wrocław, s. 80-83.
- Kurnatowska Z.
1991 *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, [w:] L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław, s. 77-98.
- Kurnatowska Z., Łosińska A.
1983 *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, t. 32, s. 25-62.
- 1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce: materiały z konferencji, Poznań 14-16 grudnia 1987 roku*, Poznań, s. 105-153.
- Kurnatowski Z., S.
1996 *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej. Plemiona i wczesne państwa*, t. 1, Wrocław, s. 117-123.
- Kurtz H.
1936 *Slawische Bodenfunde in Schlesien*, Wrocław.
- Langenheim K.
1936 *Ein slawischer Burgwall bei Kleintz, Kr. Grünberg*, AB, s. 189-190.
- Lasota C.
1972 *Wyniki dotychczasowych badań nad osadnictwem przedlokacyjnym, lewobrzeżnego Głogowa*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 2, s. 73-85.
- 1974 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Legnicy w 1973 roku*, ŚSA, t. 16, s. 62-65.
- 1976 *Wyniki badań wykopaliskowych przy kaplicy zamkowej w Legnicy*, SzL, t. 9, s. 169-181.
- 1980 *Legnica we wczesnym średniowieczu*, maszynopis pracy doktorskiej w archiwum KHASzIT PWR.
- 1981 *Z badań wykopaliskowych w Legnicy w 1973 r.*, SzL, t. 10, s. 195-207.
- 2009 *Legnica od VIII-IX do około połowy XIII wieku*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV Śląsk, zeszyt 9, Legnica, Wrocław, s. 5-9.
- Lasota C., Pogorzelski W., Wiśniewski Z.
1995 *Ostrów Tumski w Głogowie w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w 1990 r.*, DWP, t. 3, s. 133-158.
- Lalik T.
1967 *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, Studia z dziejów osadnictwa 5, Wrocław, s. 5-51.
- Lewczuk J.
1993 *Grodziska województwa zielonogórskiego – nowo odkryte i zweryfikowane pozytywnie w czasie akcji AZP, w latach 1980-1991*, ŚSA, t. 34, s. 475-479.

- 1999 *Gród i jego zaplecze w świetle badań powierzchniowych AZP na terenie województwa zielonogórskiego*, [w:] S. Moździoch (red.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław, s. 227-240.
- Limisiewicz A.
 - 1990 *Przedstawienie Chrystusa – kamienna płaskorzeźba z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, ŚSA, t. 31, s. 277-282.
- Limisiewicz A., Pankiewicz A. (red.)
 - 2015 *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim*, In *Pago Silensi*, Wrocławskie Studia Archeologiczne, t. 1, Wrocław.
- Limisiewicz A., Bykowski K., Opalińska-Kwaśnica M., Pankiewicz A.
 - 2015 *Stratygrafia procesu osadniczego w obrębie wykopu IIIF na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim*, In *Pago Silensi*, Wrocławskie Studia Archeologiczne, t. 1, Wrocław, s. 55-141.
- Lisowska E.
 - 2013 *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław.
 - 2015 *Między pracą a zabawą: mozaika surowcowa wyrobów kamiennych z badań przy ulicy św. Idziego we Wrocławiu*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim*, In *Pago Silensi*, Wrocławskie Studia Archeologiczne, t. 1, Wrocław, s. 293-322.
- Lodowski J.
 - 1964 *Z badań Barda Śląskiego w 1962 roku*, SA, t. 16, s. 254-259.
 - 1964a *Badania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym koło przysiółka Sądowel, pow. Góra w 1963 roku*, ŚSA, t. 6, s. 39.
 - 1965 *Prace wykopaliskowe na terenie grodziska wczesnośredniowiecznego w Kaszowie, pow. Milicz*, IKZA 1965, Wrocław, s. 70-72.
 - 1965a *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych kasztelanii sądowskiej w 1965 roku*, ŚSA, t. 8, s. 30-32.
 - 1965b *Sądowel, pow. Góra*, Sil. Ant., t. 7, s. 313-315.
 - 1965c *Witostowice, pow. Strzelin*, Sil. Ant., t. 7, s. 318-322.
 - 1966 *W poszukiwaniu grodu Kołacza*, ZOW, t. 32, z. 1, s. 78-79.
 - 1966a *Uwagi o wczesnośredniowiecznej ceramice grafitowej z terenu Śląska*, Sil. Ant., t. 8, s. 110-132.
 - 1968 *Z badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego pod Sądowem, pow. Góra, w 1965 roku*, SA, t. 19, s. 257-263.
 - 1969 *Materiały z nowoodkrytych stanowisk wczesnośredniowiecznych w okolicy Sądowla i Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, w 1969 roku*, ŚSA t. 12, s. 35-38.
 - 1972 *Sądowel we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
 - 1974 *Wstępne sprawozdanie z badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Strachowie, pow. wrocławski w 1973 roku*, ŚSA, t. 16, s. 49-53.
 - 1975 *Sprawozdanie z badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Strachowie (stanowisko 1), pow. wrocławski w 1974 roku*, ŚSA, t. 17, s. 70-74.
 - 1976 *Osadnictwo a zalesienie Dolnego Śląska we wczesnym średniowieczu*, [w:] A. Galos, J. Janczak (red.), *Ziemie i ludzie dawnej Polski*, Studia z geografii historycznej, Wrocław, s. 63-83.
 - 1979 *Zagadnienie wczesnośredniowiecznej ceramiki grafitowej w Polsce w świetle materiałów z Opola – Ostrówka*, [w:] *Kształtowanie się kultury wczesnopolskiej na Opolszczyźnie*, Opole, s. 92-104.
 - 1980 *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X wiek) Podstawy osadnicze i gospodarcze*, Wrocław.
 - 1980a *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Strachowie, gm. Sobótka, woj. Wrocław*, SA, t. 32, s. 207-225.
 - 1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Śląska (VI-X w.)*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce: materiały z konferencji, Poznań 14-16 grudnia 1987 roku*, Poznań, s. 173-185.

- 1998 *Badania ratownicze grodziska wczesnośredniowiecznego w Lipkach, w woj. opolskim*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łoziński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, s. 172-176.
- 2009 *Grodzisko wczesnośredniowieczne we wsi Bystre koło Oleśnicy*, [w:] B. Gruszka (red.), *Ad Oderum fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, Zielona Góra, s. 93-98.
- Lodowski J., Prus O.
- 1996 *Pradzieje i wczesne średniowiecze ziemi lubińskiej w świetle badań archeologicznych*, [w:] K. Matwijowski (red.), *Lubin. Zarys rozwoju miasta na przestrzeni wieków*, Wrocław-Lubin, s. 21-40.
- Lodowski J., Trudzik Z.
- 1964 *Sprawozdanie z badań osady i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, w latach 1958-1960 i 1962*, SA, t. 16, s. 260-266.
- Ławecka D.
- 2003 *Wstęp do archeologii*, Kraków.
- Łosiński W., Rogosz R.
- 1983 *Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki*, [w:] E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Wrocław, s. 202-226.
- Maleczyński K.
- 1960 *Historia Śląska. Tom 1 do roku 1763. Część I. Do połowy XIV wieku*, red. K. Maleczyński, Wrocław.
- 1962 *Najstarsza zachodnia granica Polski na podstawie źródeł X wieku*, [w:] *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. I, Poznań, s. 213-232.
- Magda-Nawrocka M.
- 2006 *Dzieje badań archeologicznych na terenie miasta Krosno Odrzańskie*, [w:] *Archeologia w studiach nad najstarszymi dziejami Krosna Odrzańskiego*, Krosno Odrzańskie, s. 59-80.
- Marek L.
- 2004 *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronzoznawcy*, AUW, No 2698, StA, t. 36.
- 2005 *Early Medieval swords from Central and Eastern Europe. Dilemmas of an Archeologist and Student of Arms*, Wrocław.
- 2008 *Broń biała na Śląsku. XIV-XVI wiek*, *Wratislavia Antiqua* 10, Wrocław.
- Marek L., Piekalski J.
- 2005 *Dalsze badania zamku Wleń w 2004 roku*, ŚSA, t. 47, s. 161-174.
- Markiewicz M.
- 1993 *Wyniki prac sondażowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku kasztelańskim w Bardzie, stanowisko 1, woj. wałbrzyskie*, ŚSA, t. 34, s. 259-273.
- Mertins O.
- 1906 *Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens*, Wrocław.
- Mierzwiński A., Moździoch S., Skrzydłowska B.
- 1988 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w Bytomiu Odrzańskim w 1984 roku*, ŚSA, t. 27, s. 68-70.
- Miszczuk T.
- 2006 *Sprawozdanie działu archeologiczno-historycznego Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze za rok 2001*, *Sil. Ant.*, t. 43, s. 180-181.
- Miśkiewicz B.
- 1970 *Przesieka* (hasło), [w:] SSS, t. 4, Wrocław, s. 389-390.
- Młynarska-Kaletynowa M.
- 1993 *Ośrodki kasztelańskie na pograniczu wielkopolsko-śląskim w XII-XIII w.* [w:] S. Moździoch (red.), *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław, s. 31-46.

- 2006 *Gród ryczyński w XIII wieku* [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin, s. 161-166.
- Młynarska-Kaletynowa M., Schölzel J.
- 2002 *Najdawniejsza Niemcza* [w:] M. Młynarska-Kaletynowa (red.), *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, Wrocław, s. 27-41.
- Modzelewski K.
- 1975 *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X-XIII wiek*, Wrocław.
- 1987 *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
- Moździoch S.
- 1984 *Witostowice, woj. Wałbrzych*, Sil. Ant., t. 26, s. 180-188.
- 1990 *Stan badań archeologicznych nad młodszym podokresem wczesnego średniowiecza na Śląsku*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce: materiały z konferencji, Poznań 14-16 grudnia 1987 roku*, Poznań, s. 187-199.
- 1990a *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku: studium archeologiczne*, „Prace Komisji Archeologicznej”, t. 8., Wrocław
- 1991 *Funkcje gospodarcze śląskich grodów kasztelańskich w Państwie Wczesnopiastowskim*, SL II, s. 23-42.
- 1992 *Rozplanowanie i zabudowa wczesnośredniowiecznego grodu w Bytomiu Odrzańskim*, *Archaeologica Historica*, t. 17, s. 263-270.
- 1993 *Kasztelania bytomska – losy wczesnośredniowiecznego środka władzy*, [w:] S. Moździoch red.), *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław, s. 261-292.
- 1994 *Die Keramik der Siedlung Bytom Odrzański in Schlesien. Ein Beitrag zur Theorie und Methode der Bearbeitung von frühmittelalterlicher Keramik*, [w:] L. Poláček (red.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, Brno, s. 143-154.
- 1998 *Archäologische Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Schlesien*, [w:] J. Henning, A. T. Ruttikay (red.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn, s. 276-291.
- 2000 *Spółeczność plemienna Śląska w IX-X wieku*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około roku 1000*, Wrocław, s. 25-71.
- 2000a *Śląsk między Gnieznem a Pragą*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie Polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej Mapy Europy*, Kraków, s.169-198
- 2002 *Castrum Munitissimum. Bytom: lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Warszawa.
- 2003 *Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis costa?* [w:] W. Chudziak (red.), *Civitas Schinesghe cum pertinentis*, Toruń, s. 51-87.
- 2004 *The Castrum Munitissimum Bytom – a local power centre of the early Piast State*, [w:] P. Urbańczyk (red.), *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, Warszawa, s. 305-318.
- 2004a *Wrocław-Ostrów Tumski in the Early Middle Ages* [w:] P. Urbańczyk (red.), *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millenia*, Wrocław, s. 319-338.
- 2015 *Przemiany XII-XIII w. na Śląsku w świetle badań grodów kasztelańskich*, *FAP*, t. 51, s. 83-96.
- Moździoch S., Nowacka L.
- 1988 *Badania wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Bytomiu Odrzańskim, woj. Zielona Góra*, *ŚSA*, t. 30, s. 117-120.
- 1989 *Badania wykopaliskowe na stanowisku nr 1 w Bytomiu Odrzańskim, woj. zielonogórskie*, *ŚSA*, t. 29, s. 96-98.
- 1990 *Poszukiwania grodu kasztelańskiego w Bytomiu Odrzańskim, woj. Zielona Góra, w 1988 roku*, *ŚSA*, t. 31, s. 329-336.
- 1991 *Wyniki badań grodu w Bytomiu Odrzańskim, woj. Zielona Góra, na stanowisku 1, 1989 roku*, *ŚSA*, t. 32, s. 175- 182.

- 1993 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Bytomiu Odrzańskim*, woj. Zielona Góra, ŚSA, t. 34, s. 249-257.
- 1995 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1992 roku na stanowisku nr 1 w Bytomiu Odrzańskim*, woj. Zielona Góra, DWP, 3, s. 109-119.
- 1995a *Badania grodu piastowskiego w Bytomiu Odrzańskim*, woj. Zielona Góra, DWP, 3, s. 121-131.
- Moździoch S., Skrzydłowska B.
- 1989 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 1 w Bytomiu Odrzańskim*, woj. Zielona Góra w 1985 roku, ŚSA, t. 28, s. 55-57.
- Moździoch S., Suchodolski S.
- 2006 *Obieg monetarny na Śląsku w XI wieku na przykładzie znalezisk z Bytomia Odrzańskiego*, [w:] M. Dworaczek, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin, s. 365-381.
- Moździoch S., Przysiężna-Pizarska M.
- 2008 *Gród Recen – refugium episcopi*, [w:] J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, Wrocław, s. 235-254.
- Mularczyk M.
- 1992/93 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku Stary Lubin 1*, Lubin, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Legnicy.
- 1999 *Sprawozdanie z przeprowadzonych prac ziemnych w obrębie zabudowań zamku/rezydencji w Lubinie*, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Legnicy.
- Musianowicz K.
- 1948 *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, Światowit, t. 20, s. 115-235.
- Muszyński J.
- 1970 *Krosno Odrzańskie*, [w:] Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki (red.), *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2, Zielona Góra, s. 249-283.
- Nadolski A.
- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, AAUL, Folia Archaeologica, nr 3, Łódź.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewska T.
- 1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, AAUL, Folia Archaeologica, nr 7, Łódź.
- Niegoda J.
- 1999 *Naczynia ceramiczne*, [w:] K. Wachowski (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście*, Wratislavia Antiqua, t. 1, Wrocław, s. 157-182.
- Niegoda J., Piekalski J.
- 1996 *Zamek we Wleniu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura wczesnośredniowiecznego Śląska i Czech. Zamek*, Wrocław, s. 93-99.
- Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J.
- 1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953* (w:) W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Poznań, s. 67-219.
- Nowakowski A.
- 1991 *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń.
- 1998 *Przemiany uzbrojenia w Polsce w XIII wieku*, [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech „Rewolucja” XIII w.*, Wrocław, s. 27-34.
- Nowakowski D.
- 2008 *Wznowienie badań na grodzisku kasztelańskim w Sądowlu (Lechitów, stanowisko 4), gm. Wąsosz*, [w:] J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, Wrocław, s. 171-211.
- 2008a *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław.

Nowacki M.

1992 Świebodzin, woj. zielonogórskie, st. 11, IA. Badania 1988, s. 114-115.

1994 Świebodzin, woj. zielonogórskie, st. 11, IA. Badania 1990, s. 86-87.

1998 Świebodzin, woj. zielonogórskie, st. 11, IA. Badania 1995, s. 107-108.

Oakeshott R. E.

2000 *La typologie de Mr Oakeshott, L'épée XIème - XIIIème. Fabrication – Forme – Utilisation – Symbolique.*

Histoire Médiévale. Revue culturelle sur la vie au Moyen-Age, nr 1, s. 1-41.

Olejarz A.

2011 *Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z ziem polskich. Uwagi na temat chronologii, rozprzestrzenienia i genezy*, ŚSA, t. 53, s. 231-258.

Onzol K.

1983 *Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych na woj. zielonogórskie za rok 1981*, Sil. Ant., t. 25, s. 173-174.

1984 *Sprawozdanie z działalności Konserwatora d/s Zabytków Archeologicznych na woj. zielonogórskie w roku 1982*, Sil. Ant., t. 26, s. 155-157.

Orzechowski K.

1971 *Terytorialne podziały na Śląsku KO*, t. 17, nr 2, s. 53-69.

1971a *Terytorialne podziały na Śląsku KO*, t. 17, nr 3, s. 74-91.

Ostrowska E.

1957 *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1955 roku*, SA, t. 3, s. 195-203.

1959 *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w roku 1956*, SA, t. 6, s. 144-157.

1960 *Odkrycia archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1957 r.*, SA, t. 9, s. 43-51.

1961 *Wykopaliska na wyspie tumskiej we Wrocławiu w 1959 roku*, SA, t. 13, s. 183-200.

1963 *Badania na wrocławskim grodzie w 1960 roku*, SA, t. 15, s. 268-271.

1964 *Dalsze wyniki badań na terenie wrocławskiego grodu w 1961 roku*, SA, t. 16, s. 226-231.

Pankiewicz A.

2003 *Ceramika z IX-X wieku z Grodziszcz, pow. Świdnica, na Przedgórzu Sudeckim*, ŚSA, t. 44, s. 175-188.

2005 *Grodziszcz. Wczesnośredniowieczne grodzisko plemienne na Przedgórzu Sudeckim*, AUW, No 2768, StA, t. 37, Wrocław.

2008 *Wczesnośredniowieczna ceramika ze stanowiska w Kostomłotach a problem występowania niektórych form ceramicznych na Śląsku w VIII-X wieku*, [w:] A. Błazejewski (red.), *Labor et Patientia Studia Archaeologica Stanislao Pazda Dedicata*, Wrocław, s. 399-413.

2009 *Najstarsza Niemcza- niemiecka, wielkomorawska, czeska czy śląska?*, Rocznik Dzierżoniowski, t. 18, s. 74-82.

2012 *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Czech i Moraw w IX-X w. w świetle źródeł ceramicznych*, AUW, No 3372, StA, t. 53, Wrocław.

2015 *Ceramika naczyniowa z wykopu IIIF na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim*, In Pago Silensi, Wrocławskie Studia Archeologiczne, t. 1, Wrocław, s. 187-219.

Pankiewicz A., Rzeźnik P.

2006 *Problem mozaiki kulturowej grodziska w Rzymówce koło Złotoryi (X-XI w.) w świetle analizy materiałów ceramicznych*, ŚSA, t. 48, s. 271-285.

Parczewski M.

1977 *Projekt kwestionariusza cech naczyń z okresu wczesnego średniowiecza*, SA, t. 29, s. 220-247.

1989 *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, GZN, t. 2, Głogów.

Pazda S.

- 1968 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na wielokulturowym stanowisku (nr 8) w Radłowicach-Gostkowicach, pow. Oława, w 1965 roku*, SA, t. 19, s. 370-373.
1976 *Wczesnośredniowieczna pracownia hutnicza koło Piotroniowic, powiat wołowski*, SA, t. 9, s. 57-92.

Petersen E.

- 1931 *Die Grabung auf dem Hofe der Burg in Nimptsch*, Alt., t. 3, z. 2/3, s. 245-252.
1936 *Die älteste der Bergstadt Nimptsch endect*, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, t. 12, s. 55.
1937 *Ein Wikingerfund aus Nimptsch*, AB, t. 12, s. 179-181.
1939 *Das ostelblische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig.

Petersen J.

- 1919 *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Videnskapsselskabet, skr. 2, Hist-Filos. 1 Kristiana.

Piekalski J., Wysocka I.

- 2000 *Badania wykopaliskowe zamku we Wleniu w 1999 roku*, ŚSA, t. 42, s. 217-226.
2001 *Badania zamku Wleń w 2000 roku*, ŚSA, t. 43, s. 321-332.

Pilchowie K. J.

- 1962 *Zabytki Dolnego Śląska*, Wrocław.

Płonka T.

- 1991 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na stan. 1 w Bardzie, woj. wałbrzyskie (12.08-7.09.1991)*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.

Płonka T., Winnicki J.

- 1993 *Wstępne wyniki badań paleolitycznego i mezolitycznego stanowiska Bardo 1, woj. wałbrzyskie*, ŚSA, t. 34, s. 97-116.

Poleski J.

- 1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 531, Prace Archeologiczne, 52, Kraków.
2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.

Poliński D.

- 1996 *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*, Toruń.

Pozorski Z.

- 2000 *Badania grodziska w Pietrzykowie, stan. 1, pow. Świdnica w 1999 roku*, ŚSA, t. 42, s. 501-503.

Prus O.

- 2007 *Katalog publikowanych stanowisk archeologicznych Dolnego Śląska, cz. 2*, [w:] J. Lodowski (red.), *Katalog publikowanych stanowisk archeologicznych z terenu byłego województwa legnickiego do 1982 roku*, Jelenia Góra.

Przysiężna-Pizarska M.

- 2010 *Obrządek pogrzebowy ludności wczesnośredniowiecznego Śląska w świetle badań wykopaliskowych zespołu osadniczego „Ryczyn” koło Oławy*, maszynopis pracy doktorskiej w archiwum IH UO.

Robak Z.

- 2008 *Badania nad stratygrafią i chronologią warstw osadniczych grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Propozycja reinterpretacji wyników*, Sil. Ant., t. 44, s. 85-121.

Rodak S.

- 2009 *Zagadka grodziska w Bolesławcu*, ZOW, Rocznik 64, nr 1-4, s. 157-168.
2009a *Gniewków, pow. świdnicki (stanowisko nr 1)*, Sil. Ant., t. 45, Wrocław, s. 246-247.
2010 *Okucie blatnickie z osady w Bolesławcu w świetle nowych badań na pobliskim grodzisku wczesnośrednio-*

- wiecznym, [w:] P. Kucypera, S. Wadyl (red.), *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy, Kultura materialna średniowiecza w Polsce*, t. 1, Toruń, s. 89-101.
- 2010a *Ceramika naczyniowa z grodziska kasztelańskiego w Bardzie, pow. ząbkowski, stanowisko 1*, Sil. Ant., t. 46, s. 103-119.
- 2010b *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Bolesławcu, stan. 1, w 2008 roku*, ŚSA, t. 52, s. 189-202.
- 2014 *Średniowieczne podkowy z Niemczy, pow. dzierzoniowski odkryte w latach 1970-1972*, Sil. Ant., t. 49, s. 63-75.
- Rodak S., Werczyński D.
- 2008 *Ceramika z wczesnośredniowiecznego grodziska w Gniewkowie, gm. Dobromierz*, [w:] P. Kucypera, S. Wadyl (red.), *Kultura materialna średniowiecza w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej Toruń, 24-25 kwietnia 2008*, Toruń, s. 85-93.
- 2011 *Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Gniewkowie, pow. świdnicki, w 2007 roku*, ŚSA, t. 53, s. 43-54.
- Rogińska M.
- 1967 *Sprawozdanie z inwentaryzacji grodzisk, Terenowe badania archeologiczne na Opolszczyźnie, Rok 1967, Sprawozdania z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1967*, s. 44-45.
- Romanow J.
- 1985 *Kamieniec Ząbkowski, Plac Kościelny (archeologiczne badania sondażowo-rozpoznawcze w 1985 r.)*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- 1986 *Zespół grodowy w Bardzie, woj. wałbrzyskie. Badania archeologiczne 1982-1985*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- 1986a *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Lipkach woj. opolskie (Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 1986 roku)*, s. 1-9; maszynopis w archiwum WUOZ w Opolu.
- 1986b *Kamieniec Ząbkowski, plac Kościelny. Badania archeologiczne II etap*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- 1987 *Kamieniec Ząbkowski Plac Kościelny. Badania archeologiczne – III etap*, Wrocław, maszynopis w archiwum WUOZ we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- Rośkowicz W.
- 1985 *Sprawozdanie z badań sondażowych na przedzamczu w Świnach koło Bolkowa*, ŚSA, t. 25, s. 71-73.
- Ruttikay A.
- 1976 *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, Slovenská Archeológia, t. 24, s. 245-395.
- Paternoga M., Rzeźnik P.
- 2004 *Ogólna charakterystyka i chronologia naczyń ceramicznych*, [w:] K. Bykowski, M. i P. Konczewscy, Cz. Lasota, M. Paternoga, J. Piekalski, P. Rzeźnik, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 46, s. 142-147.
- Przechrta E.
- 2002 *Sondażowe rozpoznanie archeologicznej bazy źródłowej Świebodzina w oparciu o nadzór przeprowadzony w 2001 roku*, [w:] W. Strzyżewski (red.), *Świebodzin. 700 lat historii*, Świebodzin, s. 29-36.
- Rauhut L., Długopolska L.
- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. 36, z. 3, s. 292-353.
- Rzeźnik P.
- 1995 *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku*, Poznań.
- 1995a *K výzkumu keramického importu v raně městské Vratislavi*, Archeologia historica, t. 20, s. 589-600.

- 1997 *Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Gostyniu gm. Gaworzyce*, ŚSA, s. 263-286, Wrocław.
 - 1998 *Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej* [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Rewolucja XIII wieku*, Wrocław, s. 121-153.
 - 1999 *Lokalne i ponadregionalne akcenty przemian ceramiki w XIII-wiecznym Wrocławiu*, [w:] *Medievalia Archaeologica*, t. 1, s. 125-136.
 - 2000 *Gród wrocławski około roku 1000*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około 1000 roku*, Wrocław, s. 139-148.
 - 2000a *Materiały z wczesnośredniowiecznej osady bienkowskiej na przykościelnej skarpie w Grodowcu, gm. Grębocice*, ŚSA, t. 42, s. 385-397.
 - 2002 *Ślady oddziaływań garncarstwa morawskiego na ceramikę średniowiecznego Śląska u progu i w czasie lokacyjnych przemian osadniczych*, [w:] C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch (red.), *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praha, s. 439-446.
 - 2006 *Problem tezauryzacji mis żelaznych typu śląskiego w świetle studiów źródłoznawczych tzw. skarbów jednorodnych*, *FAP*, t. 42, s. 175-225.
- Rzeźnik P., Stoksik H.
- 2005 *Technologia wczesnośredniowiecznego warsztatu garncarskiego na podstawie analiz fizykochemicznych naczyń z grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, *Sl. Ant.*, t. 46, s. 115-136.
- Rzeźnik P., Żurek A.
- 2000 *Wrocław około roku 1000*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około 1000 roku*, Wrocław, s. 335-352.
- Samborski P., Sych D.
- 2015 *Witostowice – wielokulturowe stanowisko obronne na skraju Wzgórz Strzeelińskich. Historia i perspektywy badań*, [w:] *XIX Śląskie Sympozjum Archeologiczne 27-29.05.2015 r.*, Abstrakty, Wrocław, s. 24-25.
- Sarnowska W.
- 1955 *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, *Światowit*, t. 21, s. 276-323.
 - 1960 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze w 1958 roku*, *Sil. Ant.*, t. 2, s. 175-177.
 - 1961 *Osada obronna kultury łużyckiej i grodzisko wczesnośredniowieczne w Kędziu*, *Biuletyn Informacyjny KZA na województwo wrocławskie 1959-1960*, Wrocław, s. 69-70.
 - 1962 *Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska*, *Światowit*, t. 24, 493-514.
- Schuster O.
- 1869 *Die alten Heidenschanzen Deutschlands*, Dresden.
- Sege H.
- 1929 *Schlesischen Silberfunde der spät-slawischen Zeit*, *Alt.*, t. 2, s. 129-161.
- Semkowicz W.
- 1933 *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [w:] S. Kutrzeba (red.), *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, Kraków, s.1-71.
- Siedlak W.
- 1961 *Wczesnośredniowieczne grodzisko we Wrocławicach*, *Biuletyn Informacyjny KZA na województwo wrocławskie 1959-1960*, Wrocław, s. 71-74.
- Siemianowska S.
- 2010 *Typ Bruszczewo i dalkowsko-obrzańska grupa form naczyń wczesnośredniowiecznych. Uwagi w kwestii zasięgu występowania, chronologii i genezy*, *ŚSA*, t. 52, s. 203-222.

Sobociński M.

- 1960 *Szczątki kostne zwierząt w wykopaliskach z wczesnośredniowiecznych grodzisk ryczyńskich*, Sil. Ant., t. 2, s. 141-149.

Söhnel H.

- 1899 *Die Bürgwalle Schlesiens nach dem gegenwärtigen Stande der Forschung*, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, t. 6, s. 459-473.

Stasiak W., Grygiel R.,

- 2014 *Pozostałe materiały ruchome*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy. Archeologia o początkach Łęczycy*, t. II, Łódź, s. 182-223.

Steć T., Walczak W.,

- 1962 *Karkonosze*, Warszawa, s. 66-67.

Stoksik H.

- 2007 *Technologia warsztatu ceramicznego średniowiecznego Śląska w świetle badań specjalistycznych i eksperymentalnych*, Wrocław.

Suchodolski S.

- 2000 *O niektórych kontrowersjach archeologiczno-numizmatycznych, czyli czas obiegu monet we wczesnym średniowieczu*, [w:] A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i praktyce*, Warszawa, s. 229-246.
2008 *Monety z badań wykopaliskowych w Miliczu*, [w:] J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, Wrocław, s. 65-75.

Szczegóła Z.

- 1970 *Nowogród Bobrzański*, [w:] A. Kaczmarczyk, A. Wędzki (red.), *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t.2, Zielona Góra, s. 319-332.

Szponar A.

- 1980 *Charakterystyka geomorfologiczna stanowiska archeologicznego w Będkowicach koło Sobótki*, ŚSA, t. 21, s. 65-66.

Strzyż P.

- 2006 *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, AAL, Nr 52, Łódź.

Szyber A.

- 2010 *Funkcje i znaczenie kaptorg we wczesnym średniowieczu*, [w:] P. Kucypera, S. Wadyl (ryd.), *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, *Kultura materialna średniowiecza w Polsce*, t. 1, Toruń, s. 43-62.

Śledzik H.

- 1976 *Sprawozdanie z badań drogi wczesnośredniowiecznej w Żmigrodzie, woj. wrocławskie*, WA, t. 41, s. 216-224.
1977 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na wielokulturowym stanowisku (nr 4) w Bystrzycy Oławskiej, woj. wrocławskie w 1976 roku*, ŚSA, t. 19, s. 54-57.

Śledzik-Kamińska H.

- 1976 *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym i osadzie z VIII-XIII wieku w Będkowicach koło Sobótki*, ŚSA, t. 18, s. 67-70.
1980 *Sprawozdanie z badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Będkowicach koło Sobótki, woj. wrocławskie*, ŚSA, t. 21, s. 60-64.
1981 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Będkowicach, woj. wrocławskie*, ŚSA, t. 22, s. 63-65.
1982 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Będkowicach, woj. wrocławskie*, ŚSA, t. 23, s. 54-56.
1984 *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Będkowicach, gm. Sobótka, woj. wrocławskie w 1981 roku*, ŚSA, t. 24, s. 44-46.
1985 *Badania na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Będkowicach koło Sobótki*, ŚSA, t. 25, s. 43-46.

- 1988 *Badania wykopaliskowe grodziska nr 1 w Niedowie, gm. Zgorzelec, woj. jeleniogórskie w 1984 r.*, ŚSA, t. 27, s. 51-54.
- Śmigielski W.
- 1961 *Materiały z badań powierzchniowych na ziemi lubuskiej*, FAP, t. 12, s. 281-345.
- Świątkiewicz P.
- 2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, Nr 48, Łódź.
- Świętosławski W.
- 1985 rec. Krzysztof Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu (w:) Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria - wyroby bursztynowe*, Prace Komisji Archeologicznej PAN - Oddział we Wrocławiu, nr 2, KHKM, 33, s. 91-94.
- Tokarski W.
- 1999 *Wczesnośredniowieczna ostroga z grodziska w Szynewaldzie, st. 1, woj. kujawsko-pomorskie (w:) W. Chudziak (red.), Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, Toruń, s. 289-296.
- 2000 *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*. t. I. Mosty traktu gnieźnieńskiego, Lednica-Toruń, s. 77-104.
- Treblin M.
- 1906 *Kleine Beiträge zur Siedlungskunde im ehemaligen Fürstenthum Schweidnitz*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, t. 40, s. 314-316.
- Trudzik Z.
- 1965 *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Niemczy, pow. Dzierżoniów*, IKZA 1965, Wrocław, s. 85-86.
- Tyszkiewicz L.A.
- 1987 *Śląsk w monarchii wczesnopiastowskiej. Wykłady z dziejów Śląska*, Wrocław.
- 1991 *Przyłączenie Śląska do monarchii piastowskiej pod koniec X wieku*, [w:] L. Leciejewicz (red.), *Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław, s. 121-152.
- Uhtenwoldt H.
- 1938 *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens*, Breslau.
- Urbańska A., Kurnatowski S.
- 1967 *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII wieku*, [w:] Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki (red.), *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t.1, Zielona Góra, s. 35-111.
- Wachowski K.
- 1969 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu*, cz. 1, Sil. Ant. t. 11, s. 199-223.
- 1970 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu*, cz. 2, Sil. Ant. t. 12, s. 123-187.
- 1972 *Nowe znaleziska wczesnośredniowiecznych wag i odważników z terenu Śląska*, Sil. Ant., t. 14, s. 201-205.
- 1974 *Wagi i odważniki na Śląsku wczesnośredniowiecznym na tle porównawczym*, PA, t. 22, s. 173-207.
- 1975 *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław.
- 1982 *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, AP, t. XXVII, z. 1, s. 167-202.
- 1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, (w:) B. Gediga (red.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola*, Wrocław, s. 11-112.
- 1993-1994 rec. Jacek Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 531, Prace Archeologiczne, z. 52, Kraków, Acta Archaeologica Carpathica, 32, s. 225-230.
- 1997 *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium Archeologiczne*, Wrocław.
- 2001 *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, AUL, Folia Archaeologica, 23, s. 153-176.

- 2006 *Systemy odważników w Polsce średniowiecznej*, [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin, s. 359-364.
- 2006a *Funkcja okuć typu lutomińskiego*, AP, t. 51, zeszyt 1-2, s. 155-161.
- Werczyński D.
- 2009 *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Gniewkowie na tle osadnictwa w dorzeczu Nysy Szalonej i Strzegomki*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum IA UW.
- Werczyński D., Rodak S.
- 2012 *Wczesnośredniowieczna ceramika z grodziska w Gniewkowie, pow. świdnicki, ŚSA*, t. 54, s. 185-206.
- Wędzki A.
- 1964 *Gród* (hasło), [w:] SSS, t. 2, Wrocław, s.169
- 1964a *Grodziec, pow. złotoryjski* (hasło), [w:] SSS, t. 2, Wrocław, s. 168.
- Wilgocki E.
- 2003 *Szczecin-Podzamcze. Kwartal 5. Wstępne wyniki badań z lat 1997-2001*, [w:] H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomoroznawcza*, vol. 2, Gdańsk, s. 143-162.
- Wojciechowski Z.
- 1924 *Momenty terytoryalne organizacji grodowej w Polsce Piastowskiej*, Kraków.
- 1933 *Najstarszy ustrój plemienno-szczepowy i administracyjny do r. 1139*, [w:] S. Kutrzeba (red.), *Historia Śląska od czasów najdawniejszych do 1400 roku*, t. I, Kraków, s. 123-154.
- Wołoszyn M.
- 2003 *Archeologiczne zabytki ruchome pochodzenia bizantyńskiego i ruskiego z okresu od połowy X do połowy XIII w. z obszaru Polski Południowej*, Kraków, maszynopis pracy doktorskiej w archiwum IA UJ.
- 2007 *Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza*, [w:] M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, Rzeszów, s. 177-206.
- Wrocławski T.
- 2000 *Sprawozdanie w zakresie ochrony archeologicznych dóbr kultury na terenie objętym działalnością WSOZ we Wrocławiu – Delegatury w Jeleniej Górze za rok 1999*, Sil. Ant., t. 41, s. 152-155.
- 2001 *Sprawozdanie w zakresie ochrony archeologicznych dóbr kultury na terenie objętym działalnością WSOZ we Wrocławiu – Delegatury w Jeleniej Górze za rok 2000*, Sil. Ant., t. 42, s. 210-216.
- Wrzesińska A., Wrzesiński W.
- 2006 *Odważniki z wczesnośredniowiecznego stanowiska w Dziekanowicach*, [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin, s. 341-358.
- Wrzesiński W.
- 2006 *Wstęp*, [w:] W. Wrzesiński (red.), *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław, s. 9-12.
- Wuszkán S., Macewicz K.
- 1971 *Wykaz stanowisk badanych z kredytów konserwatora zabytków archeologicznych na terenie woj. opolskiego w 1969 roku*, Sil. Ant., t. 13, s. 271-278.
- Wyrozumski J.
- 1990 *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków.
- Zajączkowski S.
- 1962 *Podziały plemienne Polski w okresie powstania państwa. Geografia plemienna ziem polskich*, [w:] K. Tymieniecki (red.), *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. 1, Poznań, s. 73-109.

Zdaniewicz R.

- 2011 *Dwie oktagonalne głowice mieczy z terenu Górnego Śląska*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A., Nowakowski (red.), *Non Sensistis Gladios. Studia Ofiarowane prof. Marianowi Głowski w 70-tą rocznicę urodzin*, Łódź, s. 495-505.

Ziemlińska-Odoj W.

- 1992 *Materiały z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego ze stanowiska XI w. Cerkiewniku, gm. Dobre Miasto*, ZMWiM, Archeologia, t. 1, s. 111-149.

Zimmermann J.

- 1874 *Berichte über die im Auftrage des Vereins für das Museum Schlesiischer Alterthümer ausgeführten Untersuchungen einiger Ringwälle, Schanzen und Burgberge in Mittel- und Niederschlesien*, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, t. 2, s. 206-215.

Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.

- 1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań.

Żerelik R.

- 2002 *Dzieje Śląska do 1526 roku*, [w:] M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik (red.), *Historia Śląska*, Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2364, Wrocław, s.14-116

Váňa Z.

- 1956 *Lahovité tvary v západoslovanskej keramice*, *Památky archeologické*, 47, s. 105-150.

Vug O.

- 1890 *Schlesische Heidenschanzen, ihre Erbauer und die Handelstrassen der Alten*, Grottkau.

